

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ЗОРАНА СТОЈАНОВИЋА

БИБЛИОТЕКА
КЊИЖЕВНОСТ • ЈЕЗИК • КУЛТУРА

Главни и одговорни уредници
Др Небојша Кузмановић
Сретен Стојановић

Технички уредник
Татјана Цавнић

© Архив Војводине, Нови Сад, 2024.
© Издавачка књижарница Зорана Стојановића,
Сремски Карловци • Нови Сад, 2024.

МИРЈАНА Д. СТЕФАНОВИЋ

УВОД У СРПСКО ПРОСВЕТИТЕЉСТВО

ПРЕДГОВОР КАО ПОЕТИКА

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ
НОВИ САД

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА
ЗОРАНА СТОЈАНОВИЋА
СРЕМСКИ КАРЛОВЦИ • НОВИ САД

2024.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

821.163.41.09PROSVETITELJSTVO"17/18"
165.63(497.11)

СТЕФАНОВИЋ, Мирјана Д., 1950-

Увод у српско просветитељство : предговор као поетика / Мирјана Д. Стефановић.
- Сремски Карловци ; Нови Сад : Издавачка књижарница Зорана Стојановића ; Нови
Сад : Архив Војводине, 2024 (Нови Сад : Сајнос). - 549 стр. ; 23 см. - (Библиотека
Књижевност, језик, култура / Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски
Карловци ; Нови Сад)

Тираж 300. - Речник мање познатих речи: стр. 539-545. - Напомене и библиографске
референце уз текст

ISBN 978-86-7543-446-7 (ИКЗС)

ISBN 978-86-6178-156-8 (АВ)

а) Просветитељство - Србија - 18-19. в.

COBISS.SR-ID 147534601

ЉУБАЗНИМА ЧИТАТЕЉНИЦИ И ЧИТАТЕЉУ!¹ УМЕСТО ЈЕДНЕ ЛЕПЕ ЈАБУКЕ²

„Народ всјаки тогда цветати почне когда почне с музами опходити. Когда су у Риму процветале науке, процветао је Рим”³.
„Време г. Д. Обрадовића остати ће бесспорно у летописи рода српскога, оно расвеће ума нашега доба, кад су и Србљи о свачем слободно мислити и тако богодану словесност своју употребљавати почели”⁴.

Епоха којој у значењу речи стоји појам светлости, уз дужно поштовање монографији *Српска књижевност у XVIII веку* Јована Скерлића, до данашњег дана није добила своју нову монографију⁵. У научним промишљањима и даље остаје слепа улица, а не отворени друми на везивном путу

¹ Уп. завршетак, овде у књизи, предговора Лазара Бојића у његовом *Памјатнику*, у рубрици „Поетика просветитељства”.

² Ову синтагму употребио је Стефан Рајић у свом предговору српском издању Рељковићевог *Сайира*: „Прими, дакле, драговољно ово делце мога труда место једне лепе јабуке, како што сам ти га и ја драговољно поред моје службе преводио. И не мени, но сочинитељу ове књиге, и онима људ’ма, који ме на ово општеполезно дело возбудили јесу, срдечно благодари. Читај ову књижицу с расужденијем, весели се с њоме и ползуј се из ње. А мене у љубави твојој содржи, у коју себе и ово дело труда мога препоручавајући желим од свег срца. Да здравствујеш”.

³ Записао је Атанасије Стојковић у свом предговору првом тому *Физике* (Будим 1801).

⁴ Павле Соларић, „Предисловије”, у: *Сврх воспитанија к човекољубију* (Венеција 1809), 29.

⁵ Уп. М. Д. Стефановић, „Јован Скерлић, или проучавање српске књижевности 18. столећа”, *Лейпциг Мајице српске*, год. 166, 1990, књ.446, св. 1–2 (јул–август), 97–110; М. Д. Стефановић, „Одговор на питање: Шта је Јовану Скерлићу просвећеност?”, З. Бојовић (ур.), *Јован Скерлић данас*, Српска академија наука и уметности, Београд 2015, 65–73.

историје српске књижевности. Као да ничим није иновирала традицију српске уметности речи – најмање јој се посвећује монографска обрада. Заслужно за новине настале на националној традицији српске културе, однеговано као иноватор у успостављању нових жанрова и уклапања у систем жанрова, ово велико доба заслужује да се о њему бар започне систематичније размишљање⁶. Отуд се ова књига назива тек уводом. Глорификовати, при том, просветитељство на рачун које друге епохе, разјединити, на тај начин, целину једне националне књижевности, губи сваки смисао умрежености поетикâ од усмене народне књижевности и Саве Немањића до данашње уметничке речи⁷. Уз то и једна методолошка напомена. Важно је, наиме, разумети да наш проблем није како се текст показује из свог временског аспекта из кога је настао, већ и како се он показује данашњем истраживачу када га у свом времену приказује, тј. тумачи⁸. Именована као просветитељство, епоха која је живела више од једног столећа, свој назив дугује немачком термину *Aufklärung*:

⁶ Дobar пример за таква размишљања налази се у једном пољском лексикону, уп. Janusz Maciejewski, „Oświecenie”, T. Kostkiewiczowa (red.), *Słownik literatury polskiego oświecenia*, Zakład narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo, Wrocław 1977, 441 – 449; уп. и тематизоване појмове у једном италијанском лексикону који сам прегледала у руском преводу (*Мир Просвещения Исторический словарь*. Под редакцией Винченцо Ферроне и Даниеля Роша, Российская академия наук, Москва 2003).

⁷ Зато би било књижевнотеоријски исправно размишљати о нечему што би се терминолошки тек делимично тачно могло назвати антипериодизацијом. Реч је, наиме, о томе колико би, на пример, епоха просветитељства била централна елипса која би своја везивна ткива имала са свим осталим књижевним добима, свакако и с усменом народном књижевношћу. Зато су важне и две напомене. Још је Виктор Жмегач исправно претпоставио како „jedna epoha ne može otvoriti vidike potrebne za spoznaju povijesti” (V. Žmegač, *Književnost i zbilja*, Školska knjiga, Zagreb, 1982, 59). Можда се у том ставу искри типологија поетикâ различитих епоха, као и њихово умрежавање. И, друго, то што се супротстављају просветитељство и романтизам (на пример, кад се просветитељска жеља преточи у романтичарску страст, а и авангарда доведе до анархије те страсти као облик поетике афектације), неправда се чини обема епохама, јер оне задржавају исте теме, мењају, истина, стил, а и користе исте одређене поступке, мада им мењају функцију.

⁸ У том смислу пример који би илустровао ову идеју може да се односи на блискост поетике романа какви су Орфелинов *Петар Велики* и *Сава Владиславић* Јована Дучића.

просветљавање, продирање сунца, о чему Сарастро дирљиво пева у завршној сцени Моцартове *Чаробне фруле*:

„Die Strahlen der Sonne
vertreiben die Nacht,
zernichten der Heuchler
erschlichene Macht!”

Термини којима се пак ово значајно доба ума и његове свеобухватне делатности именује у страним културама ипак је друкчијег садржаја⁹; у свима њима одражава се појам светлости и расветљавања: *razsvetljenje*, *Les Lumières* (*Siècle des Lumières*), *Iluminismo*, *Enlightenment* (*Age of Enlightenment*), просвешчение, *oświecenie*¹⁰ итд.¹¹ Српски и руски појам, међутим, могли би да доведу у заблуду како је, наиме, реч о просвећивању а не о раскриљавању новог човека¹². Тачније би било, али се то уопште не употребљава, ову епоху на српском звати друкчије: просветљавање, просветљивост или којом већ другом вербалном иновацијом. Како је, међутим, појам од почетка своје употребе у српском (од XVIII столећа) зачет под именом просветитељства, он се и овде употребљава.

Још би се могло размишљати и о недоумици о појму епохе и њеном трајању. Тај већи или нешто мањи временски одсек, просветитељство је свакако кровни појам, попут кишобрана, који у себи садржи заједничке најопштије идеје и теме, али се додају и одређене стилске специфичности, жанровска ограничавања и слично, па се унутар епохе налазе и књижевни правци, али и стилске формације. Симул-

⁹ Уп. занимљива запажања у раду Цвијете Павловић, „Kako rasplesti klupko hrvatske književnosti XVIII. stoljeća”, у: *Dani Hvarskog kazališta*, 2014, 40/1, 152–179.

¹⁰ Уп. одличан *Słownik literatury polskiego oświecenia*, Zakład narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo, Wrocław 1977.

¹¹ Изоставља се појам рационализма, јер се он односи на философска промишљања у просветитељству, мада је, свакако, допуштено казати: рационалистичка поетика просветитељства и сл.

¹² Уп. и Tijana Bajović, „Prosvećivanje prosvetiteljstva: o permanentnoj krizi pojma”, *Filozofija i društvo*, 2010, 2, 3–27.

таност стилских формација унутар епохе, али и поступак симултанизације у оквирима једног књижевног дела, дакако да могу стварати проблеме, али никако – периодизацијске.¹³ То ипак још увек није одговор на питање о томе шта одређен временски одсек чини епохом. Један од, чини се, важних одговора, бар кад је реч о књижевности као уметности речи, налази се у појму система жанрова. Да би се, наиме, успоставило једно доба као епоха у литератури требало би да постоји систем жанрова. Он подразумева кохерентност целине, тј. међусобну кореспонденцију међу књижевним врстама, али и истовремену везу (по сличности или каткад, мада увек по изузетку, и супротности) са системом жанрова претходне епохе, као и оне долазеће. Проблем периодизације на овај начин, међутим, не би било могућно решити уколико би се утврђивала класификација појединачног жанра, јер је то истраживање вансистемско. Учитавање периодизације књижевности могућно је, кад је реч о литерарној врсти, само односима међу системима жанрова.

Тако, на пример, у епоси просветитељства видљиво је да идејна – никако, рекло би се, мада је могућно, и идеолошка¹⁴ – основа остаје блиска свим жанровима (образовање читањем,

¹³ О овим појмовима уп. Josip Užarević, „Simultanizam vremena?“, у: A. Flaker (ur.), *Simultanizam*, Filozofski fakultet – Naklada Slap, Zagreb – Jastrebarsko, 2001, 41–52.

¹⁴ Друкчији ставови, настали свакако под утицајем страха Другог светског рата, у време кад је изостао и био поништен сваки позитивни став просветитељства из осамнаестог века, читају се у књизи *Дијалектика просветитељства* двојице уважених философа. Питајући се о томе колико је идеја просветитељства постала мит, у предговору својој књизи кажу: „Апорија пред којом смо се нашли у својем раду показала се тиме као први предмет који смо морали истражити: samouništenje prosvjetiteljstva. Nipošto ne sumnjamo – а у томе јест наша petitio principii – да се слобода у друштву не може одвојити од проsvijećenog mišljenja. Али, уједно мислимо да смо подједнако разговijetно spoznali како је већ у самом појму овог mišljenja, а не само у конкретним историјским формама друштвеним институцијима у које је заплетено, sadržana klica onog nazadovanja do kojeg danas svuda dolazi. Ukoliko prosvjetiteljstvo ne prihvati refleksiju o tim nazadnim momentima, zapečatit će svoju vlastitu sudbinu. Time što promišljanje о destrukтивности napretka ostaje prepušteno njegovim neprijateljima, slijepo pragmatizirano mišljenje gubi svoj dokidajući karakter, pa stoga i odnos spram istine. Slabost savremenog teorijskog razumijevanja postaje očita на primjeru zagonetne spremnosti tehnološki odgojenih masa да padnu под uticaj

на пример), како тематски обједињујуће (толеранција, пријатељство) делују књижевне врсте, како демократизација културе постаје присутна у сваком од жанрова (књига на народном језику, на пример), колико идеја о стварности живота има своје рефлексе у свим жанровима. Итд. Оно што, потом кореспондентним чини систем жанрова у просветитељству с претходном епохом (која се још увек незграпно назива средњовековном књижевношћу) јесте функционисање на формалном или садржинском плану појединачних жанрова (па је, на пример, видљиво како се из средњовековног житија развио роман, али и еп, како се из вертепа могућно једном линијом развијала и драмска реч, али и како се, једним краком, дакако, из похвалне духовне песме, уз видну, наравно, античку литературу, развила и дитирампска песма). Све је то, потом, на свој начин, баштинио романтизам¹⁵, али до-

svakog despotizma, na primjeru njihova afiniteta spram narodске paranoје, afiniteta koji vodi samorazaranju, na primjeru tog čitavog nepojmljenog protusmisla” (M. Horkheimer – T. Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva. Filozofjski fragmenti* (prev. N. Čačinović – Puhovski), „Veselin Masleša”, Sarajevo 1974, 9). Чини се да су тим својим идејама утрли пут оним ауторима данашњице који говоре о постпросветитељству, дакле, у непрестаној су критичкој упитаности о смислу просветитељства (уп. Detlef Klausen, *Granice prosvjetiteljstva. Društvena geneza modernog antisemitizma* (prev. D. Gojković), Biblioteka XX vek, Beograd 2003); поготово је то видљиво кад се установи како антисемитизам није заснован на рационалним рефлексијама: „Sama snaga prosvjetiteljstva oslabljena je društvenoistorijskim tokom. Artefakti kakav je ‘holokaust’ proizvodi su procesa prosvjetiteljstva, koji je pao natrag u mit, a koji se mora pojmiti društveno, a ne samo duhovnoistorijski” (Klausen, nav. delo, 19). Још револуционарнија критика налази се у тумачењу појма постпросветитељства, којим се утире пут заправо ка појму неопросветитељства (уп. Markus Tiedemann *Post-Aufklärungsgesellschaft. Was wir verlieren und was uns bevorsteht*, Brill Mentis, Paderborn 2023); ту се постпросветитељством тумачи данашње доба као ерозија свих племенитих просветитељских идеја. У вези са свим тим тумачењима постоји, међутим, још једна недоумица. Могло би се чак рећи како се у већини истраживања просветитељство не разуме увек као нешто реално и могућно, већ се пре схвата као симбол који је током времена променио своје значење, постао своја супротност. На такво критичко тумачење Адорна, Хоркхајмера и других, могла би да наведе и умна идеја Ернста Касирера о томе како је у традиционалној мисли готово немогућно оделити „сферу битка и значења”, направити разлику „између збиљности и могућности” (уп. Ernst Cassirer, *Ogled u čovjeku. Uvod u filozofiju ljudske kulture*. Prev. O. Lakomica i Z. Sušić, Naprijed, Zagreb 1978, 80).

¹⁵ Однос међу поетикама просветитељства, романтизма и реализма није толико антагонистички, како на то наводе многи прилози о периодизацији. Екстреман пример за то могла би да буде свеколика присутност фантастике у романтизму. А

брим делом и оно што се назива модерном литературом¹⁶.

Естетичка промишљања овог проблема имала су своје различитости у различним националним литературама, којима је просветитељство неки пут бивало и у stoleћу које није било осамнаести век, већ и нешто касније. Кровни, дакле, појам за феномене релативно великог временског одсека, са својим периодима и различитим стилским обележјима, просветитељство је ипак друкчије живело свој поетички живот у различитим националним књижевностима. Сваки је појам, уосталом, обухватног карактера, подигнут на ниво општости; управо стога замагљује појединачне разлике. Термин „славистика”, на пример, обухвата појединачне националне књижевности и језике, скривајући, наравно не и намерно, њихове различитости. Исти је случај и с термином просветитељства. Живећи у различитим националним државама, усвајајући, притом, западноевропске књижевне образце, словенске литературе развијале су свој књижевни идентитет утолико јаче уколико су експлицитније, оригиналом или преводом, преносиле западноевропски образац жанра, теме или начин критичког размишљања, кантовски речено: јавне и приватне употребе ума. Матрица обеју могућности, оно што је заједничко и оно што је национално различито, чак и кад није – а свакако није! – контрастирано, пружа могућности за претпоставке о томе колико је позитиван био смисао тако замишљене глобалне идеје слободног ума. Поготово се то чини истакнуто важним за српску књижевност, која је, живећи изван свог географског подручја, тј. у Аустријској царевини, просветитељски изне-

кад се, на пример, код Милована Глишића – појави у реализму, она ту никако није нешто поетички страно реализму, већ је само променила своју функцију (уп. моја два рада: 1. „Фантастика у књижевности – плеоназам?”, *Научни састјанак слависта у Вукове дане*, Београд 2007, XXXVI/2; 2. „Поетика реализма и фантастика у приповеткама Милована Глишића“, у: Д. Иванић (ур.), *Поетика Милована Глишића. Зборник радова*, Матична библиотека „Љубомир Ненадовић”, Ваљево 2017, 114–125.

¹⁶ Истина, авангардна поетика свих облика створила је манихејски сукоб конвенције и страсти.

дрила и свест о важности националне традиције за будућност националног идентитета¹⁷. С тим у вези чини се истакнуто важном и следећа напомена, која је ипак нешто много више од фуснотског обележја. Јован Скерлић, на пример, своју је монографију назвао именом књижевности коју истражује и ту књижевност сместио у један век. Ту ништа није спорно, изузев напомене о том да у наслов своје чувене монографије није ставио поетичку одредницу за ту литературу. Данас се, међутим, а још више на жалост, насловљавају извесне књиге појмовима који би значили како је просветитељство било увезено из европске литературе, тј. како никако није било наслоњено на националну традицију; тако се, а сасвим погрешно, користи синтагма „просветитељство у српској књижевности”. Усвајајући идеје тадашњих европских универзитета, српски писац их је понашио и раскрилио врата дотадашње своје народне и средњовековне књижевности. Никако, дакле, просветитељство није сматрао импортованом поетиком. Напротив.

Уосталом, свест о националној култури – у новим, избегличким, условима¹⁸ – отпочела је, пре свега, као књижевни и лингвистички покрет¹⁹. Не расправљајући на овом месту о томе дали је истоветан подстицај имала и свака друга просветитељска књижевност, може се ипак утврдити колико је заједничко дејство различитих узорака мишљења представљало оно позитивно глобалистичко у просветитељству²⁰: фаза обликовања грађанског друштва, идеја о знању као моћи, образовање на

¹⁷ М. Д. Стефановић, „Просветитељство/просветитељства у словенским књижевностима”, http://doi.fil.bg.ac.rs/pdf/eb_set/2018/mks_srpska_slavistika-2018-2/mks_srpska_slavistika-2018-2-ch29.pdf; S. Jüttner – J. Schlobach (Hg.), *Europäische Aufklärung(en). Einheit und nationale Vielfalt*, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1992.

¹⁸ Они ће се, на жалост, за нешто више од века поновити – са готово истим драматичним бројем људи који беже од Турака – након лома Првог српског устанка.

¹⁹ Уп. М. Д. Стефановић, „Појам културе у српском просветитељству”, *Научни састајник слависта у Вукове дане*, 2010, 39/2, 197–204.

²⁰ уп. М. Д. Стефановић, „Глобализација и национални идентитет. Скица једног размишљања”, у: М. Радуловић (ур.), *Српски културни образац у свејлу српске књижевне кријике*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2015, 112–120.

народном језику, просветитељство као етички порив, плуралистички систем мишљења. Снага просветитељства лежала је, наравно, и у националним разликама, у плуралности специфичности сваке од њих²¹.

Отуд се особине ове епохе могу свести на главне теме: доброта и пријатељство; уз њих, свакако, и толеранција, којој је у основи поштовање човека као индивидуе²², али је неизоставно важна станица у формирању личности и васпитање, тј. образовање²³. Оно што се описује као вера у разум, заправо је представљало разум који је заснован на вери; тај облик лаичитета значио је раздвајање политике од теологије, „dakle, autonomnost političke moći, ali i autonomnost spoznaје”²⁴. Била је изразито развијена и идеја енциклопедизма управо стога да би се захватила целина света и живота.

²¹ „Hume je možda prvi mislilac koji identitet Europe ne doživljava u nekom svima zajedničkom obilježju (nasljedstvo Rimskoga Carstva, kršćanske religije), nego u samoj njezinoj pluralnosti: ne u onoj pojedinca, nego u onoj zemlje koja ga oblikuje” (Tzvetan Todorov, *Duh prosvjetiteljstva* (prev. G. V. Popović), TIM press, Zagreb 2015, 106).

²² Александар Пишчевић (1764–1805), крећући се трагом свог оца Симеона као писца, записао је своје успомене – *Мој животои* (објављене на руском 1885, а на српском 2003) – нема предговор својој књизи, али први пасус почетног поглавља могао би се поетички читати као разумевање просветитељског доба: „Ако бих се у овој прилици, говорећи о пореклу рода Пишчевића, повео за уображеношћу својственој свим Србима, поступио бих као веома надмен човек, који придаје пуну важност безвредној врлини потврђеној пергаментом. Откако сам почео да напуштам дечаштво, у човеку сам увек ценио праве вредности душе а не празне титуле, често купљене, које много пута нису чиниле бољим онога ко их је купио. Реч *руља* и [исказ] *он је ниској ђорекла* никада нисам усвојио, јер су то за човека најувредљивији називи које је измислио сопственим благородством надувени и уз то и глупи створ. Сви ми потичемо из истог корена и само су слепе случајности разделиле људе на различите степене, који су се затим задржали због својевоље силних над нејакима. Неко ће рећи да је то умовање 18. века. Не! То су моја права осећања [...]”, уп. А. Пишчевић, *Мој животои (1764–1805). Успомене* (prev. М. Фундуруља), Матица српска, Нови Сад 2003, 25. И у предговору Павла Соларића уз његов превод књиге Петра Вилома *Сврх восјићанија к човекољубију* (Венеција 1809) говори се о томе како се у човекољупца стиже преко мудрости, тј. образовања, па додаје: „У *Улоју ума* [1808] казано је какав човек *мора* бити ако је рад бити човек; у овој књизи [*Сврх восјићанија*] каже се како може оно бити, што је рад бити”.

²³ Павле Соларић у томе је изричит: „Какво воспитаније, такви граждани” (на стр. 18 предговора уз књигу *Сврх восјићанија...*, нав. дело).

²⁴ Tzvetan Todorov, *Duh prosvjetiteljstva* (prev. G. V. Popović), TIM press, Zagreb 2015, 102.

Онолико, наиме, колико је дуги осамнаести век српског просветитељства изражавао идеју јасности и хармоније, за разлику од неодређености у шароликости идеја деветнаестог столећа, толико је ово важно доба бивало обележено као историјска епоха; при том свакако треба истакнуто нагласити како је појам просвећености анисторијски обележен, па се, тако и Свети Сава може, наравно, и исправно, сматрати просвећеним. И све те особине дакако обележавају и српско просветитељство. Ипак, могућно је још нешто, а чини се важним, додати. Одређујући, наиме, почетак једне епохе извесним датумом, истраживач заправо одговара на питање о томе шта јесте та епоха, дакле, дефинише је. Могло би се, на пример, казати како осамнаесто столеће постаје обележено миром у Сремским Карловцима (1699); и то не би било нетачно²⁵. У овој историјској чињеници, међутим, показује се колико такав моменат или тренутак може бити од преломне важности за омеђавање различитих поетичких простора, на пример, средњег века и грађанског доба. Због тога би се за почетак српског просветитељства свакако могао узети један од најважнијих догађаја у националној историји. То је Велика сеоба (1690), која је значила револуционарни помак у целокупној српској култури, прелазак из византијског у ново европско доба. Ако се, отуд, какав историјски догађај узима као почетак у много чем друкчије литературе од дотадашње, а њиме се означава сагледавање српског унутар европског културног простора, онда би се повратак националном идентитету могао обележити још једним преважним историјским податком: почетком Првог српског устанка (1804), а на књижевном нивоу објављивањем збирке – први пут! – народних песама српских, *Мале ѝросѝонародње славеносрѝ-*

²⁵ Овим историјским податком обележава се почетак грађанског века у хрватској књижевности; уп. I. Slamnig, „Hrvatska književnost osamnaestoga stoljeća, njezini stilovi, veze i uloga u stvaranju nacionalnog jedinstva”, у: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu* (ur. A. Flaker – K. Pranjić), Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1978, 279–286.

ске *Њеснарице* (1814)²⁶, тј. збиром народних српских речи у *Српском рјечнику* (1818). Унутар тог временског простора живело је српско просветитељство као епоха, под чијим су се шињелом одвијале различите стилске формације или чак и књижевни правци (барок, просветитељство, сентиментализам); једина незгода која, очигледно, збуњује историчаре, историчаре књижевности или уметности, састоји се у несавршености терминологије, па се исти појам – просветитељство, на пример, користи и за појам епохе, као и за појам књижевног правца, ређе и као назива за стилску формацију.

Ретко која, а можда чак ниједна, епоха није за свога живота себе именовала. Просветитељство – јесте. И размишљало је о својим особинама. У српској књижевности то се догодило још четрдесетих година XVIII столећа; у предговору „Предсловије благочестивому читатељу” (у *Зрцалу науке*) Захарија Орфелин велича просветитељство, образовање кроз поштовање науке, тежњу ка српском народном језику. Чак прави успешно раширено поређење богате и раскошне трпезе са софром свих наука у којима царује мудрост; „телесну трпезу зготовљавају кувари, а другу, духовну, предају учитељи”²⁷. Српско просветитељство добило

²⁶ Гранична година – 1814 – кад је Вук објавио своју прву збирку народних песама и граматику, разумљива је као цезура у српској књижевности. У тој години, међутим, има дела која улазе у корпус ове моје књиге, јер се и у разумевању поетике разликују у односу на Вуков предговор *Малој...Њеснарици*. Вук га почиње причом о захтеву Лукијана Мушицког, свог негдашњег наставника у Сремским Карловцима, да му се прибележе народне песме, а о народном језику размишља тек при крају свог предговора, ту заправо парафразира ставове Доситејева из *Писма Хараламишију*: „Ја се надам да ће ова моја мала *Њеснарица* бити повољна свакоме оном Србљину који рационализму свога рода љуби”. Још је једна наизглед загоњетна провокација. Предговор *Народној српској Њеснарици* (1815) завршава пасузом у којем каже како је на крају своје антологије донео „неколико нових пјесана које су учени људи састављали”. Ово делује прилично немотивисано за избор традиционалних стихова, будући да није образложено зашто у избор народних песама увршћује и уметничку лирику; можда је ипак хтео на неки начин да повеже поетику изворне народне песме, певања на народну и уметничку поезију, а то је ипак одлика просветитељства, која ће врхунити у романтизму.

²⁷ У тексту, на пример, уз руске речи наводи – запетом одвојивши или у загради – и одговарајућу српску реч (на пример: сахарЪ=шећер; шастіе=срећа); уп. С. Јосифовић, „Орфелиново *Зрцало науке*”, *Зборник Матице српске за књижевност*

је на измаку свог трајања као епохе и своју прву историју књижевности. Аутор Лазар Бојић, још студентом, објавио је 1815. *Памјатник мужем у славеносрпском књижесѣтву славним*, уз важан поетички предговор и четири био-библиографије најпознатијих српских писаца. Уз данас још увек актуелна дела Јована Скерлића и Јована Деретића, то би било све – у облику монографијске обраде – о српском просветитељству. Да ли је та епоха престала да у свести истраживача-читаоца одзвања својом важношћу? Колико је тај недостатак научног интересовања утицао на то да се и српско школство (средње и универзитетско) односи с дозом умањивања важности епохе која је донела прве књижевне жанрове, који и данас живе свој живот (есеј, аутобиографија, роман, мемоари, сатира, комедија итд.)? Традиционална критичка прича углавном се кретала у имагинарном музеју ремек-дела, оних репрезентативних остварења чија је вредност већ била књижевноисторијски утврђена. Шта је са осталим делима? Искључена из научног памћења, тонула су у рајићевску „тмину забвенија”. Бивала су изопштена, као да нису доприносила рађању нове поетике уметничке речи. Све се завршавало причом о довољности досадашњег знања о српском просветитељству. Можда би баш у томе могла да се налази и неопходност овакве књиге.

Знатижељницима, надам се, никад довољна, скептицима, наравно, унапред сувишна, оваква књига могла би онда да буде од користи искреним заљубљеницима у ново тумачење велике грађанске епохе какво јесте просветитељство. У оваквој изјави крију се и вредносне и ванвременске категорије, од којих аутор ове књиге никако не бежи. Напротив. Каже се одмах да је просветитељство „велико” доба, а истиче се и ванвременост употребом презентна глагола *јесам*; размишља се, дакле, о томе како је та епоха и данас присутна. Требало би отуд у објашњењу овог појма кренути редом.

и језик, 1953, књ. 1, 1–13; уп. и Мирјана Бошков, „Захарија Орфелин и књижевност руског просветитељства”, *Зборник за славистику*, 7/1974, 9–79.

Уз већ наведене важне особине и идеје просветитељства, још се нешто појављује као понорница.

У осамнаестом веку стичу се похвале за читање; оне крећу од читања верске литературе, али већ у списима, на пример, Стефана Јаворског и Теофана Прокоповича – важних личности и за српско просветитељство – види се недвосмислена намера да се у читалачки ум уметне и световна књига. Кад је, на пример, скицирао план за вођење духовних послова у Русији, Теофан Прокопович је у *Духовном рејуламенџу* (1721) поставио тежиште на улогу коју библиотека и лектира треба да имају у животу образовних установа за свештенство: „[...] у школама библиотека треба да буде садржајна, јер без библиотеке [то је бити] као без душе”. Инсистирао је на томе да библиотека буде отворена и као читаоница и то и наставницима и ученицима, чак и странцима („и другим ловцима”), а други одлазе својом вољом („у лов”), али се у свим случајевима добија – корист. Идеја се даље шири. Треба да читају и мушкарци и жене²⁸. Тиме се развија критичко мишљење, које ће касније довести до „писама читалаца”, потом до часописа и превођења књига или њихових

²⁸ Овакву идеју ширио је још Гаврил Стефановић Венцловић кроз своје беседе Шајкашима; дакле, то је била идеја српског просветитељства и у првој генерацији писаца. Има још примера. Кад Орфелин у предговору *Вечном календару* (1783) испишује актуелну причу која звучи анегдотски, он заправо говори о важности образовања кроз читање књига, уз несумњиво једнаку важност и „духовног просвештенија”. То је, за њега, увек књига која „просвећује срце”, па, како сматра, треба престати бити „волољубец, коњољубец и слично“ и писати „књугољубец“ и „богољубец“. Зато и препричава ону збиљску причу о догађају с чувеног футошког вашара где су се, најчешће кришом – због аустријске цензуре – продавале руске књиге. Један Рус је, наиме, продавао примерак руске Библије по веома високој цени, а кад је купац одговорио како за ту суму може да купи два вола, Рус је одговорио: „Вол воли купујет, а човек – књиги, но мог[а]л он и учтивије сказати – подобни купујет подобноје себе“ (стр. 4). Исте године кад и *Вечни календар* Орфелина, и Доситеј у првом делу *Живоџа и ѿрикљученија* има сличну духовитост. Изриче је игуман манастира Хопова, Теодор Милутиновић, саветујући младића Димитрија, а будућег Доситеја: „Прошла су она глупа времена кад се међу нами говорило: боље је шест вранаца у каруџа, него шест школа у глави. Сад се време преокренуло: учен човек ако ће и пешице ићи, сваки га поштује, а неуцена видећи гди се вози на вранци; Вранци вранца вуку – говоре и право имају”. Сличног је значења и игуманова сликовитост о необразованом човеку: подобан је волу с позлаћеним роговима.

одломака. Занимљив је и предговор („предисловије”) уз први број *Сербскія ѿвседневня новинны* (14. март 1791): „Всем и всјакому разум свој, наукоју просвештенији имуштим, или чтенијем различних ауторов знаније почрпшим, или напоследок опхожденије с људми политическаго света вкусившими, јест извесно: что всјаки народ в љубви, согласији и једино мисли живушти, не тол’ко општество своје велико-лепними науками, но јеште и сврх сего многоразличнија искуства и купичества увел [...]”. Ослањање на образовање читањем разних писаца, па и политичког усмерења, доприноси толеранцији, јер упознајући друге, боље ћемо и њих и себе разумети.

Друштвене околности у српској култури промениле су се у односу на средњи век. Овакве нове, демократичније, омогућиле су да се створи и измењена читалачка публика, пре свега, у трговачкој класи. Стога су стваране и теме прилагођене малограђанском читаоцу²⁹. Читалац осамнаестог века – као најважнији појам овог великог доба, којем се обраћају писци у својим предговорима³⁰ који су готово као ритуал писани курзивом³¹ – стекао је на тај начин навику да чита и да размишља поводом прочитаног; њему се аутор предговора обраћа често директно и то не само у мушком роду. Неколико је илустративних примера овде упечатљиво:

²⁹ Можда је оване на европском књижевном видокургу допринела и популарност *Памеле*; уз помало рокајне атмосфере, не баш тако очигледно еротизована као на сликама Фрагонара (1732–1806) – на примеру „Љуљашке” (1767) – постаће извор чеднијем бидермајерском породичном роману у којем доминира врлина као парадигматска веза са моралом.

³⁰ Тешко је – бар као напомену – не споменути духовити Сервантесов предговор уз *Дон Кихота*. Говорећи о тешкоћама да напише такав текст, упућујући и на многобројне Зоиле, помало подругљиво се односи и према обичају писања предговора. Рекло би се да је у њему заправо исписао поетику *свој* предговора.

³¹ Уп. U. Wirth, „Das Vorwort als performative, paratextuelle und parerganale Rahmung”, у: J. Fohrmann (Hg.), *Rhetorik. Figuration und Performanz*, Verlag J.B. Metzler Stuttgart – Weimar 2004, 613. Занимљиво је да се предговор у српском просветитељству означава неутрално (предисловије; предисловије до читаатеља) или се већ из наслова таквог уводног текста види директан контакт с читаоцем (љубезни читаатељу, на пример). Чак и приручници из природних наука имају предговоре.

1. у предговору свом роману *Кандор* Атанасије Стојковић директно упозорава читаоца било ког пола: „Ја молим токмо свакако, који в размишљенијих недовољно упражњао сја јест, с вниманијем читати и дондеже једину вешт не поњал к другој не ити, понеже всја како ланац једна за другу свјазана сут. Ја не могу ни помислити да кто јест који ово знал не би, и кому би вешт со всјем нова била, но одејаније ово у којему Кандор јављајет сја может бити небудет всјем неповољно а некое к забављенију послужит. А могут ли овакови вешти вишекрат нежелити потребно јест казати сја? Что человек о њими више говорит, то више услаждајет сја; он перо оставити желит, но срце јеште довољно изговорило сја нест“; 2. Вићентије Љуштина у предговору својој граматици италијанског језика (1794) каже да књигу даје у руке „љубезном читатељу и слаткој читатељници“, а слично је и код многих других српских писаца, Доситеја свакако. Књига је намењена особама оба пола и то се, ето, изреком и каже. Важно је уочити да су и жене биле верни читаоци, без обзира на чињеницу што им нису биле допуштене универзитетске студије. Само размишљањем, дакле, тј. расуђивањем ум сваког пола постаје слободан.

То уопште није било подилажење мање образованом читаоцу. Напротив!³² Представљало је то указивање на важност образовања; о томе сведочи и Атанасије Стојковић у предговору првом тому своје *Физике*: „Ми видимо народе где и трговци и женски пол, а и сами земљеделци читају. Ми видимо народе где ни свјаштеници не читају. Који су шчастљиви? Који имају више просвештеније? Којих се има више славити? Зачто су Гречи славу вечну за собом остави-

³² Кад је, на пример, Теодор Павловић 1829. године објавио превод Виландових *Симџаиџа*, истакао је неколико културолошких проблема: проблем књижевне публике, потрагу за изворима и узорима у класици, савесност у преводу, инсистирање на образовање књигом и слично (уп. Pero Slijepčević, *О њемацкој књижевности и култури*, III, Svjetlost, Sarajevo 1980, 247–248). А пре Теодора Павловића, Тома Љубибратић (тј. Георгије Магарашевић) је у бројевима 92 и 102 *Српских новина* објавио превод из појединачних поглавља Виландове *Симџаиџе*, управо оне делове из дванаестог и тринаестог поглавља у којима се расправља о томе шта је то добар писац, уз, свакако, алузије на стваралаштво Милована Видаковића.

ли? Зачто други народи већ забвенију предани јесу”? Уосталом, у години прве објављене Доситејеве књиге – 1783 – Дионисије Ружичић, секретар у пакрачком епископату, у посланици позива родитеље да школују своју децу, „да до веки у мраку и помрчини незнаности не седимо”³³. Неколико је овде илустративних примера о томе да су Срби схватили важност школовања; многи „родољубљем занесени Срби (из свих друштвених слојева) богатим материјалним прилозима [од друге половине XVIII столећа] помагали народне школе и на њих своја имања завештали”. Такви су били добротвори угледници: генерал Љубибратић, барон Микашиновић, владика Јосиф Шакабента, капетан Радош Радошевић, архимандрит манастира Гомирја Јоаникије Милојевић, чији је питомац био Вићентије Љуштина. Уз примере овог угледног меценатства наводи се и један дирљив пример: „Слепица просјакиња у Глини под утиском општег ентузијазма даје на оснивање школе десет форинти – милостињу испрошену по црквеним вашарима”³⁴. Ово никако не могу да буду примери колико Срби уопште нису били мало образовани, како се одреда у научним радовима то тврди. То *јесу* илустрације о развијеној српској свести колико је, чак, преважно бити писмен. Кад с проповедаонице под ведрим небом Гаврил Венцловић загрми у беседи Шајкашима претњом како ђаво обитава у дому без књига, како и женска деца треба да се школују, није ли то путоказ да је могао тако да збори само онима који већ знају да пишу и читају!? Симбол просвећености, и у просветитељству, књига је, тако постала „домаћинска категорија”³⁵. Или, и овај пример. Кад је, још

³³ Димитрије Николајевић Оклобџија, „Нови прилози за биографију песника Јована А. Дошеновића (1781–1813)”, *Чланци и прилози о српској књижевности и прве половине XIX века*, Матица српска, Нови Сад 1914, 3.

³⁴ *Истио*. Ови примери могли би да демантују Фридриха Таубеа, који је у својој књизи, објављеној 1777, тврдио како до његове књиге нема ничег уметнички вредног у српској књижевности. Мало мање критичан био је и Јован Рајић; у својој историји катихизма умањивао је вредност дотадашње српске културе.

³⁵ М. Д. Стефановић, „Традиција просвећености и *Летџоис Матџице српске*: скица једног парадокса”, у: Т. Јовићевић (ур.), *Традиција просвећености и просвећивања у српској историји*. *Зборник радова*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2012, 143.

престолонаследник – 1768 – Јозеф II први пут дошао међу Србе, био је изненађен њиховом образованошћу: „Не мислех у ових странах толике обрести с ким могал би сја разговарати”³⁶.

На тај начин просветитељство је добило одзив на своје инсистирање да се сваком пружи могућност образовања. Ова епоха уистину је имала интересовање за културу пука; то не значи да је неговала мање вредну књижевну реч. Једнако и у својој просветитељској *Численици* (Будим 1809) размишља и песник Јован Дошенивић. У предговору књизи која је просветитељска управо и по интересовању за науку, тј. математику, каже да попут Орфелина Срби треба да следе примере разумних људи, „пак ће видити сви у чему год ко зна, може и кадар је”, иначе ће Срби остати „натрашке”, тј. неће напредовати.

Облик такве слободе свакако је постајао опасним, па су се састављали индекси забрањених књига. У Аустрији је постојао рукопис забрањених књига у овој царевини: *Supplementum librorum prohibitorum*. У њему су алфаветски наведени наслови философских и белетристичких дела из иностранства. Дела су сврстана у две групе: забрањена (с напоменом: *damnatur*) или задржана (*retineatur*). Као проклетство из немачке књижевности означени су Волтер (у преводу), Глајм, Гелерт, Лесингове басне, из француске – Волтер³⁷, Русо, из италијанске – Макијавели, Ариосто, из енглеске – Хјум, Поуп, Дефо, Филдинг³⁸. Да би се предупредила цензур-

³⁶ Н. Радојчић, „Цар Јосиф II први пут међу Србима”, *Српски књижевни гласник*, XXVIII, 1912, 117.

³⁷ Аустријска цензура зауставила је и штампање Дошенивићевог превода једне Волтерове књиге. О томе у напомени извештава сам песник, испред садржаја својих *Лиричких ђенија*: „Јоште било пре[к]о три табака моји[х] стихова да се с овима штампају, особито же *Такџика* г. Волтера, што сам превео; но, здешња цензура, ради своје предострожности није допустила. Имам јоште *Покајаније ђрег музом*, сад после болести сачињено, у разрешеним [слободним?] стихови. Но, ако и није дозвољено, све што се хоће овде печатати, наћи ће се на другоме месту”.

³⁸ Уп. Werner M. Bauer, *Fiktion und Polemik. Studien zum Roman der österreichischen Aufklärung*, Verlag der Österreichischer Akademie der Wissenschaften, Wien 1978, 60.

на репресија³⁹, писци су развили низ трикова како би читаоце могли да наведу на одређене закључке, наиме, како изнесе не идеје нису ауторове већ их је нашао у неком иностраном делу. Један од таквих примера припада занимљивијима; тако Ломоносов наводи како преводи псалм 145 („Хвалу всевышнему владыке”), који, наравно, није подлегао цензури. Поређењем стихова овог руског песника и библијског оригинала види се како то није тачно, јер овај аутор наглашава антимонархистички смисао, тј. осавремењује библијски текст:

Ломоносов

Никто не уповай во веки
На тщетну власть Князей земных:
Их те ж родили человеки
И нет спасения от них.

Псалтир, пс. 145

3. Не уздајте се у кнезове,
у синове људске,
у њима нема спасења.

Когда с душею разлучатся
И тленна плоть их в прах падет,
Высоки мысли разрушатся,
И гордость их и власть минет⁴¹.

4. Кад изађе дух његов
врати се у земљу своју
тога дана пропадну све
помисли његове⁴⁰.

Сличних примера могло би се свакако наћи и у српској књижевности, од којих би најинтересантнији, јер је сатири-

³⁹ И у Аустријском царству књига је представљала изузетно опасну ствар. Довољно је навести бар следећи пример. Чувена издавачка кућа за графику и музикалије – Artaria – издавала је графичке листове с призорима градског живота у Бечу. Тако је 1779. одштампала графику Карла Шица (Schütz) „Der Stock am Eisen Platz”. На њој је приказан део зграде на чијем спрату уз отворен прозор стоји младић с књигом у руци коју помно чита. Промена политичке климе, 1795 (и касније, у доба Метерниха) у време рестриктивног цензорног закона забранила је бакрорезе на којима се виде људи с књигама. Артарија је, тако, исти графички лист морала да одштампа с истим прозором, који је био затамњен, тј. без читаоца. Слични случајеви цензуре свих уметничких дела на којима се види читалац с књигом у руци, на некој ливади, на пример, такође је нестао с таквог графичког листа; уп. *Schöne Aussichten. Die berühmten Wien-Bilder des Verlags Artaria*, Wien Museum, Wien 2007.

⁴⁰ Уп. https://www.molitvenik.in.rs/psaltir/20_katizma.html, приступљено 8. новембра 2023.

⁴¹ Уп. П. Н. Берков, *Проблемы исторической развития литературы*, „Художественная литература”, Ленинград 1981, 149.

чан, текст Михаила Максимовића, који не баш пастишом, већ и јасно дозираним хумором и дискретном заједљивошћу жигосе мане српског друштва⁴².

И алузијама на антику просветитељски писци говорили су о манама једног друштва једнако колико су таквим класичним примерима величали добре особине свог доба и њених личности⁴³: „1. Као да је моја душа пре много година у неком од Питагориних ученика била и као да је већ једном знала златни славни језик Сократа и Хомера” – кад Доситеј Обрадовић ово изјави 1783. године (у *Живоћу и ѝрикљученијима*), онда недвосмислено показује колико је просветитељски био сагласан свом веку; 2. Григорије Трлајић објављује свој превод с руског европски чувеног романа *Нума или ѝроцвѣтјајушии Рим* (1801) и у предговору овој књизи посвећеној српској омладини која се школује у Пешти истиче како је Нума „из мрака невежества и сујеверја” свој народ извео на „свет [...] просвештенија и ту идеју доводи у везу с актуелним добром просветитељства – тако су античке теме бивале актуелизоване. Без обзира на то да ли су се српски просветитељски писци систематски образовали или не, антика је била бар у неким примерима алузивног карактера у књигама наших писаца⁴⁴.

Несумњиво је, у сваком случају, колико су Срби истицали важност систематског образовања, што би им омогућиле само школе на терену где су живели. Уз већ познате намере црквених великодостојника, оних који су истражени и тумачени

⁴² Уп. М. Максимовић, *Мали буквар за велику децу* (прир. М. Д. Стефановић), Службени гласник, Београд 2009.

⁴³ Опера *Хадријан* Етјена Мејера (Étienne Meilleur, 1763–1817), на пример, 1792. године била је скинута с репертоара, јер је гледаоца асоцирала на тријумф Јозефа Другог, брата Марије Антоанете. Антика је, дакле, доживљавана као актуелна тема. Наиме, оригинални наслов ове опере био је *Хадријан, римски цар*. Први чин садржи сцену у којој цар Хадријан прославља победу. У то време, Француској је претила опасност од Аустрије, чији је цар Леполод III управо тада умро, а претпостављало се и да су коњи које је требало да користе у тријумфу цара Хадријана припадали Марији-Антоанети, невољеној француској краљици

⁴⁴ Уп. М. Д. Стефановић, „Антика”, *Лексикон српског ѝросветиѝшељства*, Службени гласник, Београд 2009, 23 – 25.

чени, чини се да је тек сада уочена важност просветитељских идеја митрополита Павла Ненадовића, који је скоро двадесет година био на челу Карловачке митрополије (1749–1768)⁴⁵. Уз све његове, најчешће успешне, напоре да се оснивају школе, овај знаменити владика слао је бројне посланице које садрже просветитељске идеје о важности отварања школа и образовања Срба: „Присутност просветитељских идеја приликом образлагања о корисности образовања могла је деловати подстицајно, међутим, интензивније од тога на неугог појединца могао је да делује митрополитов став по којем је образовање чин Божје милости”⁴⁶. Систематско и упорно залагање за став о важности образовања довело је до оснивања школâ, у Новом Саду и Сремским Карловцима, уз учитеље доведене из Русије, тачније из украјинских области које су имале високообразоване наставнике и то западноевропске оријентације.

Уџбеници у тим школама садржавали су одломке из латинских писаца; уводно предавање 1737. чувеног Дионисија Новаковића у новосадском Духовном колегију владике Висариона Павловића садржало је похвалу сваковрсној користи од слободних наука које су се развиле у старој култури – пре свега, грчкој и римској⁴⁷; Орфелину из његових тридесетих година живота било је неопходно да у *Зрцалу науке* напише поглавље „Похвала славној науци”. Јован Рајић завршава своју трагедију указивањем на неопходност

⁴⁵ Уп. Ненад Нинковић, *Митрополији Павле Ненадовић*, Филозофски факултет у Новом Саду – Историјски архив „Срем”, Нови Сад – Сремска Митровица, 2017. Уп. и раније исте напоре патријарха А. Чарнојевића.

⁴⁶ Исто, 430. Уп. и Н. Нинковић, „Пастирске посланице митрополита Павла Ненадовића”, у: В. Гавриловић (ур.), *Војвођански њросѝор у контексту европске историје. Зборник радова*, Филозофски факултет у Новом Саду, Нови Сад 2012, 187–210.

⁴⁷ О томе колико је књига и читање из књига представљало изузетно важан образац за образовање ђака сведочи и студија Мирона Флашара у којој објашњава избор наслова за своју студију: „Разлог што сам се определио за одредбу ‘studium literarum’ је у томе што сам желео да истакнем да ће реч бити о систему образовања утемељеном на књизи; у ствари, на текстовима књижевним у ширем, из антике наслеђеном, значењу” (М. Флашар, „Studium (liberalium) litterarum као образац образовања понуђен српској школи у XVIII веку”, *XVIII столеће*, књ. 2, св. 2, 5–82).

прилежности човека ка наукама. Антика је ту имала своју захвалну основу као традиција на којој као узорној треба даље дограђивати. Доситеј у свом краћем предговору типа експлицитне поетике говори о комедији по аристотеловским принципима (1793); Павле Јулинац преводи надалеко чувен Мармонтелов роман *Велизар*; итд. итд. Још је једна чињеница, а изгледа да је од веће важности. Уобичајено је у српској књижевној историографији мишљење о том како је у српском просветитељству преовладала употреба русизама. Прегледаном штампаном грађом утврђено је, међутим, како су српски писци више употребљавали грчке и немачке речи него руске⁴⁸. Уосталом, епитетима који директно упућују на антику хваљени су српски писци: Доситеј као Сократ, Трлајић као Ксенофонт, касније Мушицки као Хорације.

Колико српско просветитељство није мало по броју писаца, могао би бар да посведочи и *Лексикон српског просветитељства* (2009). Бујање писане, мада не увек и објављене, речи из генерације у генерацију показује колико су се писци све више окретали световним темама и то најчешће на народном језику. Могло би се, а на трагу Скерлићевих размишљања, говорити о четири генерације стваралаца: 1. генерација (1690–1740) често се назива и србуљским писцима, јер су неки од њих изникли из средњовековне поетике: то су одреда сви Рачани (међу њима најпознатији Кипријан, Лаврентије, Јеротеј), Гаврил Стефановић Венцловић (који није из манастира Раче, већ са „сремских страна”, али је учио код Кипријана у Сентандреји), гроф Ђорђе Бранковић; 2. генерацију, обележену годинама владавине царице Марије Терезије (1740–1780), инспирише руска и француска литература, карактерише и жеља да објављују своја дела, али и њихова публикована јасна свест о томе да народни буде књижевни језик српске световне књижевности (Павле Јулинац, Захарија Орфелин, млади Јован Рајић), 3. генерација уистину јесу прави јозефинисти и то у време владавине

⁴⁸ Уп. В. Михајловић, *Грађа за речник сѝраних речи у ѡредуковском ѡериоду*, књ. 1–2, Институт за лингвистику у Новом Саду, Нови Сад 1972–1974.

просвећеног монарха Јозефа Другог (1780–1790), када се у српској књижевности ствара и критичко просветитељство, онај најзрелији период те епохе и у Европи и Америци⁴⁹, с главним представницима Доситејем Обрадовићем, Емануилом Јанковићем, Михаилом Максимовићем, српском грађанском поезијом; 4. генерација (1790–1804/1814/1818) представља повратак националном етосу, видљивом у стваралаштву Јована Мушкатиновића, историографским радом Јована Рајића, песништвом Алексија Везилића, романима Атанасија Стојковића и Милована Видаковића⁵⁰, делатношћу из домена седам слободних уметности Павла Соларића и знацима нове епохе у примеру Јована Дошениновића: „Та напета историја књижевне битке просветитељске речи, почев од прве генерације писаца, од оног чувеног Јеротејевог путописа, читавог у толеранцији према другој култури, дакле, просветитељској идеји, па све до Доситеја и грађанске поезије, из четврте генерације писаца српске књижевности у 18. веку, доказ је колико је литерарна реч конституисала нови образац грађанске просвећене културе”⁵¹. Сви они, али и други успостављају нове жанрове: путопис, књижевну критику, идеју новог укуса у естетичким делима, сонет, часопис, роман, аутобиографију, комедију, трагедију, сатиру итд.

За већину тих аутора српска књижевна историографија бележи како су то били поучни писци, пре свега, а тек потом литерате; као да се с ума сметнуло да су писци следили хорацијевски постулат о томе како књижевност не само да поучава, него и забавља. Не разумевајући, дакле, тај дискретни облик дидактичности кроз навођене примере у књигама, историчар књижевности као да је прекрио своје очи над још једном несумњивом чињеницом: писци осамнаестог

⁴⁹ Уп. Robert Darnton, *George Washingtons falsche Zähne oder noch einmal: was ist Aufklärung*, Verlag C. H. Beck, München 1996.

⁵⁰ У овој књизи ипак се изоставља предговор *Љубомиру у Јелесијуму*, осим пишчеве напомене о језику. Милован Видаковић, према таквом виђењу, ипак је представник долазеће епохе након просветитељства.

⁵¹ М. Д. Стефановић, „Традиција просвећености...”, нав. рад, 144; уп. овде нап. 33.

века били су и – философичари. Заједничко с философима било им је облик представљања теме или каквог моралног проблема. Разликовао их је, наравно, начин представљања; писац (литерата) чини се да је ту био у предности будући да је литераризовао појмовно-дискурзивни свет⁵². На примеру есеја Доситеја Обрадовића то се најбоље види. Попут Монтења, али и према обичају свог доба, наш писац је наводио – често и без наводника – ставове или туђе максиме које је пропратио илустративним примерима из матерње културе⁵³. Компилација је ту свакако била дозвољена, а према Монтењу и веома пожељна: „Дајем да ми други кажу оно што не умем добро да кажем сам. Ја казујем туђе речи само да бих себе што боље исказао”. Зато се често чини сувишним истраживачка потрага за изворима многих Доситејевих ставова, уколико би то био доказ о томе да није био оригиналан писац. Изгледа у таквим радовима да је Доситеј манипулатор. Не, он је само философичар који на свој начин тумачи неку идеју, античку или савремену, како би можда и указао да је сопствена култура она „традиција коју живот ставља у питање”⁵⁴, чиме би лако могао да се сврста у ауторе критичког просветитељства⁵⁵.

Нова српска књижевност, која се обликовала већ након 1690, године Велике сеобе, све више је престајала да се ослања на прескриптивност средњовековне поетике; морала

⁵² Уп. Marcus Andreas Born – Claus Zittel (Hg.), *Literarische Denkformen*, Wilhelm Fink Verlag, München 2018.

⁵³ „Такав свој стваралачки проседе, који је, наравно, обликовао нову културу и идеје у њој новоутемељене, заснивао се на сопственим размишљањима о друкчијем ставу према човеку властите културе и о друкчијем поимању себе у таквој новој култури. Ова констатација произлази из чињенице о томе да се књижевност српског просветитељства односила према култури као целини људског живота у свим његовим појавним облицима, духовним и материјалним” (М. Д. Стефановић, „Појам културе у српском просветитељству”, нав. рад, 198; уп. овде нап. 17).

⁵⁴ Сретен Марић, „Мишел де Монтењ”, у: С. Марић, *Оптеди I. О књижевности* (прир. М. Ненин), Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 1998, 325.

⁵⁵ Ове феномене, писце, њихова дела проучавају: систематски Ј. Скерлић, Т. Остојић, П. Поповић, Ј. Деретић; а о појединачним писцима – Б. Маринковић, М. Лесковац и други.

је, дакле, кренути новим, не искључиво и друкчијим путем. Успоставити жанрове, чак и кад о њима није писала текстове који се у науци описују као облици експлицитне поетике, могло је да представља не увек лагодан посао. За такве теоријске текстове – уз изузетак текстуљка о комедији из пера Доситеја Обрадовића и Дошеновићевог предговора сопственој збирци стихова – још није била стасала српска књижевност. Иманентну поетику српских просветитељских дела могли су да уочавају тек књижевни критичари, којих у осамнаестом веку још нисмо имали у правом значењу тог појма. Уосталом, и ти недостаци постојања текстова експлицитне поетике постају разумљиви – изумимајући, на пример, часни изузетак Хаџи Рувима који је наставио да пише у Србији под Турцима – кад се схвати колико су досељени Срби северно од Саве и Дунава школовани у школама (Сремски Карловци, Нови Сад), на лицејима (Сегедин, Братислава) и на универзитетима Гетингена, Халеа, Лајпцига, Братиславе, Кијева, касније и Пеште и Беча. Били су то центри који су од одлучујућег значаја за друкчији ток и друкчију поетику српске књижевности.

Као симбол те нове књижевности узима се у науци Доситеј Обрадовић⁵⁶, мада је он имао и своје претходнике, као и своје литерарне приврженике: 1. Јеротеј Рачанин пише први путопис у српској књижевности; 2. Гаврил Стефановић Венцловић говори против сујеверја и пастви у беседама указује на значај књиге; 3. Захарија Орфелин залаже се за народни као књижевни језик. Све су то били преддоситејевци који су желели да буду од користи свом роду (Орфелин каже „патриотама”), попут касније појаве Доситејевог, да просвете Србе, да идејом морала и добротe утичу на њихово разумевање толеранције и на важност образовања. Тај „вапитни оптимизам”⁵⁷ био је више оптимизам и идеал но

⁵⁶ Поштено је казати како се овај писац проучавао, али и неки други српски просветитељи, пре свега са становишта иманентне поетике – дакле, „њим самим”.

⁵⁷ Dorothea Kadach, *Die Anfänge der Literaturtheorie bei den Serben*, Otto Sagner Verlag, München 1960, 12.

дидактичност литерарне речи. Како таквих дела није дотад било у српској књижевности, српски писац прилагођавао је дела страних аутора; био је, дакле, у дослуху с високом литературом на немачком, руском, француском или енглеском језику. Тако је обликован нови укус новог Србина и нове Српкиње⁵⁸.

Преводима⁵⁹, прерадама или оригиналним радовима српски писац увео је у своју књижевност нове жанрове (есеј, путопис, басна, аутобиографија, мемоари, комедија, трагикомедија и трагедија, еп, сатира, роман, лирска песма и др.). Чак је јавно обзнањивао жељу да се одређена дела обавезно морају превести; такав је Доситејев упорни зов да се преводи Фенелон. Доситејевим путем настављају, на пример, Григорије Трлајић и Павле Соларић. Иако је рукописно упорно и популарно живела српска грађанска поезија, ипак се тек крајем осамнаестог столећа јавља чистији жанровски интерес за објављивање лирике (Алексије Везилић, Јован Дошеновић), који ће се проширити и у наредно столеће (Лукијан Мушицки), с истакнутијим текстовима експлицитне поетике лирике и литературе уопште⁶⁰. Наравно да су се особине жанрова сазнавале и из приручника за школску наставу; у њима су даване особине лирике, трагедије, епа, али су то пре били текстови прескриптивне поетике. Кад је, међутим, реч о комедији или о роману, на пример, њихове жанровске особине долазиле су директно из страних извора и, свакако, из читалачке праксе српског писца.

Мора се ипак признати како је заокупљеност питањима о поетици неког жанра, у односу на европску просветитељску

⁵⁸ Кад се погледају предговори српских писаца, види се с колико пажње се обраћају и читатељки и читаоцу, управо инсистирајући на оба ова израза, а избегавајући лексиконски обједињујући појам читаоца.

⁵⁹ У овој књизи не доносе се предговори свих преведених књига, већ само они који садрже ауторски „уводни” текст; произлази, тако, да је превода у српском просветитељству било више но што се овде наводе и коментаришу појединачни примери.

⁶⁰ Међу првине таквог интересовања требало би погледати прилог Димитрија Нешића („Теорија лепи[х] художества”, *Летопис Матице српске*, год. 10, 1834, књ. 36, 76–82).

мисао⁶¹, почела релативно касно у српској језичкој средини. Можда би један од разлога могао да се нађе и у чињеници што је српски писац био одвојен од своје природне матице, па није као остали у Европи могао да следи свој природан ток⁶². Живећи по читавој Европи – у оквирима Аустријске царевине, Млетачке републике, Русије – у Бечу, Будиму, Пешти, Лајпцигу, Трсту, Венецији, Новом Саду, Земуну, Харкову, Шклову – српски писац није имао јединствено литерарно тло, као што су имали други европски народи и њихове литературе. Без обзира на ову, иначе тужну чињеницу, Србин је схватао важност писане речи на народном језику; познавајући, при том, стране језике – руски, немачки, италијански, француски, енглески, грчки, читао је страну му књижевност и одабиром за превод или прераду показивао свој укус, своје знање страног језика, а потом и интерес за теоријска размишљања⁶³. Зашто је, међутим, српски преводилац писао свој предговор за превод, без обзира да ли је оригинал имао свој предговор? Одговор би могао да се налази у претпоставци о томе како је желео да српском читаоцу приближи тему преведеног дела, да га упозна са својим ставовима о језику, на пример итд., дакле, да буде мали водич за књигу⁶⁴. На тај начин је изашао из алогографске улоге

⁶¹ Изрекавши како се привидна баналност у питању „шта жели књижевност“ претвара у наслов занимљиве књиге (*Was will Literatur*, 1975) приређивач је под тим титлом окупио манифесте немачке књижевности из XVIII века; ту се јасно види како је књижевност добијала статус који заслужује у култури, али и колико се борила за нове идеје.

⁶² Оно што је вероватно могао да зна о претходној матерњој литератури – средњовековној – више се налазило у народној песми, легендама и слично, будући да та дела нису била публикована. Можда је зато касно дошао интерес за Светог Саву и његов несумњиви значај за српску књижевност.

⁶³ О таквим контактима уп: Peter Drews, *Deutsch-slavische Literaturbeziehungen im 18. Jahrhundert*, Otto Sagner Verlag, München 1996; P. Drews, *Deutsch-südslavische Literaturbeziehungen 1750–1850*, Otto Sagner Verlag, München 2004. За контакте српске с осталим европским књижевностима не постоје овакве системске књиге, већ појединачне студије.

⁶⁴ О предговору као специфичном жанру писало се већ у лексиконима европског просветитељства; уп. *Grosses vollständiges Universallexikon aller Wissenschaften und Künste*, Leipzig – Halle 1741–1750, 1075–1076.

пуког преводиоца и ушао у аукторијалну улогу, која му је омогућила да размишља о жанру, језику и слично, а на начин имплицитне поетике⁶⁵. Већ та синтагма – имплицитна поетика – показује како је и у српској књижевности престала актуелност нормативне поетике; стварале су се идеје о појединачним жанровима, које су добиле и своје особене, тј. ауторске особине, које се потом, свесно или несвесно, следе у самом тексту једног дела. Тиме је обликована и *ars poetica* просветитељског предговора.

Отуд је у њиховим предговорима уз сопствена оригинална дела или уз преводе могућно налазити имплицитну поетику жанра пред којим тај предговор стоји. Најчешће је такав уводни текст био помоћно средство да се анимира потенцијални читалац⁶⁶. И ту би могли да настану мањи неспоразуми ако би се тврдо и непорециво, дакле беспоговорно, прихватиле идеје у, иначе, одличној књизи Жерара Женета о паратексту⁶⁷. У њој се предговор именује као облик паратекста. Могло би се намах поставити питање о томе да ли је предговор само информација о делу или је пак структурално везан за њега. Истина, већ је указано на то како предговорни текст и није женетовски облик паратекста, већ „пропусна мембрана” ка самом књижевном тексту, тј. како су предговор и текст саставни делови једног књижевног дела⁶⁸. Предговор у осамнаестом столећу изгледа да не може бити Женетов паратекст (чак ни посвета), већ само облик пред-писања пред текстом, у којем се – мада не увек – објашњава дело, неки пут препричава, одређују се поетички оквири епохе (као у

⁶⁵ Уп. Luisa Voßschmidt, „Das Vorwort und seine Funktionen in Übersetzungen literarischer Texte – Überlegungen am Beispiel der Übersetzungen des finnischen Epos Kalevala”, на сајту https://www.vakki.net/publications/2008/VAKKI2008_Vossschmidt.pdf, преузето 15. септембра 2023.

⁶⁶ Уп. Hans-Jürgen Ansoerge, *Art und Funktion der Vorrede im Roman*, Julius-Maximilians-Universität, Würzburg 1969, 15.

⁶⁷ Gérard Genette, *Palimpseste. Die Literatur auf zweiter Stufe*, Frankfurt/Main 1996; G. Genette, *Paratexte. Das Buch vom Beiwerk des Buches*, Frankfurt/Main 2001.

⁶⁸ Уп. J. Hillis Miller, *Deconstruction and Criticism*, The Seabury Press, New York 1979, 219.

Орфелиновом *Маџазину*) итд. Чак се у њему може наћи и упутство читаоцу о начину читања⁶⁹.

Уколико се човек окрене српској књизи из епохе просветитељства, могло би се поставити разложно питање: да ли је српски читалац у XVIII веку најпре реаговао на наслов дела или на његовог аутора? Кад се појавило дело *Животи и њриклъченија*, Доситеј није био познат читаоцу, па би се могло рећи како је читалац реаговао на наслов који провозира садржај књиге. Шта је, дакле, била идентификациона карта неке књиге? Жанр? Не би се могло рећи или, директније – никако жанр. Из позиције касније утемељеног пренумеранта на књигу изгледа да је најпре био језик – српски – потом име писца, а тек потом и сâм текст. Већ према оваквом редоследу могућног опредељивања за куповину књиге требало би, с помало скепсе, прихватати идеју о предговору као облику паратекстуалног нивоа, поготово ако је она из домена структуралистичког приступа. Уз то, наизглед апсурдно, али духовито подсећајући – а мало полагајући – чувени писац можда најдужих предговора у светској књижевности, Џорџ Бернард Шо је говорио како су ти његови текстови, писани након објављивања драмског дела⁷⁰, заправо „таљиге и трубе”, тј. оне повезнице с колима драмског текста које озвучавају

⁶⁹ Уп. Uwe Wirth, „Das Vorwort als performative, paratextuelle und parergonale Rahmung”, J. Fohrmann (Hg.), *Rhetorik. Figuration und Performanz*, J. B. Metzler Verlag, Stuttgart – Weimar 2004, 613; Alexander Huber, *Paratexte in der englischen Erzählprosa des 18. Jahrhunderts*, <https://hcommons.org/deposits/objects/hc:28892/datastreams/CONTENT/content>, приступљено 25. септембра 2023. О томе колико је предговор – и да ли је, али и када би могао да буде – облик паратекста (као „некњижевна стварност”) Радоман Кордић пропитује Женетово виђење, критички се према њему односи, свакако увек с основне позиције своје књиге, тј. из угла политичког у књижевности и политике књижевности (уп. R. Kordić, *Politika književnosti*, Izdavačko preduzeće Filip Višnjić, Beograd 2007, 205 и д.).

⁷⁰ За своју књигу сачињену само од предговора написао је и сопствени предговор, у којем је при крају рекао: „Многи од њих [предговора] написани су много касније, пошто су комади којима су dodati више пута били приказивани. Praksa да се књиге позоришних комада opterećuju политичким и filozofskim raspravama води poreklo još од vremena Drajdена; i ja sam je zadržao iz proste želje да мојим муштерјима дам праву вредност за њихове novce dopunjuјући groš-комaде zlatnik-predgovором” (Dž. B. Šo, *Lica i naličja. Predgovori dramata* (prev. B. Nedić), „Kultura”, Beograd 1964, 6).

идеју неког дела. О обичају да се у грађанско доба књига отвара предговором размишљао је и Вид Дошен, хрватски писац који је заслугом Георгија Михаљевића, приређивача и прерађивача *Аждаје седмоглаве*, ушао у српску књижевност; у једној напомени при крају дела говори о својим разлозима да се отме таквом обичају; при том, изразито успело илустративно говори о просветитељству као победи над тамом, али и веома духовито спомиње и могућне своје критичаре⁷¹.

Идеја стварања предговора неком делу иначе веома је занимљива. Најпре стоји једна неоспорна чињеница. Тамо, наиме, где је песник био уско повезан с публиком, где су слушаоци у колективу слушали песму/еп, није био потребан предговор. Ваљда зато ни Хомер нити хомерски песници ни у проемију нису говорили ништа о делу, већ о теми⁷². Њима није био потребан предговор, будући да су били директно повезани

⁷¹ „Pridgovora u počelu knjige običajnoga nisam postavio zato da sadanje razumne i ljubezne štioce ne bi kako uvridio ili po nikoji način ozloglasio. Prvanji vrijeme običaj bijaše u počelu knjige različita upućenja, tumačenja i zagovaranja postaviti toga radi, osobito jer u onoj mekloj i studenoj noći, gdi svitlost od nauka i vatra od ljubavi manjkaše, nadali su se pisaoci da se lasno mogu namiriti knjige njihove na štioce od koji[h] su nekogi priličniji bili, da bi učenici bili živine koja u pašniku pase nego čovika koji s razlogom piše, budući da ako bi se na jednu stvar u knjigi namirili, koje ili ne bi razumili ili ju ne bi sebi u slast mogli potrošiti, odma[h] bi trista crni[h] krpa pisaocu priboli, knjigi bi pakleni blagoslov čestitovali i sebi bi svu korist uskratili, koju bi razložito i ustrpljeno šitjući mogli imati, što ni živina pasući ne čini, gdi ako se namiri na struk koga ili ne more otrgnuti ili poznaje da joj zubi ne začinja, zato ne ovrtoqlavi odma[h] od ludosti niti se pomami od naglosti, dali takvu travu mirno prolazeći druge sebi ugodne ište, te ovako i sebe drugom nahrani i onu niti mnogo obaljenu niti potlačenu za druge ostavi. Videći ja indi da je sadanjeg vika sunce od nauka na svitu sinulo i vatra se od ljubeznosti u srcim čovičanskim razgorila, da sadanji štioci ne samo prvanje tmine nerazložne ne slide, dali da vole od pomnje prije pobliditi nego od knjige, prije neg ju razume, odniknuti – vole više puta (samo ako nije krivica po sebi očita) sami sebe potvoriti u stvari sebi neugodnoj, da oni krivo imaju razumeći nego da je pisaoc krivo imao pišući[...]” (Tomo Matić – Antun Djamić (prir.), *Djela Vida Došena*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1969, 250).

⁷² Да је српска усмена народна песма ипак имала и проемиј (неоствареног) епа, макар компримован, сведочанство би могао да буде стих којим је започињао не мали број епских песама: „Боже мили, чуда великога”. Као што је стари песник у проемију зазивао богове или музе за надахнуће да опева неки важан национални догађај, дакле, нешто налик чуду, тако је српски гуслар у том првом (уводном) стиху, у десет слогова сажео оно што је Хомер, а потом и Вергилије, на пример, испевао у почетних неколико стихова.

с публиком. Већ из овог следи колико је предговор новог доба писан за потребе нове публике – читалаца⁷³. У досад вероватно најстаријој књизи која се бави проблемом уводне речи⁷⁴ наведено је како предговор може да садржи следеће теме: аутора, садржај и извор дела, опис књижевне врсте, публику којој се аутор обраћа и евентуалну будућу критику дела. Иако, наравно, сваки предговор не садржи све ове тематске елементе, ипак је видљиво колико они, без изузетка, своје тежиште испољавају на односу аутора према публици, тј. на његово обраћање читаоцу. И кад се, потом, у осамнаестом столећу развила и расцветала идеја предговора, то је значило нови контакт са читаоцем. Грађански аутор се тако највише обраћа младима и говори о користи за њих од читања књиге⁷⁵. Често говори о двострукој сврси свог дела: о забави и користи.

Колико би такви ставови у предговорном тексту били одлучујући да се предговор тумачи као страном телом читавом делу. Рифштал је (стр. 66) ту веома уздржан. Сматра да та особина може (не мора, дакле!) такав текст да претвори у страном тело; као пример тог привида наводи Сервантесов предговор *Дон Кихоту*, који је шаловитог тона и „преобучен је у забавно одело”. У вези са свим овим разложно је онда поставити питање: која је то ауторова намера да обавезно напише предговор који је, иначе, постао обичај у просветитељству? Зашто аутор или преводилац пише *свој* предговор⁷⁶? Да ли аутор циља на реалног или потенцијалног

⁷³ Уосталом, есејист енглеског просветитељства, Чарлс Лем је, пишући о том како есеју није потребан предговор, јер је он управо текст предговора, тј. увод у читање неког писца или неког од друштвених проблема, рекао и ово: „Предговор је у суштини разговор с читаоцем” (уп. Веселин Костић, „Есеј у енглеској књижевности”, у: *Енглески есеј. Антологија*, Српска књижевна задруга, Београд 2003, VII).

⁷⁴ Herman Riefstahl, *Dichter und Publikum der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts dargestellt an der Geschichte der Vorrede*, Limburg 1934. Изгледа да се полако укида разлика међу високом и тзв. ниском литературом, да се обједињују у новом читаоцу – грађанину (уп. Rolf Engelsing, *Der Bürger als Leser: Lesergeschichte in Deutschland 1500–1800*, Metzler Verlag, Stuttgart 1974).

⁷⁵ Riefstahl, нав. дело, стр. 58–59.

⁷⁶ Sven.Aage Jørgensen, „Warum und zu welchem Ende schreibt man eine Vorrede”, *Text&Kontext*, IX, 1976, Heft 4.3, 3–20.

(„имплицитног“) читаоца? У посветним епистолама добротворима – које стоје пред предговором – свакако је реч о реалној особи. А у предговору? Кад се, на пример, спомиње Зоил или Момус – често и у српских писаца, чак, касније и код Стерије – циља се на оне особе критичких оштрица које се намах накомстреше на било које ново дело. Да ли је баш увек и у тим случајевима стрела уперена ка реалној особи? Овако, сугестивно постављена питања, разумљиво заслужују већ потенцијални одговор: биће да предговор није због тога нити због реалног човека писан. У њему се, пре свега, налази разумљива основа онога што аутор очекује од намераваног читаоца. Иако, наравно просветитељски, појединачне реченице и ставови могу да буду дидактични, ипак је присутан и други део хорацијевске премисе (*delectare*), уживање, готово кулинарски, у прочитаном штиву⁷⁷.

Није ми, наима, намера да на синхроној равни занемарим, па и апстрахујем, функцију коју предговор има, јер он, судећи према примерима у овој књизи, уистину јесте облик имплицитне поетике оног жанра којем прочитано дело припада. Чак и кад француски теоретичар књижевности⁷⁸ говори о томе како се књижевно дело састоји из две компоненте – текста и паратекста, које функционишу заједно – било би ипак јасније када би се рекло да су те две компоненте књижевног дела симбиотички увезане. Поготово би то било видљиво из Женетовог, мало дискретније изнесеног мишљења о том како предговор не маркира никакву границу, већ постаје попут таласа трансакције⁷⁹, преноса између оног

⁷⁷ О томе занимљиво стихује Орфелин у *Зрцалу науке*.

⁷⁸ Насупрот Женетовом ставу стоји Деридино мишљење о томе како значење предговора није замислило без самог дела, а не како Женет тврди да оно стоји поред дела, тј. само прати текст дела (уп. J. Derrida, *La dissémination*, Paris 1972, 9–67); уп. и Jean Bellemin Noël, *La texte et l'Avant-Texte*, Paris 1972. Уп. и Uwe Wirth, *nav. rad.*, 603–628.

⁷⁹ У првом дијалогу о начинима прављења књига („*Büchermacherey*“) Но-валис каже свом саговорнику: „Auch die Vorrede ist ein subtiler Büchermesser. Die Klägern lassen deshalb jetzt diesen verräterischen Inhaltsanzeiger gewöhnlich weg, und die Bequemen tun es, weil eine gute Vorrede schwerer ist wie das Buch, denn wie der junge revolutionäre Lessing sich ausdrückte, so ist die Vorrede Wurzel und Quadrat des

унутрашњег (текста) и спољашњег (дискурса о тексту). У таквом ставу јасно је онда зашто се о ставу према неком жанру може читати у предговору српској белетристичкој књизи. Инсценирања преласка те драгоцене зоне између емпиријског и фиктивног текста садржи се управо у предговору, онаквом облику текста који указује на сопствену и на читалачку стварност одређеног историјског тренутка. Да, управо из тих разлога предговор у српском просветитељству створио је себи стратегију дискретне приче о жанру.

Термини за такав текст различити су у књизи осамнаестог века: предговор (одговара немачком *Vorrede*, понекад и *Vorbericht*), пролог (који, међутим, модификује улогу негдашњег ренесансног пролога), предисловије, неки пут и „Дражајше отечество” (Стефан Вујановски, *Немецкаја драмајтика*, 1772). Без обзира на оваква насловљавања, најчешће општег карактера, али ипак с тенденцијом јаснијег увођења у текст, предговор није био само литерарна конвенција⁸⁰. У српској књизи добио је улогу поетике текста (жанра) пред којим стоји; добио је улогу имплицитне поетике, на пример, просветитељства, али и књижевне врсте у којој је дело написано⁸¹. У себи садржи и одговоре на питања: где, када, како и зашто, а уз то има и прагматички ниво, тј. јасно назначује коме упућује своје дело. Тако би предговор могао да се ра-

Buchs zugleich, und füge hinzu, mithin nichts anders als die echte rezenion desselben” (Novalis, *Schriften* II. Hrsg. L. Tick – F. Schlegel, Berlin 1807, 287); уп. и: Hermann Riefstahl, *Dichter und Publikum in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, 1934; Hans Ehrenzeller, *Studien zur Romanvorrede von Grimmelshausen bei Jean Paul*, Francke Verlag, Bern 1955.

⁸⁰ Српски писац се готово без изузетка држао европске норме графичког представљања предговора, најчешће је, дакле, био штампан курзивним словима, па се и у овој књизи тако следи.

⁸¹ Књижевна врста као облик литерарне комуникације у њима се посматра историјски. Стога је и разумљиво да су се ти књижевни појмови током времена мењали и то са новим делом написаним у одређеном жанру, уп. Z. Kravar, „Gattungen”, у: D. Borchmeyer – V. Žmegač (Hrsg.), *Moderne Literatur in Grundbegriffen*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1994, 173–180; Norbert Christian Wolf, „Territorialität, Institutionalität, Generizität. Sozialund gattungsgeschichtliche Aspekte”, *Glanz und Elend der Aufklärung in Wien Voraussetzungen – Institutionen – Texte*, Böhlau Verlag Wien – Köln, 2023, 57–66.

зуме и као помоћни дискурс који би читаоца⁸² усмерио на то како да чита дело.

Јасно је онда зашто предговором српски просветитељски аутор тематизује и своју улогу у књижевном систему, не манипулишући, при том, са својим читаоцем. А кад аутор или преводилац испред самог текста напише свој предговор, он заправо алудира на понашење (посрбљење) дела које преводи. И тиме читаоца упућује на то да је дело из окружја проширења српске књижевности, што би имплицитно могло да се протумачи и као читалачки оријентисана поетика, у смислу, наравно, Ханс Роберт Јауса. Тако се дискретно етаблира и одређена књижевна врста⁸³. Кад се, пак, што је често, у српској књизи нађе и посвета и предговор, једно иза другог, они су често у сагласју с обзиром на интенције имплицитне поетике жанра оног текста испред којег стоје; истакнут пример за то јесте посветна епистола (на немачком) и предговор (пролог) Емануила Јанковића уз његов превод с италијанског Голдонијеве комедије *Трговци*⁸⁴. Има их, наравно, више.

Отуд се чинило разумљивим да се у овом уводу у српско просветитељство донесу одговарајући предговори најчешће белетристичких дела. И то, наравно, не само у данашњем значењу овог књижевнотеоријског појма; тако би се на начин имплицитне поетике из визуре српског просветитељства тумачиле идеја и особине појединачног жанра. Књига, на-

⁸² Тумачећи Дидроове предговоре као комплементарне роману, Милица Винавер Ковић усваја метод Филипа Лежена (*Аутиобиографски саоразум*, 1975), по којем би, онда предговор био облик пакта с читаоцем; уп. М. Винавер Ковић, *Наративни њостујици у Дидроовим романима*, Матица српска, Нови Сад 1997.

⁸³ Дobar пример за то би у европској књижевности био жанровски иновативан предговор за Филдингов *Joseph Andrews* (1742). У српској књижевности би одговарајући примери били предговори Милована Видаковића.

⁸⁴ Овде је прилика да се укаже на одлична размисљања поводом посвета и предговора у хрватској књижевности: уп. Rafo Bogišić, *Zrcalo duhovno. Književne studije*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1997, 212–233; уз аналитички ниво, ова студија садржи и теоријске ставове који су закриљени брижљивим тумачењем садржаја предговора, чак и онда кад се – уз малу критичку напомену – просветитељска књижевност тумачи као готово искључиво дидактичка; уп. и Равао Павлић, *Skrivena teorija*, Matica hrvatska, Zagreb 2006, која тумачи, пре свега, посвете писача старије хрватске књижевности, уз тек који пример из осамнаестог века, какав је Андрија Качић Миошић.

равно, почиње размишљањем о језику, какво је истицао неки од појединих српских писаца, јер је намера писања на матерњем (народном) језику била основ међе старе од нове књижевности⁸⁵. Штета је што писци из прве генерације нису имали своја објављена дела, али су и они често правили разлику међу старим и народним језиком. Тако је, на пример, Гаврил Стефановић Венцловић своје оригиналне беседе писао (и, дакако, говорио) на народном језику, док је оне превођене с руског доносио у старом језику. Јеротеј Рачанин, такође из прве генерације писаца српског просветитељства, записао је свој путопис на народном језику, без обзира што је то графички изразио средњовековним писмом. Итд. Итд. Кад сам с јесени 2005. отворала изложбу о Доситеју на Филозофском факултету у Новом Саду и поновила је јануара 2006. на Бечком универзитету поставила сам питање, метонимијско свакако: читамо ли Доситеја, мислећи, наравно, на читаво српско просветитељство. А кад сам марта 2011. године у суботичкој гимназији „Светозар Марковић” одржала јавни час насловљен, наизгледно неграматички, „Шта је Доситеј?”, намера ми је била да поставим и поетичко и културолошко питање. Отуд оба питања, оно са отварања изложби и ово с предавања, упућују и на намеру ове књиге која је пријатељски позив читаоцу да уђе у српско просветитељство.

Жељом да се, ето, читалац постепено уводи у српско просветитељство, овај предговор, као и текст који следи свакако би могли бити добар почетак теоријског упознавања са српским просветитељством, о чијим писцима до данас – с изузетком Емануила Јанковића, из пера Боривоја Маринковића, а делом и Доситеја, аутора Константина Радченка– нема на српском језику одговарајућих монографија. Као и свака, и ова књига могла би да има недостатке. Зато молим, како каже Вид Дошен, „драгољубног штиоца”, да се не љути, јер је ово дело писано с идејом уласка у велики век, препознавајућег по

⁸⁵ Упућујем овде на, бар из видокруга мог разумевања, разликовање књижевног и песничког језика у српском просветитељству: М. Д. Стефановић, „Књижевни и/или песнички језик”, у: В. Матовић (ур.), *Творци српској књижевној језика*, Вукова задужбина – Институт за књижевност и уметност, Београд 2011, 81–87.

толеранцији, пријатељству, добротности, а увек у сазвучју с пруженом руком према могућном а пожељном читаоцу. Не бих, при том, као Орфелин за своје *Зрцало науке*, желела, да ова књига о српском просветитељству заврши у фиоци неког, текелијански речено, чекмецета:

„Не тјех аз посмотрех, просих од Господа,
Времја сицевоје приличнога рода,
Да би во једину књижицу виписал
Зрцало науки рукописно издал”⁸⁶.

*
* *
*

Још неколико практичних напомена. Распоред грађе креће од размишљања српских писаца о језику, потом о томе шта је књижевност, које су особине просветитељства, као и естетичких промишљања. Даљи распоред грађе нарушава уобичајено смештање размишљања по жанровима унутар рода лирике, епике и драме. Ту су предговори смештени хронолошки унутар сваког жанра, а грађа је распоређена према првом од објављених унутар сваког поглавља, према години објављивања. На тај начин читалац може да уочи како се хронолошки размишљало и о ком жанру, тј. о чему се најпре имплицитно-поетички писало. Уз коментаре унутар појединих жанрова налазе се и додаци који, колико је могућно за ову прилику, детаљније објашњавају дело одређене књижевне врсте. Тиме се добија јаснија слика о богатству и ширини живота одређене књижевне врсте у српском просветитељству. На крају су додаци о жанровима који у књигама нису добили свој предговор (српска грађанска поезија, путопис, еп, сатира), а свакако утемељују систем књижевних врста у српском просветитељству. Они се овде, у понечем измењени, остављају онаквима како су првобитно били публиковани.

⁸⁶ Чак је и Јован Мушкатиновић био на Орфелиновој и мојој страни кад је својој књизи *Крајња размишљења...* (Будим 1805): ставио духовит мото „Кудити или уништовати није мајсторија, него боље начинити или издати. Општа пословица”.

РАЗМИШЉАЊА О ЈЕЗИКУ У СРПСКОМ ПРОСВЕТИТЕЉСТВУ

Осамнаесто столеће, па и шире – век, које је у језичком погледу названо „епохом превирања”¹ уистину би то могло да буде, поготово од своје средине књижевног живота. Умах се створило неколико књижевних језика, најчешће три (рускословенски, славеносрпски, народни)², али то није спречавало писце да свој књижевни језик именују различитим називима, без обзира на то који су језик употребљавали у свом делу. Занимљива је, међутим, једна несумњива чињеница о свести да треба писати народним језиком³. Она проистиче само из предговора који се овде представљају као облици имплицитне поетике; то пак никако не би требало да значи да се таква слика може односити на читаву просветитељску епоху, велику и значајну у сваком смислу. Остаје, при том, једна сумњива околност. Питање је, наиме, колико се друга половина XVIII столећа у српској књижевности сме називати „славеносрпском”⁴, кад су у њој одреда писци који се залажу за народни као књижевни језик, чак и пишу на народном језику и своје књиге штампају грађанском ћирилицом (М. Максимовић, Е. Јанковић, Ј. Рајић, Д. Обрадовић, Ј. Мушка-тировић).

¹ Милош Окука, *У врџлоу мајице. Дојриноси крајишких ђисаца развоју српској књижевној језика у првој половини 19. стољећа*, СКД Просвјета, Загреб, 2014, 9.

² Уп. Александар Младеновић, „Типови књижевног језика код Срба у другој половини XVIII и почетком XIX века”, у: *Реферати за VII Међународни конгрес слависти у Варшави*, Филозофски факултет у Новом Саду, Нови Сад 1973, 39–53.

³ Уп. А. Младеновић, „Стање и проблеми у проучавању књижевног језика војвођанских Срба у предвуковској епоси”, *Књижевности и језик*, 1969, 3, 228–235.

⁴ Уз то, и сâм је термин несагласан с књижевном периодизацијом, будући да је то лингвистички појам.

Ево и тих података. Појам славјанског (старог / руско-словенског) употребљен је свега шест пута⁵, од тога два пута у негативном смислу. Свој језик као славеносрпски (језик / дијалект) писци именују свега десет пута; народ којем припадају такође називају тако, као и српску књижевност, а у ту бројку, не баш тако велику како се сматра⁶, убраја се и назив првог српског часописа – *Славеносрпскої маџазина* (1768), без обзира на чињеницу што се његов аутор, Захарија Орфелин, у предговору залаже за употребу народног језика. *Српски* као језик Срба писци именују на различите начи-

⁵ Наравно да је тај појам употребљен и чешће, јер се ове бројке односе само на предговоре који се овде доносе. Тако, на пример, веома је истражовачки занимљиво одређење Павла Јулинца на ком ће језику писати своју кратку историју Срба (*Крајкоје введеније в историју ѿриосхожденија славеносрпскоџ народа*, 1765). У похвалној епистоли Симеону Чарнојевићу (Черновићу) од Маче каже да није желео да пише „на нашем росијско- или србословенском јазике”, а потом додаје како је ова његова књига прва „на нашем јазике на свет вила”. У сваком случају, Јулинчев језик није ни српски народни, али јесте помало мешавина оних језика којима одриче првенство у писању своје књиге. Једнако је важно како се Јован Рајић односио према језику. Док је свој еп писао српским народним језиком, за своју антологију *Цвејник дејасті у двадесјаті и четіуре избраних историјах насаждени[x]...* (Будим 1802) изабрао је библијски стил управо у складу с текстовима које преводи за ово своје дело: „Јеже стила касајет сја, он јест древни славенски, всем општи, иначе називајемі – црковни. Употребљен же најпаче зато да би сходен бил с библическим стилем в н[а]равоученијах употребљеним; иначе би слог совсем раздран бил и непријатен, аште би помешани били дијалекти. Ниже аште би простим српским наречјем писано било, мог[а]л би ин кто од благочестивих Славјан ползовати сја”. Истом флоралном метафором за свој избор текстова Стефан Рајић у књизи *Цвејник или ѿросіџсрпска баишчица ѿлезними ѿисанијами, боіословними ѿравилами, сџихџџворними цвејнићи насађен и ради украшеније и ѿлзе душевне и шелесне у име млади [x] ѿсџџџца, девојчица и јуноша* (1800) говори како пише на простом српском језику – или му је то бар намера: „[...] весьма полезна српским језиком списата писанија [...]”; о језику овог писца уп. А. Албин, „Прилог проучавању језика Стефана Рајића”, *Прилози ѿроучавању језика*, III, 1967, 1–22; А. Албин, „Народни језик у делима Стефана Рајића, написаним после 1800. године”, *Зборник Мајшце српске за филолојіју*, XIV/2, 1971, 123–146.

⁶ Иако је тај језик свакако значајан кад је реч о путу ка преузимању народног као књижевног језика, ипак је мало необично велики грађански век назвати славеносрпском епохом, јер то не би било у складу с поетиком периодизације књижевности. Да ли би то значило да је доминација (што овде ипак није случај!) једног језика одређивала поетику књижевног текста те епохе или је реч о периодизацији лингвистичких елемената? Помало тврд став види се у уредничком предговору уз темат у *Зборнику Мајшце српске за књижевност и језик* (књига 69, св. 2 за 2021. годину, стр. 345).

не: српски, просто српски, српски народни, прости српски, матерњи и то фреквенцијски управо овим редоследом. Тако именоване свог књижевног језика аутори су у XVIII веку (како га ја рачунам – до 1814/1818) употребили – тридесет четири пута!⁷ Пре Вука, дакле, писци су већ имали развијену свест о том који им је језик нужан како би књига допрла до сваког Србина, без обзира, наравно, на то да ли су употребљавали стране речи. Истовремено би такође могло да значи како су наши списатељи језиком којим желе да пишу утврђивали и национални идентитет.

Залагање, на пример, Захарије Орфелина за језичку диглосију – у предговору свом часопису (1768) – поновиће и Милован Видаковић у *Љубомиру у Јелисијуму* (1817): стари језик („славенски“) „оставимо за богослове“, али тим старим језиком треба да се дичимо као што се Грци поносе старогрчким („јелинским“). Ипак је нешто унапредио овај свој помало општи став, чињеницом да, сад друкчије од Орфелина, не каже како треба тај језик чувати за црквене књиге, а народни – за световну књижевност. Овај романописац, с друге стране, дели и Доситејев став из *Писма Хараламију* (1783) да, сад супротно од великог Орфелина, из тог старог језика треба преузети изразе за оне појмове које народни још увек нема: „Да ми из њега као источника лепи[x] речи узимати и наш српски језик поправљати можемо“. А потпуно просветитељски, и доситејевски и вуковски, говори о користи писања народним језиком: „Српски да пишемо, да нас народ наш разумети и од нас се што ползовати може“. Слично размишља и Павле Соларић, у свом предговору уз *Сврх воспитанија к човекољубију* (Венеција 1809): „Ми имамо училишта народна. Гди се учи у њима народни језик?“ – одрешито, овим реторским питањем заправо инсистира на томе да наставни језик буде српски и да се у школи учи као посебан предмет.

⁷ Ово се може и метафорички описати: Срби су од *Славеносрпских в(ј)его-мостѿи* дошли до *Новина српских*.

Важан је и податак из Доситејевог предговора преводу Цоликоферове беседе – индикативног наслова: ко у речи не согрешава, он је савршен човек – у којем говори о томе колико је богатство српског народног језика:

„И ако ко јединоплемену[х] који[х] с временом на свом језику што преводити изволи, овде може спазити да се на наш језик све даје превести”⁸.

Јован Дошеновић у приручнику математике (*Численица*, Будим 1809) јасно изриче како жели да пише на српском а не на славенском језику:

„Стотина хоће да се пише славенски, а тисјашта жели и воли српски. Овде је веће страна. Биће процес брзо свршен”.

То за овог писца заправо значи да глагол не треба да стоји на крају реченице – „да не трчи свагда напоследак” – као код Немаца, већ онако како Срби говоре.

Занимљиво је и размишљање о језику које је оставио Григорије Трлајић (1766–1811). На крају свог превода дела *Нума или процветјајушии Рим* (Будим 1801) донео је речник мање познатих израза („Значеније неких в књизе сеј находјаштих сја реченији славјанских, в простом разговоре неупотребљајемих”, стр. 211–231), то јест оних рускословенских речи које се не налазе у српском народном језику. Тако је уз реч „јабедник” (лажни адвокат) додао и „примечаније” о језику:

„Не[к]и народи в Европе јазик свој возвели сут на височајши степен совршенства и лепоти [...] Ми убо Србе сами остали јесм[о] који не помишљајем о благоображенији јазика нашего. Воистину, времја уже јест и нам помишљати, не о очиштенији и украсненији

⁸ Уп. М. Д. Стефановић, „Језик и морална философија у доба просветитељства”, у: Z. Kašić (ur.), *O jeziku sa raznih aspekata*, Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije – Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu – Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Novi Sad – Beograd 2018, 323–332.

простаго нашего јазика, но токмо старати сја о присвојенији нам чистаго, богатаго и прекраснаго славенскога јазика нашего. Где други народи целих веков потребовали сут ко украшенију суроваго и неотесанаго јазика својега, ту ми не потребујем[о] разве неколико годин[а]” (стр. 227–229),

али додаје како се различито пишу, а исто значе „бити” и „быти”, „сынъ” и „синь”. Занимљиво је да овај писац негује залагање за рускословенски језик, али истовремено говори о сувишности неких слова која су у писаној употреби. О језику, иначе, размишља и уз појам „вредни” (стр. 229–231); ту спомиње граматику Аврама Мразовића као тешко разумљиву, будући да је нејасна чак и језички, па је отуд и мало користи од ње. Зато је за наш језик – ма шта то њему значило – као „зарасло поље” важно раскрчити га и кренути ка јаснијем језику; то ће имати позитивну последицу, наиме, доћи ће до „просвештанија наук”.

Залагање Милована Видаковића за употрбу српских речи у говору и писању, као облик пуризма, али и за правилну и ненасилну употребу страних речи у матерњем језику изрекао је још 1810. у одужем предговору свом роману *Усамљени јуноша*⁹. По томе изгледа као претеча Вука Караџића, без обзира на чињеницу што га је овај одлични реформатор српског књижевног језика оцрнио и у језичком и у литерарном смислу. Ставовима Емануила Јанковића, из његовог предговора *Трјовцима*, мада га Видаковић не спомиње у предговору, о томе да млади Срби у недељној доколици треба да имају шта на свом језику да читају, Видаковић наставља дужим разматрањем о језику:

⁹ Предговори Милована Видаковића његовим романима у овој књизи се изостављају, без обзира на чињеницу да је до 1814, граничне године моје књиге, имао већ два објављена романа. Разлог је поетичке природе. Чини се, наиме, да дело овог писца више није чисто просветитељског проседеа, већ онога који се у данашњој књижевној историографији може описати као предромантизам, мада се, даље, може размишљати и о периодизацијским и поетичко-периодизацијским проблемима.

„Но, рећи ће ми тко, као што сам слушао: нашто мени рацке књиге кад ја читам немцке. Бог га видио, бар да рекне 'српске', но –рацке! , мој Србине! Колико си се одродио и од древних праотец твојих, који тако худо мислиш, да свој језик за ништво вмењаваш, изменуо!

Та ми можемо и немцке књиге читати и у истому језику колико већма потрудити се; обаче не треба зато да се и нашега краснога језика, који из прсију матерњи[x] посисамо, гнушамо и остргавамо. Наш је језик леп и у реч'ма, тко га добро зна, тако богат, да се може на њему како год буди на каквом другом у Европи изразити, само што је чрез разна опстојатељства много пренебрегнут и запуштен, које помало ваља нам исправљати и чужи[x] речи, а најпаче погани[x] турски[x] – као *йенцер* вместо *йрозор*, *чирак* вместо *сवेशтйник*, *бунар*, *дувар* вместо *кладјаз* или простије српски *кладез*, *сйена*; *йешкир* како лепо можемо рећи *убрус*, *чаршаф*, *йлаштйеница* итд; тко би их избројио, требало би неколико табака писати. Од ових, велим, чистити и сопствене наместо туђи[x] треба речи уводити. Гдикоји пак увели у обичај, тако да сада за неку моду држе немцке речи уместо своји[x] употребљавати: супу, риндфлајш, пак јошт и то не каже како треба, него римфлајш, цушпајз, фришак луфт и проч., које се све може на нашем језику прекрасно изрећи – поливка (које не мисли да је ово само тотска реч, но и наша сопствена, од *'йолийи'* по хлебу, као што наши сељани раду), говедина, појело а не цушпајз, ајнгематес што наши много такођер покварено изговарају, можемо рећи зачиније. Фришак луфт: фришак – ову реч у простому нашем језику не знам како би[смо] могли рећи, но, ево нам славенске – свежи. Боље нам је из нашега врта (баште) цветак узабрати него из туђега. Луфт: ово зна и мало дете да треба рећи по нашем језику воздух. Шлофкапа, шлафен немцки значи спавати, а капа реч је наша, дакле, уместо шлофкапа није ли боље рећи ноћна капа или спаваћа капа и проч. Истина, сваки

народ почти, има страни оближњег народа с којим се меша, усвојени’ речи, као што Латини гречески, Немци латински сила, Росијани исти погд[е] коју татарску реч имаду. Но, зато сви почињу туђе речи одбацивати и своје уводити, зашто не бисмо и ми то чинили и паметним народ’ма у тому последовали, који имамо славни наш и зело пространи језик славенски, купно и своја сопствена од ископ[а] писмена, с којим га изражава-ти, како хоћемо – можемо. Јест да имаде речи нових вештеј, које на нашем језику изрећи не бисмо могли, но новима реч’ма нова и имена треба дати [...]”¹⁰.

Своју идеју о народном као једином књижевном језику Доситеј је јасно образложио још 1783. године. Том књижевном проблему посветио је и прво поглавље („Јест ли полезно у простом дијалекту на штампу што издавати”) у својој постхумно изашлој књизи. У *Мезимцу* (1818), који је изашао бригом Павла Соларића, Доситеј говори о општој користи од употребе народног језика, јер је то језик који сви разумеју. У такво своје размишљање умеће и пример употребе аориста и имперфекта у реченицама, јер је то благо из народног говора, да су то, наиме, они глаголски облици који истежу мисао. Не задовољава се само тиме, већ размишља и о стилу, а у духу народног говора. Аутокритички се односи према реченицама у једној од својих басана: „У мојој првој басни први период ништа не ваља. Ево какав је: ’Орао и лисица учинили су међу собом дружество и, што би то било всегдашње и постојано, договорили су се и согласили да живу у комшилуку, да би у потреби један другом могли помоћ дати’. Ово би ваљало овако да је: Орао и лисица *учине* међу собом друштво и, што би то всегдашње и постојано, *договоре се и согласе* у комшилуку живити, да би у потреби могли један другом помоћ *давати*”¹¹.

¹⁰ На овом месту Милован Видаковић прихватио је Доситејеве ставове из ПХ. (*Писмо Хараламију* – у даљем тексту ПХ).

¹¹ Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела, књига четвртиа: Собраније разних наравоучиљних вештеј. Мезимац* (прир. М. Д. Стефановић), Задужбина Доситеј Обрадовић, Београд, 2008, 184.

О таквом свом језику писци су размишљали и у својим предговорима уз оригинално или преведено дело, неки пут и поговорно, наглашено, међутим, с напоменом о томе да доносе суд о свом језику, али – што је веома занимљиво и за данашњег приређивача – и о читању одређених графема. Ево неколико примера.

1. Иза свог превода комедије *Зао отац и неваљао син* (1789) Емануил Јанковић оставља белешку о писму и језику; можда је био подстакнут тиме што му је штампар мењао слова у рукопису. Та белешка има наслов „Опомена” и гласи:

„Читатељи моји наћи ћеду у овој књижици често у сред речи „л” и „н” апострофирато, које ништа друго не значи него да се оно слово над којим апостроф стоји оштро изговарити мора.

На пр[имер], „њим” може се двоструко изговорити. Ову разлику назначивам ја с знаменијем овим – „” – које више согласнаго слова стављам. На пр[имер], „н’имъ” – које знаменије значи да се ово „н” оштро изговорити има.

То су досад разликовали овако: „њимъ” (ѣ у среди речи) необично је Србљем. Зато сам размишљавао како ја то притворити и олакшати могу, пак сам на ову мисао дошао.

Овако цела разлика измеђ’ тонко и дебело ѣ у ништа се обраћава, јербо ни тонко ни дебело није овим начином од потребе; и ја би[х] заисто ѣ и при концу речи изоставио да се нисам необичности бојао.

Даље. Многа друга слова кром’ ѣ могли бисмо по овој регули из нашег алфабета изоставити; на пр[имер], , мешто А којего а могли бисмо употребити, кад предстојаште согласно слово апострофирамо, на пр[имер], „кл Астъ”, мешто којего могли бисмо овако писати – „кл’астъ”.

Такођер можемо мешто ѣ – е узети; на пр[имер], „утъха”, мешто којего могло би се „утеха” писати итд. с ю¹².

¹² Још је једна занимљивост у писму Емануила Јанковића, а свакако је добро дошла данашњем приређивачу. Графему Цц=шт, пример: реч „ништа” пише „ниш-та”. Такође је веома занимљиво тумачење о читању графеме јата, а на примеру тек-

2. У предговору свог приређивања Доситејевим баснама (1800) Лукијан Мушицки пише:

„Што писмо Ћ [Ђ], благосклони читатељу, не видиш, не удручавај се: одежду у коју је Доситеј истину обукао, ни сам промену. Разлог изостављенија оног писма овај је, да две различне службе (dy, ty) не исполњава: *godъи (goђи)* ако узмогнеш *goѡъи (goђи)*”.

3. У књизи *Римљани у Шпанији* (1805) Сава Текелија у предговору који се директно обраћа „читатељу љубезном” размишља о ортографији, готово налик долазећем Вуку:

„Немој у соблазан пасти, да овде особљиву ортографију (правописаније) налазиш, прво што писма (слово) њ на концу с безгласними, кончајуштији сја речи не находиш. Причина је та да, откако смо почели то у књига’ то у писму растављати, једну реч од друге, то слово њ ни нашто не служи. Јербо мени се чини да је оно само употребљавано било од старих, будћу и налазу се весма стара писма да су све уједно речи писале; да се с њиме једна реч разлучава од друге. Ако је то слово имало свој глас, то заиста ми га саде не познајемо ни у једном роду словенскога језика. Означити мужески пол опет је без нужде, јербо довољно ће бити рзличије, ако се само женскому прибави њ, али наћи ћеш ти од мене употребљено слово њ за одмекчати свако претпостојаште слово; зашто находим да су га Славјани зато употребљавали, на пример: день, дань, бить; нужде, дакле, немамо новoga слова ѣ. Ибо и корен речи (етимологија) боље се набљудава зашто у ѣ помеша се: д и т, и г, ко ѣякон, хоѣе, ѣюра; правилније је написати и у простом јазику: дѣакон, хотѣе, гѣура.

Колико је могуће било старао сам се праве српске речи употребљавати и нове правити, које ни у словару, ни у обик-

стова Јована Дошенивића: „Графема ѣ служила [је Дошенивићу] за а) умекшавање сонаната *н* и *л* (нпр. *нѣной*, *шилѣм* [...] или б) за обиљежавање, боље речено, за *скривање*, изговором старог гласа *јата*, будући да је ријечи с *јатом* углавном писао са *е*” (Милош Окука, *У вришлоу майице*, СКД Просвјета, Загреб 2014, 23; в. и стр. 48).

новеним рзговору српски' се не употребљавају. [...] Ако што боље хоћемо и стару хрђу стрти желимо, биће време кад ће се на чистом словенском језику моћи писати за наш народ."¹³

4. Писац на којег се Вук веома био окомио, Милован Видаковић, у свом предговору књизи *Љубомир у Јелисијуму* (1817) после предговора донео је напомену о језику („Примечаније о српском језику”); залажући се за српски народни као књижевни језик, говори и о екавском говору¹⁴, као и о вокалном *p*:

„Ако у скорому изговору и кажемо „трк”, „крв”, „грк”, „трн”, „дрво”, и проч., треба да пишемо „терк”, „кров”, „грек”, „терн”, „древно”, „грем”. Ако и кажемо „вера”, „дете”, „лепо”, „дело”, „човек” итд., пишимо у књигама „вѣра” [...], „человѣк”.

5. Свој предговор књизи *Кључић у моје земљеописаније* (Венеција 1804) Павле Соларић завршава размисљањима о језику, неки пут на трагу схватања Емануила Јанковића, неки пут и друкчије, у сваком случају – занимљиво, поготово кад понавља Доситејеве идеје из ПХ, чак и кад та своја уверења не примењује у својој књижевној пракси; такође сматра да треба што мање користи стране изразе, већ се у књигама користити народним речима које ће сваки Србин разумети:

¹³ Уп. С. Текелија, *Описаније живоџа* (ред. А. Форишковић), Просвета, Београд 1966, 301–302. На стр. 377 овог издања приређивач Александар Форишковић даје и објашњење у вези с овим Текелијиним предговором: „Сигурно да овај предговор, у основи без везе са самом књигом, није имао претензија да коренито реши питање језика и правописа, али он је значајан за разговоре о Текелијиним ставовима кад је ово питање било најдискутованије. Зато у идеји о 'чистом словенском језику' треба видети правац у коме је, по Текелијином мишљењу, требало тражити дефинитивно решење језичког питања”.

¹⁴ Ово би могао да буде доказ томе да су штампари и уредници у издавачким кућама мењали оригинално писмо појединих аутора, па су често стављали старо слово „јар” уместо пишчевог „е”. Такве примере навела сам и приликом издавања песама Лукијана Мушицког за „Српску књижевну задругу”; прегледајући рукописе његових песама и упоређујући их са њиховим публикованим облицима, јасно се запажа чисто екавско и ново писање слова у рукопису и драстичне измене издавача.

„Мени су у сваком језику туђе речи баш као по чистом белом¹⁵ платну шарени овде-онде злоуткани узлови. Ко је просвештавати се наканио, онај мора заједно старати се и о језику у којему напредовати мисли. Језик заједно с временом не минујемо премено умосоопштенија средство. Други веци и други језици! Хотети, дакле, језик некакав све један имати јест ни више ни мање него хотети за једним довека стајати плотом. Сви су народи несретни и порабоштени дотле пребивали докле год јединоплеменик сељанин тајинствени језик волшебног књижника разумевати није могао или смео.

Ми смо били Славјани, али смо данас једанпут Славено-Срби. Ова реч каже како данас писати надлежи, сиреч како што се говори. Мени је славенски језик угодан. Но краткости и точности ради његови[x] изговора, и као нека остава, гди ја многоречивији бивам Срб, а нипошто да се за њим раку подобно враћајући дангубити идем. Шта овде нејма, како што од толико столетија много не имати мора, за новоприобретена поњатија нове српске – а зашто не? – дома приплодити речи; с туђима се до крајње нужде не лоптати. Једним словом, данас нико чисто славенски, као ни латински, у состојанију писати није, како што му ни советно било не би; јер ко за ина нека времена пише, а не за своја, једва је чловеческом содружеству више поживио него онај који би уредбе грађданске за Земљу у Месецу начртати хтео.

Ако се, дакле, ко којом мојом новом речи соблазни, или му у новом значенију изненада непријатно звекне, ја, ни нико, овом нашем опитном нужном волновању дотле не преодоле док се год учени наши у том не согласе и – словарь художествени [не сачине]- - - - - [..]”.

6. Негдашњи студент права Бечког университета код чувеног професора Соненфелса, Симеон Петровић је, сад већ потписан као „сенатор темишварски и обојих права заклето адвокат”, 1813. године у Будиму издао књигу која у параграфима говорима о правилима једног

¹⁵ Реч *бело* написао је без јага.

друштва. Њен наслов гласи: *Полицај њо изложенију і. Соненфелса, српским језиком даровани*. У предговору говори о језику којим је ово дело написао:

„[...] Колико се пак овде тиче стила или начина писања, судио сам да је најбоље онако писати кано што се људи обично разговарају и да не ваља трпати онакове речи које ни сâм ни други не разумева; међутим, за саме учене људе што таково¹⁶ писати, премда они и просту беседу добро разумевају, но Фенелона, *Телемаха*, Монтескјеа, Волтера и, такођер, Зоненфелса читати могу, находио сам одвећ излишно бити, зато да би се и невежа и простак читањем забављао и, уколико може, себе ползовати¹⁷ прилику получио, то је управ што је искрено желио списатељ ове књиге”.

7. Доситејевског и наговештеног Вуковог става о језику јасно се налази на крају предговора Стефана Живковића роману који је превео с француског (*Телемах*, 1814):

„Они учени Србљи који настојавају да све што се пише да се пише језиком српским, којим се говори, имају право; зашто, ако је језик народни једино средство којим се можемо научити и просветити и ако је намереније они[x] који пишу или преводе књиге то да се умноже књиге, науке и просвештеније, да и[x] могу и њи[x]ова остала браћа разумети, то следује да пишемо оним језиком којим међу собом говоримо. Много би српској литератури онај родољубац добра учинио који би по начину немецком, Аделунговом, српску граматику, особито словар, од српски[x] речи испословао. Истина да се то не може захтевати једнога или двојице, него се [x]оће читаво содружество учени[x] Србаља, и доста времена, и безбрижни живот за таково важно и преполезно дело. Почните, дакле, ви, који дар ума и довољно вре-

¹⁶ Мисли на полицијске прописе.

¹⁷ Типично просветитељски постулат о користи од читања, али истовремено указивање на неке од највећих умова европских, од којих је, на пример, Волтер био на листи забрањених књига за увоз међу Србе.

мена имате и које бедност и сиромаштво не смета! Способа и извора имате к тому. Сами српски језик богатејши је тај извор. Почните га само с вниманијем испитивати и учити”. Као и Доситеј говори о томе да се српски народни језик само може обогатити појмовима из старог језика: „Ако су други народи векове потребовали док су свој језик угладили и довели до совршенства, то Србљи не потребују, имајући у помоћи славенски језик. Што нема српски народни језик у себи за танка и учена израженија, а ви узмите од славенскога и посрбите. Људи ће мало-помало и на то навикнути и научити се. А зашто не би погдикојој речи – која нам се туђа чини, и без које не можемо бити, да не кујемо друге нове и која се у језику одавна ународила и посрбила – међу нами места дали? Зар у јелинском, који за најчистији и најсовршенији држе, нема страни[x] речи; тако, у латинском – јелински, у немецком – латински, пак зато ти језици остају совршени и не губе цене”. Већ у следећој својој књизи – *Благодетелној музи* – одступио је, на жалост, од ових начела.

8. Атанасије Стојковић, иначе пријатељ Стефана Живковића, међутим, потпуно је друкчијег мишљења. На завршетку предговора за свој роман *Кандор* (1800) сматра како треба да пише неком мешавином славенског/рускословенског и народног језика, поготово због материје коју обрађује у роману; чини се да је ту присутна и намера пишчева да делује ученије, тј. философскије. Биће да је то једна од директних изјава о славеносрпском као књижевном језику Срба¹⁸:

„Что јазика касајет сја, славјанскому следовати не могох, ибо више чтецев находјат сја того неведущтих. Српски со всем просто писати не хотех; мњу да овим начином и једној и другој страни удовлесотворих.

¹⁸ Уп. Rudolf Meier, „O jeziku *Kandora* (1800) Atanasija Stojkovića”, *Wiener slawistischer Almanach*, 1986, Band 18, 115–231. Из ове студије, која указује на различитости у језику предговора и самог текста романа, указује се на компромисна Стојковићева решења, тј. на прихватање славеносрпског као књижевног језика.

Такожде и на то призреније имети подобајет, да ја не на јазик но на вешт взирах хотја и оному великују точност и определеније дати трудих сја. Кол тјашко јест добро и лепо, а и вразумително писати, они знајут иже икусиша – оваковим уботочију и судити књигу принадлежит, а на вејакому који шешир носит. Завист бо не вест почитати полезнаја”.

9. Необични су и ставови о језику које је Григорије Трлајић изнео на крају свог превода романа *Нума или процветјајушии Рим* (1801). На крају књиге која је штампана црквеним словима доноси речник мање познатих речи: „Значеније неких в књизе сеј находјаштих сја речениј славјанских в простом разговоре неупотребљајемих”. Своје инсистирање на рускословенском језику у својој књизи – које баш и није увек дословно спроведено – оправдава пред неким својим неименованим критичарима који му замерају како не уме правилно да користи речи. Тако, на пример, под речју „јабедник, тј. адвокат”, између осталог, каже:

„*Бийи* и *быийи* равно произношаљем, где јединаче толикоје различије јест в значенији. Тако: *сиръй* и *сырый*; *сынъ* и *синь* и прочаја” (стр. 229).

Занимљиво је, такође, да су стране речи, које су српски писци радо употребљавали, ушле у прозодијски систем њиховог српског језика, па су и овде читане као српске. То значи да је већ увелико реч о транскрипцији предговорâ српских писаца, тј. о њиховом приређивању, уз све уважавање да се сачува језик и стил тог доба. Приређивач је, ради олакшаног читања, предговоре приредио према данашњем правопису.

Старо слово јата читано је у таквом приређивању као *е* (имѣти→имети)¹⁹, осим у глаголским именицама (тимарење; владање; пролажење); веома је занимљиво да је тврдо јер, које

¹⁹ Осим занимљивости да Јован Рајић има графему *х* чешће него што се мисли, и његово „јат” треба – будући екавац – читати као *е* (лѣтѣти→летети). И код Милована Видаковића видно је да у речима где би се очекивао „јат” стоји „е”:

су данашњи приређивачи транскрибовали као *a* иза сугласника, у текстовима XVIII и и с почетка XIX столећа, заправо читано као *e*, а не као *a*, о чему је сведочанство у језику и писму Јована Дошенивића, који доследно пише „путешствије”, а не „путашавије”²⁰; иницијално *ε* као *je*; вокално *p*, наравно, као *p* (верло→врло; совершенство→совршенство); *а* (исто важи и за *я*) као *ja* (азик→јазик; аа→јаја; али и уз јотовање: помишлаа→помишљаја); *й* као *j* (дойдем→дојдем); *ж* је читано двојако, као *ж* али и као *μ*; *x* је стављано у угласте граде²¹ у оним текстовима који већ користе, али не доследно ову графему; *ш* као *шѿ* (штедро→штедро; щедио→штедио, ништа→ништа); *лю*→*љу* (любопытство→љубопитство); *ѿѿ* као *ћ* (ветъ→већ; врутѿе→вруће); *гѿ* као *ђ* (гвождѿе→гвождје); *ѿи* као *и* (драгѿи→драги); унутар словне секвенце *oe* умеће се *j* (твоему→твојему). Извршене су и гласовне промене: контракција сугласника (благоразсудност→благорасудност; отца→оца; дужностна→дужносна; честно→чесно), једначење по звучности (собствен→сопствен; обтеретити→оптеретити; сладко→слатко; отваженије→одваженије), једначење по месту творбе (верношѿу→верношћу).

Требало би ипак додати и неке од приређивачких недумица у вези с некима од аутора. Такав је, на пример, Герасим Зелић. Веома компликован за транскрипцију, пореклом из ијекавских крајева, често је мешао графеме јата и обичног *e* (на пример, пише „нїесу”, а не „нѿсу”, али и двојако: „време” и „врѿме”; али увек има „човек”, не, међутим, и „човѿк” или „човјек”). Постоји у његовом предговору и писање

време; реч. И код Орфелина, на пример, стоји „време”, а не „врѿме”. Слично је и у предговору Стефана Живковића, не пише речи с јатом, већ: „речи”, „разумети”. Чак Доситеј у предговору другом делу *Животиа и ѿрикљученија* пише *разве*, дакле без јата.

²⁰ Отуд ми се чини да се и код писца Јеротеја Рачанина транскрипција графемске групе *ѿѿ* у речи „пугѿшавиѿе” треба читати као „путешавиѿе”. Коначно, тај текст, као и многе друге из просветитељског доба, не треба читати као да су српскословенски, већ текстови на народном језику, па је и читање друкчије.

²¹ То је увек ознака приређивачке интервенције.

једног континента, што би, опет, могла да буде недоследност штампара: „Европа” и „Свропа”, ово друго било би читано као „Јевропа”. И Јован Дошеновић, за којег би се очекивала транскрипција текста у данашњи језик и правопис, такође је читан екавски. Његово јат, на пример, у речи „гуслѣ” свакако треба читати као „гусле”²².

*
* *
*

ЈЕЗИК КАО ОБРАЗАЦ НАЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ²³

Ово размишљање окренуто је дијалогу с уобичајеним синтагмама којима се насловљавају неки од скупова посвећени језику великана чијим се именима у периодизацији Драгише Живковића обележавају две велике епохе српске књижевности и културе, наиме, именима Доситеја Обрадовића и Вука Караџића. И, чини се да је то размишљање у знаку једног јединог питања. Сва елаборација је из тих разлога посвећена је том, чини се у многим важном, питању. Постављено као антиподно или синонимично, а у присуству две јединице, Вуков језик – Доситејев језик, такво промишљање, одмах да се јасно каже, у мом размишљању се одбацује, мада се од њега креће у постављеном питању.

За почетак се, отуд, наводе само неке речи и искази, насумце узети из оба дела *Животија и њриклученија*: варош, Србин родом, ћурчија, уздисање, подобан, памтити, спомињање, мудровање, владалац, прилепити, врсник, окумити се (из првог дела); недалеко, опријатељити, одаље, мален, по оцу сирот, прељубезан, младо детињско срце, детињска глава, крепко, доброжелатељ, благодетељ, удова

²² О језику и писму Јована Дошеновића, као и о том да га треба читати екавски, уп. Милош Окука, *нав. дело*, 15–52.

²³ У књизи се доносе и радови о појединим жанровима или делима писаца из српског просветитељства, који су раније били објављени; овај пут, међутим, измењени и допуњени. У њима се задржава начин навођења литература какав је био у изворно објављеној публикацији.

(код Вука: удовица), поткрепити, родитељница, тегота, плачевно живети, находио, непрежаљен, срце ми тужи, странствовати, срце лети, кавгати се, измрљат часловац. Све су то изрази и искази из Доситејевог дела, дакле, из XVIII столећа и сви нам одреда данас звуче и јасно и познато. У првој групи су, међутим, речи које се налазе и у Вуковом *Српском рјечнику*; из тога се потпуно разложно може казати како Доситеј пише на српском. Зашто је онда Вук Караџић био устао против Доситејевог и доситејевског језика у оној чувеној жестокој монополемици?

Одговор, или бар један од њих, могао би се налазити у тумачењу овде наведених исказа из друге групе, управо оних којих уопште нема ни у првом ни у другом издању *Српског рјечника*. Постоји и нешто што би се могло чинити наизглед неважним, оно „међутим“ које заплиће проблем око Вуковог језика. Тих речи, овде наведених у другој групи, има у Вуковом *Немачко-српском рјечнику* (прво издање: 1872; друго издање: 1877). Дижући свој глас против Доситејевог језика, мада изразитије жестоко полемички против Павла Соларића и Милована Видаковића, дакле, оног језика који је почео да овладава почетком XIX столећа, Вук се био залагао за онакав чисти и једини српски језик који је репрезентовао у *Српском рјечнику*, делу и данас изузетно значајном и незаобилазном.

А још један српски језик, друкчији од овог из 1818, дао је у *Немачко-српском рјечнику*. О ком то, онда српском језику говоримо? Колико је то „српских језика“ било у Вука? Вуков *Немачко-српски рјечник*, како Иван Пудић²⁴ тврди у иначе веома провокативној и инспиративној расправи, изгледа да није баш тек пуки обрнути „српски рјечник“ фонда речи из првог издања, већ су у њега ушле речи које видно изостају у издању из 1818, унесени су изрази из градског миљеа: спанђати се, опалити, оцветати, огристи, одливати, оцењивати, опадник, примирисати, опарати итд. веома су

²⁴ Иван Пудић, „Немачко-српски речник Вука Стеф. Караџића“, у: *Сабрана дела Вука Караџића. Књига девединаестна* (прир. И. Пудић), Београд, 1971, 329–421.

занимљиве кованице с почетним вокалом „о“, јер је управо такве речи сковао и у свој језик – дакле, српски – унео управо Доситеј Обрадовић, што се види бар на једном овде наведеном примеру, уз то им дајући и степен метафоризације као облик више изградње језика.

Уз све ово, као важном би се могла показати и следећа напомена. Кад се преброје све стране речи предвуковског вокабулара у српским књигама, како их је пажљиво сакупио Велимир Михајловић²⁵, онда би се једноставније могло побити у нашој науци погрешно уверење о томе како је руски утицај у српском језику био најизразитији. Највише је, заправо, немачких и грчких речи које су у српском језику добиле прозодијске особине језика у који су ушле²⁶. Па се у гомилању недоумица у вези са српским језиком и Вуковим и вуковским намеће питање: колико смо то имали српских књижевних језика, оних који су се звали „српским“, а не рускословенским и сл.?

А уз то, у кумулацији свих ових недоумица, о којима наука није досад размишљала, јер се свикла да Вуков језик сматра само оним из његовог речника, разложно следи још једна напомена. У монографији о Вуку Караџићу, као и у раду „Језикословац“ у својим *Позницима*, Миодраг Поповић је управо на анализи Вуковог превода *Новой завјейи* показао како Вуков језик није ниједан од дотадашњих наших књижевних језика, нити је просто преношење народног говора (оног из народне песме) у књижевни језички стандард: „Његов превод *Новой завјейи* већ на први поглед намеће ми-

²⁵ Велимир Михајловић, *Грађа за речник сѣраних речи у предевуковском периоду*, I – II, Нови Сад, 1972–1974.

²⁶ Иако за ову расправу остаје на споредном току размишљање о томе да су немачке речи бројније у фонду тадашњег српског језика, а не француске, и то у време галоманије и у Срба, ипак то није споредно питање. Нека оно засад остане само као забележени утисак о томе да Емануил Јанковић, на пример, преведећи Голдонијеву комедију *Трговци* (1787), готово потпуно изоставља романизме на рачун германизма, не зато што француски није био тад у моди – напротив, треба само видети стихове грађанске поезије њему сувремене – већ је то био културолошки шок изражен кроз Јанковићев напор да у преводу донесе локални српски језик свог града.

сао да је у питању нов књижевни језик, који је заснован на херцеговачком наречју народног говора, али је у много чему различит од њега²⁷.

Овај изузетни познавалац Вуковог опуса уочио је како су различити духовни утицаји у минулим епохама оставили трага у српској култури, сви ти дотицаји страног – византијског, црквенословенског и турског – испреплели су се са српским народним језиком и дали нови квалитет и у преводу *Нової завјеїа*. Занимљив је закључак Миодрага Поповића, који говори у прилог претпоставци како смо добили још један Вуков српски књижевни језик и то када изричито тврди да је Вук у преводу овог дела светске литературе „дао класичан образац *їреїеї језика*“²⁸, оног који се и данас налази у темељима наше књижевности”. Тако је и оријентална култура „тихо упловила”, и то разним путевима, „у наше духовне воде и прелила се међу православне Србе”. У полемици с „господином с два крста”, како Петронијевића назива Вук у свом одговору на критику поводом превода *Нової завјеїа*, овај наш преводилац каже да се трудио да у том свом раду искористи „језик свега народа српског“, тачније, био је то језик који је спојио јужна наречја с југозападним, тј. језик који се нигде понаособ не говори ни у једном крају. Уз ту артифицијелност, лексика овог превода пуна је конотативних значења негдашњих једнозначних речи: сведржитељ, скрушен, равнитељ, клетвопреступник итд. Ни трага од израза из усмене народне књижевности коју је сакупио и објављивао, ничега, дакле, од онога што су му за зло узимали црквени кругови. Овим преводом велики Вук направио је онакав књижевни језик за који се још Доситеј Обрадовић залагао 1783. у *Писму Хараламїију*: из „старог језика“, који не треба избацити, узети изразе за оне појмове који још нису именовани у матерњем језику. Отуд још једном понавља питање: о колико се то српских језика Вукових може говорити?

²⁷ Уп. рад „Језикотворац“ у књизи: М. Поповић, *Познице (мемоарски есеји)*, Београд, 1999, 33.

²⁸ Исто, стр. 35. Истицање је моје.

О колико се, даље, књижевних језика до Вука и у његово доба може говорити? Један је језик Венцловићев, писца из прве генерације епохе српског просветитељства, који је практиковао диглосију, па је за своја оригинална дела користио народни језик, а за преводну књижевност доследно користио рускословенски. И Захарија Орфелин, писац друге генерације стваралаца српске књижевности доба просветитељства био је за језичку диглосију. О томе извештава у предговору *Славеносрпском маџазину* (1768), али је друкчије од Венцловића разуме: црквени језик за дела црквеног карактера и црквене употребе, а народни – за световну литературу. Доситеј Обрадовић, међутим, писац зрелог просветитељства и представник треће генерације писаца овог грађанског доба важног за утемељење нове српске књижевности, 1783. у *Писму Хараламџију* поставља сократовско питање о томе каква би то била важност „старог” језика који једва један од десет хиљада људи разуме; одговарајући на овај себи и читаоцима постављен проблем, закључује онако како би и данас реаговао лингвист, а како је научно паметно и разложно практиковао Вук у преводу црквеног текста. То би свакако била претпоставка о отворености српске културе и српског језика, јер се тиме свакако богати речнички фонд.

Истој генерацији припадају и писци Михаило Максимовић и Емануил Јанковић, који пишу чистим народним језиком, оним „грађанским”, какав је Вук унео у *Немачко-српски рјечник*. Јован Рајић, који нема експлицитних изјава о књижевном језику, ипак у неким објављеним ставовима зазире од народне књижевности, којој не верује у погледу историјске фактографије, али се не одриче народног језика; тим језиком води своју приватну преписку и тим језиком пише и на том језику објављује свој еп. Колико је, дакле, био Вук у праву кад је тако директно и на моменте неукусно оштро устајао против језика српске књижевности у XVIII веку? Јесте у писмима приговарао и Лукијану Мушичком, који је два своја језика, рускословенски и српски, функционално употребљавао у својим песмама, алудирајући таквом

употребом на поетику коју призива, али му је више замерао на употреби неких страних израза уместо народних. Биће да Вук није разумевао однос песничког и књижевног језика, оне нијансе које је Лукијан Мушички одлично познавао и о чему га је у писму с приговорима извештавао поводом своје песме „Глас народољупца”²⁹.

Да ли је Вук био у праву? Можда би ово питање могло да се ублажи и друкчијим својим постављањем: у којим је ситуацијама био у праву? Тачније, нека се негативно одговори: Вук није разумео поетику лирике, тј. није схватао однос који је данас у теорији књижевности актуелан: књижевни језик – песнички језик, поготово тамо где је метафоризација, тј. конотативна употреба израза јача, каква се већ код Доситеја уочава.

За потврду овој премиси лако је само завирити у Вуков *Рјечник*. Мада их има³⁰, ту ипак видљиво изостају српске народне речи из уметничке књижевности. Па нека се и мало одрешитије каже: Вуков *Рјечник* представља облик искључивости, који креће од нуле, па се тако у науци усталило да се књижевност пре тог издања (1818) у нас одмеравала управо према речима у њему.

Зашто је то, међутим, опасно за проучавање књижевности? Може се навести бар неколико разлога. Ако се одмеравају народне песме у *Ерланџенском рукојису* с, на пример, песмама Филипа Вишњића, Тешана Подруговића, старца Милије и других, види се велика језичка разлика. Њихова је и граматика и поетска граматика, с друге стране, друкчија од оне у грађанској песми. Потом и следеће: онолико колико је уметничка песма неговала осећајно оптерећен језик, толико је у усменој песми нагласак бивао на фактографском. Вук је, дакле, у свом *Рјечнику* користио поступак „с чим се

²⁹ Уп. М. Д. Стефановић, „Класицист(а): родољуб”, у: Лукијан Мушички (прир. М. Д. Стефановић), Нови Сад, 2015, 14.

³⁰ М. Вуксановић, „Књига пред књигама”, у: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник или азбучни роман. Књижевни делови првој и другој издања (1818, 1852)*, Нови Сад, 2012, 7–37.

нови суд најпре напуни, тим се и напоји”, изреком коју је, уосталом, Доситеј написао у *Живоју и ѝрикљученијима*. То и јесте уистину постао поетички закон у романтизму, који је као рецидив у будућим столећима санкционисао све што није у духу ове пословице. Ето, зато ми данас не унемо да читамо ни Мушицког, ни Хацића, а имамо тешкоћа и с *Даворјем* Јована Стерије Поповића³¹.

На основу ових запажања могло би се рећи како је Вук имао три српска језика: 1. један речнички фонд испицао је у оба издања свог речника; 2. други српски језик користио је у преводу *Новој завјети*; 3. трећи српски језик, с друкчијим речима, најчешће из градског милеа, донео је у *Немачко-српском рјечнику*. Уз то су српски писци, поготово његов савременик, из чије је хорацијевске хацијенде, манастира Шишатовца, и кренуо тај *Српски рјечник*, раскрили врата још једном песничком језику у српској књижевности. Нити је, отуд, само један Вуков српски језик, нити је само један Доситејев језик. О колико то онда језика говоримо? То је питање за књижевног историчара; свакако и за онакав однос књижевног историчара према прошлости, којем је методолошка основа став према језичко-културолошкој баштини постављен као последица његовог утврђеног и традицијом понављаног мишљења и уверења у односу према садашњем схватању (према Вуку, Доситеју и другима)³². Од одговора на ово питање зависи и наше разумевање матерње књижевности. Можда би отуд ово моје размишљање могло да добије још један наслов, у складу с множином српских језика у Вука, па да гласи синтагмом коју је сковао Миодраг Поповић: „Карловачки трг“, место окупљања духовности и секуларности у литератури, али и као чвориште, а не рас-

³¹ Уп. рад Мирона Флашара „Studium (liberalium) litterarum као образац образовања понуђен српској школи у XVIII веку” у: Н. Грдинић (ур.), *XVIII столеће. Избор из зборника XVIII столеће*, Завод за културу Војводине, Нови Сад 2012, 9–80.

³² Уп. R. Weiman, „Gegenwart und Vergangenheit in der Literaturgeschichte”, *Methoden der deutschen Literaturwissenschaft: eine Dokumentacion* (Hrsg. V. Žmegač), Frankfurt am Main, 1972, 291–323.

крсница³³ и националних путева и књижевних стилова, јер је с тог и с таквог трга, и то не само симболично, 1805. Доситеј кренуо у устаничку Србију, а с њега се 1813. Вук упутио пут Беча.

*
* *
*

ВУК И/ИЛИ ДОСИТЕЈ

Неколико својих радова насловила сам оваквим удвојеним везником, стављајући већ у такво заглавље и дилему претпостављену увреженом начину размишљања, овај пут о двојници великана који су обележили две епохе српске културе. На тај начин покушавам да друкчије тумачим уобичајене ставове у нашој књижевној историографији, да их, ето, видим не само друкчијима него чак и супротнима, а увек заснованим на грађи која је, уосталом, сваком доступна. Основно питање оваквог размишљања своди се на наводну дилему о томе да ли је у култури Срба постало уобичајено, па, дакле, стамено утемељено непрестано водити кавгу о томе ко је бољи, без обзира о којој је личности реч. Да ли су Срби по томе, чак и ако је стереотипно виђено, у овом погледу јединствени у светском контексту?

Од антике још па до данас, уосталом, у свим књижевностима света повлачиле су се паралеле или се, пак, распрело о контрастима између великих људи суседних, једне на другу наслоњених, епоха: државника, војсковођа, писаца и других уметника. Зашто онда исто тако не би било и у српској култури и њеној књижевности? Постоји, уосталом, читав низ личности које су међусобно упоређиване, најчешће, у новије доба – типолошки. Од свих њих, у такву контрастну везу довођени су, али погрешно, Свети Сава и Доситеј, а потом, по честоти употребе таквог поређења – Доситеј и Вук.

³³ Супротно, дакле, Миодрагу Поповићу (у овде наведеној књизи *Познице*, у раду „Карловачки трг“, стр. 69–87) који говори о тргу као раскрсници, чини се да је то било збориште различитости.

Таква веза по супротности чита се у историјама српске књижевности и то из различитих методолошких позиција и с исто тако различитих, веома диспаратних, идеолошких становишта, задирући, чак, у приватни живот Доситејев и Вуков, а који нема никакве везе с њиховим делом; у некима се, тако, говори о просветитељу пијаници, о њему час као русофилу, час да је аустрофил итд. Чини се да је у тим поређењима Доситеј лошије пролазио³⁴. Неки од историчара књижевности стављали су Вука изнад Доситеја; чини се да је то најприсутније у нашим научним публикацијама. Биће, изгледа, да је фолклористичко становиште о српској култури до данас остало преовлађујуће мишљење које, на жалост, у својој стаменој непроменљивости зна да доведе до стрампутице или, у најбољем случају – у слепу улицу. Много је мањи број, зато и провокативнији, оних неколико истраживача који су писца XVIII столећа стављали изнад великана наредног, XIX века.

И једни и други, при том, чинили су основну грешку. Заборављали су, наиме, како у таквом поређењу не доприносе правом расветљавању два доба чији су метонимијски репрезентанти управо баш ова два горостаса српске културе. У таквим виђењима, тако, изостајала је права анализа; све се сводило на априорну критичку интерпретацију, која се може описати градњом петог спрата у згради без темеља. Исправније би било у објективном размишљању, које не треба да се понаша попут судије, размишљати на начин који не би бранио ниједног од ових актера. Требало би, заправо, и то је једино што се мора чинити – полазити од чињеница.

Два великана обележила су своје епохе које се у једној од периодизација називају њиховим именима. За књижевног историчара овај податак аутоматски значи како је реч о антиподима, бар кад се размишља у оквирима теорије тала-

³⁴ Многа од тих мишљења потичу, на жалост, од Вука, који се, према Јовану Скерлићу, „свирепо и ружно” понео према великану просветитељства; уп. другу књигу Вукових *Сабраних дела*, чланак поводом Соларијевог издања Доситејевог *Мезимца*.

са Дмитрија Чижевског. Без непотребне шире елаборације оваквог става о томе како су суседне епохе различитије и понашају се попут односа отац – син, за разлику од блискијег поетичког виђења међу дедовима и унуцима, може одмах да се постави питање о том да ли је стварно тако кад је реч о просветитељству и романтизму у српској књижевности. Друкчије, да ли је уопште тако супротстављено бивало у њиховим расправама о књижевном језику? Ето, већ почињу да искре и полемичка питања наговештена у наслову овог размишљања.

У прилог таквој искричавости сведочи и Јован Христић, већ и констатацијом, обједињујућом у свом помало изолованом миљењу, о томе како на почетку наше нове културе стоје два човека, Доситеј и Вук, разложно размишљајући о поништењу разлике међу њиховим значајем и значењем: „Често мислимо да су то две супротности између којих треба бирати, па се и приклањамо час једном, час другоме. Није тачно. Не видимо увек јасно ни праву величину, ни прави значај Доситејев, и не видимо да су он и Вук две велике тенденције настале у времену бурног распламсавања националних (како би то рекла Исидора Секулић) духовних енергија. Вук, сав окренут изворима живота и мисли једног народа; Доситеј, окренут широким хоризонтима европске мисли и сензибилитета, мисли читаве једне цивилизације у коју је и Србију хтео да уведе”³⁵.

Чак и кад се у данашње време, а након овог мишљења Јована Христића, насловљавају књиге с одређењем типа за/против³⁶, таква противстављања постају проблеми из домена историје менталитета склоног олаком и површном читању; има у њима и интересантних појава у при-

³⁵ Јован Христић, „Човек разговора”. – *Дело*, Београд, XXIX/1983, св. 11-12 (новембар-децембар), 5. Интересантна запажања, на жалост, не увек утемељена на грађи, о односу Доситеја и Вука, читају се и код Косте Милутиновића, уп. К. Н. Милутиновић, *Доситеј и његови савременици*, Нови Сад 1941, 51–67.

³⁶ На пример, уп. *Protiv Vuka. Srpska građanska inteligencija 18. i 19. veka o jeziku i njegovoj reformi*. Прир. М. Јовановић, Београд 2004.

чи о Вуковим противницима језичке реформе³⁷, али анти-вуковског/антидоситејевског никако нема ни код писаца просветитељства, ни у чувеној Вуковој језичкој расправи о језику Павла Соларића, тј. Доситеја, како се то тумачи. Полемике у српском језику, назване најчешће војним изразима (рат, борба)³⁸ увек су се, на жалост, сводиле на победнички резултат, тј. на Вука, заборављајући, при том, много шта из XVIII столећа. Таквим ставом урушавало се јединствено културно наслеђе и изазивало суморну чињеницу упитаности о том „како да се у нашем језику настани велико интелектуално памћење”³⁹. На шта мислим кад овако формулишем своје размишљање?

У томе указујем најпре на чињеницу која је јединствена у читавом европском кругу. Мислим на научни исказ који увек једнозначно одговара на питање о том кад почиње нова (српска, немачка и сл.) књижевност. Мислим, дакле, на оне ставове који су или рукописно били завештани за будућност или су публиковани у српским књигама XVIII столећа. Мислим, понављам, на став о том да се граница старе и нове књижевности одмерава ставом у једној култури да народни треба да постане књижевни језик. Примера има доста, чак и ако не претежу онолико колико је такав став борбено исказивао млади Ђуро Даничић, 1847. године, у својој одличној расправи о рату за српски језик и правопис. Примери су упечатљиви у својој намери да се, у начину демократизације културе, књигом на народном језику, и грађанском ћирилицом, освоји српски читалац.

³⁷ Интересантно би било једном размишљати и о томе да ли је и колико то противстављање Доситеја и Вука почело да бива заснивано управо у време Вуковог великог сукоба са својим сувременницима, па је, ето, прешло и на план контрастирања мислиоца просветитељства и језичког реформатора деветнаестог века. У том смислу могла би да буде полазна расправа Јована Берића из бечких *Новина српских* (бр. 44 за 1820. годину), у којој је само повод језик превода Шрекове *Свемирне историје*.

³⁸ Уп. Мирослав Јовановић, *Језик и друштвена историја. Друштвено-историјски оквири полемике о српском књижевном језику*, Београд 2002, поготово стр. 115–131.

³⁹ Ј. Христић, нав. рад, 5.

Гаврил Стефановић Венцловић, у тридесетим годинама просветитељског века, у чувеним беседама Шајкашима, које изговара и записује народним језиком, говори о потреби стварања на матерњем језику. Захарија Орфелин, најпре у *Календару* (1764), потом у чувеном предговору свом часопису *Славено-српски маџазин* (1768), упућује на праксу учене Европе која с општег латинског прелази на свој народни језик у публикованим делима. Његово залагање нешто је друкчије од оног нешто каснијег, из 1783, од другог писца; у жељи да „помири идеал и стварност”⁴⁰ Орфелин је предлагао да рускословенски остане језик за црквену употребу, док би народним језиком требало писати дела световне књижевности. Још је радикалнији у том мишљењу Доситеј. У *Писму Хараламију* (1783) излаже идеју о народном као књижевном језику, јер користи од црквеног нема, кад га тек један од велике множине људи разуме. Предлаже, међутим, занимљиву идеју о том да стари језик не треба одбацити, већ из њега преузети речи за оне појмове које народни језик није дотад био познавао.

Српски језик тако је на корак од Аделунгове идеје о фонетском правопису коју ће усвојити Вук. Поготово је ово тачно кад се укаже на нека графијска решења Гаврила Стефановића Венцловића, као и на она из следећег столећа – Лукијана Мушицког. Већ је у том јасна спојница доситејевских и вуковских идеја о језику. Откуд, онда, спорови, који су се наставили и током Вукове активности, сад, међутим, у окружењу још једног језика, макаронског, славеносрпског? Да ли је тај језик гонио из књижевне праксе реформатор српског језика и правописа? Који је језички тип истискивао из функције књижевног језика Срба?

У одговору на ово преважно питање чини се да могу да помогну и историјске чињенице, везане за сеобу Срба, ону из 1690. године, која је за последицу имала безотаџбински

⁴⁰ Павле Ивић, „Вук Караџић и књижевни језик код Срба”, *Научни састајанак слависта у Вукове дане*, Београд 1988, књ. 17/1, 13–21.

опстанак у новој, угарској средини. Без политичког вође, обезглављени, Срби су своју предводницу налазили у цркви, или се, бар, тако она, као духовна предводница, представљала својим верницима. У таквој улози, она је за језик Срба свакако била изабрала свој језик – црквенословенски. Они сународници, међутим, који су се школовали на протестантским лицејима и универзитетима, који су путовали дијелом Европе и тај свој чин схватили актом културе (међу њима, на пример, Емануил Јанковић, Доситеј, Орфелин, Михаило Максимовић, Јован Рајић у својој поезији, епској поготово, као и у приватној преписци) изабрали су народни за језик својих књига.

Орфелин је, на пример, неговао мисао световне културе, залагао се, мада у пракси није увек успевао, за стваралаштво на народном језику. Доситеј је ову идеју проводио и у својој књижевној пракси. У предговору свом преводу с италијанског Голдонијеве комедије *Трговци* (1787), Емануил Јанковић каже: „А што нисам писао у славенским, него у материним језику, то ће ми сваки опростити кад помисли да ја нисам Славјанин, него Србљин; и да не пишем за Славјане, него за Србље”⁴¹. Чак и калуђер Јован Рајић пише на дивном народном језику еп *Бој змаја са орлови* (1791), користећи богатство тог језичког блага⁴². За Михаила Максимовића, поводом његове сатире *Мали буквар за велику децу*, још је Павел Јозеф Шафарик, у XIX столећу, уочио да пише као Доситеј⁴³.

У XIX столећу наилази се, међутим, на шаролику употребу језика у књижевности, па и на различита писма, грађанско и црквено. Вуков следбеник у многим стварима, сакупљач његов и поборник тих нових идеја о језику, Лукијан Мушички, попут нешто каснијег Стерије, користио је и црквену азбуку, али има песама и на народном језику, а

⁴¹ Е. Јанковић, *Трговци*. Прир. М. Д. Стефановић, Београд 2008, 11.

⁴² Уп. Ј. Рајић, *Бој змаја са орлови*. Прир. М. Д. Стефановић, Београд 2008.

⁴³ Уп. П. Ј. Шафарик, *Историја српске књижевности*. Прир. М. Д. Стефановић, Нови Сад – Београд 2004, 286–287.

без обзира на писмо којим се служио⁴⁴. Зашто су ова двојица песника српске класике поступали на тај начин? Откуд заокрет ка „старом“? Да ли је овде реч о повратку на стање пре просветитељског доба? Да су одговори на ова питања недвосмислено негативни, показује и чињеница која није довољно јасно уочена у науци. У оба примера реч је о разумевању друкчије поетике, оне која се описује термином класицизма. Како би се остварила арома антике, за којом су жудели и Лукијан и Стерија, био им је потребан и старински израз. Поготово је то јасно кад се уочи у којим су жанровима користили овај језик и такво писмо; то су били антички жанрови оде и елегије⁴⁵.

Чак кад се и насумце, а поготово систематично, прегледа Вуков *Рјечник* (1852), види се, према анализи Јована Стејића, да је велики противник старог језика из њега искористио и у своју преважну књигу преузео 49 словенских речи. Јован Стејић је, уосталом, баш као и Доситеј, 1783, предлагао да у књижевни језик треба унети и такве речи/појмове; Вук, међутим, бар декларативно, није прихватио ову идеју, мада је она већ била укоренењена у књижевности. Управо важна студија Меше Селимовића *За и њојив Вука* (1967) наводи те толико потребне изразе, углавном за апстрактне појмове⁴⁶.

Где су, онда, тако непремостиве разлике које је наша наука тумачила језичким антиподима Доситеја и Вука? Има ли међу њима, у схватању језика неке разлике? Постоји

⁴⁴ Како сам већ у приређивању песама Лукијана Мушицког навела, рукописна верзија умногом се језички разликује од оне публиковане у бечким *Новинама српским*; ту је коректор, редактор или уредник мењао језик, писмо, чак и понеке изразе, и на тај начин претварао Мушицкову песму у текст славјанског језика. Многе критике упућене песнику у књижевној историографији, у погледу језика, отуд су неоправдане, јер то није био његов језик, већ језик уредника (уп. Л. Мушицки, *Песме*. Прир. М. Д. Стефановић, Београд 2006).

⁴⁵ О томе сам писала и говорила у неколико махова, уп. моју књигу *Библиоџека српске књижевности*, Београд 2007, 387–397, као и моје излагање у САНУ, објављено у зборнику радова са скупа о Јовану Стерији Поповићу (Београд 2008).

⁴⁶ На стр. 104–111 у овој књизи побројани су такви изрази, често преузети и из других језика, да би се укратко рекло и то како је „већина њих створена у духу нашег језика, и доцније су примљене у књижевни језик“ (стр. 111).

ли каква несклоност Доситејева према усменој народној књижевности која је толико била блиска Вуку? Да ли се Доситеј залагао за стари језик и црквену ћирилицу, што Вуку, свакако, није било примерено? Да ли је Доситеј, уз, на пример, Михаила Максимовића, показивао већи отпор према калуђерској неписмености него што је то чинио Вук? Колико је наш просветитељ цитирао народну песму и народну изреку у односу на Вука? Уосталом, колико је Вук више био народски него што је Доситеј био истакнутије европски? Питања би било још. Могла би у гроздовима да се роје, али би одговори свакако били одречни.

Чини се да су то погрешно постављена питања, а из погрешних питања јасно је да следе и нетачни одговори, они којима се наша наука бавила. Изгледа да се овде ради о нечем другом, наиме, о два виђења културе и човека у њој. По свој прилици прича би могла да буде исправнија на плану размишљања о човеку простора, оном из просветитељског доба, али и о човеку времена из доба романтизма. Покушаћу ово да објасним на примеру друге уметности, али је резултат видљив као одговор и на питање о књижевности и српском књижевном језику у оба столећа.

Могло би се рећи како је XVIII столеће неговало културу истосмерности и усклађености коју је Србима у Угарској наметала жудња за простором. Ту културу, биће да је тако, условљавало је извесно осећање недостатка отаџбине, немања изазваног неуспехом своје државе уклештене између простора и времена, као и критика оног доба које треба претворити у историју. Везу између тих различитих стварности успостављала је култура просветитељства – *Sapere aude*, храброст коју је човек морао да пронађе у себи, смелост да све може кад год то уистину жели; у оквиру ње, свакако да је барок имао једну од одлучујућих улога у успостављању таквог става⁴⁷. Правoliniјско време српског грађанина било је време у његовој трговачкој радњи, на пример, баш као и

⁴⁷ Уп. многобројне студије Дејана Медаковића о овој теми, поготово у његовој књизи *Пућеви српској барока*.

фрајлице на кибиц-фенстеру, којој је многи грађански песник посветио своју жалну љубавну песму, опет на српском, народном, језику.

Такво схватање времена у почетку представљало је пријатност у односу на немилу и неугодну географију, на присилно станиште у којем се, и у оквиру туђе културе, требало смирити. Дилема у таквом човеку, већ у европској цивилизацији, била је отклоњена; више није било сукоба у човеку унутар те алтернативе: цивилизација у туђини или јарам у отаџбини. Мада би и ту могло, у таквом наводном избору, да се запита колико је цивилизација – уистину европска цивилизација, а колико је, с друге стране, средњи век, напуштен – облик византијске културе.

Српски грађанин добро се уклопио у барок, не размишљајући, вероватно, превише о том да ту појаву и емоцију и дефинише. У таквом окружењу разумео је реализовану идеју о простору. Та просторна димензија, Војводине, пре свега, потом и остатка Европе, способна да обухвати и барок, зависила је од ослобођења форме уметника и начина разумевања своје културе у свести грађанина. Била је зависна и од концепције државе у којој се живело. Пре него што, уосталом, постане време, историја је најпре – простор. Да би постојала, она ствара простор у ком ће се одвијати. То исто важи и за националну културу.

Посматрајући фреске Христофора Жефаровића у манастиру Бођанима или слике Јакова Орфелина и Теодора Крачуна, поготово њих, човек се с правом и чуђењем пита о том шта ли ти ликови гледају, будући да је њихов поглед управљен изван јасних димензија слике. Док византијска икона, с њом и средњовековна српска, на равној површини приказује вечити лик – без времена, без простора, слика просветитељског, и барокног века, коперниканским обртом разбила је такву илузију лика, тј. средишње истине. Баш као и у осећању грађанина, у његовој свести припадности европској цивилизацији, нова слика, смрћу геоцентризма, почиње простору да даје видно место.

Као и у чежњи за путовањем, уобичајеној за српску и европску културу, и то путешествијем простором а не временом, ту страст и жудњу за животом у простору, имају и ликови са српских слика. Кроз такву нараслу потребу путовања одвијало се и својеврсно ширење простора, осећање да једној култури припада простор целокупне европске културе. Српском грађанину није било довољно само деловање унутар сопствене, већ се домаћински осећао и у другим културама. Попут Шамикиног оца у *Вечийом младожењи* обављао је своја трговачка путовања све до севера Пољске. Тај свој осећај припадништва широком европском пространству претворио је, тако, у физичку, опипљиву стварност света.

Просветитељска култура, ето, потврђује да тај толико сањани, жуђени, жељени и замишљани нови свет, то ново доситејевско „златно доба“ – да то јесте, ипак!, неоспорна стварност. То је видљиво и у оном сегменту великог грађанског века који се стилско-формацијски описује термином барок, јер управо свест барокног човека ствара такву стварност – укида сваку, било коју, неприкосновену несумњивост границе, ограничења, омеђеног простора и повлашћеног, а византијског, угла гледања. Изгледа да је српској култури било потребно да избегне ван граница матичне државе како би у себи размахала осећање јединства читаве Европе и свог припадништва њој.

На тај начин, простор и време, али и сан и јава, доживљавају динамички расцвет у којем нема централизма ни централизма, нема средишње осе око које би се све вртело. Центар културе, према том осећању, јесте простор у којем се живи. У крајњој консеквенци, једино је форма постала способна да пружи садржај и тражени смисао све већем ширењу простора и све већем броју углова гледања на стварност. Простор је пуцао нашироко и надалеко. Српски грађанин испео се на брдо и видео и више и шире.

Кад се, међутим, мисао о простору као поприште српске културе у XVIII столећу буде почела да обележава новом мисли – појмом времена – проистеклим из Француске

револуције, култура ће добити свој жешћи и искључивији окрет ка националном, ка романтизму. Тако је човек просто ускочио у човека времена. У идеји на ком језику треба писати књиге није било, дакле, разлике међу вековима. Једино је оно искључиво национално као вредно било њихов међашњи камен. У овој идеји треба видети прави одговор на насловљену дилему, никако, међутим, у насušној потреби за српским народним језиком. Била би грешка друкчије мислити.

*
* *
*

КЊИЖЕВНИ И/ИЛИ ПЕСНИЧКИ ЈЕЗИК У СРПСКОМ ПРОСВЕТИТЕЉСТВУ

Овако изабрана тема многим би могла да изгледа сувишном, а каткад чак и плеонастичком. Више би било разлога овом, верујем, наводном противљењу и то бар из неколико разлога. Нека се наведу само неки од њих. Чини се, најпре, утемељеном дилема у вези с немогућношћу таквог разговора изабране теме, будући да српски језик није био нормиран у XVIII столећу. Једнаког нивоа била би и следећа скепса. Изгледа, наиме, да је несувисло говорити чак о српском језику, кад је као талог и надаље остало уврежено мишљење, засновано на добро познатој Вуковој критици Доситејевог и Соларићевог језика, а да се, при том, није ушло у суштину те чувене расправе која уопште није била на линији сукоба Доситеј – Вук; погрешно изабравши репрезентативни пример условио је да се поништи богатство и ширина језичке баштине просветитељског века. Како ћемо, потом, рекли би заговорници идеологизације литературе у XVIII столећу, говорити о песничком језику кад је то било, како се каже у књижевној историографији, „суво доба”, јер је наводно – а потпуно погрешно уверење – без песништва у стиху, као да се појам песничког језика не односи и на прозу. Из оваквог предрасудног уверења, коначно, јер нам га непрекидно –

сталећима већ! – нуди школски програм и помало неинвентивна књижевна историографија, произлази да ми литературу у најужем значењу тада уопште нисмо имали.

Чини се да ниједан од ова четири аргумента никако није основан, поготово би се то потврдило – читањем српске књиге из овог доба. А световне књижевности, јер о њој је овде реч, има и те колико; у то нас уверавају статистички подаци историчара Мирослава Јовановића о објављеним књигама црквене и световне оријентације. Како је, наиме, просветитељски век одмицао, растао је проценат објављених дела световне тематике, што постаје сигнал за могућност неговања песничког језика. Уопште, мука је, изгледа, с овим појмом, ширим од појма књижевног језика; о томе сведочи и данашња литература, али и један пример из програма ТВ-слагалице на Радио-телевизији Србије. Комисија у тој емисији није била прихватила реч „оруменети” једног кандидата, коју је био сложио од насумце изабраних слова. Аргумент је гласио: те речи нема у речнику српског језика! Колико се сећам, ту реч је још песник Десимир Благојевић употребио (у стиху „Твоја уста орумене сунце”); подсећам, не без разлога у вези с мојом темом, да је такве кованице стварао још Доситеј (на пример: орадостити, опријатељити), као што је то у савременој српској лирици чинио и Скендер Куленовић (на пример: ољепотити, осенити). Отуд већ и аргумент за насловљену тему овог размишљања: ако је књижевни језик онај који је канонизован својим речником, песнички језик био би, за разлику од њега, обухватнији, игривији и ширио граничне могућности књижевног израза и исказа (типа какав се среће у Доситејевом опусу: утрнак зоре; снисходљив смешак). Питање је сада већ ближе и једноставније формулисано, чак и кад одговор на њега не мора да буде једнолинијски нити једнозначан: шта, дакле, припада корпусу српског језика?

Да ли му је саставни део једино оно што се нађе у корицама насловљеним *Речник српског језика*? Постоје ли и други искази, или изрази као мање јединице, које се данас чују

или читају у књижевној баштини, а које се кују према неком од асоцијативних, у основи метафоричних, мада не само таквих принципа? Ово су питања која свој одговор проналазе већ у речничкој грађи српског језика који су употребљавали српски просветитељи. Кад једном будемо почели да Доситеја уистину читамо као писца, и то ствараоца врхунског стилског набоја, духовитог, аутоироничног, кад усрхнемо сочни језик афоризма Михаила Максимовића или стилске поступке комичког у епу Јована Рајића, кад осетимо врелину свакодневног новосадског говора у Јанковићевом преводу Голдонјеве комедије, кад кренемо да без предрасуда уживамо у метафоричним и суверено ироничним исказима Орфелина и Јована Мушкатиновића – е, онда ће се видети суштина песничког језика наоко непоетског века просветитељског. Шта тек, потом, казати о мелодичном језику, а опет народном, српског грађанског поете? Итд. Итд. Читав овај кроки уводног предојаја своди се на основни повод, на провокативну искрицу: читајмо Доситеја и остале писце тог грађанског доба баш онако како су они то и желели, читајмо их, дакле, као – писце.

Њихов богати речник, чије је благо умногом сакупљено, између осталог, и у двотомним *Посрбицама српског језика* (1982–1984), као и у опет двотомној *Грађи за речник страних речи у њедвуковском њериоду* (1972–1974) Велимира Михајловића, даје нам сигурне претпоставке о томе да се потпуно уверљиво може говорити о књижевном, јер ужем, и о песничком, јер ширем и обухватнијем језику; у њему су конструкције, чак и на истој основи или на морфемама различитих врста (префиксалним, инфиксалним и суфиксалним), давале стилистички набој општије последице по будући књижевни језик, али, свакако, и поетски. Тема је отуд заносна и наводи на истраживање језичке грађе у књижевним текстовима, и то оног корпуса који производи стилистички ефекат.

Присуство народног језика у делима појединих писаца просветитељског века јесте „наставак [...] вековне употребе

овог језика⁷⁴⁸. Свест о том језику у књижевности, дакле, не би требало везивати искључиво за појаву Доситеја Обрадовића, мада му је јасан ток одредио управо наш великан; стога је помало неразумљиво давнашње запажање о том како је Доситеј у Европи изгубио „везу с народним говором“⁷⁴⁹.

[...]

Интересантно запажање о том како „Доситеј пише језиком који одговара тадашњој представи интелектуалаца о народном језику“⁷⁵⁰, могло би у понечем да се измени, можда и допуни. У овом мишљењу више је, чини се, истакнуто уочавање оне улоге коју је такав, доситејевски књижевни језик, имао у историји српске културе. Чак и кад се у оквиру тог мишљења наиђе на став како је Доситеју „садржина [...] била далеко важнија од израза“⁷⁵¹ или она мало опорија о том како није имао вољу да ствара „српску филозофску терминологију“⁷⁵² – и такве идеје могућно је данас на нешто друкчији начин интерпретирати. Српском ствараоцу било је једнако стало и до израза, чим је, што је веома видљиво, на стилистичком нивоу бирао одређене изразе како би му садржај постао јаснији, а стил „слађи“⁷⁵³, на пример, изрази типа „срце“ и „серце“ или „човек“ и „человек“. Или још изразитији пример који никако не би требало сврстати ни у карактеризацију бркања руског и српског језика, као ни у непознавање сопственог говорног корпуса; кад Доситеј жели

⁴⁸ А. Младеновић, „Типови књижевног језика код Срба у другој половини XVIII и почетком XIX века“, *Реферати за VII међународни конгрес славистија у Варшави*, Филозофски факултет, Нови Сад 1973, 52.

⁴⁹ М. Сучевић, „Језик у делима Доситеја Обрадовића“, *Извештај Српске правослаћне велике гимназије Ср.Карловачке за школску једину 1913/14*, Сремски Карловци, 62/1914, књ. 55, 6.

⁵⁰ П. Ивић, „Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског“, *Научни састајанак славистија у Вукове дане*, Београд 1990, књ. 19/2, 7.

⁵¹ Исто, 8.

⁵² М. Сучевић, нав. рад, 6.

⁵³ Уп. М. Флашар, „Једна метафорска карактеризација Доситејевог језика и стила“, *Научни састајанак славистија у Вукове дане*, Београд 1990, књ. 19/2, 223–228; G. Newekłowsky, „Neka nova zapazanja o jeziku Života i priključenija Dositeja Obradovića“, *Српски језик*, 1996, св. 1–2, 269–280.

да нагласи присуство одређене традиције у свом песничком језику, онда ће му се одређена презимена завршавати на –ич (за духовна лица), а друга на –ић (за световна лица). Отуд себе назива *Обрадович*, јер је монах, а свог оца – *Обрадовић*. Или и овај пример: у време кад у Смирни учи грчки, наш писац каже како се „ова књига учи гречески” (јер асоцира на старогрчки, тј, по њему – јелински), док „даскал псује грчки” (дакле, на народном савременом језику). Смењивање употребе рускословенског и славеносрпског језика отуд је текло и стилистичким нивоима, дакле, безболније но што ће то бити од Вука, мада ови језици никад нису били доведени у однос који би могао представљати какав-такав осмишљен систем.

Просветитељска основа Доситејевог дела, што, наравно, укључује и избор језика за књижевност, и романтичарска Вукова побуда да се и језиком створи аутентични идентитет српске културе нису, међутим, чак не би ни требало да буду, непремостиве обале исте идеје о народном као књижевном језику.

Кад, зато, Херта Куна говори о „компромису” у Доситејевој одлуци о употреби народног језика и одређеног фонда речи из рускословенског⁵⁴, онда управо прихвата идеју о таквом доситејевском језику који је био у основи новог вуковског концепта. Доситеј је, на пример, из рускословенског преузео сложеницу „чадољубив”, мада има и таквих израза за које се не би могло рећи да потичу из тог језика, иако им је фонолошка интерпретација – руска („писмасоответствованије”). То је, дакле, терминологија за апстрактне појмове, што показује Доситејеву склоност ка морално-философском дискурсу, али и његово схватање о односу народног и „старог” језика.

Лексика коју наш писац употребљава условљена је, то се јасно види, садржајем текстова, па се показује вредним

⁵⁴ Н. Кuna, *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića*, Sarajevo 1970; Х. Куна, „Доситејев однос према лексичком фонду књижевног рускославенског и народног српскохрватског језика”, *Научни састајанак слависта у Вукове дане*, 1990, књ. 19/2, 14–25.

истраживање стила из такве функционалне употребе језика; чини се, на жалост, да у нашој науци о овом још нема систематичних радова, мада појединачна запажања, а у оквиру лингвистичке литературе, о том постоје. Таква истраживања могла би да покажу особеност Доситејевог стила и да се коначно покаже колико је овај писац био одличан стилист. Да је истраживање Доситејевог стила данас неопходна област истраживања, могли би да покажу многобројни примери Доситејевог језика, на пример, синоними у различитој стилистичкој употреби [*џлубок, џлубина* према *дубок, дубина*; *џпредмеџ – сџвар*; *џуџешесџвије – џуџовање*; *разансџвије – различџосџ*; *скудносџ – сиромашџво*; *чловек – човек – человек*; *џорџан – џркљан*; *совеџ – савеџ*; *мушки* (према: женски) – *мужески* (у значењу: *мужесџвени*) и др.]. Такви контактни синоними ојачавају експресивност текста, баш као што то чине и локализми типа *фала – хвала, ођу – хођу* (такво етимолошко писање присутно је код Доситеја и у објављеним делима и у преписци).

ШТА ЈЕ КЊИЖЕВНОСТ?

Мухамеде, што видим,
Пишем и погађам;
што не видим и не знам,
желим и нагађам.

*

* * *

Није чудно што готово свака, поготово она добра приручна теорија књижевности, почиње дефинисањем свог предмета истраживања. На питање о томе шта је књижевност одговарало се и етимолошки, али и књижевно-историјски. Модерни приступ дефинисању своје активности Јован Рајић оставио је у формално издвојеном катрену, наиме, у завршној строфи свог астрофички написаног епа (свако певање, иначе, има свој уводни катрен, у којем се у почетна два стиха даје тема, а у завршна два стиха – нараторов коментар).

Овај завршни катрен (ст. 249–252), графички издвојен, којим Јован Рајић завршава свој еп *Бој змаја са орлови* (1791), може да опомене српског читаоца у XVIII столећу на то шта је књижевност. Веома иновативно разумевање о том шта је литераризација, чак белетризација текста, показује да је српска књижевност прихватала сувремена јој европска преиначења књижевног штива од дидактичности ка литерарности. Аутор је можда и критички усмерен према онима који рационализују оно што виде. Да ли му је, тако, важнији став „шта видим” или онај „шта не видим”?

Образујући се, наиме, у духу античке поетике, наш писац свакако је знао за правила класичних жанрова. Бирајући, потпуно уобичајено за ту поетику, високу књижевну врсту епа за опис историјског догађаја, овај пут, међутим,

неуобичајено!, актуелног, који се одвијао пред његовим очима – рат Аустрије и Русије против Турске – што је знатан одмак од класичног епског правила, требало је да следи прескриптивна поетичка правила ове високе литературе у стиху. Њену закономерност одлично је познавао. Лако је могао да је опонаша на својој теми. Наш песник, међутим, окренуо се иновативнијим принципима. Један од таквих је и овај завршни катрен, у којем описује аутопоетички став о односу фикције и стварности у свом делу.

Тако је структурисао и свој еп. Његова рондо композиција, чак у форми два концентрична круга, нарушава идеал линеарног догађања (*ordo naturalis*, тј. причање по редоследу типа: почетак, средина, крај) и епске ширине, које јесу особине класичног жанра. Прво певање јесте уводно, са саветима античких богова упућеним Мухамеду да се окане безуспешног освајања, док је пето певање – жалопојка Мухамедова која га враћа у самотнички сан у подземљу из којег је био изашао. Друго, треће и четврто певање, уоквирени почетним и завршним, само причају о реалним догађајима. То је макроплан Рајићевог система епа. И на микроплану, унутар саме нарације, структура је иста, карактерише је уоквиреност. Текст, тј. стихови представљају фикцију, док се, унутар тог круга, реалност чита у фуснотама¹. Управо је такву своју композицију као облик свог разумевања поетике књижевности наш песник изложио у завршним стиховима свог епа.

Кад се, затим, у обзир узме и изрека на Рајићевом портрету („Лик видиш, а дела ће открити његов ум”), онда би, вероватно, још јасније могло да буде колико је историјска чињеница само послужила за градњу епа као књижевног текста, оног дела које се фикционализацијом радње и ликова

¹ Фикционализација и реалност припадају и Рајићевом поступку у његовој историји јужних Словена, али и у песми о Марку Краљевићу; уп. М. Д. Стефановић, „Непозната (заборављена) песма Јована Рајића о Марку Краљевићу и његовој жени”, у: М. Д. Стефановић, *Библиотека српске књижевности*, Чигоја штампа, Београд, 2007, 109–137.

сврстава у књижевност, а не у реални свет фактографије. Ако је – што би могло да представља загонетно питање – свет фикције толико удобан, зашто се онда стварни свет не би могао читати као фикција? Или, пак, ако су светови фикције тако варљиво удобни, малешни у својој уљуљканости и ушушканости, зашто се не би покушало са састављањем приповедних текстова који су једнако сложени, противречни и изазовни као стварни? Одговор би било природније дати баш на друго питање. Јован Рајић је то, уистину, и учинио. Створио је вишесмислено дело баш какав је и живот. Из епа се, наиме, поуздано и несумњиво зна да је Мухамед (дакле, књижевни лик) изгубио рат, али читалац није подједнако сигуран који је то историјски војсковођа био. Тако је српски песник остварио двосмислену игру између живота и сна, прошлости и садашњости, па и због тога таква епска прича више наликује неизвесности свакодневице, баш као и у романескном жанру. Одговор на овде прво постављено питање Јован Рајић дао је у петом певању, у грким примедбама нимфе Ехо на Мухамедов говор. Укратко, стиче се утисак како је, на начин песника Јована Рајића, фикција књижевног текста удобнија околина од живота; стога је, ваљда, песник настојао да живот тумачи њеним обликом. Пружајући, тако, читаоцу могућност утехе и смештања (своје) реалности у такву фикцију, еп је – како нас учи завршни катрен – на начин параболе ипак поручио како то исто може (или мора?) да успе и у стварности.

*
* *
*

Доситеј Обрадовић, *Етика или философија наравноучијелна по системи њ. професора Соави*, Венеција 1803.

Предсловије

„Делајте дондеже свет имате“, советује нас небесна мудрост. Свет – разумева се овде [као] време живота, зашто

привремени мрак ноћи дође, пак и прође, тако и даније [дани] живота пролазе, али опет и долазе. И тако немарност наша или, паче, леност ласно би изговор на[х]одила, та и сутра је, фала Богу, дан како год и данас. Али кад нам се свет живота смркне и наступи на нас ноћ гроба, ту већ нам ти првога изговора нејма.

Делајте! Но, шта делати? – пита се: ко што може, кому се је дало мало, мало ће се и искати од њега. Делајте, настојте, усрдствујте колико можете. Широка је њива небеснога оца и виноград је његов простран. За свакога има ту посла, за највећега колико и за најмањега. Ко не би таквом милостивом господину делао! Који прима и онога који је у једанаести час дошао, који не само сâм не презире малога, него јоште и другима заповеда да не презиру једнога од малих.

Делајмо, дакле, док свет имамо. Докле смо год у животу, време није прошло, само ако се хоћемо всердечно и чистосрдечно за дело прифатити. Ако смо само један једини талантак примили, не ваља га сакрити, не ваља га у земљу закопати, подајмо га тржником, то јест трговцем, да, кад господин дође, прими своје с добитком и нас похвали и ублажи. Није једноталантни зато осуђен што је мало приобрео, него зашто га је сакрио и закопао.

По мојему давном желанију ја сам сад при славенској штампарији у Венецији, гди ћу јоште што добро и полезно на српском дијалекту издавати. Ову моју охоту наши јединородни Србљи у мојему једногодишњем при њима у Тријесту пребиванију, са својом великодушном љубовију и всеопштега добра желанијем, толико су више возбудили или, управ да речем, воспалили. Први народ славни и бесмртнога имена, у сваком роду високи[х] наука и благородни[х] художест[а]ва у Европи био је гречески. Он је имао своје прекрасно пролеће, благополучно лето и плодносну јесен. Њи[х]ови су воспријемници били Римљани илити Латини, од који су се, мало-помало и проче европејске просветиле

нације. Кад се већ и славенским народом ова благодетелна почне показивати зора, онда ти, бедна Србија, Босна, Херцеговина и Болгарија под тешки турски потпадну јарам. Од тада, пођи збогом, славо и слободо и свако у наукам просвештеније. Нека част нашега храброга и вернога народа под крилама цесарокраљевскога орла не престане желити оно што сви свободни, благоуправљајем народи толико траже, љубе и почитују, то јест – науку и просвештеније ума.

Жефаровић с неколико стихова своји[x] који овако почињу:

*Јеже словом ујодийши блаженој свјайшени
Ишйу красноречија самија бошњи*

обајавао ме је у детињству мојему и чинио ме је чезнути жељом за знати која је и каква је то красноречива богиња!

Захариј[e] Орфелина име неће међу родом нашим забравити се. Преизрјадни муж Вујановски много је добра с разговори својими у нацији нашеј посејао. Чест и хвала митрополита имену који га је у наукам помагао. Наш Рајић – предраго и пречесно име! А ко нам је онај предраги Арађанин, који с ангелском својом ревностију не само миломе своме роду основљава и воздвиге школе него јоште и таква установљенија, и уредбе показује, и прекрасно даје, које ће, кад всевечна изволи судбина свој Србији и Босни и Херцеговини за пример служити? Ко би то други био него наш славни Текелија! Мајор Ђулинац неће се од наше благодарности сакрити. Оштроумни Трлајић, он се са славенским слаткоречијем слави: паче же сад при богатом извору напојавајући се. Стојковић нас просвештава с *Физиком* и украшава нарави наше с прекрасним писмима [*Секретерам*]. Љубезни колегијални советник Јуришић из Крмеје јавља ми да је лепу моралноисторическу с росијскога на српски превео књигу и да ће ми је послати да ју издам, и да је Дамјан Ризнић обештао да ће трошак учинити.

Право је да се повратим и неколико позад. И подалеко. На даље од околу две стотине година. Нек' учини љубов наша чудо и нека воздвигне из гроба заборављена благо име Божидача Подгоричанина, који при паденију последње славе српске, то јест Херцеговине, даде од свога именија у Млечи соделати штампу и различне црковне штапати књиге; и тако с крепким својим благодетељним раменом подупре и сачува од паденија како благочестије, тако и име рода свога. Устани! О, устани и обнови се и процветај, предрого име Божидару! Благодарност потом[а]ка твоји[x] неће оставити име твоје истљенију. Радуј се, благодетељна, отеческа, блага душо! Ти ниси умрла, зашто има и сад Божидаровића који по стопама твојим ступати желе. Божидар значи – Теодор.

Да шта су све ове вешти и сва вишенарпоменућа имена? – него зраке нашега просвештенија и прослављенија приближајуће се зоре и пожелајемаго нашега пролећа предзнаменованија и предвозвештенија.

Ова књига содржаваће науку нарава следујући системи или урежденију г. професора Соави.

*
* *

Убеђен у то како је књижевност основни облик животног делања, чак и истакнутије – како нема живота без књижевности, Доситеј Обрадовић унутар предговора, који наизглед нема никакве директне везе с делом – *Етиком* – заправо исписује своје схватање књижевности. Силогизмом типа: А. Књижевност као живот; Б. Књижевност као морал²; В. Живот као морал – уводи читаоца у суштину сврховитости поетике књижевне речи, коју укратко просветитељски своди на науку и просвећивање ума.

² Уз овај други део силогизма ваља упоредити и поглавље о пријатељству, али и цитирање одломка народне песме о косовском завету као примеру срчаности живота, јачим него у Хомера (уп. прво издање *Етике*, 1803, стр. 109 и 116).

Зато и спомиње српске писце и просветитеље српске културе, који су га од младости упућивали на вредност књиге: 1. најпре спомиње Жефаровићеву *Сѣмѣтѣоѣрафију* и наводи један дистих с почетка тог дела, а то су стихови Павла Ненадовића Млађег, који наглашавају важност речи („слова”) и њихову стилистичку дотераност („красноречје”); из стихова које је изабрао Доситеј се заправо залаже за разумевање књижевности које је за свеукупну „блажену светину”, а да при том не престаје да буде антички украшена („красноречива”) без обзира на то да ли је читалац мање или више припремљен за читање; 2. потом, мало уопштено истиче Захарију Орфелина као „незаборавног” писца; 3. Стефана Вујановског, учитеља и школског надзорника, који је написао приручник о исправном говору и који се залагао за употребу ћирилице, а био је против латинички објављиваних књига; 4. митрополита Видака Јовановића, који је материјално помогао школовање Стефана Вујановског; 5. Јована Рајића, којег уздиже на пиједестал српске књижевности по снази ума у својим делима; 6. Саву Текелију, по подизању школских зграда; 7. Павла Јулинца, који му се чини важан да уђе у овај списак, вероватно по свом преводу чувеног романа *Велизар* (1776); 8. Григорија Трлајића, по оштроумности и стилској дотераности своје речи; 9. Атанасија Стојковића, аутора прве физике код Срба и писца једног од два приручника о правилном састављању кореспонденције на различите теме; 10. извесног Јуришића који је превео руску књигу о етици; 11. Дамјана Ризнића, богатог тршћанског трговца, који би материјално помогао Јуришићеву књигу; 12. венецијанског штампара ћириличких књига Божицара Подгоричанина. Све су то имена која не обухватају само српску књижевност у најужем смислу, већ уоквирују српску културу.

Могло би се чак и овако казати: Доситеј Обрадовић овде конституише српску књижевност кроз време као јединствену целину уметности речи. Наравно да не исписује историју

књижевности, јер је овај одломак из предговора текст који претходи Доситејевим пером прерађеној Соавиној *Етици*. То му, уосталом, и није била намера. Завршна реченица, међутим, показује колико су књига и књижевност, као и просвећивање литературом, моцартовска зора новог доба и ослобађања из мрака незнања.

*
* * *

Потпуно исправно питање подразумеваног добронамерног читаоца могло би с пуним правом да се односи на изостанак тумачења одређених књижевних врста у овој књизи, а стваране су у српском просветитељству. То су, међу осталима.

- сонет као жанр (код Орфелина, и то баш ређи, онај шекспировски),
- есеј (најчешћи код Доситеја),
- књижевна критика (од Орфелина до Доситеја),
- источњачка прича (популарност стиче од Волтера, а код Срба се пише, тј. преводи од Орфелина до Доситеја, па и касније).

Изузетно важне за конституисање што целовитије поетике српског просветитељства, ове књижевне врсте, на жалост, нису реализоване као жанровски целовита књига код Срба грађанског доба. Чак ни преважног *Мезимца* Доситеј Обрадовић није написао као књигу есеја, већ је у њу уносио и источњачку причу.

Истраживања, дакле, иду даље. Ови жанрови чекају своје студије како би се коначно, после Јована Скерлића, добила нова књижевноисторијска монографија о српском просветитељству, она која би свој основ требало да нађе у поетици *новој књижевној* доба.

ПОЕТИКА ПРОСВЕТИТЕЉСТВА

Славеносрѣски маѣазин ѿо јестѣ собранїе разних сочиненија и ѿреводов, к ѿолзе и увеселенију служашѣих. Том први. Част I., Венеција 1768.

Предисловије

Век настојашти толико много мудрих мужеј у Европи произвео, что до овога сви протчије једва ли толиким числом снабдени били. Шчасије садашњему человеческому роду! Да још више, что истије мужи несамољубиви, по тому что они не одрицајушт и протчих мудрости љубитељеј подобними себи зделати. Доказујут то толике многе у шчасливој Европи академије наук[а], а јошт више бешчисленоје множе-ство премудросочињених и на печат издајемих књиг[а].

Правда, што и прежде тога били високије училишта, било мудрих мужеј, којих учена дела и књиге не малују приносет ползу. Однако они служили онима који подражавали им у високом ученију, да и то у латинском језику, како то саме њи[х]ове књиге доказујут, а о оним који училишног млека, ако и желили, но за лишенијем нужнога средства вкусити не могли, попеченија нимало не било. А напротив тога, мужи садашњег времена старајут се не само за процветеније школ[а] и високих наук[а], које служет општеству воопште, но и ради сваког особено, то јест ради сваког од оних који не могли бити у школах, да к знању наук[а] великују охоту имут, расуждавајући праведно что без тога скоту било природно, а человек свакога и најподлејшег состојања, јест ли скотам бесмисленим уподобити се нерад, тога конечно требујет.

К произведењу такове опште и особене ползе, употребљени разније и најлакшије средства. Пред овим сочињавали књиге и знанија на латинском токмо језику, којега кроме учених, или у том особљиво учаштих се, други нитко разумети не могао, што свим љубитељам знанији не малим било препетствијем, по чему и не могли, разве једним само по сав свој живот желењем наслаждавати се. А сад употребљен к тому сопствени језик. Књиге, које целому општеству воопште и свакому во особ, полезне бити могу, пишу и печатају у Германији на немецком, у Францији на француском, у Англији на англијском, у Холандији на холандском, у Италији на италијанском, у Хишпанији на хишпанском, како и у Росијском империјуму на росијском језику, једним словом – свакога језика народ имаде сад књиге на сопственом својем (тј. с којим говорет) језику, вадећи само венгерски и пољски, који повинујући се знајемому уставу држет се латинског језика.

Пред садашњим веком писана била свака материја, не токмо по особ, но и пространо тако, што једна состојала не ретко у неколиких томах, ради чега многши, и самије они који умели по латински, ретко могли своју удовољствовати охоту, затим, што не свакому возможно било купити толиког множества књиг[а] и о једној материји, а о различних и мислити – њима било неможно. А сад мудрије мужи не сматрају на сопственују славу и похвалу, коју првије од пространих и глубоких својих сочињенијих толико жадно себи очекивали, но старају се што би похвала њи[х]ова состојала [се] у ползи ближњаго. И на тај конец полагају они крајњеје своје прилежаније у кратких, колико возможно, и простих сочињенијих, што би свакому охотнику књиге њи[х]ове имати и читајући не трудно разумевати возможно било.

Они веровали што и таковоје средство не довољно умножити ползу општују. Они изискивали способ, како би удовољствовати свакога уједанпут са свима онима материјама које у разних особених књигах находет се и по тому разног к читању требају време, што само од оних чињено бити может, којих званије у том исто состојит [се].

Они почели издавати у почтанске дне, на недељу и на месец, невелике књишке под разним наименованијами, постављајут у њих, смотрећи по различију читатељеј, различне материје, да би сваки, по својеј склоности и охоти, могао чим год ползовати се.

Они [су] приметили што читатељ не чувствително наставља се, кад у опредељено време получава не много листова уједанпут. И ово настављеније обикновено тврђе у њему укоренава се него ли великих и пространих књиг[а]. Љубопитство његово при том свагда умножава се кад наступа време у које нови лист или нова част таквог сочињенија из штампе изићи имаде. Ретко да би тко не захотео онога читати, а ради краткости овоје не может оно никому досадити. И једва ли тко бацити хоће из рук[у] не прочитавши од начала до конца. Чега више желити должно, кад сваки пут, ако и најмање најдет се унутра, чим сваки читате по својему щубопитству и охоти к наукам[а] удовољствован будет.

Таковоје преполезноје дело отправља се сад у сваком знатном општеству. И ако такова сочињенија по бољшој части сојузније обранија учених људеј издајут, однако и другије некористољубивије патриоти, који љубет ближњега како сопственују своју ползу, с великом охотом трудет се једни у сочињенијах а други у преводах; и такове своје труде или непосредствено одајут на штампу или соопштавајут сојузним собранијам што би уносити у њи[х]ова изданија.

Ако то чинет у оних народах где општества главнејшеје о школах и науках старање имаду, и где тол много учених људеј находит се, а зашто би оноје не нужно било чинити у народу у којег а скудост у једном и другом крајњаја? Конечно, нужно [је]. Поистине, народ српски јест из оног числа народоу који по природи најспособнејши к сваким наукам, тако духовним и гражданским, како и војеним и к свим принадежаштим, до економији, купечества и проч. Жал што он промислитељеј лишава се! Правда што в Карловце Сремском при српској митрополији, како и у свободном краљевском

граду новосадском, јесу училишта востановљени, и јего ексцеленција господин архиепископ и митрополит садашњи не малоје у архипастирском својем духу снабдева о том стараније, но помеху [напоменух] овде чинит она латинска пословица: unus nullus. Почему ожидавати должно вишег числа ревнитељеј и љубитељеј не своје но опште ползе, јербо где самољубије првоје место имаде, или сопственују само ползу набудавајут, тамо општество невеликому добру, да и никаквomu благодостојању надејати се может.

Между таком ако и штетном ожидавању, лишавајући се ученог собранија, ми у весма маленком и трећем непревосходјаштем числу совокупљеније таков устав измежду себе положили, что би, не смотрећи на наше самољупце, презирајући гаждатеље, којих настојаштеје дело не малоје число без сумњенија породит. И не внимајући нимало онима који по својеј злој природи охуждавајут труди, који к ползи општој клонет се, подражали ми у свему чесним оним и сваке похвале достојним патриотам о којих напред упоменуто [је].

Ми на тај конец закључили трудити се (призвавше Бога у помошт) собирати и издавати на печат сочињенија и преводи о разних материјах какове токмо општеству нашему српском полезни бити могут, а имено: о географији или описанији земног круга и на њему обитајуштих народов, о благочесном воспитанији, о должностјях всјакаго чина људеј, не иначе предлагати будемо известија о учених делах, главнејшија у свету прошлих и настојаштег време не прикљученија, различне полезне историје; к тому и такова дела која у домостројитељству, у купечеству, у мануфактурах, у архитектури, у музи[ц]и, у живописном и резном художеству и у прочиx настављенија и ползу подавати могут.

Не пропустимо ми како и за должност своју признајемо прибављати каткад и такве материје које служити могут к чесним и позвољеним забавам и увеселенијам, како то увеселитељнија сонети, н[а]равочитељне притче, снове, повести и другија стихотворческија питическија, на нашем и росијском језику сочињенија.

При договору нашем ми не закључили, како и закључити не могли, што би у настојаштеје дело наши само труди полагајемо били. Ми горе јавили што наша компанија весма маленка. Награжденија и интереса за наш овај труд ни од кога не очекујемо, но хоћемо што би интересом нашим била општа полза, тј. кад тко каковугод од овог нашег труда ползу получит, то већ ми совршено награждени. Проче, имајући сваки од нас своју домашњу економију, должно о њој непремено промишљати и трудити се; и по тому не у состојању ми са својими једними трудами удовољствовати љубопитство толико многих разних читатељеј којих число чајатељно будет с времени на време великим. Ми паче закључили просити све оне дражајше наше патриоте који у каквихгод полезних делах и науках ведомост и искуство имаду, да би и они равномерно потрудили се, или у сочињенијах или преводих, и такове нам соопштавали, које ми овде вносити будемо са сваком верношћу, ничега ни убављаја ни прибављаја без нарочитог њи[х]овог дозвољења. Сваки таков дражајши отечеству трудољубитељ јест ли хоће, может купно при сваком својем делу име своје стављати, да и не неполезно би било то, зане же чајатељно, што таково служити может и к умножењу нашега маленког числа.

Особљивују би и вечнују похвалу заслужили оније који би труд и т[а]штаније своје приложили, изискавати и списивати древности српскога народа, о чем до сада на других језиках делано, а на нашем једва ли где у кога находит се. Свак ткогод будет имао усрдије к тому, может толико списивати и соопштавати нам – просто или с прилагањем и својих сврху тога примечанији – колико у којем инојезичном аутору или у српском гдегод манускриптах најдет.

Јавили ми напред што основанијем овога нашега претпријатија јест токмо полза општаја. Тако, ради сохрањенија тога основанија и благопристојности, како и што б[и] одвратити свака противна следства, постављати не будемо овде никаквих јавних споров, ни чувствительнија возраженија на сочињенија других, нити другоје што с оби-

дом написато је, против кога би год то персонално било. А особљиво набљудавати хоћемо што би ничега закону, владејуштем у господарству и благо[а]равију противно не уносити у ову књигу. А како ми позивамо к овому преполезному делу и проче наше патриоте, то надамо се што и они не одступет од овога нашега устава. В прочем, свакому благопочтеному читатељу остављајем вољност, свакоје сочињеније расуждавати како хоће, и јест ли тко сврху које материје или примечанија нам соопштати, то ми онија будемо драговољно од слова до слова уносити у настојаштују књигу.

Наименованије овому нашем у срднејшему претпријатију или паче целому делу подали ми у заглавију *Славеносрѣски маџазин*. Причину тога свак не трудно угадати может, јербо, како у магазин ветествени собирајут из разних местех земне плоде ради удовољствија у време нужди народа, тако и о овом разумети можно из тога што ми више говорили. Магазины ветественије имут разне преграатке ради примања разних плодов. Равним образом и овај имати будет пристојне своје преграатке, означене латинским числами; и свака ова преграатка содржавати имаде особљивују материју. Великије провинцијалније магазини состојет из неколиких компартаментех; равно, и овај наш издавати се будет (докле Бог изволит) по частјам, а свака част состојати имаде не више како из чест листов или табаках. Знати надобно што кад која материја не узможет вмести се у једну преграатку једне части, то на концу те преграатке назначити хоћемо што продолженије оне материје следовати будет у будуштеј части.

Ради тога нужно што би сваки читатељ последујуштија части, кад која из штампе изидет, достао себи; и кад већ шест у њи[x]овом поретку имаде, может дати поставити все шест у један переплет, што будет тако један том и таким образом свагда докле дело ово трајати будет. Ми на концу сваке шесте части постављати хоћемо ре[г]јестер достопамјатним вештам содржавати се имуштим у онима шестим частјам. При том не пропустимо назначити тамо же и исправљенија погрешно-

стеј типографских, које за далеким нашим од типографији одсуствијем при свакој части чинити не можемо.

Ми овде довољно упоменули што ми трудити се будемо токмо у собирању готових сочињенијах. Следоватељно разумети должно што сопственија наши[x] сочињенија не будут усмотрени у настојаштем делу, јербо ми нестидно признавамо се и исповедамо што ми не у состојању тога делати. Токмо, како намереније наше у овом најпаче залежит, што би сваке собирати се и издавати се имуште материје, и књижни и некњижни, и каквога би год тко званија и поњатија био, разумети могао. Тако, постарати се хоћемо ми онија сочињенија која ради српскога којег читатеља покажут се по реченијам невразумитељни по српски управљати.

Правда што ми и сами у таком делу потребног совершенства не имејем, однако одважавамо се са сваком смелостју, надејуште се што благоразумни читатељ, кога расудит скудост српског народа у својих училиштах, погрешенија наши[x] извинит, и што протчих љубезнејших патриотов, који у овом више искуства имаду, дела и труди допољнет наши[x] недостаточества. Ради чега хотели би ми сад спрва свакому ову смелост подати, сочињавати и преводити на својем језику, како тко может и знајет, не смотрећи нимало на оних који по самољубију својему то што знајут сакривајут, а делам других ману находят и поричут. Сваки имај на уму пословицу ову: погрешностију научајем сја.

*
* *
*

Периодична публикација, како се назива часопис, веома је важна књижевна чињеница. У њој се стичу радови из различитих наука, појављују се нови писци и нови преводиоци, оцењују се књиге, у појединим прилозима размишља се и о теоријским проблемима лепе књижевности итд. У српској књижевности часопис се као важна публикација појавио касно у односу на остале европске књижевности. Па и кад се појавио, није изазвао веће интересовање. Човек се пита

о томе да ли је тачна тврдња да се часопис појавио прерано, јер није постојала права читалачка публика међу Србима? Да ли је Србима био скуп? Да ли им је аутор часописа био мање познат, стога и готово непопуларан? О чему је реч? Ову загонетку о слабом одзиву купаца на тај часопис треба даље решавати. У сваком случају, о важности периодике у српском просветитељству размишљало се међу Србима и током друге половине XIX столећа; међу реткима такав је био Јаков Игњатовић, који је у својим *Мемоарима* записао „да су Соларић, Трлајић, Стојковић, Видаковић, Милутиновић, па и сам дивни Доситеј, имали какав књижевни орган као што га у данашње доба имамо, где би плод ума свог могли сејати – колико бисмо богатији били у књижевности”?

Отварајући 1768. године нови облик живота српске културе објављивањем првог часописа у Срба – *Славеносрпској маџазина* – Захарија Орфелин је у ауторском предговору овој периодичној публикацији јасно разрадио поетику просветитељства. Исакао је ово обликом имплицитне поетике, јер му није био циљ да експлицира само ту поетику, већ и да се критички огледа о стању у српском друштву. Мада је ретко продаван, и на неки начин остао непознат већем броју српског читалишта у XVIII столећу, тај први српски часопис имао је међу ретким интелектуалцима своју популарност. Вук Карацић је, на пример, истицао важност овог Орфелиновог издања. Један од поштовалаца овог часописа био је и Петар II Петровић Његош, који се појединим прилозима из њега користио као грађом за *Горски вијенац*. Предговор у овој периодичној публикацији није га међутим интересовао. Данас пак тај Орфелинов текст доживљава разна и многолика тумачења; међу њима свакако је истакнута, јер најчешћа, управо тврдња како је тај предговорни текст – као и Доситејево *Писмо Хараламију* – заправо манифест, ма шта би, заправо могла да значи та реч. И опет о њему има много шта и новог и друкчијег да се каже.

Маџазин је стигао у центар просветитељског доба, дакле, у време кад су се Срби већ седамдесетак година школовали.

Помало је под сумњом мишљење књижевних историчара о томе да је овај часопис стигао преурањено – чак и да није часопис већ, по Јовану Деретићу, само „покушај” часописа – да није имао читалачку публику, јер је велики део тиража овог венецијанског издања остао непродат. Колико је дозвољено овако нешто тврдити? Рецимо, Доситеј Обрадовић није успео да прода *Собраније*, а још је мање купаца било за његове *Басне*, о чему резигнирано духовито пише синовцу Григорију, да ватру може упалити примерцима те њему омиљене књиге. А имао је итекако бројну читалачку публику. Не би се, ето, баш смело тврдити колико су Срби били неспремни да прихвате сопствену периодичну публикацију, загонетно је, међутим, да ли је ишта од тиража изашло из штампарије Димитрија Теодосија. Стога ни сачувани велики тираж још у XIX столећу – да се овако одрешитије каже – не би смео да се тумачи незнаљачком и, не дај, Боже, неписменим српском публиком.

Уосталом, још је Властоје Д. Алексијевић изрекао: „Миграционе струје и стално померање националног етничког елемента са југа на север, североисток и северозапад створиле су прелаз или мост за оздрављење социјалних прилика путем културног прилагођавања. Будим, Сентандреја, Нови Сад, Сремски Карловци, Темишвар, поједине групе чак иза Чепељских острва, биле су оазе националних тежњи и противтежњи. Историја је дубоко загазила у приватне животе, јер ослонац просветне и привредне политике није лежао на државним установама већ на приватним лицима. Били трговци Срби или Цинцари, који су се претопили у Србе, клир и војни сталеж, сви настоје да се ојача што више срж националне групе: то је била последица сеоба у Русију, а пре тога буне Пере Сегединца. Баш у то време, појаве *Маџазина*, пада и најживљи рад на просвети”. Без обзира на помало исхитрену констатацију о *Маџазину* као покушају часописа, Јован Деретић је мало касније ипак говорио како је ово Орфелиново дело облик „већих културних резултата који су Срби забележили” у свом духовном напретку.

Обично се сматра да књижевни предговор наставља средњовековни облик пролога и да оба представљају естетичку и дидактичку намеру дела пред којим стоје. Да ли је баш увек тако? Најпре, појам пролога познаје и ренесансна књижевност; у њему се најчешће публика упознаје с радњом и ликовима. Искорак у поезици пролога учинио је српски писац Емануил Јанковић кад је пред превод с италијанског Голдонијеве комедије *Трговци* ставио свој „пролог”, који, како је у овој мојој књизи већ описано, представља имплицитну поетику комедије. Исти је случај и с тесковима – „предговорима” у српском просветитељству. Они немају првенствену дидактичку функцију. Облик су оне поетике која се описује као имплицитна / посредна и ти текстови јесу оригиналан текст преводиоца оног књижевног дела пред којим стоје. Чак могу, по речима Боривоја Чалића, да буду, као што је случај овде, „дугорочни пројект културне политике”.

Захуктало марљиви Орфелин, сав у књижевном и ликовном заносу, још је у календару за 1766. годину најавио овај свој часопис. Већ је његовим насловом објаснио намену овог броја, али и будућих, и то планираних: *Славеносрпски маџазин ѿо јесѿи собраније разних сочиненија и ѿредовов, к ѿолзе и увеселенију служашиѿих*. Назив „магазин” свакако одговара садржини часописа, будући да је магаза или магацин „стовариште” различитих ствари, робе из разних крајева, а како у таквом простору све треба да буде уредно, онда и часопис има своја одељења („прегатке”) у које се тематски распоређују прилози. Придевски је уз појам таквог збиралишта објаснио да је реч о издању за Србе на њиховом тадашњем књижевном језику – мада ће у предговору и друкчије мислити – именујући тај језик књиге као славеносрпски. Под насловом часописа детаљније је објаснио часописну магазу: то је сабирање, мали зборник разних текстова, међу њима и преведених, који су поучни и забавни (упућујем овде на сличност са Доситејевим *Собранијем* из 1793. године).

Обично се наводи, а то није нетачно, како је узор Орфелину био часопис *Эжемесячнѿя сочинения* (1755–1764), мада

на другим местима у свом опусу наводи и *Россииския ученья в домостии* (које су му извор за вести о руским књигама), а од користи би биле, како наводи у *Вечном календару*, и *Праздное время*. Првом од наведених оснивач и уредник био је Немац Герхард Фридрих Милер (Müller, 1705–1783); одласком 1725. из Немачке у Санкт Петербург прикључио се активностима Руске академије наука и при тој научној институцији покренуо часопис који је био познат међу Србима, на пример, Орфелину, Доситеју, Лукијану Мушицком. Тај часопис, у свему просветитељски – уосталом, Милер је био задојен идејама немачког теоретичара Готшеда – има баш просветитељски поднаслов (за корист и увесељевање), који је, по свој прилици, преузео и Орфелин. Занимљиве су, међутим, још неке чињенице у вези са српским часописом. У српској култури, пре свега у Доситеја, био је популаран и енглески часопис *Spectator*, који је по свом престанку штампања на енглеском одмах преведен, готово сва годишта и то на немачки. Не може се са сигурношћу рећи колико је тај часопис имао одјека код Орфелина, али би било исправно, и због типолошке компаратистике, упитати се о том да ли су Орфелину били познати и неки од њему савремених немачких часописа. Било је, наиме, на подручју немачког царства 55 часописа у периоду 1688–1789, на аустријском подручју нешто мање (међу њима најагилнији издавач и уредник био је Јозеф Рихтер). Неке од тих периодичних публикација на немачком језику биле су насловљене као магазин (на пример, *Magazin der deutschen Critik*, 1772–1776, *Magazin der italienischen Literatur und Künste*, 1780–1785. итд.). Будући да су се појавили након српског *Маџазина*, с лакоћом се може одбити евентуална тежа критичка примедба о том да се Орфелин угледао на Милеров руски часопис, будући да су то вероватно чинили и Немци.

За разлику, међутим, од немачких часописа, Орфелин је поступио потпуно просветитељски, тј. превазишао је тематско сужавање искључиво књижевне периодичне публикације. У предговору је одговорио на имплицитно

постављено питање: зашто читати овај часопис. Одговор је био директан: изложен је план о томе какви су и какви ће бити прилози у њему – из разних наука (природних и духовних), уметности и књижевности. Таква тематска ширина, која се види и у последњој рубрици „Известије о...”, имала је свој јасан циљ: просвећивање путем часописа постаје изузетно важно. Краткоћа прилога лакше ће привикнути читаоца на корист и забаву. Кратко штиво је корисно јер ствара навику читања, што ће касније и Доситеј претпоставити у предговору *Баснама*; велика књига је и иначе скупа, што би могло да значи да цена часописа није била недоступна Србима. Уосталом, створиће се и навика стварања личне библиотеке, јер читалац у часопису већ на једном месту добија малу библиотеку радова различитих тема на језику који разуме, а привући ће већи круг људи управо због различитости тематике. Реч је отуд о популаризацији, чак демократизацији читања, јер издавањем часописа престају да постоје само они привилеговани који ће књигу моћи да купе и да је читају. Прави просветитељски став! Планиран као двомесечник, *Маџазин* би у последњој свесци за сваку годину доносио регистар оних појмова у радовима који су од важности за додатно образовање читаоца; то је још један облик навикавања људи на куповину и читање часописа.

Жалећи што су засад само он и још двојица неименованих пријатеља – или је то још једна Орфелинова мистификација – покренули и уредили овај број, нада се да ће убудуће имати више сарадника са својим оригиналним или преведеним прилозима. Од важности су још неколике напомене: 1. редакција ће објављивати радове без својих интервенција; 2. иако ти прилози могу бити непотписани, пожељније је да се аутор чланка или преводилац потпише, јер ће тиме охрабрити и друге на писање и сарадњу у часопису; 3. редакција ће објављивати и мишљења читалаца о појединим чланцима, што је веома интересантна иновативна комуникација с читаоцем; изостављаће се једино критике у смислу поруге и сл. Ова чињеница, свакако изван књижевне

фикционалности, ипак је просветитељски веома важна будући да се у њој искри намера у успостављању контакта међу текстом и читаоцем.

Иако су све ове напомене наведене у предговору, истина при његовом завршетку – а јесу директно просветитељске: ширина тематике, важност читаоца, навикавање на читање – ипак су у предговору, којем су узор у идејама били ставови Г. Ф. Милера из првог броја руског часописа (1755), ставови које с правом приписујемо Орфелину; многи од њих јесу оригинални или оригинално конциповани у јединствену целину која се тумачи као имплицитна поетика просветитељства.

Аутор отвара свој предговор истицањем важности коју има просвећивање Срба: кроз школски систем, који, на жалост није на језику који је српски, отуд и мало користи од таквог облика образовања. Не заборавља да наведе максиму о томе како је знање онај облик који човека разликује од животиње (то понавља и у предговору *Вечном календару*). А да би се стекло знање, оно мора бити на језику који је човеку „сопствени”. Да је то народни или, можда, књижевни језик – који се код Срба у то време разликовао у трима својим облицима – сведочи и његова важна напомена о томе да се треба угледати на учену Европу која је с општег језика, латинског, прелазила на објављивање дела на својим књижевним језицима: Немци су почели да штампају на немачком, Французи на француском итд. Шта је са Србима? Иако се у науци о књижевности напомиње да Орфелин изричито не каже како и Срби треба да пишу на народном језику, ипак једна полуреченица у предговору то оповргава: „једним словом, свакога језика народ има сад књиге на сопственом својем (тј. којим говорет) језику”. Нека стари језик остане за црквену употребу, а световна литература – на језику који Србин зна. Отуд онај споменути вапај да треба писати на српском језику – мада га сâм доследно не користи у часопису, како показује анализа Александра Младеновића – јер се Срби сад школују на латинском наставном језику, тј. „училишно млеко” стичу на туђем језику. Реч патриотизам није у овом предговору ни ретка ни значењски занемарљива. Издавање ча-

сописа, наиме, сматра патриотским чином, док су непатриоте они опоненти часопису који своје знање крију од других и који свему налазе неку ману. Изгледа да појам критике код Орфелина искључује опште неморалне ставове; зато и не каже како се уопште неће освртати на те „наше самољупце” и „гаждатеље”; назива их „некористољубивим патриотама”. Стрелу одапиње – као и касније у „Представци Марији Терезији” – на црквене достојнике: тамо где је најважније самољубље или сопствена корист, то не може да донесе општедруштвено добро, дакле, то је непатриотски чин. Такве карактерне особине нису моралне. Једино је знање оно што представља опште добро, али моћ има и оно знање које поседује појединац.

Само треба пажљиво чути, умом саслушати о чему то Орфелин говори, тачније, за шта се залаже. Није то инсистирање тврдог демагога, већ просветитељско упућивање на то како ће угледање на позитивне ставове европске културе допринети размаху културе која ће бити српска кад се окрене стваралаштву на свом језику. Шта то, међутим, значи у поређењу старог књижевног језика Европе – латинског – и нових језика – народних за сваку културу? Да, српска књижевност никад није стварана на том универзалном језику. Шта би онда то *сѝаро* било у односу на залагање за нову књижевност, на *новом*, тј. народном језику? Срби јесу имали у средњем веку српскословенски као књижевни језик, којим је давно пре 1768. године престало да се пише. Зато је вероватно у Орфелина реч о томе да се са садашњег рускословенског пређе на српски народни језик, што је свакако имплицитно јасно присутно у овом предговору. И зато готово егзотично делује сва његова овде присутна ерудиција, која никако није разметљива, већ у најужем свом настојању нераскидивим нитима повезује књижевност и науку о књижевности: текстовима у одвојеним рубрикама дају се назнаке нових жанрова сонета, приповетке, епиграма, књижевне критике, историје као књижевне теме итд.

Иако се позива на латинску пословицу која се у српској култури реализује у два облика, један као ниједан или једна

ласта не чини пролеће, ипак би овде требало противречити Орфелину и рећи: и једна ластва значи пролеће. За Орфелиновом идејом о периодичној српској публикацији креће се крајем XVIII столећа; 1791. године почињу да излазе *Српске новине*, а две године касније, као повратак на именовање српског књижевног језика – *Славеносрпскија ведомости* (1793).

ЛИТЕРАТУРА

Бошков, Мирјана, „Из плана за другу свеску Орфелинова *Магазина*”, *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду*, књ. XVIII/1, 1975, 355–362.

Bošković, Mirjana, „Tip Orfelinova *Magazina* i ruska periodika”, *Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti*, sv. 1, Filozofski fakultet, Novi Sad 1979, 223 – 239.

Деретић, Јован, „Славено-србски магазин”, у: Ј. Деретић, *Досијеј и његово доба*, Филолошки факултет Београдског универзитета, Београд 1969, 7–10.

Ерчић, Властимир Д. „Покушај првог часописа код Срба”, *Српски књижевни гласник*, 1939, књ. LVI, св. 3 (1. фебруар), 188–194.

Заболотский, П. А., *Очерки рускаго вліянія въ славянскихъ литературѣурахъ новаго времени. Русская сторуа въ литературѣу сѣрбскаго возрожденія*, Варшава 1908.

Игњатовић, Јаков, *Мемоари II* (прир. Ж. Бошков), Матица српска – Јединство, Нови Сад – Приштина, 1988.

Младеновић, Александар, „Прилог проучавању Орфелиновог језика”, *Зборник за филологију и лингвистику*, књ. 3, 1960, 153–174.

Тихомир Остојић, *Захарија Орфелин. Живој и рад му*, СКА наука, Београд 1923.

Чурчић, Лаза, *Књига о Захарији Орфелину*, Српско културно друштво Просвјета, Загреб 2002.

Чалић, Боривој (прир.), *Захарија Орфелин*, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад 2011.

Wilke, Jürgen, *Literarische Zeitschriften des 18. Jahrhunderts (1688 – 1789)*, Bd. I–II, Metzler Verlag, Stuttgart 1978.

*
* *
*

[ПИСМО ХАРАЛАМПИЈУ]

*Љубезни Харалампије,
Здравствуј! Христос воскрсе.*

Нећу ја чекаћи да прођу две године за одговорити човеку љубезнику и пријатељу, каконо ти неки обичавају. Ја би[x] ти био намах, по пријатију твојега писма, отишао, да нисам судио за боље чекаћи да прође време илача и сејовања, време лада и уви викања, једним словом, време великога поста, кад јасуљ царствује и његова сестра сочивица, пра[x] и куйус земљом управљају.

*Ево време златно и весело,
Кад нам није забрањено јело!
Евангелска царствује слобода,
Збацивши јарам с људској рода.
Давид пророк у тимпане свира
Нек пој више у триод не дира.
Пеншкосар – књига првесела,
Поје Христа сасишља дела.
Деца хлебац у јајца умачу
И с јајањци по правници скачу.
Српске кћери младе на удају,
Цвеће беру, венце сиплећавају:
Са ружицом прси своје красе
И веселе узвишују ласе;
На похвалу римскога цесара,
Аустријској двора пошодара.
Јосифе Флори, мили владетелу,
Сунце свети и благодетелу!
Блажена мајка која те родила,
Света сиса која те дојила!
Минерва је, бошња мудрости,*

Просветила њвој дух од младости;
 Темис с њобом на њрестолу седи,
 Из њвоји[x] устиа Астиреја беседи,
 Која њо земљи давно с њобом ходи.
 А сад своје њлане њроизводи.
 О, век златни! О, слајка времена!
 Кад је оиштиа љубов ужежена!
 Срећне смо ми, срећне кћери срјске
 И све девојке влашке и мажарске;
 Нећемо се више бојати' манастира
 Нији' Божијеј одрицаји мира.
 Љубов чистиу нећемо њасији,
 Нији' јеситесива законе њазити.
 Блајо нама, ми ћемо бији' мајке
 И рађаји цесару јунаке.
 За сав род наш ми ћемо ї' молији,
 Са сузами њему њоворији.
 Светла круно, Јосифе велики,
 Простири милосји њвоју на род срјски.
 Обрати лице и њвој њоплед блаји
 На дедова њвоји[x] народ драји.
 На Србију бедну и на Босну,
 Које њрје работиу несносну.
 Буди њодобан неба, њосјодару,
 Дико светиа, њресветили цесару!
 Излиј на свети њревисоке даре,
 Подај Болтаром њи[x]ове бољаре;
 Твојим Србљем вијезове сшаре
 И Грецији њејзине Пиндаре.

Ово сам време чекао да њи весео, весело, веселом њи-
 шем, јављајући њи да се здраво находим и мирно живим не
 имајући никаква њосла с Фрушкојорци нији' са Светијорци,
 канонији ви њамо. Тако су ње њреси њвоји њоситији; и да ни-
 сам се ја за њо молио, њорим би њуштем њрошао нејо си. Знаш
 ли како си са мном ујравио кад `но њрођо[x] њоследњи њуји

йреко Трсїа? „Иди у Венецију, йак се ойей врайїи, йак ћемо йако и онако урадиїи”. Ја йїи верова[x] све, од йочке до йочке. Ко не би Србину веровао? Пак йїи одо[x] шейїаїи се йо йраду на води; йак йїи йоарчи[x] све шїю имадо[x]; йак йїи се врайїи[x] йо, наї као мали йрсїи, с йуном кесом на-дежде. После шїа је било, знаш, није йоїйреба да йїи йо-ведам; и да срећа не донесе йосїодина Варлаама, йрошао би[x] куд нисам мислио. Еїю йїи йївој йосао! Пак хоћеш да йїи бољи йосле мене дође. Ај, ај, мој Хорваћанине, видиш ли шїю йримисал неба чини! Послаїи йакоїа који ће йїи хака доћи: и ойейї йїи кажем да нисам се ја за йїе молио, йоре би йрошао. Но йледај йїе ми йошљи за моје молийїве један саландар новаца; знаш добро да су молийїве за новце. Ако ли йренебрежеш, йїешко йїеби! Окренућу йїребник наоїа-ко, одмолићу се, даћу йїи један каїрамунан и анаїему, йак ће йїи доћи један йроїїуман и два заклетїа сїарца, йїе ћеш оїраїсатїи како ниједан мајчин син. Дајем йїи на знање, дру-же мој, да сам йрешао из Хале у Лајїциї за слушаїи и овде шїю учени људи йоворе; їди намеравам йребиваїи најмање једну їодину: и мислим с йомоћу Боїа, и којеї доброї Србина, даїи на шїамїу, с йражданским и словами, на наш йросїи срїски језик, једну књиїу која ће се зваїи „Савейї здраваїо разума”, на йолзу мојеїа рода, да ми није залуду мука и йо-лико йуїйовање. Моја ће књиїа найисана биїи чистїо срїски какоїод и ово йисмо, да је моїу разумейїи сви срїски синови и кћери, од Црне Горе до Смедерева и до Банатїа.

Ја добийїка од моје књиїе никаква не ишїем, само да се хоће йолико новаца наћи да йїиїоїраф йлаћен буде. Он досад није никакву срїску књиїу на шїамїу издао, заїю сумњава се йредузетїи је на свој йїрошак, не знајући какву ће срећу књиїа имаїи. Уздам се да ће се наћи који, својему роду добра желатїељ, Сараїлија и Требињанин, Новосаћанин и Осечанин, да йошље овде йїиїоїрафу йо неколико дукаїа за даїи му дрзновеније и йоказатїи му да се находе људи који желе, шїю добро, срїски на шїамїи видиїи. А ко шїю да, неће

шћейоваћи, јер ће примити толико књића колико износи сума коју положи. Ја, уверавајући да ће књића моја бити весма полезна, не мислим у том себе хвалити, но оне људе од који[x] сам шћо добро научио, из којих примудри[x] књића француски[x], немецки[x] и [и]талијански[x], најлепше мисли као цвеће избирати намеравам и наш ошћи језик издаћи. Нудер обазри се не би ли и тју коћа нашао, који би изволио соошћник ошћейолезноћа дела бити; кажи му, да шћо је од Србаља, од Адријатическоћа мора до реке Дунава, сви ће га похвалити. Слайка је ушћеха надати се да ћеду наша имена живити и мила нашем роду бити за добро које смо му учинили до они[x] сами[x] далеки[x] времена кад се наше косћи у прах обраће. По много хиљада година српска ће јуносћ нас помињати и наша ће памети последњим родовом мила и драга бити. Нека само окренемо један поглед на народе просветлене целе Европје; у садашњем веку сви се народи силе свој дијалекћ у совршенство довести; дело весма полезно, будући, да кад учени људи мисли своје на ошћему целоћа народа језику ишћу, онда просветленије разума и светћ ученија не остаје само при онима који разумевају сћари књижевни језик, но простире се и досћиже и до сељана, преподавајући се најпростћјему народу и чобаном, само ако знаду читати. А колико је ласно на свом језику научити читати! Ко ме ли неће се милити, мало пруда предузети за научити читати, читајући шћо паметно и разумно и врло ласно разумевајући оно шћо чита? Знам да ми може ко против рећи; да ако почнемо на простом дијалекћу писати, сћари ће се језик у немарност довести, пак мало-помало изгубити. Одговарам: која је нами корисћ од једноћ језика, којећа, у целом народу, од десетћ хиљада једва један, како ваља, разуме и који је тју мајтери мојей и сестрам?

Нек' науче – то је ласно рећи, али није учинити. Колико је они[x] који имаду време и способ за научити сћари књижевни језик? Врло мало! А ошћи прости дијалекћ сви знаду и на њему сви, који само знаду читати, моћу разум свој

просветији, срце побољшаји и нараве украсији. Језик има своју цену, од њолзе коју узрокује. А који може више њолзовати нећо оијији целога народа језик?

Французи и Италијанци нису се бојали да ће латински језик ѡројасији, ако они ѡчну на своји језици ѡисаји; како и није ѡројасо. Неће ни наш сѣари ѡројасији, заијио учени људи у народу всегда ће га знаји и с ѡмоћу сѣарога нови ће се од дан до дан у боље сосѣјаније ѡриводији. Москаљи све своје најбоље књије на свом дијалектиу с ѡражданским словам шѣамѣају. Само ѡросѣога и ѡлујосѣ задовољава се все[ѣ]да ѡри сѣаринском осѣаји. Заијио је друго Боѣ дао човеку разум, расужденије и слободну вољу, нећо да може расудији, расѣознаји и изабраји оно шѣо је боље? А шѣа је друго боље, нећо оно шѣо је ѡлезније? Шѣо ѡод не ѡриноси какову либо ѡлзу, не има никакве доброше у себи. Заијио би се, дакле, ми Србљи сумњавали у шѣаковом и шѣолико ѡлезном и ѡохвале досѣјојном делу, ѡрочим славним народом следовати? Није мања часѣ светиа у којој се славеносрѣски језик уѣоѣребљава нећо земља француска илији инѣлеска; искључивши врло малу различносѣ која се находи у изѣоварању, која се случава и свим дружим језиком. Ко не зна да жиѣељи чрноѣорски, далмајски, херцеѣовски, босански, сервијски, хорвајски (кроче мужа), славонијски, сремски, бачки и банајски осим Вла[х]а, једним истиим језиком ѣоворе? Говорећи за народе који у краљевсѣвам и ѡпровинцијам живу, разумевам колико ѣрчке цркве, шѣолико и латинске следовашеље, не искључавајући ни саме Турке, Бошњаке и [X]ерцеѣовце, будући да закон и вера може се ѡроменији, а род и језик никада. Бошњак и [X]ерцеѣовац Турчин, он се Турчин ѡо закону зове, а ѡо роду и ѡо језику, како су ѡод били њеѣови чукундегови, шѣако ће бији и њеѣови ѡоследњи унуци Бошњаѣи и [X]ерцеѣовѣи доѣод Боѣ свети држи. Они се зову Турѣи док Турѣи шѣом земљом владају; а како се ѣрави Турѣи враше у свој вилајѣи оѣкуда су ѡроизишли, Бошњаѣи ће осѣаји Бошњаѣи и биће шѣо суњи[х]ови сѣари били. За сав,

дакле, српски род ја ћу преводити славни[x] и премудри[x] људи мисли и совете желећи да се сви ползују.

Моја ће књиџа бити за свакога који разумева наш језик и ко с чистим и правим срцем жели ум свој просветити и нараве побољшати. Нећу нимало лгдати ко је кога закона и вере, нићи се то лгда у данашњем веку просветиеном. По закону и то вери сви би људи моћи добри бити. Сви су закони основати на закону јестества; ниједан закон на свету не вели: чини зло и буди неправедан; но природив, сви шито и[x] је тоћ од стране Божје не лажу и зайоведају: ником никаква зла не творити, добро творити и љубити правду. Бој је сама вечна доброта и правда; шито тод није добро и праведно, није од Боја. А зашто, дакле, у сваком закону има зли[x] и неправедни[x] људи? Није тому закон узрок, нећо неразумије, слейотја ума, џокварено, џакосно и зло срце и преко мере љубов к самом себи. Ово су извори из који[x] извиру све страси које узнемиравају род човечески и које чине да човек на човека мрзи, један другоја хули, тони, удручава, озлобљава, џроклиње, у вечну муку шиље и враћу предаје; а шито је најгоре, тод именов вере и закона, џревраћајући и толмачећи закон свој то злоти и то [с]траси срца своја. Кад ће нестиати мржење и вражба на земљи! Кад ће срце наше доћи у своју џриродну доброту, да у лице свакој себи џодобној човека тозна, браџа своја! Нић' мислећи нићи џишћајући које је вере и закона? Оне, у којеј та је Бој изволио да се роди као и ти у товојој. Које је вере? Оне које би и ти био да си се у истиој родио, ако би тоштен човек био. С чијом вољом и доуштенем људи се тоде и раћају, расиу, живу и сладости овоја светиа уживају у сваком роду и толемену, у свакој вери и закону? С Божјом. Дакле, шита би ми хотели, да смо џаметнији и бољи од Боја? Оно шито Бој доушита и хоће, то ми нећемо! О, наше деџињске џамети! Браћо, људи, тознајмо једанути нашу неправду! Како можемо ми изискавати од дрући[x] оно шито које кад би дрући од нас изискали, велика би нам се неправда чинила. Познајмо једанути сву силу ови[x] речи, џрости су и блажене и не

и требују никаква толмачења. Што год хоћете да вам чине други људи, чините и ви то њима. А шта би ми ради да нам други чине? Да нас пуштају с миром живити у нашем закону, да нам не чине никаква зла, да нам опраштају наше слабости и погрешке, да нас љубе и поштују и да нам помоћу у потреби нашој. То исто и ми смо дужни свима људ'ма на свету. Ово је сав закон и пророци. Свака наука која је овој пришивна узнемирује људе: узрокује вражбу и свако зло; следоватељно није од Бога. Зато, дакле, ја ћу писати за ум, за срце и за нарави човеческе, за браћу Србље, којега су год они закона и вере.

Ја сам искуством познао жељу, љубов, усудије и ревности ђосиодара Новосађана и Осечана, и у Далмацији Сарајлија и Херцеговаца, како порећим срцем желе науку својој деци; нијди нисам био јди нису ме желели и усјављали. Како би[x] ја, дакле, мојао одговорити на љубов и пријазности мојега љубезнога рода, разве ирудећи се, колико моћу, за просветитије јуности? А то што желим, никако боље не моћу учинити нећо иреводећи на наш језик златне и ирекарне мисли учени[x] људи: и таковим сиособом и родитије у њи[x]овом благом намеренију укрејљавајући, и у срцама младости српске небесни и божествени ојањко ученију и к добродетели возжитавајући, и свети разума чак до прости[x] сељана и до сами[x] иастирски[x] колиба раширујући. У садашње срећно време зраци ученија и философије до итаирски[x] ираница досежу. Не моћу иремучаити овде велико сјарање благородни[x] бољара молдавски[x] за воспитаније и науку њи[x]ове деце: не има сад младих у Јашу који не зна, осим своја језика, јелински и француски, многи – латински и [и]иалијански. Над свима обаче вечне славе и иохвале достојни љубоучнеји и иреизраднеји ђосиодин Леон Ђука, еиской романски у Молдавији, којега усудије к науци и љубов к ойечеству није моћуће довољно оисаити. На другом месту нећу изосјавити ирилику за оисаити на шире овога славнога мужа; овде само штолико назначујем да он еискойом будући, француски језик

изучио, *преизрадно* библиотеку с многим *широшом саста-*
вио, различне књиге на свој језик *превести* дао и сад намера-
ва Оксеншерна Театар политически и Телемаха с[а] својим
иждивенијем на *штампу издаћи* и свом *ошечеству* *поклони-*
ти. Ево *ти*, *браћо*, моје намереније у Лајпцију. Нама[x] *ћу*
предузети дело, колико ми *допусти* моја наука, будући да у
колеџије не *престијајем* ходити. Ти *ледај*, *те* *распошљи* неко-
лико од *ови[x]* *писама* којекуда. Време *ће* ме научити јесам ли
се у мојеј надежди *преварио*. Ако ли и *то* буде, нећу се ула-
шити, *ни* *ћу*, оно *што* је с моје *сиране* *моуће*, *изостави-*
ти. Мени *ће* *преко* мере *илаћено* бити кад *когод* од *моја* рода
рекне, кад *нада* *мном* зелена *права* *нарасити*: „*Овде* *лежу*
њејове *српске* *кост*. Он је *љубио* свој род. *Вечна* *му* *памет*”.
В *прочем*, *ти* ми *здрав* *буди*, *љубезни* *Хорваћанине*. *Поздра-*
ви ми с „*Христос* *воскрсе*” *јосиодаре* *Војновиће*, *Ризниће* и
Куршовиће и *проче* *Сарајлије* и *Мостаране*.

У Лајпцију, на 1783.
Априла 13.

Твој браћо и слућа
Доситеј Обрадовић

*
* *
*

ЈЕДАН НЕПОЗНАТ ПРЕДГОВОР ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА

Ма колико првобитно било замишљено да се исприча
загонетна прича с одгонетком, на крају, о којем је то тексту
Доситеја Обрадовића реч, у основи, с намером да се так-
вим стилским поступком дочара откривалачка, а дискретно
скрајнута, снага предговора као изражавања имплицитне
поетике одређене књижевне врсте или литерарног посту-
пка, јасност излагања одлучила је друкчије. То је остао онај
обавезујући поступак којим се одмах на почетку мора на-
значити проблем о којем се овде расправља. Реч је, уоста-
лом, о могућности да се друкчије интерпретира књижевно
дело, како би се, можда, указало и на жанр који је био готово

обавезујући у европском просветитељству. Одређујући, на пример, у научној расправи, за неки предговор да је реализован у форми есеја, у епистоларном или дијалошком облику, још увек није одговорено на питање о ком проблему се говори у таквом тексту; под начином на који се размишља, међутим, никако не би могла да се подразумева форма казивања (есеј, писмо, дијалог), већ облик исказивања, тј. они поступци који, будући да нису теоријско промишљање, носе собом ознаку имплицитне поетике. Такви су примери чести у српском просветитељском веку.

Текст о којем је, ето, овде реч није непознат Доситејев рад. Он је у досадашњој науци функционисао готово само у оквиру једног, увек понављаног, мишљења¹. Изазивао је, и још увек је тако, необично велику пажњу историчара књижевности. Будући да није сачуван ниједан примерак, посебно штампан, овог, по обиму малог рада, о њему се размишљало на различите начине. То *Писмо Харалампију*², датовано 1783. годином, провоцирало је, пре свега, усредсређеност на то колико је могло да буде саставни део *Живоша и њриклъченија*, штампаног исте године кад и *Писмо*. Помало нејасну формулацију Лазара Бојића³ из 1815. године изгледа да је прихватио Павел Јозеф Шафарик, и то на начин да уопште не спомиње овај Доситејев рад (Шафарик, 2004).

Мало запажено, и некако заборављено, остало је мишљење Живка Поповића, аутора предговора и приређивача Доситејевог *Живоша и њриклъченија* за прво коло, као свеску број 1, новоосноване Српске књижевне задруге; ту је потпуно изостављено *ПХ*: „У првом делу овога списка [*Живош и њриклъченија*] описује Обрадовић догађаје своје до

¹ Намера овог прилога не налази се у подривању књижевне историографије, већ у указивању на могућност друкчијег тумачења, заснованог на чињеницама које нуди књижевни текст.

² У даљем тексту: *ПХ*.

³ „*Живош и њриклъченија* [...] лета 1783, у 8. страна 126, кромје писма Харалампија, које има страна 16; друго дело *Совјетши здраваго разума* [...]” [Лазар Бојић, *Памятник...* (прир. М. Д. Стефановић), „Прометеј” – Културно-просветна заједница Војводине, Нови Сад 1994, 150–151].

одласка из манастира Хопово. Тај део има 63 листа (без натписнога) у малој осмини. Уз њега се налази као додатак и већ поменуто писмо Харалампију. Али је оно из овога издања изостављено, јер нема везе с овим списом⁴. Научна копља ломила су се управо око тог колико је, и да ли, *ПХ* посебна библиографска јединица.

У вези с тим поготову је био интересантан податак који је изнео Алојз Шмаус о том како у пословним књигама Брајткопфа није пронашао податке о штампању *ПХ*, па је претпоставио да је Доситеј „вероватно[...] исплаћивао готовим новцем”⁵. Такво мишљење о *ПХ* као самосталној публикацији имали су Јован Скерлић у својој историји српске књижевности за период осамнаестог столећа (1909), Стојан Новаковић⁶, Тихомир Остојић (Остојић, 1911, 121). Одредивши *ПХ* као посебну библиографску јединицу, Димитрије Кириловић, аутор првог штампаног каталога књига у Библиотеци Матице српске, јасно је изрекао да је ово Доситејево дело први засебно штампан текст⁷ (Кириловић,

⁴ У овом наведеном одломку, међутим, није јасно значење речи „дodataк”. Да ли је Ж. Поповић имао у руци примерак *Живоша и њрикуљченија* у којем је *ПХ* штампано, тј. донесено, на крају књиге? Ако је тако, то би могло да буде потврда о том како је *ПХ* посебна библиографска јединица, која је често, на различитим местима, увезивана уз Доситејева дела; уп. Ж. Поповић (прир.), *Живот и њрикуљченија Димитрија Обрадовића*,..., Српска књижевна задруга, Београд 1892, VII.

⁵ А. Шмаус, „Пословне везе Доситеја Обрадовића са фирмом Breitkopf. (Неколико докумената)”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, XIV/1–2, 1934, 37–41, цитат са стр. 37.

⁶ Изгледа да је Стојан Новаковић променио своје првобитно мишљење о *ПХ*, које не постоји као посебна библиографска јединица у његовој библиографији (Новаковић, 1869); четрдесетак година касније изрекао је друкчији став: „Веза међу Јосифовским покретом и Доситејевим ступањем у српску књижевност види се из првих врста, које су од Доситеја света угледале, из *Писма Харалампију*, које је штампано у пролеће 1783. године” (С. Новаковић, „Доситеј Обрадовић и српска култура”, *Споменница Доситеја Обрадовића*, Српска књижевна задруга, Београд 1911, 16).

⁷ На исти начин описано је *ПХ* и у новом каталогу књига XVIII столећа у Библиотеци Матице српске; ту се уз јединице 241 и 243, где је описано прво издање *Живоша и њрикуљченија* (стр. [18]+126), каже како су адлигати уз ово Доситејево дело *ПХ* и *Слово њоучијелно тојодину Јоакиму Цоликоферу* (М. Брковић, *Српске књиге и њериодика 18. века Библиотеке Матице српске*, Библиотека Матице српске, Нови Сад 1996; уп. и М. Д. Стефановић, „Каталог српских књига XVIII века”, *Зборник Матице српске за славистику*, 1998, св. 54–55, 282–285).

1950; Кириловић, 1950а; Кириловић, 1950б); овако мисли и Георгије Михаиловић у *Српској библиографији XVIII века* (Михаиловић, 1959) и то потврђује радovima у којима додаје разлоге оваквој својој претпоставци (Михаиловић, 1961; Михаиловић, 1964). Исто мишљење имају, потом, Вера Јаварек (Јаварек, 1961, 5) и Боривоје Маринковић (Маринковић, 1961, 466, 619; Маринковић, 1970⁸).

Оваквом ставу супротстављали су се Андра Гавриловић⁹, Васа Стајић¹⁰, Људмила Михаиловић у полемици с Димитријем Кириловићем¹¹; Мираш Кићовић два пута, у *Библиоотекару* (1950) и у *Ковчежићу* (1959), јасно се одређује за *ПХ* као самостално дело; у уводној студији уз свој превод на енглески Доситејеве „аутобиографије“¹² Џорџ Рапал

⁸ Боривоје Маринковић приредио је 1970. за штампу *Живој и њриљченија* без *ПХ* и тиме изрекао своју претпоставку о том како су то две засебне библиографске јединице.

⁹ „Прво штампано дело [*Живој и њриљченија*] Доситијево у исто је доба и најважнији књижевни рад његов“ (А. Гавриловић, *Доситије Обрадовић. Књижевне расјаве, нови њрилози, мисли и белешке*, Књижевна задужбина И. М. Коларца, Београд 1900, 61, 201).

¹⁰ Васа Стајић приређује *Одабрана дела Доситијеа Обрадовића* (Нови Сад 1940) тако што најпре доноси *ПХ* (изостављајући, не зна се зашто, стихове из писма) и за њим *Живој и њриљченија*. Судићи према напомени коју је ставио пре *ПХ* („Доситеј је пре свега другог, 13. априла 1783, штампао ово писмо Харалампију“, стр. 13), рекло би се како се, ипак, приклања ставу о самосталности *њисма*. Како на крају књиге није донео никакве библиографске напомене, није јасно колико је *ПХ* стварно сматрао самосталним делом. Још нејаснији био је Јован Миодраговић: „Прво веће [?] дело Доситејево било је *Живој и њриљченија*“ (Ј. Миодраговић, „Доситеј Обрадовић као просветитељ народа српског“. *Годишњица Николе Чубића*, књ. XXX, 1911, 51).

¹¹ Приказујући *Каталој* Димитрија Кириловића, Људмила Михаиловић замера што је *ПХ* издвојено као засебна јединица, јер у Народној библиотеци Србије постоји примерак у којем је *ПХ* „штампан[о] уз *Живој и њриљченија*, са посебном сигнатуром“. Даље каже: „Изгледа нам невероватно да су се могла појавити два издања исте године 1783. с обзиром на ондашњи мали број ‘пренумераната’“ (Љ. Михаиловић, „Каталог Библиотеке Матице српске 1“, *Летњојис Матице српске*, 126/ 1950, књ. 365, св. 3–4, 214; Иста, „Поводом Каталога Матице српске“, *Библиошекар*, II/1950, 2–3, 285–288).

¹² О дилеми колико је оправдано говорити о постојању жанра аутобиографије, уп. М. Д. Стефановић, „Аутор и јунак: Восса della verità аутобиографије“, у: *Зборник. Жанрови српске књижевности. Порекло и њојишка облика 2*, Филозофски факултет Нови Сад – Оgrheus, Нови Сад, 2005, 113–125. Зато се овај појам ставља у знаке навода.

Нојс говори о штампању унутар истих корица првог дела „аутобиографије” и *ПХ*¹³, па би изгледало да писмо сматра, ваљда, адлигатом. Од новијих историчара књижевности чини се да се једино Јован Деретић јасно приклонио оваквом ставу о *ПХ*¹⁴.

У овој групи мишљења издвајају се, заправо, две претпоставке; најпре она која говори о *ПХ* као саставном делу текста *Живојџи* и *џрикљученија*, потом и она, нешто умеренија, која овај Доситејев рад сматрају адлигатом уз први део Доситејеве „аутобиографије”. Из такве друге претпоставке, унутар истог мишљења, јасно води пут ка идеји о самосталности *ПХ*, најпре због чињенице да се ова два дела разликују у формату слога – *ПХ* има димензије 195x122 цм, *Живојџи* и *џрикљученија*, међутим, 211x122 цм¹⁵. У науци се, такође, указивало на то како је *ПХ* почело ускршњим поздравом и датовано априлом 1783, док предговор „аутобиографији” има августовски датум из исте године. Зашто би, дакле, *Живојџи* и *џрикљученија* било дело с два предговора и то различитих датума? *ПХ*, уосталом, и не расправља о „аутобиографији”.

¹³ „[...] in 1783, when he published his *Life and Adventures*, he printed with it his ‘Letter to Haralampije’” (G. R. Noyes, *The Life and Adventures of Dimitrije Obradović...*, Berkeley – Los Angeles 1953, 24). Већ из, унутар датог цитата, оваквог типографског одређења *Живојџа*, курзивом, и *ПХ*, само у знацима навода, може да се изведе претпоставка о том како овај приређивач *џисмо* не сматра самосталном библиографском јединицом.

¹⁴ „*Писмо Хараламџију* – штампано са *Живојџом* и *џрикљученијима*, Лајпциг, 1783” (Ј. Деретић, *Почеци српске књижевне кришџике*, Београд 1979, 469).

¹⁵ Исти формат слога (211x122) има и књига *Совџејџи здравџо разумџа* (1784), штампана у истој лајпцишкој штампарији, код Брајткопфа. Остајући при својој тврдњи у полемици, на моменте веома жестокој, Димитрије Кириловић налази још неке разлоге за претпоставку о *ПХ* као самосталном делу Доситејевом: „Што се најчешће налази укоричено заједно са делом *Живојџи* и *џрикљученија*, не мења ништа на ствари. И Матичина библиотека има примерак као и Народна библиотека у Београду, само је Матичин адлигат повезан, у савремени тврди повез, са *Совџејџима* (1784. год.) и *Словом џоучџиџелним* (1784. год.). [...] Ја сам видео *Писмо Хараламџију* у оригиналној величини и она је знатно мања од величине *Живојџа* и *џрикљученија*” (Д. Кириловић, *Катџалоџ Библиоџеке Матџице српске I*, Нови Сад 1950, 215–216). Већ сад може полако да постаје јасније како је *ПХ* требало да послужи у другу сврху, функција коју му је наменио Доситеј била је друкчија од оног што се до данас мислило.

Његове теме и идеје друкчије су и у вези су с другим Доситејевим делом.

Исказујући своју књижевну намеру у првом штампаном делу, *ПХ*, Доситеј Обрадовић унео је у њу и изједначавање науке и поуке; показао је како из намере да се шта научи следи и поука о сврси учења, управо онако како је то заиста и реализовао у ту најављеној књизи *Совети здраваго разума*¹⁶. На два места у „писму” укратко описује три основна проблема „просвештене целе Европе”: 1. о народном као књижевном језику и одатле исправном просвећивању („сви који само знаду читати могу разум свој просветити”, Доситеј у *ПХ*); 2. о побољшању срца; 3. о украшавању „нарави”, тј. карактера. Издавати књиге грађанским словима на српском омогућило би, по Доситеју, школовање младих, будући да једино школовање има јасан циљ у развоју слободног расуђивања. Слобода човека огледа се у снази његовог (раз)ума, а што је образованији, човек је и моралнији. Отуд је јасно колико се у *ПХ* истиче морална страна науке, чија је основа, по Доситеју, у јеванђеоском учењу¹⁷.

Уз први проблем (просвећивање разума) Доситеј у *ПХ* образлаже важност разума („расужденија”) и слободне воље на начин да је човеку корисније ако свој језик упозна кроз књиге. Једино тако може да утиче на напредак, и свој и свог рода, јер „само простота и глупост задовољава се всегда при старинском остати” (*ПХ*). Други проблем (срце побољшати) наш писац схвата као идеју о напретку човека и друштва, која се, упознавањем других култура и њених књижевних дела, може остварити читањем књига других Европљана („преводити славних и премудрих људи мисли и совете, желећи да се сви ползују”), што би био један од начина „с чистим срцем

¹⁶ Иако у *ПХ* двапут спомиње овај наслов, сваки пут га друкчије именује; определила сам се за овај облик наслова.

¹⁷ Изгледа да је наш писац добро познавао Соломонове приче, у којима, између осталих, има и оваквих мисли: „Добар разум даје љубав” (Соломонове приче, 13, 15); „Ко прибавља разум, љуби душу своју и ко пази на мудрост, наћи ће добро” (Соломонове приче, 19, 8).

[...] ум свој просветити и нараве побољшати” (*ПХ*). Уз трећи проблем Доситеј истиче да „неразумије, слепота ума, покварено, пакосно и зло срце и преко мере љубов к самом себи” представљају „детињство памети” (*ПХ*). Из свега произлази, заправо, идеја непрестаног образовања, никако, међутим, заустављања на првој степеници успеха у савладавању једног моралног проблема у себи. Због тог Доситеј и говори како ће¹⁸ „писати за ум, за срце и за нараве чловеческе” (*ПХ*).

У књизи којој би овај текст могао да се разуме као предговор, Доситеј Обрадовић управо и расправља о ова три проблема. Чини се, чак, да и поглавља насловљава према њима: 1. „Право реци, па гледај те утеци”; 2. „О љубови”; 3. „Не кај се добро чинећи”. Стилски веома занимљиво, антитезама за љубав, памет и културу, и у осталим поглављима те књиге – *Совети зраваіо разума* – суверено размишља, у облику правих или фиктивних дијалога с личностима и ликовима, изводећи, из таквих претпоставки, закључке садржане у уводном, пролошком тексту који до данас, ни у једном критички озбиљнијем решењу, није стајао уз *Совети*. Тај пролошки текст био би *ПХ*. Не би при том требало занемарити ни чињеницу да унутар свог писма Доситеј доноси и стихове који су, исправно, тумачени као похвална песма Јосифу II. На самом почетку песме јасна реминисценција на златно доба старог Рима увод је у све оне просветитељске реформе царског Беча, које су итекако могле да допринесу остварењу оних трију идеја из *ПХ* и *Совети зраваіо разума*. Оно што је, дакле, Емануил Јанковић, коју годину касније, ставио у два пролошка текста уз свој превод Голдонијевих *Трјоваца*, Доситеј Обрадовић спојио је у један текст. Поетика предговора, међутим, није измењена.

Проблем описан у *ПХ* као просвећивање разума јесте тема и поглавља „Право реци, па гледај те утеци”¹⁹; идеја о побољшању нарави разрађена је у есеју „Не кај се добро

¹⁸ За ову расправу интересантно је да је формулација у футуру, како се и иначе пише у текстовима типа предговора.

¹⁹ То је поглавље Доситејеве књиге *Совети зраваіо разума*.

чинећи²⁰ као битка против сујеверја, баш на онај начин као што се ту расправља о подизању школâ, образовању жене и превођењу књигâ; начини на које се срце може украсити и ослободити стеге злобе постају теме два есеја, о љубави и о злоби²¹. Све ове истине могу се, по Доситеју, приближити читаоцима само ако буду речене на њима приступачном језику. Отуд се у у *ПХ* расправља и о језику, на начин који показује колико проблем језика припада подручју дефинисања образоване националне културе (о чему размишља и Јован Деретић у *Поетици Доситејева Обрадовића*, 1974, 63–64). С тим у вези свакако би могла од важности да се покаже и чињеница да Доситеј ово своје „писмо”, тачније, текст у облику писма, намењује тршћанским Србима репрезентованим, овде, парохом тршћанске општине Св. Спиридона. Знајући да ту живе образовани и европски оријентисани сународници, материјално независни, веровао је да ће се идеје поетике његовог најављеног дела најбоље уочити у таквој средини. И ова особина *ПХ*, коме је, заправо, упућена књига чије се теме ту описују, не би требало да се заобиђе у расправљању о тексту *ПХ*.

Откуд, онда, Доситеј штампа своју „аутобиографију”, а не *Советје*? Шта би могао да буде разлог оваквој пишчевој одлуци? Да ли би била тачна претпоставка наше науке о књижевности како је Доситеј сматрао да ће се код не много образоване читалачке публике лакше примити исповедна књига од есејистичког расправљања о моралној страни науке? Или би, ипак, била исправна већ изречена идеја о том

²⁰ Исто.

²¹ Исто. Из тог произлази и основна идеја Доситејево касније књиге, *Сбораније разних правоучиџелних вешџеј*, како је пријатељство највиши облик љубави, која – идилична, радосна, оптимистичка – али увек разумна, јесте обострана склоност ка поклањању. Кад се једном буде написала књига о основној теми просветитељског века, њом ће се, свакако, показати како је прва, и најважнија, тема – пријатељство. Око њега окупљају се, као у сунчевом систему, све остале идеје, толеранција, разумност, оптимизам, нада, жеља за сопственим побољшањем и др. Начин и облик поклањања своје наклоности другом постаје и облик побољшања себе. Тако, тема љубави, тј. пријатељства, украшава и карактер. То и јесте обједињујућа тема *Советја здраваго разума*, о чему Доситеј пише у *ПХ*.

како није имао спремне за штампу најављене *Совейте*, па се одлучио да најпре објави дело које је већ скоро готово имао? То су питања која у контексту овог разговора заслужују бар приближне, ако већ не и коначне одговоре.

У животу и стваралаштву Доситеја Обрадовића постоји један период који сам писац није довољно јасно описао. О том временском периоду понешто може да се сазна из преписке других, поготову кад је реч о његовом књижевном раду. Од 1770. године, наиме, кад је у Скрадину саставио *Венац од алфавиџа*, па све до 1783. године у којој су објављени његови први радови²², о том периоду од тринаест година Доситеј није ни реч рекао да ли је нешто писао. Онда се, као потпуно зрео писац, појавио – 1783. Мада тог ненаданог сведока својих затамљених стваралачких година Доситеј не помиње у својој аутобиографској причи, овај га је чак два пута споменуо. То је Герасим Зелић. У својој аутобиографији каже да се с Доситејем срео у Сремским Карловцима²³. Овај сусрет спомиње и други пут, сад нешто конкретније, у вези с Доситејевим књижевним радом, наговештавајући да је наш писац већ имао готов концепт *Живоџа и њриклученија*; у писму, вероватно, Михаилу Витковићу, између осталог, пише: „Незаборављени Анахарзис и просвештенија нашег рачитељ, блажени Доситеј Обрадович, многократ би нас презјелно узео згодами сво(ј)ије(х) приклученија, које је тада управ у перу имао”²⁴.

Према оваквим сведочанствима судећи, излазило би, онда, да је Доситеј, будући да је имао готову „аутобиографију”, дао у штампу тај текст, а не најављене *Совейте*, јер књигу, вероватно, није имао читаву спремљену. Да је, свакако, не-

²² *ПХ и Живоџ и њриклученија*.

²³ „Али нађем ту [у Сремским Карловцима] славнога учитеља српског г[осподи]на Досите(ј)а Обрадовића, којег сам познавао кад је био у Далмацији, и који ту учаше два синовца митрополитова” (Герасим Зелић у свом *Жиџију*, у издању Српске књижевне задруге, 1897, 50).

²⁴ У науци постоји и сумња у тачност Зелићеве хронологије излагања (Б. Маринковић, „Три прилога проучавању Доситеја Обрадовића”, *Ковчежић* 1960, књ. 3, 100–101).

што желео да штампа, говори у десетом писму другог тома *Живоџа и ѿрикљученија*; свој прелазак из Халеа у Лајпциг с пролећа 1783. године, дакле, непосредно пре објављивања *ПХ*, објашњава жељом да нешто штампа („наумивши, дакле, штогод штампати”). Да је, међутим, желео да то буде књига већег обима, потврда се налази у разлозима које је изнео Алојз Шмаус, истражујући архивске књиге лајпцишког штампара (Шмаус, 1934). Та већа књига свакако није била она наслова *Живоџ и ѿрикљученија*. Та већа књига јесу *Советџи здраваџо разума*.

У поглављу „Не кај се добро чинећи” (*Советџи здраваџо разума*) Доситеј спомиње и датум, јануар 1784, у моменту кад говори о тешкоћама да примерке своје већ публиковане књиге (*Живоџ и ѿрикљученија*) прода и пошаље Симеону Зорићу, оном добротвору који га је, у тренутку материјалне кризе, спасао и то пошиликом духовне, али и финансијске, подршке. Претпостављам следеће: да је Доситеј у моменту штампања *ПХ* имао довољно новца, сигурно би завршио рукопис *Советџа*, који је имао у концепту, јер на то указују идеје изнесене у *ПХ*. Овако, без средстава, није журио са завршетком описаног дела у рукопису, него га је полако довршавао, о чему сведочи и податак, у *Советџима*, како је поглавље „О љубови” предао штампару Брајткопфу 12. јануара 1784. године. Каква то веза, онда, постоји између ове књиге и *ПХ*? Постоји ли и нека везивна поетичка нит међу овим писмом и књигом, с којом је, како сам писац каже у другом делу „аутобиографије”, желео „накратко и воопште само почетак наравоучителне философије дати”?

Мука је с тим писмом. Шта поуздано знамо о њему? Овако формулисано реторско питање, кад је реч о фрагментарним прилозима разумевању неког књижевноисторијског проблема, није само још увек подједнако умесно. Оно је у међувремену све више добијало на важности, бар онолико колико је постајало јаснијим да случај Доситејевог текста *ПХ* припада ретким тренуцима у књижевности, у којима први услов новом разумевању песничког текста не представља

увек ново знање, већ, напротив, ново читање²⁵. Оно, у својим тезама, може да буде потпомогнуто и неким детаљима штампарске природе.

Истраживачке апетите голицале су такве техничке чињенице овог писма. Оно нема насловну страну, нити импресум потребан за свако штампано дело. Не поседује, дакле, формалне ознаке посебног издања. Штампано је курзивним слогом, којим су, иначе, увек били штампани сви уводни списи за појединачна дела, првенствено предговори. *Писмо* нема ни нумерички означене странице, што је, такође, била особина уводног списка за неко дело. Уместо тог, стављена је звездица за ознаку листова. Ове техничке особине показују да Доситеј није био планирао самостално издавање свог будућег првог штампаног дела. Био му је наменио неку другу улогу, ону која би, према садржају и његовој обради, одговарала темама најављеног дела. Изневеривши своју намеру, највероватније, из материјалних неприлика, одлучио се да штампа краће, а готово завршено дело, а не оно о којем на начин (имплицитне) поетике пише у *ПХ*.

Чудан поступак штампарије и издавачке куће Данила Медаковића, из 1850. године, огледа се у том што ни хронолошки не следи публикување Доситејевих дела; најпре, у првој књизи, доноси *Живої и ѝрикљученија* (1783), па следе *Песна на инсурекцију Србијанов* (1804), *Песна о избављенију Србије* (1789), *ПХ* (1783), други део „аутобиографије” (1788–1789) итд. Чини се да је једино исправно поступио панчевачки издавач. Браћа Јовановић су, у „Народној библиотеци”, штампали *ПХ* заједно са *Советима*; из тог је

²⁵ Полемишући с Младеном Ст. Ђуричићем, аутором антологијског избора епиграма, епитафа и епиграфа, Боривоје Маринковић упозорио је, исправно, на опасности површности и необавештености у научним пословима. У једном од одговора овом антологичару указао је на важност научне радозналости: „Научна мисао, која увек коригује своје ставове и као кртица шири и подзиђује ходнике по којима се креће у правцу замрачених и непознатих простора, затаји само онда кад постане слепо оруђе потпуне необавештености и властите тако трагичне несналажљивости” (Б. Маринковић, „У трагању за истином о Доситеју Обрадовићу (3)”, *Књижевности*, 1963, св. 11, 297).

Георгије Михаиловић (у *Ковчежићу*, 1959, књ. 2, 22–23) из-вео претпоставку како је „можда издавач нашао примерак где је *Писмо* било повезано са *Совјетима* или је поступио према садржају *Писма* у коме се Доситеј обраћа пријатељу Мамули тражећи да скупи претплату за *Совјетје*”.

Та молба тршћанском пријатељу чини се да је фиктивна молба, уколико се сматра да је ово писмо представљало „позив на претплату”²⁶ или да је то облик „рекламног писма за једну књигу”²⁷. Она би више требало да значи позив будућим добротворима да помогну Доситејевој, у оно време за српску књижевност смеле, књижевне подухвате. Поготово је оваква идеја потпомогнута духовитим пишчевим описом сопствене празне кесе, као и молитвом унатраг (као критиком свештеничких захтева) уколико му се на позив за претплату нико не одазове. Све остало, међутим, у *ПХ* јесте излагање имплицитне поетике *Совјета*.

Теми украшавања срца из писма одговара расправа о љубави, која је најављена и у посвети Симеону Зорићу²⁸ (у *Совјетима*), како је срцу мило све што од науке служи људима. Та љубав јесте „радост о совершенствима другог”, па је такво образовано осећање – алтруистичко, јер изазива доброту оног којег љубимо; зато је, у поглављу о злоби, као пандану глави о љубави, у *Совјетима*, такав негативан емоционалан став описан као облик необразованости, којем припада и гордост као форма непросвећености. Љубав јесте и облик доброте као карактерне особине (у *ПХ* то је теза о украшавању нарави) и ту је, по Доситеју, од користи народна пословица „Не кај се добро чинећи”.

Идеју о просвећивању разума, образложено у *ПХ*, Доситеј помиње на више места у *Совјетима*, па и у поглављу

²⁶ М. Костић, *Досићеј Обрадовић у историјској њерсејективи XVIII и XIX века*, Српска академија наука и уметности, Београд 1952, 71, 82; Т. Остојић, *Животи Досићеја Обрадовића*, Нови Сад ²1911, 121.

²⁷ Ч. Денић, „Љубезни Харалампије”, *Ковчежић*, 1974, књ. 12, 30.

²⁸ У посветној епистоли Симеону Зорићу, баш као и у *ПХ*, помиње Фенелона и његову мисао „да све што је могло на науку људ’ма служити чувствително је било његовом великом срцу”. То је идеја која се као нит имплицитне поетике провлачи кроз *ПХ*, а есејистички се о њој размишља у *Совјетима*.

„Не кај се добро чинећи”, поготово кад наводи како је од сувишне градње цркава корисније и боље уложити новац у превођење паметних књига: „Ја нити хоћу, нити ми је могуће овде бешчислене, премудро списате инглеске, француске и немеске књиге напомињати, него само, од све невоље, да им ко преведе на њихов језик *Жил Блаза* и *Дон Кишота*, више би се њихов разум просветио и њиховом совершенству и благополучију виши би се придобитак и прирастак учинио, него да им се сви носови у тороње претворе и преобрате”. Битка против сујеверја и затуцаних ставова такође је борба за просвећивање ума, коју Доситеј образлаже кроз следећу причу: „Један богат човек доведе једног маторог сина к Аристипу, питајући га шта ће му искати да га добро научи. ’Лако ћемо за то’, одговори философ, ’али ћемо се мучно погодити да га одучим од свега што је досад научио’”²⁹.

Зато се и залаже за књиге, а не за „звона и прапорце”, јер су оне, књиге, „непрецењени небесни дар, просвештених умова поносител кћери! Оне сад на земљи и на мору царствују и премудре законе дају! Оне војују и побјеждавају”. То је она моћ књигâ, о којој пише на крају *ПХ*, кад предлаже да се преведе корисне књиге са страних језика³⁰. Обједињујући, на крају *Совеџа*, све три идеје из *ПХ*, Доситеј Обрадовић,

²⁹ Због тог и у критичком дијалогу с оцем Серафимом утврђује како баш и није тачна пословица „Какви смо, да смо – своји смо” и да би уместо ње требало увести изреку „Своји смо, нек’ смо ваљали”.

³⁰ Интересантно је колико је Доситеј Обрадовић постојано веровао у васпитну и образовну моћ Фенелонове књиге *Телемах*. То дело с краја XVII столећа остало је популарно у европској култури током читавог наредног столећа. Српски писац, очигледно добро познавајући актуелне књиге свог доба, предлагао је и у свом првом објављеном делу (*ПХ*, 1783) и у, вероватно, последњем писму у свом животу – истог писца. Из Београда, 9. марта 1811. године, пише сликару Стефану Гавриловићу и за превођење препоручује *Телемаха*, јер „може многима полесна бити” (Маринковић, 1961, 345, 573–575). И ту велича реформе Јосифа Другог, „без којег многе ствари не би коме ни на ум пале” и жали се што више није у могућности да још нешто учини за књижевност, иначе би, вероватно, сам преводио Фенелона: „Чрез то ме к сожаленију приводите, што нисам у опстојатељствима јоште штогод учинити. Несити смо у нашим желанијам(а) и, догод јоште што желимо, недостаје нам. Дневи се и године поткраћују, тело изнемаже, а душа би јоште нешто хотела. *Телемаха* препоручујем да ко преведе [...]” (Маринковић, 1961, 345).

заправо, сугерише идеју како је образовање онај просвећени став који омогућава васпитање и ума и срца, а, тим, и карактера: „Ево, представисмо, колико најкраће могосмо, извор и почетак добродетели у просвештенију разума и у разумном зактевању угоднога, полезнога и доброга [...] Љубов славе, именија и разумног богодозвољеног наслажденија, кад су с добродетељију соједињене, ништа друго нису него добродетељи” .

Да ли би, отуд, Доситејево дело *ПХ* било план у коме су „основе нове српске просвете” (вели Стојан Новаковић у наведеном чланку 1911, 17) или би могло, по Андри Гавриловићу (1900), да буде „програм књижевнога рада његова”³¹; у новијим тумачењима ово дело схвата се као „рационалистичко-утилитаристички програм” (како сматра Мираш Кићовић, поводом фототипских издања Е. Јанковића и С. Мркаља, у *Библиоџекару*, 1950, 133) или као „реформни програм и манифест целог свога књижевно-просветитељског рада” (по Мити Костићу, у наведеној монографији из 1952, 71), који се у најновијим истраживањима појављује као Доситејев „програм просвећености”³²? Ово Доситејево дело могло би све то да буде, уколико би се посматрао читав његов књижевни опус. Чак и да је тако, још увек није јасно зашто би било штампано описаним типом слога и означавањем страница, тј. листова, осим ако сам писац свом делу није наменио другу функцију текста.

Не бих рекла да је то приватно писмо, каква, истинна усамљена, мишљења постоје у науци, нити би *ПХ* могло да буде његов општи књижевни и просветни програм. Још мање би овај текст могао да буде предговор *Живојшу и ѝрикљученијима*, делу које има свој, велик, предговор. Ана-

³¹ Слично мисли и Јован Деретић, кад каже да је *ПХ* „књижевни манифест” (Ј. Деретић, *Поетика српске књижевности* 1997, 174), али нешто даље, унутар исте књиге тај став претвара у жанровско одређење овог „писама”, наиме, да је оно „лични, аутобиографски есеј” (Деретић, 1997, 176).

³² Н. Николић, „Програми просвећености Захарија [?] Орфелина и Доситеја Обрадовића”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд 2005, 34/2, 26.

лиза садржаја и начина излагања у *ПХ* и његово довођење у везу с темама *Совейша*, допушта друкчије претпоставке. *ПХ* јесте текст који би могао да буде предговор најављеној књизи, *Совейшима*. У прилог овом служи и чињеница о том како је та књига из 1784. године једина Доситејева књига без предговора³³. Оних неколико, укупно пет, реченица насловљених „Предисловије к читатељем” никако не би могло да буде прави предговор *Совейшима*. У њима писац тек обавештава читаоце како испуњава обећање да ће издати *Совейше*³⁴.

Тај непознати Доситејев текст припадао би оном типу предговора који је постојао у књигама зрелог немачког просветитељства, у другој половини XVIII столећа. Такав предговор, за разлику од истог жанра из прве половине тог столећа, престао је да буде потирање паратекстуалног оквирног дела књиге³⁵ и то у оном смислу у којем је предговор, управо по својим темама, постао саставни део текста који најављује, на начин да постоји као поетичко објашњење главног дела књиге. *ПХ*, уистину, представља упутство читаоцу како да „употреби”, тј. чита *Совейше*. Читава поетика ове Доситејеве књиге описана је у *ПХ*; ту се, као у сваком предговору, налазе уобичајени топоси поздрављања, реторичке формуле којима се аутор на почетку дела обраћа доброты читаоца. Директна, критичка или полемичка супротстављања у *ПХ*, такође, са, скоро већ прошлом садашњошћу, они

³³ И кратки спис *Слово йоучийельно йосйодина Георђија Јоакима Цоликофера* (1784) има посветну епистолу и, чак, предговор који је знатно дужи од оних пет реченица наводног предговора *Совейшима*.

³⁴ Мада недовољно јасно и недвосмислено, интересантно је како Јован Деретић доводи у везу *ПХ* и два текста из *Совейша* („Право реци, па гледај те утеци”; „Не кај се добро чинећи”). Овај историчар књижевности запажа жанровску сродност међу овим текстовима (*Совейшима* и *ПХ*) и то у присуству аутобиографских елемената, реализованих на начин есејизације у облику писма или дијалога (Деретић, 1997, 176). У таквом виђењу занимљиво је још нешто што Јован Деретић није рекао. Наведени текстови слични су, пре свега, по својој теми, по оним проблемима које Доситеј Обрадовић проблемски, на начин имплицитне поетике, дефинише у *ПХ*, а образлаже и о њима размишља у поглављима унутар корица своје књиге *Совейши здравајо разума*.

³⁵ G. Genette, „Introductio to the paratexte”, *New Literary History*, 1991, 22, 5–17.

конфликти између цркве и грађана који су се одигравали у српској култури, посредују слику нове историјске модерности. Доситеј у *Совейшима* успоставља однос између књижевности и модерности и то на начин оне имплицитне поетике чију је основу изложио у *ПХ*. О том шта је модерно мишљење и како се до њега долази –то јесу тезе Доситејевог предговора насловљеног *ПХ*. Идеје које је ту поставио, Доситеј је реализовао у *Совейшима*, којима се *ПХ* може тумачити као предговор с имплицитном поетиком.

P.S. Пажљивијег читаоца упућујем и на краће коментаре уз *ПХ*, а налазе се у: Д. Обрадовић, *Сабрана дела. Књига 1*, Задужбина Доситеј Обрадовић, Београд 2007, 159–163.

ЛИТЕРАТУРА

- Бојић, 1994 – Лазар Божић, *Памятникъ мужемъ у славено-сербскомъ книжеству славнымъ* (фототипско издање из 1815, прир. М. Д. Стефановић), Прометеј – Културно-просветна заједница Војводине, Нови Сад 1994.
- Брковић, 1996 – Мирјана Брковић, *Српске књије и ѱериодика 18. века Библиотеке Матице српске*, Библиотека Матице српске, Нови Сад 1996.
- Гавриловић, 1900 – Андра Гавриловић, *Досиѿије Обрадовић. Књижевне расѿправе, нови ѿрилози, мисли и белешке*, Књижевна задужбина И. М. Коларца, Београд 1900.
- Гавриловић, 1904 – Андра Гавриловић, „Доситије у Трсту. 1802 – 1806.”, *Годишњица Николе Чуѿића*, Београд 1904, књ. XXIII, 233–268.
- Genette, 1991 – Gérard Genette, „Introductio to the paratexte”, *New Literary History*, 22, 1991, 5–17.
- Денић, 1974 – Чедомир Денић, „Љубезни Харалампѿје”, *Ковчежић. Прилози и ѿрађа о Досиѿеју и Вуку*, Београд 1974, књ. XII, 7–33.
- Деретић, 1974 – Јован Деретић, *Поеѿика Досиѿеја Обрадовића*, „Вук Караѿић” Београд 1974.
- Деретић, 1979 – *Почеци српске књижевне криѿике. Српска књижевна криѿика. Књ. 1* (прир. Ј. Деретић), Матица српска – Институт за књижевност и уметност, Нови Сад – Београд 1979.

- Деретић, 1997 – Јован Деретић, *Поеџика српске књижевности*, „Филип Вишњић”, Београд 1997.
- Зелић, 1897 – *Жиџије Герасима Зелића*. Свеска прва, Српска књижевна задруга, Београд 1897.
- Јаварек, 1961 – Вера Јаварек, „Доситејево интересовање за дела енглеских моралиста XVII и XVIII века. (Гледано кроз његове *Совјетне здравито разума*)”, *Ковчежић. Прилози и траћа о Доситеју и Вуку*, Београд 1961, књ. IV, 5–14.
- Кириловић, 1950 – Димитрије Кириловић, *Каталог Библиотеке Мајнице српске. I. Српске књиге 1494–1847*, Нови Сад 1950.
- Кириловић, 1950а – Димитрије Кириловић, „Одговор на одговор Људмиле Михаиловић”, *Библиотекар*, Београд, II/1950, 2–3, 288–290.
- Кириловић, 1950б – Димитрије Кириловић, „[Одговор на критику Људмиле Михаиловић].” *Летопис Мајнице српске*, Нови Сад, 126/1950, књ. 365, св. 3–4, 214–216.
- Кићовић, 1950 – Мираш Кићовић, „Емануило Јанковић и Сава Мркаљ. Поводом фототипских издања њихових дела”, *Библиотекар*, Београд, II/1950, 2–3, 132–140.
- Кићовић, 1959 – Мираш Кићовић, „Да ли је Доситејево *Писмо Хараламију* објављено посебно”, *Ковчежић. Прилози и траћа о Доситеју и Вуку*, Београд 1959, књ. II, 17–21.
- Костић, 1952 – Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској њерсејкџиви XVIII и XIX века*, Српска академија наука и уметности, Београд 1952.
- Маринковић, 1960 – Боривоје Маринковић, „Три прилога проучавању Доситеја Обрадовића”, *Ковчежић. Прилози и траћа о Доситеју и Вуку*, Београд 1960, књ. III, 100–108.
- Маринковић, 1961 – Д. Обрадовић, *Сабрана дела III. 1811–1961*, Просвета, Београд 1961.
- Маринковић, 1963 – Боривоје Маринковић, „У трагању за истином о Доситеју Обрадовићу (III)”. – *Књижевност*, Београд, XVIII/1963, св. 11–12 (новембар-децембар), 498–513.
- Маринковић, 1963а – Боривоје Маринковић, „О Доситеју и поводом Доситеја. Одговор Младену Ст. Ђуричићу”, *Књижевност*, Београд, XVIII/1963, св. 9 (септембар), 291–297.
- Маринковић, 1970 – Доситеј Обрадовић, *Живот и њиркљученија...* (прир. Б. Маринковић), Издавачко предузеће „Рад”, Београд 1970.

- Миодраговић, 1911 – Јован Миодраговић, „Доситеј Обрадовић као просветитељ народа српског”, *Годишњица Николе Чујића*, Београд 1911, књ. XXX, 48–102.
- Михаиловић, 1950 – Људмила Михаиловић, „Каталог Библиотеке Матице српске. I. Српске књиге 1494–1847.”, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, 126/1950, књ. 365, св. 3–4, 213–214..
- Михаиловић, 1950а – Људмила Михаиловић, „Поводом Каталога Матице српске”, *Библиотекар*, Београд, II/1950, 2–3, 285–288.
- Михаиловић, 1959 – Георгије Михаиловић, „Кад је изишло Доситејево *Писмо Хараламију*”, *Ковчежић. Прилози и траћа о Доситеју и Вуку*, Београд 1959, књ. II, 22–23.
- Михаиловић, 1961 – Георгије Михаиловић, „Библиографија дела Доситеја Обрадовића, издатих за његова живота”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд 1961, књ. 27, св. 1–2, 143–148.
- Михаиловић, 1964 – Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964, 161–162.
- Николић, 2005 – Ненад Николић, „Програми просвећености Захарија [?] Орфелина и Доситеја Обрадовића”, *Научни саопштења слависта у Вукове дане*, Београд 2005, 34/2, 17–28.
- Новаковић, 1911 – Стојан Новаковић, „Доситеј Обрадовић и српска култура”, *Споменица Доситеја Обрадовића*, Српска књижевна задруга, Београд 1911, 5–37.
- Новаковић, 1869 – Стојан Новаковић, *Српска библиографија за новију књижевност. 1741–1867*, Српско учено друштво, Београд 1869.
- Noyes, 1953 – George Rapall Noyes, *The Life and Adventures of Dimitrije Obradović...*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1953.
- Обрадовић, 1961 – Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела. I. 1811–1961*, Просвета, Београд 1961.
- Остојић, 1911 – Тихомир Остојић, *Живот Доситеја Обрадовића*, Нови Сад 2/1911.
- Поповић, 1892 – *Живот и прикљученија Димитрија Обрадовића...* (прир. Ж[ивко] Поповић), Српска књижевна задруга, Београд 1892.
- Скерлић, 1909 – Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1909.

- Стефановић, 1998 – Мирјана Д. Стефановић, „Каталог српских књига XVIII века”, *Зборник Мајице српске за славистику*, Нови Сад 1998, 54–55, 282–285.
- Стефановић, 2005 – Мирјана Д. Стефановић, „Аутор и јунак: Восса della verità аутобиографије”, *Зборник. Жанрови српске књижевности. Порекло и његова облика. 2*, Филозофски факултет Нови Сад – Orpheus, Нови Сад 2005, 113–133.
- Стошић, 2006 – Љиљана Стошић, „Библијске пословице и изреке (2)”, *Даница. Српски народни илустровани календар за јодину 2007* (ур. М. Матицки – Н. Милошевић-Ђорђевић), Вукова задужбина, Београд 2006, 351–377.
- Шафарик, 2004 – Павел Јозеф Шафарик, *Историја српске књижевности* (прир. М. Д. Стефановић), Завод за уџбеник и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска, Београд – Нови Сад, 2004.
- Шмаус, 1934 – Алојз Шмаус, „Пословне везе Доситеја Обрадовића са фирмом Breitkopf (Неколико докумената)”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд 1934, књ. XIV, св. 1–2, 27–41.

*
* *
*

Чшо јесѝ ѝаѝа. С немецкој ѝреведено Михаилом Максимовићем, инѝийекѝора земунскија конѝумаѝиј ѝисарем, Беч 1784.

К читатељу љубезному

Две вешти век наш неописано прослављајут. И кол више прослављати будут в потомках наших! Тија сунт, о читатељу љубезни, скипт[а]р Јосифа II и жез[ло] Мојсејева архипастирства. Кто мње в том воспротивит сја!

Јосиф в владенији својем подобнаго не им[а], Мојсеју од благостојанију цркви себе врућених непрестано печет сја. Јосиф глагољу преудивитељни муж они ниже труда шт[е]дит, ниже покоја лушчаго имејет, как’ народу својему облекћенија дати мошти [моћи]. Но, и Мојсеј подобноје в званији својем творит.

Сија мње в памјати мојеј расуждајушту и Божјем промислу о тако всем[о]л[и] твејше урежден благодарашту, возбудиша, дело сије малоје многим на ползу и просвештеније разума служашеје, на матерњи јазик наш превести и роду мојему славеносрпскому предложити, да би укореењена злоупотребљенија не само увидети, но и од такoвих удаљавати сја могли.

А мње ничтоже љубезнеје јест, как' национу мојему с свакоју возможностију полезним бити и јему аште и животом мојим послужити.

Максимовић

*
* *
*

Михаило Максимовић (?–1819), који је тек кратко боравио по Европи, и то у Бечу и Будиму, своје критичко интересовање за друштво којем је и сâм припадао однеговао је још у вароши у којој је провео највећи део свог живота – у Земуну. Интересантно место, и историјски и културно! Кад год је, наиме, Београд долазио у турске руке, расла је важност овог дунавског града, као прве аустријске одбране од Турака. Периферијски је добијао позицију само у мирнијим временима, онима у којима је близ му Београд био у аустријским или српским рукама. У таквој средини, која је добијала или губила на својој важности, живео је наш писац; то је било место организовано од 1751. године као војнички стратешки важно, али се убрзо претворило у град с магистратом и градском управом³⁶. Већ 1764. Земун је имао око 3000 становника разних националности³⁷, без војника укључених у овај

³⁶ Указом Марије Терезије Земун је ослобођен војне обавезе, како би се могао „посветити економији, трговини и занату” (Ратко Мамузић, „Занатлије Срема друге половине XVIII века”, *Раг војвођанских музеја*, 6, 1957, стр. 81).

³⁷ Игнац Шопрон каже „конгломерат различитих нација”, уп. Ignaz Sopron, *Monographie von Semlin und Umgebung zumeist nach handschriftlichen Quellen*, Im Selbstverlage, Semlin, 1890, стр. 299.

број³⁸. То је време у којем је већ могао да борави Михаило Максимовић у Земуну. Ту је живот грађана – свакако док је наш писац био управник Привредно-полицијског одељења Земун – доживео знатан преокрет, поготово у време аустро-турског рата (1788–1791).

У Земуну је тад боравила множина војске и странаца; због тога су улице калдрмисане и означене својим именима; то је период у којем је Тодор Апостоловић платио да се и за потребе земунских пограничних насеља ископа бунар, свакако из хигијенских разлога, па се онда око тог „Тошиног бунара” уредила шумица у коју су Земунци лети долазили „на разоноду”³⁹. Као мали Беч са својим Гринцигом, и Земун Максимовићевог дела живота у њему, почео је да живи градским животом; имао је своје четири пекаре, три месарнице, три лицитара, три ковача, четири мотикаша, три колара, четири бачвара, чак по седам сапунџија и обућара, три ужара, две сајцијске радње, три стаклоресца, једног златара странца, једног чешљара, четири бербера, два кожара, једног гумбара⁴⁰. Уметнички живот одвијао се у немачком позоришту с опером, о чијем репертоару извештавају и бечке новине, које су излазиле на немачком језику. Ту је наш писац свакако добро савладао немачки језик; ту је, као градски чиновник, бринуо о градској хигијени, градској каси и реду по вароши. Читава ова мала слика Земун показује како је Михаило Максимовић sazревао у јозефинистичком окружењу, у оном идеолошком покрету који је себе политички надрастао и претварао се у културолошки образац, као нови поглед на свет и просвећених и критичкопросветитељских усмерења⁴¹.

³⁸ Петар Ст. Марковић, *Земун од најстаријих времена па до данас*, Штампарија Јове Карамата, Земун, 1896, стр. 87.

³⁹ Лазар Ђелап, „Земунски војни комунитет (1717–1881)”, *Сјоменик САНУ СХVII. Одељење друштвених наука*, н. с. 19, 1967, стр. 91.

⁴⁰ Ignaz Sopron, *nav. delo*, str. 327; Р. Мамузић, *нав. рад*, стр. 81.

⁴¹ О јозефинизму, иако је писано у појединачним и вредним радовима, у српској науци још увек не постоји монографија. Више се овом идеологијом епохе бавио Мита Костић; након овог историчара, заћутало се о преважном добу за српску културу, као специфичан културолошки образац који је узео маха код просвећених

И српска књижевност створила је јозефинистичку литературу критичко-просветитељске идеологије, као оригинална и као преведена дела. Најпре, још у доба царице Марије Терезије, на српски је 1773. године Константин Филипидес де Гај превео с немачког књигу о Јосифу II. Већ 1784. године Михаило Максимовић превео је Ајблову књижицу полемичког наслова *Чџо јесџи љаџа*. Две године касније, Јован Мушкатиновић, у јозефинистичком духу, размишља о сувишним празницима који онемогућавају народ да редовно ради (*Крајкоје размишљеније о љразници*), а наредне, 1787. године, с посветном епистолом на немачком свом цару Јосифу, Емануил Јанковић преводи с италијанског Голдонијеву комедију *Трјовци*. У складу с уверењем јозефинистичке управе, 1788. на српски се преводи *Ојшџи закон о хуманијем схватиању љресџуџа и казне*.

Срјске новине, 1791. године, у наставцима (у бројевима 68–70) објављују у преводу „Разговор Потемкинов“; тема је антиклерикална, тј. скучен, заправо, конзервативан дух који је узрок разних побуна против напретка. То је, заправо, Волтеров текст у облику дијалога с великанима историјске сцене, просвећеним апсолутистима Маријом Терезијом, Петром Великим, Фридрихом Пруским, али и с Хорацијем и Лутером. Већ наредне године, 1792, Михаило Максимовић објављује *Мали буквар за велику децу*. У два издања (1794; 1799) преводи се на српски *Кесара Јосифа молиџвена*

Срба. Конрад Клевинг томе посвећује свој важан рад, који је, међутим, остао само на тек по којем имену српске науке и без познавања новије литературе (Conrad Clewing, „Der Josephinismus als Begriff und Epochenvorstellung in der kroatischen und serbischen Historiographie“, у: Franz Leander Fillafer – Thomas Wallnig (Hg.), *Josephinismus zwischen den Regimen*, Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2016, str. 259–285). Без обзира, међутим, што и Јован Скерлић, још 1909. године, говори о јозефинизму, можда би ипак требало наћи му основу у терезијанству које је за четрдесет година свог идеолошког обрасца могло да изнедри идеје цара Јосифа II. Да је овај немачки историчар на тај начин посматрао тему, онда би му се у видокругу нашли радови и Боровоја Маринковића и његових ученика, у којима се на српској основи мањинског народа у Аустрији огледају последице јозефинизма, које су праћене појединачним радовима и историјскокњижевним и културноисторијским интерпретацијама појединих писаца као изразитих јозефиниста.

књиџа, потпуно у јозефинистичком духу⁴². Уз ове ауторе и дела, јозефинистичкој струји у целости, или бар делом свог опуса, могу се убројити и Григорије Трлајић, поготово са својим планираним преводом најчувенијег романа доба просветитељства – иако је оно објављено на француском још 1699. године – Фенелоновог романа *Телемах*, оног дела за чијим преводом на српски јадикује Доситеј Обрадовић – изразити јозефиниста, Михаило Максимовић је рекао „волномислеца“, тј. слободоумник, слободни мислилац – још од свог првог објављеног рада, 1783. године (*Писмо Хараламију*). Из црквених кругова јозефинистичкој струји свакако би по својим напорима за образовањем калуђера припадао Мојсеј Путник, бачки владика, веома омиљен у народу⁴³.

Сва, дакле, она уводна јадиковка, мада не и тиновски свакидашња, па и цео мало шири увод о Земуну само би наоко били непотребни, кад се у следу приче не би показали итекако важним, наимае, у каквој се то грађанској средини развио Михаило Максимовић у јозефинисту, и то још пре свог одласка у Беч. Тај царски град, који је изнедрио и сатиричку оперу Кристофа Вилибалда Глука, посвећену општељудским етичким начелима, још је од времена царице Марије Терезије неговао конфликтни однос с папском столицом, о чему сведочи огромна преписка међу овим политичким силама; не треба стога да чуди да је тај слободарски став према ортодоксности папе настављен и у време њеног наследника. Кад је коначно ипак било уговорено да папа званично посети Беч, међу јозефинистима, у које се убрајају и важни теолози, распирила се дискусија, која је у резултату 1782. осванула књижицом убојитог наслова *Шта је папа?* (*Was ist der Pabst?*). Иако је била само једна у низу критички постављених наслова многобројних брошура овог бечког теолога (*Шта је бискуп*, *Шта је свештеник*, *Шта је*

⁴² Уп. Мита Костић, „Кесара Јосифа молитвена књига из године 1794.“, *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик*, XIII/2, 1965, 319–328.

⁴³ Уп. Ђоко М. Слијепчевић, *Стеван Стрешинић*, Влад. Н. Рајковић и комп., Београд, 1936, стр. 114–117.

монах, *Штѝа је каноник, Штѝа одржава брак* итд.), књижица Јозефа Валентина Ајбла (1741–1805) о папској столици, међу свим осталима које учено и разумљиво расправљају против догме црквеног живота, постала је најпопуларнија. Доводећи у сумњу идеју примата папинства, чак и ако је настала из дневнополитичке потребе, тј. предстојеће папине посете Бечу, она је у јозефинистички расположеном Бечу, у којем је владао утицај просвећеног Зоненфелса⁴⁴, дочекана с одушевљењем⁴⁵.

Још увек у Земуну, Михаило Максимовић, две године након изласка Ајблове књижице, објављује свој превод на српски⁴⁶, на који се у његовом граду, под аустријском управом, итекако благонаклоно гледало. Тај превод објављен је с његовим оригиналним предговором. Кратак, на три стране најмање осмине, овај уводни текст показује да је наш писац читао Доситеја Обрадовића. Замислите, поштовани читаоци, годину дана након објављивања двеју књига Доситејевих – *Писма Хараламѝију* и првог дела *Животѝа и ѝрикљученија* – у Максимовићевом предговору постоје директне чињенице које потврђују овог земунског чиновника и писца као познаваоца Доситејевог дела! Уз велику похвалу свога цара Јосифа, који својим реформама даје моћ народу да расуђује, Михаило Максимовић користи и директну фразу из Доситеја, и то баш из *Писма Хараламѝију*, у којем се најављују *Советѝи*

⁴⁴ Уп. М. Д. Стефановић, „*Наравоучиѝелна комедија*“, поговор у: Е. Јанковић, *Трѝовци* (прир. М. Д. С.), Службени гласник, Београд, 2008, стр. 145–146.

⁴⁵ Manfred Brandl, *Der Kanonist Joseph Valentin Eybel (1741–1805). Sein Beitrag zur Aufklärung in Österreich. Eine Studie in Ideologie*, Verlag Wilhelm Ennsthaler, Steyr, 1976, str. 169–198. Ипак, с друге стране, против Ајбла и његове књижице у року од месец дана објављено је преко 70 брошираних издања.

⁴⁶ Максимовићев превод, под насловом *Чѝо јесѝ ѝаѝа*, очигледно је био опасна лектира и у каснијем добу, мада још увек за живота преводиоца. Тако је 3. фебруара 1808. Намесничко веће известило новосадски магистрат о одлуци цара Фрање I, којом се забрањује да у употреби и дистрибуцији буду четири књиге на српском. Прва на том списку била је *Чѝо јесѝ ѝаѝа* (1784), а ту су још били наведени: еп Гаврила Ковачевића *Пјесн о возмуѝиѝенији в Србији* (1806), календар за Србе за 1808. годину и дело Николе Стаматовића *Славеносрѝском роду и оѝиѝестѝиву од народољубѝца*. Било је забрањено и ѝихово прештампавање, а сви примерци ових књига, ако их је још било у књижарама, конфисковани су; уп. Васа Стајић, *Грађа за кулѝурну иѝторију Новоѝ Сада*, Матица српска, Нови Сад, 1951, стр. 208–209.

здравої разума (1784)⁴⁷: „на ползу и просвештеније разума”; а из *Живоїа и ѿрикљученија* искористио је за наслов свог предговора Доситејеву синтагму „к читатељу љубезному”. До тада нико од српских писаца није употребљавао ове синтагме, ниједну од њих. Уз то, опет доситејевски, на крају увода каже како ће се свим својим могућностима трудити да буде од користи. У контексту јозефинистичке литературе на српском језику, а досад незапажено у науци, оваква употреба Доситејевих идеја о благонаклоности читаоца, јер му се читањем разум просвећује, утврда је колико је стамен камен темељац и дело Михаила Максимовића.

У истом, доситејевском тону овај писац наставља свој књижевни рад. Толики познавалац Доситејевих тема, од којих је и борба против сујеверја калуђерског била међу главним европским просветитељским идејама, пронашао је још један свој узор у бечком агилном писцу, новинару, памфлетисти, издавачу – Јозефу Рихтеру⁴⁸. Чист српски језик⁴⁹ и актуелна тема – све то изазвало је Павела Јозефа Шафарика да у својој *Историји српске књижевности* каже како би читалац, да не зна име аутора *Малої буквара за велику децу*, помислио да је ту књигу написао баш Доситеј Обрадовић⁵⁰.

(одломак из предговора М. Д. Стефановић, која је прир. књигу
Јероїеј Рачанин. Јован Рајић. Михаило Максимовић,
Издавачки центар Матице српске, Нови Сад 2017, 221–230).

⁴⁷ Уп. М. Д. Стефановић, „Један непознат предговор Доситеја Обрадовића”, у: *Зборник синхронијско и дијахронијско изучавање врста у српској књижевности* (ур. Зоја Карановић), Филозофски факултет у Новом Саду, Нови Сад, 2007, стр. 103–117.

⁴⁸ Уп. М. Д. Стефановић, „Прва сатира у српској књижевности”, у: М. Максимовић, *Мали буквар за велику децу* (прир. М. Д. С.), Службени гласник, Београд, 2009, нарочито стр. 103–112.

⁴⁹ Михаило Максимовић први је у српски језик унео и следеће речи, које се отад употребљавају: абије, беамтер, васингтон, дајч, камерјунгфер, колер, хинатљив.

⁵⁰ П. Ј. Шафарик, *Историја српске књижевности*, Вукова задужбина – Матица српска – Завод за уџбенике, Београд – Нови Сад, 2004, стр. 287.

*
* *

Алексије Везилић, *Крајњкоје најписаније о сјокојној
жизни*, Беч, 1788.

Предис[л]овије

Благоразумни муж Плинији⁵¹ казујует никакову књигу тако злу бити каја отњуд ползи в себе не би содржала. Мњу и ја такожде, што сије малоје дело јуности славеносрпској, ради којеја написано јест, иногда прочитати полезно будет. Будет ли извесно настојашчеје дело полезно по прочитанији, расужденију благосклонаго читатеља сије решеније остављају.

В. Вел. Вараде, 1. маја 1788.

*
* *

Малени предговор (исти у оба издања књиге: 1788. и 1813) за обимну књигу и то стихова⁵²! А о лирици нигде ни спомена у њему. Или је ипак реч и о томе? Много питања, а тек индиректних одговора. Алексије Везилић (1753–1792), песник неколико дела, усамљеник и за живота и на самрти, осећао је да своју лирску песничку снагу треба да постави у поетику просветитељства. Овај кратки уводни текст, као уобичајен говор на почетку књиге, јесте просветитељски усмерен, а односи се на његову збирку стихова о спокојном животу. Који је то живот? Онај који себе умирује читањем корисних књига. Грешком у животу сматра губљење времена над прочитаном књигом чије се зло налази у томе што је потпуно бескорисна. Ползу својих стихова, дакле, песник види у размишљању свог читаоца над прочитаним. Уистину, теме

⁵¹ Плинији, књ. 3, в посл. 5 [напомена песникова].

⁵² У књизи постоји и додаток – „Прибављење” – у којем су стихови о важним Србима; песмама у том делу Везилићеве књиге претходи још један предговор – једнако кратак као и први – у којем се тематизује овај додаток књизи.

његове књиге јесу просветитељске, будничке над српском великом прошлошћу, разумне јер се боре против сујеверја (о чему у *Физици* размишља Атанасије Стојковић, али богме и Доситеј у првом делу *Животија и ѝрикљученија*), блуда, пијанства, гнева, зависти, гордости и др. Можда му је зато већ друга песма, важна јер је на почетку збирке, посвећена упознавању самог себе. И већ у првој строфи говори да се од себе човек не сме отуђити, чак и кад тежи знању:

Днес уже никто оним бити хоштет,
Что сам јест, многи в себе мечтајет,
Шчастљива паче себе многого
Бити инаго.

(„О исправљенији ложнаго мечтанија”)

Само тако искорениће своје самољубље. Теме којима посвећује своје песме јесу античке, па се већ и у томе може назрети онај латинизовани део антике који је био популаран у просветитељству⁵³.

Р. S. Радозналог читаоца упућујем и на следеће издање. А. Везилић, *Крајкоје најисаније о сѝокојној жизни* (прир. М. Д. Стефановић), Службени гласник, Београд 2001, посебно на стр. 199–221. и ту овећи поговор, наравно, о иманентној поетици лирике овог српског писца.

*
* *
*

Доситеј Обрадовић: *Собраније разних н[а]равоучи-
тељних вешѝеј в ѝолзу и увеселеније*, Беч 1793.

Предисловије

Жена кад рађа, трпи велику муку, коју по породу забора-
рави и радује се да се је од ње човек на свет родио. Човек,

⁵³ Уп. М. Д. Стефановић, „Антика”, у: М. Д. Стефановић, *Лексикон срѝској просветѝијељсѝива*, Службени гласник, Београд, 2009, 21–25.

Божје створење, којјега пре није било, а сад је на свет прои-
зишао и постао, но сасвим нов, мален, слаб, незлобив и у все-
конечном незнању! Зашто је дошао овде, зар само да плаче
и да се мучи? Правда да мора и проплакати и промучити се,
но ништа мање није се родио само да плаче. Чрез достотруд-
но и милосрдно милостиви[х] родитеља о њему попеченије
при[х]рањује се и чува, док мало-помало понарасте, стане на
ноге и почне ходити. Недуго затим научи се трчати; и овде
постане време играња, у које се наш, јошт' мален, човек тако
у играње заљуби да, да не огладни и да не заспи, никад од
игре не би престао.

Пуштајмо га збогом, нек се и наигра, то изискује воз-
раст његов; играјући, учи се говорити, разне ствари познава-
ти; чрез то његово младо тело боље расти, ласно окретније и
снажније бива; нек' му тако прође јошт' која година, пак ће
онда видити и познати да се није само за игру родио. Буди он
у којем му драго стању, мора се многим потребним, нужним
и полезним учити ствар[и]ма ако хоће да му добро на свету
буде, а ово свака' хоће и жели.

Сваки човек мора што научити и знати: који му драго за-
нат, или науку, или радњу, и у томе трудољубно и приљежно
упражњавати се да се бољи и изреднији од други[х] (тога
истога званија и заната) покаже и чрез то себе, у колико
благополучније состојаније може, приведе и постави. Који
ово исполни, ако је јоште при тому добар, поштен и разуман
да не само себи и својој фамилији, него и многим другима
у својему општеству помаже и добро чини, тај се достојно
називље благополучан и добродетељан човек на свету. Сада
науке, занати и радње различне су и многочислене међу
људ[и]ма, од који[х] свака' по своме склоњенију и по окрес-
ностима у којима се на[х]оди, један једно, а други друго из-
бира и предузима. Зато, нити је потреба, нити је пак могуће
од једнога различне изискавати занате; једно ваља да пре-
дузме ко жели да у томе совршен и (штоно реч, по избор)
буде; много је боље да је ко у једном послу совршен, него ли
у многим недостаточан и [х]ром.

Довде је речено о томе што се каса до чувственога благосостојанија човеческога, које је, поготову, опште и прочим животним, зашто свако животно створење, неко мање а неко више, овако по својеј природи, промишља за себе и за свој пород да не трпи глад ни жеђ, нити какве друге беде ни нужде. Човек, пак, имајући височија и благороднија преимуштества и дарове, разумној и словесној души својствене и пристојне, не задовољава с[е] самим телесни[x] чувствâ уживањем и наслажденијем, него како ове потребе у добар поредак стави, које ако су и последње по цени и по достојинству, али су прве и неодложне по реду и по потреби, будући да душа и памет и разум неће с телом да стоје ако се ово не [x]рани и не поји и ако се не чува да не презебе; зато, дакле, како се разумни човек с ове стране у безбедство, спокојство и безбрижност чрез занат или трговину, или земљеделије постави, нама[x] му дође разумна жеља да и своје љубопитство и природно љубознање задовољи. Мисли, размишљава, сматра, внима, расуждава, пита, разговара се и непрестано придомишљава се и жели да распространи, рашири и умножи знање своје, да украси ум свој и да обогати душу своју њезиним природним богатством, то јест разумом и премудростију.

Но, ово је незгода што при свем овом урођеном усрдном зактевању и жељи душе к знању и к науци – ако се она нађе у таквим бедним опстојатељствам гди ништа добро ни разумно чути и научити има – случава јој се овде, како год и телу у време љуте глади (зашто глад желуца и душе једнаке су). У тешкој глади сирома[x] човек шта неће јести? Труле дивјакиње или незреле, плеснива проја, црвљив сир, смрадљиво месо, бајатна риба – све је то њему добро дошло, јер желудац за шалу не зна кад му до главе дође. Тако исто бива и души кад почне за љубознањем гладнити: при недостатку истините, разумне и полезне науке узима у себе сирота, лажљива, луда и вредовита прелаштенија ума. Рада би к творцу, а не може да се отисне од твари; тражи Бога, а нађе теле или давора, и ту, при њима, задуго остаје и држи и[x] за

своје богове, чудотворце и помоћнике. И потребују [x]иљаде година да се од њи[x] отисне, а и тако не без криви[x] глава̂. Преповетке од вилâ, летећи[x] змајева, вампирâ, вештица̂ и врачарица̂, како ђаволе ноћом из воде извлаче и шаљу и[x] на неке после – све то млад ум и неискусна душа како чује, тако и верује. А како не би веровала кад чује све то од старији[x] и паметнији[x] од себе: од оца и матере, од деда и старемајке. А зашто они то верују? Е, зар они нису у своје време деца били и то исто од своји[x] стари[x] чули и примили? Ево на који се начин душа при недостатку разумне и полезне науке, сиреч у тешкој глади, с лажом [x]рани и напојава! И овим средством лажи, сујеверја и заблужденија међу људ[и]ма умножавају се и с њима до гроба пребивају.

Да што напротив овога ваља предузети, то овако добросрдечан и благоразуман човек може ласно знати. Потребна је младим душам' добру, здраву и полезну [x]рану давати, коју, кад окусе, познаду и у њу се усладе, на све што је плесниво, труло и смрадљиво [x]оће им се гадити, неће на то ни погледати хотети – то јест, ваља и[x] сврх различни[x] ствари паметно мислити учити, а кад се једаред ум наш на прави пут постави и по њему напредовати обикне, онда ће и сâм о себи управ ходити. Кад се ум наш чрез вниматељно читање и дуго упражњеније чиновно и разумно мислити и судити приобикне, тада и о онима ствар[и]ма које јоште није читао, а у разговор дођу, кадар је од части пристојно расуждавати, или ако су такве какве он јоште не досеже, а он се у њи[x] нерасудно не упушта, него слуша вниматељно и настоји да и[x] постигне.

Сваки доброжелатељни човек, кад лепо и полезно што или чита, или чује, жели да свак' кога он љуби, то исто и чита, и сазна, да бољи и разумнији буде; а ово морамо свим људ[и]ма желити, зашто ће нам свима скупа боље бити кад сви будемо (барем колико је могуће) бољи, разумнији и правдољубивији. Зато у ово време кад се наша национална типографија под управљенијем доброжелатељнога и преизрјаднога националиста на[x]оди, који заисто нити трошка штеди, ни труда жали да је у цветуће состојаније и

совершенство доведе, видим да ће ово општеноужно и всеопштеполезно дело под његовим очима и руководством благополучно напредовати и давножелајемаи успех имати. Моја всегдашња жеља – да штогод лепо и добро читам, то и мојим љубимим’ саопштим – сад се је у мени изнова јошт’ више возбудила, а навластито ову су моју жељу неки опште ползе желатељни националисте поткрепили, обештавајући се како ја хиљаду егземплара, сваки од 20 табака, мојим трошком наштампам, да ће се они старати да се мени цена 5 ових егземплара пошље и на ови начин да сам ја у состојанију и даље о подобном делу трудити се.

Материје илити вешти које ја намеравам с немецкога и с други[x] учени[x] језика на чисто и просто српски преводити, бити ће различнога содржанија. О једној истој материји задуго читати није за свакога и мало је они[x] који задуго читати могу; а на они начин како што су Адизон и њему подобни писали, то је за свакога од стара до млада: три или четири листа сваки може на дан очитати и о тому вас дан мислити, разве да су се ко или која баш заклели да неће књигу у руке узети. Морална или наравоучитељна наставленија, историје накратко, полезне и увеселитељне, размишленија о различни предмети који всегда у разговор долазе, то ће бити содржаније моји[x] превода. Све што познам да је к просвештенију ума, к незлобивом увеселенију срца, к побољшању и украшенију нарава, све што буде к већем совершенству како физическога тако и моралнога човека, то јест телеснога, наравнога и умнога, пристојно и способно, то ћу избирати и једнојезичним нашим сприопштавати, које знам да ће њима пријатно и мило бити зашто сам то већ довољно искуством познао.

*
* *
*

Изабравши за наслов своје књиге, објављене током трећег боравка у Бечу, 1793. године, асоцијацију на наслов првог часописа код Срба (1768) – *Собраније разних н[а]равоучитељних вештиј в йолзу и увеселеније* – Доситеј

Обрадовић следио је већ утврђену поетику просветитељства у српској књижевности. Без обзира на то што је вероватно неке од идеја енглеских моралиста укључио у свој уводни текст, свакако и у свим поглављима у књизи, није одступио од уобичајеног поступка сувремене европске књиге.

Омањи предговор, стилски мајсторски дотеран, показује колико је Доситеј напредовао у оном што би се могло назвати неговањем лепоте исказа. Неколико је таквих метафоризација мисли које духовито и маштовито одсликавају поетику просветитељства, често и у кантовском смеру.

Уводни пасус то већ показује. Поредећи тежину порођаја с каснијим заборавом порођајног бола, кад је дете стасало у човека, Доситеј тим раширеним поређењем – проширеним на читав уводни пасус – описује и људску муку да се знањем, тј. образовањем формира у човека којем ће то знање доносити и радост, заборављајући на тежину којом је негда учио. Просветитељски потом објашњава како само стицање није довољно за обликовање карактера. Потребно је, наиме, бити и добар и од користи и себи и друштву. У сагласју, тако, треба да буду душа, памет и тело; као што је у *Писму Хараламију* (1783) описао три теме својих наговештених *Совети* (1784), тако ни овде не заборавља идеју о просветитељској особи која би требало да буде потпуна у својим карактерним особинама: „Мисли, размишљава, сматра, внима, расуђава, пита, разговара се и непрестано придомишљава се и жели да распространи и умножи своје знање, да украси ум свој и да обогати душу своју њејзиним природним богатством, тј. разумом и премудростију”.

Поређењем ситости и глади показује метафоришно како ће гладан (тј. необразован) човек узимати и лоше књиге и лоша уверења, јер не зна за боља, док ће онај који већ поседује знање избирати само племениту воћку, тј. добру књигу. Овде за такве лоше књиге узима примере бајки, рачунајући просветитељски да су оне празно мечтаније, а не зрела имагинација образованог разума. Поготово је то, по Доситеју, штетно кад се ум почне образовати таквим књигама; зато сматра да треба почети с оним што није

„плесниво”. Овде остаје нејасно зашто се Доситеј оборио на бајке – а ту је убројао с рационалистичким правом и бајања и врачања – кад је и сâм преводио источњачку причу.

Као и Орфелин у предговору *Маџазину*, каже да ће текстови у овој зборничкој књизи бити преведени с других језика, и то на „просто српски”, да ће бити кратки и различите тематике, као би се читалац лакше навикао на потребу читања, а свему том јесте просветитељски циљ – просвећивање ума, незлобиво увесељавање срца и побољшање карактера.

Без обзира на утврђену чињеницу о том да је своје опште идеје у последњем пасусу предговора преузео из једног есеја Вицезимуса Нокса, остаје несумњивим колико је наш велики писац познавао енглеску есејистичку литературу великих писаца, и овог есејисте, као и европски познатог Адисона, који се такође залагао за штампање краћих радова како би се човек привикао на читање; Вера Јаварек упозорава на просветитељску поетику Доситејевој намере: „Обрадовић, као и Нокс, наставља опаском да је збирка која садржи разнолики материјал привлачна мноштву читалаца различитог типа, а оба писца указују на то како се ова разноликост може постићи – и ако је писцу сврха поука, материјал може у исто време да буде забаван и озбиљан, и може да се састоји не само од огледâ већ и од причâ”.

Да је добра књига од највеће користи показује и његова похвала оснивања српске штампарије, тј. оне коју је Стефан Новаковић преузео од Бечлије Јозефа Курцбека. У ту сврху, рачунајући – нажалост, погрешно – да ће његова (добра) књига имати читалаца, обзнањује да *Собраније* штампа чак у 1000 примерака! Авај, ни ова књига није се нарочито продавала.

ЛИТЕРАТУРА

Јаварек, Вера, „Огледи преведени са енглеског у *Собранију* Доситеја Обрадовића”, *Зборник Маџице српске за књижевност и језик*, XXVI/3, 1978, 471–488.

Поповић, Павле, „О Собранију Доситија Обрадовића”, *Глас СКА*, 1938, књ. CLXXVI (90), 1–98; 1939, књ. CLXXIX (91), 81–118.

*
* *
*

С[ава] Т[екелија]: *Једној Арађанина начрћаније основанија за обученије српске деце у Арагу уредити имејушта. Арадском оишћестиву йодне[с]ено*, Будим 1798.

Предсловије

Пре неже ли је ова књижица штампу прешла и зрак света угледала, веће су се нашли добри људи, који, пре него што су је читали, огласили да је противо доброга реда, и автора, који ни име своје није метнуо, оптужили. Зато опет ју читајући и ништа такога не находевши, морао сам тим мислима попустити, да се налазу људи који више зла учинити могу него ја мислити. У ово само време, кад су ми ти гласови стигли, читао сам „Историју Абдеритов”^{*} чрез славнога мужа Виланда написану, који је при концу вторе части изјасненије неко метнуо, из кога јавно се види да је и он негодовање о овоме своме сочињенију морао слушати. Но, будући да се мојој књижици та лепа срећа, пре него што су је читали, трефила, то сам смислио, да би оно славнога мужа на концу доложено примечаније мени за предсловије могло служити.

Речи су тога благоразумнога мужа следујуште: „Известија, која су до мене од свију страна достигла, из двострукога узрока служила су ми на велико утешеније. Прво, да сам себе од внутренаго пребачења, кан да би за Абдерите што рекао, одлакчана осетио; друго, што сам разумео,

^{*} Сваки народ има своје особљиве глупоње, то јест који што разумно мислу учинити, а у делу глупо изађе. Код Грка су били Абдерити, Гаскони код Француза. И Немци имаду своје хиршаор штикле, као и ми што се насмејемо слушајући бошњачке приповетке. *Абдеритије* читати никоме неће бити беспослица. Наћи ће у њима своје Бошњаке, од који[x] унук јошт се гдикоји међу нама налази.

да се моје сочиненије свуда, даже и од Абдерита сами[x] с удовољствијем** чита и особљиво, да трефљену сходност међу старима и новима очудавају, која последњима, зато што су очевидније доказатељство сходства њи[x]овога происхожденија приметили, мора сасвим умилна бити; они мало, који би се потужили, да су врло прилично описани, противо онога множества који су с тим довољни, нису вредни примечанија; јошт и ови мало боље би учинили, да би вешт другојачије, неже ли што толкују, узели, зашто, како се чини, да они нису ради да људи знаду да су они онаки као што су и зато себе у кожу друге зверке увлачу. Изискавала би, дакле, мудрост их, кад то раде, да не би они сами своје уши кроз кожу провлачили и тако указивајући примечаније прочих на себе навлачили, које не би на њи[x]ову ползу служило.

(...)

Ако би тко вами у уво шукнуо, канда би јошт што не буд ту сакривено било, то можете јамачно веровати, да он или не зна што говори или ништа доброга у срцу своме не носи. Прва је мудрост: без лудости бити”.

Моје намереније у овој књижици није друго било него основаније за обучење деце српске уредити. Зар дна нема да Србљи заједно саставши се у пријатељским разговору не би потужили за некоје туге које осећају и преписују ту овоме праведно, ту на онога криво бацају; други же народи пороке и у нашему находјаште чини се, да више се старају нам на очи пребацивати, и казнити, неже ли поправити, или извор их осушити, као и ми што осећамо, а не старамо се истиним начином помоћи се или истражити корен тога зла.

Ја тога свега причину находим у НЕЗНАЊУ, чрез које гдикоији у неподобна дела падају, а право добро не познају, него јошт, ако им који покаже, од њега бежу као од зла. Глупо незнање умалити дужност је свакога на кога место ако знање

** Хоџа моју књижицу јоште нитко није читао, но оно што је Виланд у делу преметио, ја барем у надежди мислим да могу рећи.

наступи то ће сваки своју дужност познати и неће неподобнима делама следовати. Вежество чрез полезне науке може се добити. Ово чрез труд и трошак, а трошка, који нема, да му општество да, које ће се моћи чрез овако основаније добити. При представљенију правде ове није се могло обићи, да похвалу добри[x] намеренија не прославим и худост неваљали[x] пред очима не поставим, да би оно с лепотом ово же с презренијем тем више служило на возбужденије читатељем, да би се на основаније овако согласили.

Ово је кључ с којим се сва тајна чекмецета, кад мислу једни да у овој књижици се наху, отворити могу; даљши труд више што тражити заиста сваки може заштедити, но, ако се који нађе да јој други вид дати хоће, и по буцаци шапуће, да у њојзи што не буд сакривено или тајно има, тај нек' се опомене препомјанути[x] Виландови[x] речи и познаће да или не зна шта говори или ништа доброга у срцу не носи; и ако се у кожу какве друге зверке обукао, боље ће чинити да уши увуче него да чуждим толковањем моји[x] речи на свој карактер примечаније прочих навуче.

*
* *
*

Иако ова књижица Саве Текелије не припада лепој књижевности, која је, наравно, и главна и једина тема поетике српске просветитељске литературе, њен предговор свакако заслужује дужну пажњу, будући да одражава дух српске просветитељске културе. Писан с намером да образложи важност коју има оснивање његовог Текелијанума, овај, у свему велики Србин, иначе одличан цртач, адвокат, путник, политичар, песник, није презао од критике свог рода. Сваку ману, и карактерну наравно, налазио је у незнању. Зато и не чуди што је овом свом делу оставио мото извесног енглеског члана парламента Ерскина, који је 1797. у том демократски устројеном скупу народних представника изрекао, по нашем

писцу, и ове речи: „Кад ће једним словом то време доћи, гди велика већост особа у једним народу довољно би просвештена била, да ползу опште целости видити може, довољно благородно украшена, да би само хотела то видити”⁵⁴.

Предговор је написан у најбољем полемичком тону енглеских просветитеља, на пример, Данијела Дефоа, јер се критички, готово на начин утука, Сава Текелија обрушава на своје критичаре и то јасном поруком да је необразованост негативна карактерна особина. Тај „зли Баил” јесу управо оне особе које су спремне да оцрне какву књигу коју још нису ни прочитали. Духовито, наравно, помало цинично, више иронично, назива „добрим људима” оне који су свагда унапред спремни на оптужбу. Прочитавши још једном свој рукопис, Текелија каже да у њему није нашао ничег негативног, ништа лоше у идејама које он износи. Напротив!

Отуд му се учинило да би добро било такве карактере налазити у чувеној књизи *Повести Абдерићана* једнако чувеног немачког аутора Кристофа Мартина Виланда (Christoph Martin Wieland, 1733–1813)⁵⁵. Овај аутор био је иначе омиљен просвећеним Србима; спорадично се, али увек с поштовањем, спомиње у радовима српских аутора (на пример, код Доситеја, Јована Дошенивића и других). Посе-

⁵⁴ Мото је најпре исписао на немачком, а испод њега додао и свој превод. Већ из тих речи које се налазе у посветној реченици, а која свакако има везе с темом и идејом књиге, види се да ни мото не може да се сматра као облик паратекста, како је то Жерар Женет тумачио.

⁵⁵ Ово дело Виланд је најпре објављивао у наставцима у часопису *Der Teutsche Merkur* (1774–1780); ту га је веома занимљиво насловио – „Die Abderiten. Eine sehr wahrscheinliche Geschichte”, које ће у првом самосталном издању (1781) преименовати у наслов под којим и данас познајемо ово дело. Часописно насловљено, то дело упућује на актуелност теме о томе како присутну (вероватну – „wahrscheinliche”) глупост треба што пре искоренити. Тако је универзалну сатиру о будали, у којој свој удео има и Еразмо Ротердамски, сменио роман о наводном утопистичком друштвеном моделу. „Абдера је свуда”, навео је Виланд у једном писму, а то ће потом искористити и у придодатом „Кључу за причу о Абдерићанима” за свој роман (1781). Говорећи о неименованом појединцу циљао је заправо на колектив којем су главне особине незнање и перфидност; тиме је допринео сврховитости такве критике необразованог ума.

довали су његове књиге на немачком или у руском преводу образовани Срби (митрополит Стефан Стратимировић, епископ Петар Петровић), Доситеј га је 1786. предлагао за превођење. Први том његових *Абдерићана* превео је на српски данас, нажалост, помало, а свакако без икакве основе, заборављен писац Николај Лазаревић (око 1760–1806)⁵⁶. Сава Текелија је, међутим, у својој библиотеци имао оба тома немачког оригинала, издања из 1792. године (том први: књ. 1–3; том други: књ. 4–5); сведочанство о том чува легат Текелијин који је похрањен у Библиотеци Матице српске (сигн. РСТНЕМ 154/1–2). Оно што, међутим, наводи с краја Виландове књиге („Schlüssel zur Abderitengeschichte” – „доложено [додато] примечаније”) не налази се у примерцима из ове личне библиотеке; претпостављам да је Текелија читао раније издање ове књиге које је допуњено двома реченицама у односу на нешто краћи последњи пасус овог Виландовог „додатка” својој књизи. Иако би ова напомена, по неким текелијанским критичарима, могла припадати тек фусноти, она ипак завређује да се нађе у основном тексту овог коментара. Говори, наиме, о томе да је велики српски просветитељ читао више издања оригинала на немачком, али је за себе задржао само нека од њих.

Иако наводи како је и овај немачки писац морао слушати „негодовања” о свом делу, Текелија се заправо, потпуно у духу критичког просветитељства, заправо обраћа

⁵⁶ Први том те књиге издао је 1803. у Будиму; друго издање те књиге изашло је 1824. године, којем је мецена Петар Аси-Марковић додао и своју просветитељски усмерену уводну белешку о томе да је досад помогао штампање седам корисних књига имајући на уму „свагда сиреч општу ползу за последњи конец и слатко увеселеније намеренија мога имајући” (стр. 1). Просветитељска је, чини се, и радња у тој књизи: описује се супротност између философа Демокрита (као симбола образованости, дакле, напредног човека) према заосталој средини у којој јунак живи, која сва плива у сујеверју; дело је питко штиво које лакоћом и разономом поучава о томе какав треба бити. Ни преводилац ни мецена, међутим, нигде нису навели да је већ Сава Текелија донео одужи навод из ове Виландове књиге. Иначе, занимљиво је да је, поред Виланда – чије ће дело *Аиатон* бити у каснијем XIX столећу бити такође преведено на српски – Николај Лазаревић превео биографију маршала Суворова (1799) и *Робинзона Крузоа* (1799).

Србима. Свесно користећи Виландове речи, које уредно преводи⁵⁷, указује како је мудар већ и онај који не жели да живи у незнању („Прва је мудрост: без лудости бити” – Sapientia prima est stultitia caruisse). Одличним полемичким тоном завршава реченицом која сликовито приказује стил Текелијин, али и његову поруку свима који би да његове речи и њихова значења окрену наопачке, тј. да им дају други смисао осим оног просветитељског који се у таквим идејама уистину и налази. Порука је недвосмислена. Она је веома јасна: немојте да Србе бије глас да су Абдерићани, немојте да будете демагози, већ се просветитељски опходите према књизи ако већ не желите према аутору. Можда би могло да се и овако каже: прво скочи, па онда реци „хоп”.

ЛИТЕРАТУРА:

Костић, Страхиња К., „О Виланду код Срба крајем XVIII и почетком XIX века”, *Годишњак Филозофској факултету у Новом Сагу*, 1958, књ. III, 213–228.

*
* *
*

Аждаја седмоглава сиреч описаније седми прехов смртних стихотворним художеством устројеноје и с далматинскога јазика на славеносрпски пречишћено ишићанијем Георгија Михаљевића, Будим, 1803.

(из посвете Димитрију Аси-Марковићу):

[...] књига сија *Аждаја* именујема неоценимија важности јест: прво, содржит она чистоје и к блаженству руководјаштеје н[а]равоученије с многочисленими прекрасними примери ово из свјаштенаго писанија, ово же из разних славнејших писатељеј украшено и, тако решти, јест ли

⁵⁷ У првом издању на немачком (1783), цитати из Виланда налазе се на стр. 315 и 316.

љубопитни читатељ правила чесности в њеј содржаштаја в своју ползу обратит, њинешњаго и будуштаго блаженства учасник будет; второ, што достохвалнога сочинитеља књиги сеја намереније бист искоренити заблужденија, сујеверја и злоупотребљенија в роде нашем находјаштаја сја и вместо сих обнаженују истину насадити; третије, что књига сија зело увеселитель на јест – не обременјајет бо читатеља с тјашкими и неудобовразумительними доказательствима, но веселими и забавними беседами настављајет јего на пут истини. Приспејет к тому и сије што књига сија по вкусу славенских народов устројена јест, то јест, цела књига од начала до конца равномерними и слаткими стихами тако списана јест, да најпростији читатељ великоје услажденије из њеја почрпсти может; једи[sic!]ним словом, сија књига за всјакога человека јест општеполезна, буди он каковог хоштет званија, или пола, или достојинства, всјак своју хвалу или своје пороке в нејаки в зрцале јасно видети может.

Сија изрјаднаја преимущества књиг[a] сеја мене возбудила сут, подражати прочим ревнитељем рода нашего и тују на тип издати. И да би она некоје сијаније получитьи могла, усудих сја благородију вашему тују поднести, во јеже би тем бољшују важност имела и вјаштшеје [веће] вниманије љубопитних читатељеј привлекла. [...]

Георгије Михаљевић,
ко[р]ректор при Ц. К. Типографији универ[ситета]
пешт[анског] и издатељ сеја књиги

(предговор):

Љубезни читатељу!

Књигу сију т[а]штатељним попеченијем мојим в славеносрпски свет произведенују, аки достојни великих трудов предмете усрдним благовољенијем твојим прими. И не восхошти прежде о ползе јеја расуждати, дондеже вниматељно всецелују не прочтеши: тогда бо о внут[а]р писаних содржанијах прилично суд сотворити и спасительнаго

настављенија их плодност почрпати можеш. Јако же бо преже совршенога знанија о чем нибуд истинствовати и без великих подвигов земљеделца добрија плоди земнија снести не возможно јест, тако и књиги сије мерило правди взискујут. Аз же тебе предварително о том тврдо уверити могу, јако ни о труде ниже о времени в чтенији књиги сеја тобоју употребившем раскајеш сја, ибо јаже в њеј не токмо глупују гордост, беспокоејствовеноје лакомство, скврноје блудодејаније, пагубнују завист, смртносноје објаденије, зверскују јарост и гњилују леност добљественим опореченијем изобличајут и ко ображенију благих н[а]равов превосходно служат, но и невиноје духа увесељеније всјачески причинајут.

Издатель

*
* *
*

Слагач у будимској штампарији, а после слома Првог српског устанка учитељ у грузанском селу, Георгије Михаљевић (крај XVIII столећа – прва половина XIX столећа), познат је као аутор *Песни храбрим Србијаном* (1805) и као преводилац *Историје Синдига философа* (1805). Занимљиво је да је језички прерадио *Аждају седмојлаву* Вида Дошена (1720–1778), дело (из 1768) које је, према сведочењу Симе Милутиновића Сарајлије, Доситеј с радошћу читао: „Блажене памети старац Доситије није се стидио признавати кадшто и пред свими и у дружеском разговору, да је он, читавши *Сашира* Рељковићева, по Далмацији Качића пјеснарицу и *Аждају седмојлаву* и *йроч.* помишљати уста и пренуо се и сам о својима првом згодом и приликом, словенским словима, барем, ка и они латинским, свој исти простонародни језик писати у књиге, кад буде негде списавао”⁵⁸. Мора бити да је та Михаљевићева прерада била популарна, чим је поновио прво издање из 1803. године, али тако да је у другом издању (1806) дело објавио без свог предговора. На жалост, ни у једном издању није именовано аутора Дошена (Дошеновића,

⁵⁸ Јован Скерлић, *Писци и књије, I*, Просвета, Београд 1964, 128.

како се каткад овај хрватски писац, свештеник и професор на теолошкој академији у Пожеги потписивао).

Насловна страна оригинала из 1768 – *Aždaja sedmoglava bojnim kopjem udarena i nagrđena iliti sablast griha na sedam glavni[h] griha razdiljenoga oštrom istinom pokarana i prikorena. A drugačije: ukor malovriddnosti čovičanski postavljen u jednu knjižicu koju sabra sličnorično ispisa i na svitlo dade Vid Došen, Dalmatin od mora Velebitskoga* – у српском ћириличком издању је краћа и језички измењена и, понављам још једном, на жалост, без имена аутора Дошена. Што је Михаљевић одлучио да каже како је с „далматинског” пренео („пречистио”) у један од тадашњих књижевних језика код Срба, разлог би могао да лежи у чињеници из Дошеновог наслова, који се ту потписао као „Далматин”. У делу је мењао наслове појединих поглавља (уводне песме и укорâ), поједине речи, па и читаве одломке, а изгледа да је и смањио број стихова⁵⁹. Чинио је, уз уобичајене поступке посрбљавања, како је радио Стефан Рајић с Рељковићевим *Сайиром*, и недопустиве ствари измене у читавим стихованим секвенцама. Поготово није било уобичајено да се изостави име аутора оригиналног текста. Књига је, међутим, била веома популарна. У претплати је већ било продато 500 примерака, од чега је за своју књижару Димитрије Каулиције узео 100 примерака, рачунајући да ће ова хришћанска тема о седам смртних грехова имати своју читалачку публику.

Ипак, занимљиво је како је Михаљевић разумевао поетику онога што би се с дозом резерве могло назвати преводом. У једном делу посвете Димитрију Аси-Марковићу, угарском племићу и уваженом члану Угарског сабора 1790. године, Михаљевић говори о важности *Ажгаје*: поучна је с обиљем примера из црквеног живота; корисна је управо због такве поучности; бори се против сујеверја које злоупотребљава истину; забавна је јер не оптерећује читаоца тешком доказном

⁵⁹ Детаљније о свим овим изменама уп. у: Dimitrije Bogdanović, „Kako je Georgij Mihaljević *Aždaju sedmoglavu* Vida Došena s dalmatinskoga jezika *prečistio* na jezik *slavenoserbski*”, *Nastavni vjednik*, XLI, 1932/1933, 223–237, 287–302.

грађом, већ „веселими и забавними беседама настављајет јего [читаоца] на пут истини“; књига је састављена по укусу словенских народа, тј. писана је једноставно. У предговору спомиње и негативне карактерне особине које се жигосу у *Аждаји*, оне исте које ће устиховати и Алексије Везилић, али само с једном сврхом, да се увесељавањем с таквим примерима понешто и научи из читања оваквих књига. Љубазног читаоца моли да књигу прочита до краја, јер ће једино из *целе* прочитане сазнати каква је корист од ње; за такву поуку користи и метафорички пример ратара који плод са земље види тек кад он сазри, тј. греси о којима књига говори у служби су не само забаве, већ имају и улогу поуке о том како да се изобличеност претвори у морално понашање.

Језиком, међутим, који је ипак био тежак Србима, без обзира на степен образованости, таквим славеносрпским, уз то још штампом црквене ћирилице, као да је противречио својој основној идеји да привуче читаоца. Могло би се пак наћи оправдање зашто је дело тако објавио; наиме, у књизи је реч о хришћанским главним гресима, па је језиком и штампарским типом слова упућивао на тему. Ипак се не може отети утиску да је на тај начин покушавао себе да уздигне, да да важност и себи и делу, што баш и није било у духу оне идеје из посвете како је књига поједностављена за српског читаоца. Штета је, такође, што је у свом прерађивању изоставио и веома занимљиве Дошенове напомене уз поједине стихове. Из њих би се видело колико и у напоменама уважава могућног читаоца, директно му се обраћа, чак и објашњава зашто својој књизи није написао предговор, иначе уобичајен за књиге; тако уз шести део, стр. 227 у одужој напомени пише: „Pridgovora u počelu knjige običajnog nisam postavio zato da sadanje razumne i ljubezne štioce ne bi kako uvridio ili po nikoji način ozloglasio. Prvanji vrimenâ običaj bijaše u počelu knjige različita upućenja, tumačenja i zagovaranja postaviti toga radi osobito, jer u onoj mrkloj i studenoj noći, gdi svitlost od nauka i vatra od ljubavi manjkaše, nadali su se pisaoci, da se lasno mogu namiriti knjige njihove na štioce od koji su nekoji priličniji bili [...]”.

*
* *
*

Павле Соларић, *Кључић у моје земље описаније чрез неколика ѝисма мојему ѝријатѝелу Л. Н.. Nostrum voluisse sat est*⁶⁰, Венеција 1804.

Предисловије

Љубов и пријатељство јесу први основатељни закони који кроз све одушевљено, али бездушно, владају јестество. Њима тако последује трудољубиви мрав и благословена пчела, како и полусвесни слон и богомудри човек; њи[x] не мање набљудава у сунчаној лучи пливајући трунак, него и преко небесни[x] пучина околјездећи четире-месечни Јупитер. Сваком свој особити повод и одмор, но свима совокупно једна непромашима крајња велика кончина. Доста. Ово је нераспојими ланац вселене, с којим каткад само, ко би игда помислио?, смешно безумије потреса. А како ће и не потресати кад устран реда изостаје, у ком се, као у невиди мом неком окуву, само напредовати мора. Марко Краљевић би се, по свој прилици, јуначки насмејао био чујући да се Срби, при јаснејшем свештенију сунца јоште о некаквом просвештенију и пеку, и таште, и беседе, и тим само све већма љубити се траже, и надају...Но, ово није за Краљевића Марка времена, што ја [x]оћу три речи да кажем [...]

*
* *
*

Почетак овог нешто дужег предговора – који се завршава размишљањем о важности употребе народног као српског књижевног језика⁶¹ – садржи неколико занимљивих ставова који се свакако могу разумети као прилог поетици српског просветитељства. Кроз своју елиптично исказану домишљату

⁶⁰ Довољна је наша воља.

⁶¹ В. поглавље о језику.

причицу о томе да би се најчувенији јунак не само српске већ и балканске епике, Марко Краљевић, насмејао на бесмислено уверење о важности говора о просвећености кад већ постоји „јасније свештеније сунца” заправо читаоцу указује на неколико преважних чињеница. Уз то, одмах додаје како је тема о којој говори у својој књизи заправо превазишла средњовековно, тј. старо доба, оличено у лику Марковом као симболом заосталости. Тиме већ имплицира како се залаже за оно што је напредно. Али не говори само о томе кроз те две реченице у којој као јунак столује принц Марко. Реч је овде о много идеја, скупљених и прегнантно изречених, мада тек слућених.

Пре свега, наизглед неспојиво поетички и садржајно с темом књиге – о географији – Павле Соларић већ у првој реченици истиче главну тему просветитељске епохе – пријатељство. То је, по њему, она љубав која влада свеколиком природом (мравом, слоном и др.). Потом: просвећеност види моцартовски, као нови „долазак сунца” – што и јесте метафора која се налази у немачком појму „Aufklärung”; доводи у питање застарели став о томе како не треба уопште размиљати ни питати се о ономе што се види очима⁶²; имплицитно такође упозорава на разликовање појмова просветитељство и просвећеност, али их свакако доводи у нераскидиву везу. „Просвештеније” јесте онај нови став европског човека који – то млади Соларић јасно каже – подразумева како се (раз)ум обавезно мора развијати и кроз љубав према животу на целом свету, али и систематским образовањем. Отуд и прва реченица овог предговора – која наивно може, а без даљег читања, да се разуме као посветна тема пријатељу Н. Л. – више не може да се схвати као невешти почетак предговора који је у поетичком складу с просветитељством.

⁶² Та идеја директно је у вези с духовитом причницом Доситејевој о томе како је неписменом (лик једне бабе) непотребно да размишља о томе шта је природна појава после кише – дуга.

Николај Шимић, *Лоџика српској језика*, I, Будим 1808.

Предисловије к читатељу

Никџо сумњенија џјајостију ум свој о џом да не уџруждајетџ, сиреч исџијуја: џриносиџ ли џросвешџеније џудем џчасџије и блаџоденџивије? Не знајуџиџи обаче да извџстиџи сја ако џудеј џросвешџеније џонајбоље џроисходџиџ из философџеских, џо јестџ из џубомудрених наук[а] заџо чџо џубомудрене науке џеловечески ум од сујеверја и од раболојнаџо мненија освобождајуџиџи, џеловека, разумноје живоџноје, очевидно боље разумним џворјаџи, и од невежесџива суџиџесџивованију џеловека униџџојеније џриџинајуџиџаџо, џочно избављајуџи: џо џему сама џо себи џакових џриџин[а] важностџ всјаџески довољна јестџ џебе, џубезни чџиџаџељу!, а џолзе настџојаџиџија књџиџи удосџоверџиџи. Сеџо ради, и не намерају ја џебе о џаковој џолзе јеја красноречџа велџхвалебними израженијама џредувџиџаџиџи: зане всему и џелому свеџу коџи џросвешџенија сокровџиџем с усџехом ублажајетџ сја, довољно извџсно јестџ колико нужна јестџ лоџика, и колико џаковија џод именованом лоџики наука џемни џо невежесџиву у џеловеков разум, џрочих наук[а] ко изученију лучезарнаџо џросвешџенија зраком озарајетџ, коџоре књџиџе о џолзе, во џолико великом количџестве находјаџиџе сја, јестџ ли ју, блаџосклони чџиџаџељу, с надлежџаџиџим вниманија и џрилаженија џрудом чџиџаџиџи будеш, сџм дејсџивџиџељно уверџиџи сја можеш, како чџо џо желанију в џом моје и џросџирајетџ сја намереније, чџо б[и] Србљи, иносџраних јазиков не знајуџиџи, настџојаџиџуџу џрудом мојим џроизведену лоџику на српскому јазику чџиџаја [...]

В Сомборе, дне 2-го јануара 1808.

Николај Шимић,
венгерских права адвокат,
свободнаго и краљ. града Сомбора сенатор

*
* *
*

Писац скромних литерарних могућности, Николај Шимић (1766–1848) обављао је бројне важне јавне функције, био је сенатор, капетан града Сомбора и адвокат. образовање у Сегедину и Пешти осигурало му је 1811. године место директора свих српских основних школа у Угарској. Из преписке других особа, пре свега Лукијана Мушицког, сазнаје се да је овај Сомборац снажно желео славу, по сваку цену, чак и, на жалост, плагирајући неке стране писце. То му је, осим других дела, свакако могла да осигура и *Лоџика*, приручник помало неспретног наслова, будући да се ради о приручнику на једном од књижевних језика у српској култури на размеђи XVIII и XIX столећа, а не о логици самог језика.

Поетици просветитељства српске књижевности у ширем смислу свакако би могао да припада и Шимићев предговор овој књизи. Већ у уводној реченици поставља реторско питање о важности просвећивања, а које се, како наставља, стиче и из философских дела, јер је та љубомудрена наука – нови термин Шимићев – способна да човека одучи и ослободи од сујеверја и ропске мисли, тј. оне која се аутоматски усваја, а без разумевања и размишљања о нечему. Зато и логика као облик философије по њему доноси корист српском читаоцу којем се два пута директно обраћа унутар предговора („љубезни читатељу“; „благодисклони читатељу“).

Будући да Срби не знају стране језике, како недвосмислено тврди, дискретно наговештава да књигу преводи или прерађује с неког извора. Андрија Стојковић претпоставља да се Николај Шимић служио руским преводом (*Христїјана Бауместїера Лоџика съ латїинскаїо на росїїской языкѣ ѡе переведенная (...) Александромъ Павловымъ*, Москва 1760) књиге Фридриха Кристијана Баумајстера *Institutiones philosophiae rationalis: methodo Wolfii conscriptae* (1735), иначе ученика великог философа Кристијана Волфа. Кад се упореде руски и српски предговор *Лоџици*, види се да је Николај Шимић преузео готове ставове руског преводиоца Александра Пав-

лова, поготово о користи да национална култура има на свом језику овакав приручник.

Оно што је, међутим, ново у односу на руски превод, лежи у несумњивој чињеници утврђивања српских термина за појмове из логике, дакле, из области рационалистичке теорије просветитељства. Чак је и ликовно решење једне вињете у складу с просветитељским тежњама, да се, наиме, од детињства деца уче у разним научним дисциплинама.

ЛИТЕРАТУРА

Кобзарь, Владимир – Тоноян, Лариса, „Первые труды по логике на русском языке в XVIII веке”, *Логико-философские штиудии*, 2021, бр. 4, 326–344.

Стојковић, Андрија, *Развитак филозофије у Срба 1804–1944*, Слово љубве, Београд 1972.

*

* * *

Лазар Бојић, *Памјатник мужем у славно-српском књижевству славним*, (Беч) 1815.

Предисловије

Теплотом љубве – к препочитајемом роду мом – движим, дрзнуо сам решити се на важног овог предмета претпријатије. Одобреније читатеља и читатељница бити ће једино, величајше и мени дражајше, које за мој труд очекивати могу, награжденије. Најдеш ли дело моје наместо одобренија – негодованије, то ћу ја поне с мојим неуспешним покушенијем виспрено из рода мојега духе, који су већ ово исто и досад делати могли, немало возбудити, да ову к високој цели влекушту материју у лушчи доведу порјадок. Нећу ја зато охладнити, а јошт мање даљшег исте материје дејатељства одступити. Радићу колико више узмогу. Сви аргументи које имам стављени нису у књизи будући да

сојуза нејамају с овима лиц'ма, а с којима сходствују, тих прикљученија јошт не описују се.

У „Објављенију” мом под 6. декембра 1814. года, изданом на исту књигу, казао сам: „Ова и многа друга, која ћу у предисловију поменути, дала су ми повод да и ја, спрема наши[x] просветитеља, благодарностију за труде и подвиге њи[x]ове воскипим, српом совести моје, по возможности сила душевни[x], ово плод трудов мојих жњети начнем, ово по пољу остроуми[x] Немаца слаткоухано и нестрено цвеће бирајући, памјатнике њима украсим.” Ево ме сад у предисловију с опоминанијем.

Свако особено и чрезвичајно суштество неко на себе возбуждава вниманија. Такова је суштества древност, најпаче ако су јој јошт какву ползу приносила, из благодарности обоготворила и олтаре им зидала. Све што је у удивљеније постављало, и што јој се непостимо чинило, све је то она за Бога почитовала. Књаз или вожд, који би гремељ победама над народи многими и сретно даљње преходио пределе; мудрец који би дело художествено измислио и произнашао био – више су јој се од смртних бити чинили. Овим је за живота искрене почитаније одавала; овим, из благодарности за дела их чрезвичајна и дивна, и по смрти благоговеније творила. Тако постане множество богова и богиња!

Просвештени Греци и Римљан[и] својим су особам' статуе правили, да први кроме тога националним дичући поносом, просвештене своје под титлом „сед[а]м мудрецев Греције” потомству предаду – биографије спишу. У најновија времена посмотримо Енглезе, Французе, Немце. Први просвештене своје по смрти покрај краљева са[x]рањују; втори свој, Греком всегда славним нег ли подражавајући у четиредесјате постављају*; трећи, пак, просветитељама називају.

Овакова читајући, какво би српско срце било, кад не би чувствитељношћу воскипило и благодареније своје из-

*„England seine Darsteller neben Königen begräbt und Gallien seine Dekorateurs unter die Vierziger setzt” (H. P. Sturz).

лити хотело? Да им може благодареније показати, то сам их ја списао по реду, а важних и биографије. Ако их знамо, образе честујемо, памјат славимо, прикљученија читамо – довољно им благодаренија. Нећеју они злата и сребра! Кости њине ништ’ не чувствују. Ни самага благодаренија они за себе не требујут, но тако је само јестество у чувства уселило наша, да примерним благодарностију следујемо, што би млади прираштај видећи воспламењавао се жељом и тежио подобним бити. Примери влекут!

Каже гд. Стојковић у росијском изданију: „Как два ужаснија војинства сражај с’, решат судбу народо̀в, мирољубиви философ седит в тишине својего уједињенија, испитиваја природу и приготовљаја, может бити, величајшују перемену во всех государствах земнаго шара”.

Из овог судимо што је просвештен человек, заслужује ли почитанија заслужује ли подражанија. Одовуд се, као кроз зрцало, и полза књиге моје види. Видећи и имајући пред очима ползу исте књиге, који би тај родитељ бити могао, који ју не би својему нежному сину или дштери купио, да предметом у њој находјаштим се подражавају? Но, и овде са сожаљенијем морам нека опоменути хладна срца!

Списао сам биографије: гд. архимандрита ковиљског Јована Рајића, историографа нашег српског; и мудреца гд. Доситеја Обрадовића, по немецким изданијам. Гд. пак консилијара ректора Атанасија Ивановића Стојковића и гд. Григорија Трлајића – по преданијам. Последње две, знам, би су совршеније биле, когда бисмо и у оно време ми на нашем језику имали новина. Који, пак, у роду нашем више о овима знао буде, тог ја, теплејше, да ми јавити благоизволи, молим. Ја ћу благодаран бити.

Знајући да биографија сугубу цену има, ако јој се претпостави образ, којего се н[а]рави, дејатељства и мисли очесем представљају нашим, то сам се трудио свакој биографији образ њен претпоставити; обаче све добити не мого[х]. Гд. Стојковића образ (портрет) добио сам од високопочитајемаго г. Игњата Станковића. Поткрепитељи образорезанија јесу

бл. гд. Авксентије Андрејевић од Присаке и гд. Михаил Јовановић. Буди им од рода и мене усрдна хвала!

Господи[н]ам пренумерантом, који су се из одушевљајуште к славеносрпском књижеству ревности пренумерирати и на први плод труда мог изволили, теплејше благодарим. Ваша ћемо ми имена всегда теплу љубов благонаклоности, а потомству благочувствителна срца ваша представљати. Имена ћеју ваша весници бити, да су на срцам вашим благочувствителност, љубов и соучасност всјаког благог претпријатија лежала. Она ћеју се всегда у милаго потомства пролећију памјатствованија находити и к славе Божјеј, који је живот ваш од исленија избавити, милостију и штедротом на тој конец увенчати благоизволио, да милостиви и штедри будете, служити. В прочем, да великог читатеља и читатељницу ово моје делце у добром застане здравију јест јединственоје и особеноје желаније моје, који с всјаким високопочитанијем јес[а]м рода мога

покорни слуга

Лазар Божић

У Пешти, 15. априла 1815.

О КЊИЖЕСТВУ или ЛИТЕРАТУРИ

Славнејши римски вितिја и конзул Марко Тулији Цицерон у парадокси првој описивајући што јест добро и да се оно не у вештех измењенију подложених, но паче у сојужених с чесностију состоји, као високе учености муж в будуштаја прозревајући, знао је да се може наћи који би по неправди и неопределителному разуменију могли лево нег' ли о њему имети мненије. Зато се он всјачески старао, оним предел сумњенија положити, и што би га не прешли, без поруменија возопио: „Dicam tamen quod sentio et dicam brevius quam res tanta dici poscit.”

Когда се овај ретки муж, први и последњи нег' ли после Демостена вितिја бојао, да не рекну да је он стоиков следујући

мненио, а не својему својственому, и придобитими чрез науке изрјадними качества изоштрену разуменију у описанију праваго блага следовао; кол ми паче ја, у одношенију спрема Цицерона, мала и скоро неприметитељна точкица спрема целога тела земног, не би[x] се не токмо бојао, но и вострепетао од зоилов који би ме нег' ли за пристрасна и мненије других следујушта осудити могли. Ничим мање ја свободно рећи, и на радосносну и кротку бумагу нечувственим, обаче истинују водимим, пером оно что ми на срцу лежи и что силно чувствованије моје, управљајемо чистоју совестију, за добро налази ставити премилом роду мом – највећем на свету благу – накратко, хотја би се о овој материји пространо говорити могло, изјавити без всјакаго пристрасија одважујем се.

Овде је моје намереније о књижеству говорити: време је већ да га и с једне и с друге стране подобро размотримо. Оно је малено и велико. Ако оно на памјат приведемо времја, од којег смо се просвештавати почели, књижество је повелико; но, кад помислимо да је деветнаести век (!), онда је оно у одношенију спрема књижества просвештени[x] проче нација – весма мало. За маленост његову обвинити се могућ ученији наши[x] први[x] времена. За величину пак његову дужни смо благодарити ревности писателя наши[x] који су се од оног истог времена, кад смо се просвештавати почели, неусипно трудећи се старали – књижество наше устројити и воздвигнути. Ових наследници, примеру њи[x]ову следујући, непреривно добрим подвизаху се подвигом, и до данашњег подвизају се д[а]на – то је раширити и распстранити.

По мојем желанију, којего знам да су и сви овог философическог века читатељи учасници, хтео сам сва на славеносрпском дијалекту изданија – аки општу библиотеку – очесам рода мога представити, које би се од мене при изданију ове материје праведно изискивати могло. Обаче, ти ћеш ме, роде мој, штедро извинити за то, ибо ово многих желаније превосходи силе моје. Моја ручна библиотека једва и четврту част изданија на славеносрпском дијалекту у себи закључава. Краљевска, пак, т[и]пографија будимска има сва титла, да и егземплар од сваког изданија обаче мени не по-

служи срет, добити титла их, преко пријатеља, а труд мој јошт је мање успети могао. Но, њи[x]ово учтиво извињеније за мене је утешително, ибо кажу да би се к тому изискивало више од пол года времена, а они, наравно, имају свог посла.

Извини ме, премили роде мој! Буди довољен засад с именима писатеља или посредственика књижевства твог. Види писатеље, пак отуда закључуј – нејако књижество твоје. Ова ти ја у азбучному постављам реду и: убо под словом А имена во вечнаја преселивших се, а под Б живих, од којих се јошт по премногу надати право имаш, представљам и у отворена к твојему сопственому књижеству недра сипљем, да се косну благочувствителног срца твог. И ти за труде и подвиге њи[x] ове благодарностију движим воспламенит се и зажелит све что се на твој прекрасном дијалекту печатати буде, купиш и со тим књижество твоје, ручне особеног сваког сина твога библиотеке и число писатеља, који су такожде крв и плот твоја – дети нежни твоји, слатки синови твоји – горда круна и надежда отечества ових, велим, число умножит и распротранит. Сваки се је од ових трудио да что к ползи и чести рода свог принесе.

Књижество славеносрпско своје узима од времена гд. Данила архиепископа за време владенија краља српског Милутина год. п[осле] X[риста]1245. и изјаштна историка. И тихотекући протеже свој први период до гд. архиепископа карловачког и србовалахијског митрополита Стефана Стратимировића.

Књижество првог периода дели се по гд. Добровском на старо и ново.

Старо књижество закључава у себи дела гд. архиепископа Данила, која се нег ли у манастиру Хилендару хране, и деспота Георгија Бранковића, који ј историју Славено-Србов у пет тома писао. Ови се хране у архиепископској националној библиоте[ц]и у Карловци.

Ново пак начало своје узима од Орфелина и продолжава непреривно своју границу и данашњим даном.

Имена состављајуштих и старо и ново књижество јесу следујушта:

А. Усојшии

Аврамовић, Теодор
Апостоловић
Балеовић
Бранковић, Георгиј, деспот
Везилић, Алексиј
Витковић, Петар, парох
јегар. и будимски
Георгијевић, Димитриј
Дамјановић, Василиј
Данил, архиепископ
Дошеновић, Јован
Жефаровић, Христофор
Живковић, Кирил, епископ
Живковић, Јован, доктор
Јанковић, Емануило
Јовановић, Јован, епископ
Јосифовић, Антониј
Јулинац, Павел
Лазаревић, Јован, професор
Лазаревић, Николај
Лустина Викентиј,
архимандрит
Милорадовић, Петар
Мушкатиновић, Јован
Налбановић, Димитриј
Ненадовић, Павел
Новаковић, Дионисиј,
епископ
Обрадовић, Доситеј
Орфелин, Захарија
Петровић, Петар, епископ
Петровић, Аврам, прот.
н[ово]садски
Поповић, Софрониј

Раиловић, Рафаил
Рајић, Јован, архимандрит
Рашковић, Мојсеј
Секереш
Трлајић, Григориј
Филипидес, Константин
Чрновић, Симеон

Б. Живи

Арсић, Еустахија
Бајчевић, Гаврил
Бечкеречки, Герасим,
јеромонах
Бојаџи, Михаил
Видаковић, Милован
Витковић, Михаил, адвокат
Владислављевић, Михаил
Влаховић, Атанасиј, парох
пештански
Вујановски, Стефан
Вујић, Јоаким
Георгијевић, Сава
Давидовић, Димитриј
Дамјановић, Василиј
Дамјановић, Матеј
Дарвар, Николајевић
Димитриј
Добрић, Марко
Јеленић, Арон, ђакон
Живковић, Јован, професор
Живковић, Стефан
Захаријевић, Георгиј (Папа
Захарија)
Јакшић, Григориј
Јанковић, Теодор
Каменичанин

Ивановић, Јефтимиј, прото- презвитер земунски	Поповић, Георгиј, пар[ох] сенћански
Игњатовић, Мојсеј	Поповић, Јован, сенатор
Јосић, Козма	М.-Терезиополски
Ковачевић, Гаврил, књиговјазец	Путник, Јосиф, епископ
Ковачић, Василиј, протопрезв. сегедински	Рајић, Стефан, пар[ох] осечки
Лазаревић, Јефрем	Ракић, Викентиј, јеромонах
Максимовић, Михаил	Рашић, Максим, јереј
Максимовић, Аврам, парох	Рукослав, Јован
Малешевић, Мануил, парох	Соларић, Павел
Маринковић, Константин	Стаматовић, Николај
Мркаиљ, Сава	Стефановић, Вук
Миливојин	Стефановић, Димитриј, пар[ох] новосадски
Милковић, Јоаникиј, игумен	Стојковић, Атанасиј
Михаиловић, Јован	Стојадиновић, Павел
Михаљевић, Георгиј	Стратимировић, Стефан, архиепископ
Мразовић, Аврам	Тукели, Сава
Мушицки, Лукијан, архимандрит	Филиповић, Стефан
Нешковић, Атанасиј	Фрушић, Д[и]митриј
Новаковић, Стефан	Хранислав, Гаврил А. Е. М., архиђакон
Обрадовић, Григориј	Ха[ц]ић, Павел, архимандрит
Петровић, Георгиј, цензор	Шимић, Николај
Пејаковић, Јован, јеромонах	
Поповић, Дионисиј, епископ	
Поповић, Јован, нињешни Берић	

* Рајић у *Историји славенских народов*, част II, стр. 364.

*
* *
*

Задивљујућа је чињеница ентузијазма студента права да напише историју српске књижевности. За дивљење је, такође, и познавање тек завршене једне поетике која се у овој књизи Лазара Бојића (1789–1859) – каснијег осјечког пароха – исправно описује *ејохом ѿросветиѿиѿельсѿива*. Не тако далеке, али у много чему за књижевну историографију значајне, године 1815. појавила се књига којој се већ у претплати одазвао велики број читалаца. Невелика форматом и бројем описаних биографија српских писаца XVIII столећа, књижица *Памятникъ мужемъ у славно-сербскомъ книжесѿиву славнымъ* Лазара Бојића чини се да је, како то већ бива у средини сиромашној штампаним делима, више, на жалост, значила савременицима него потомцима. Њен значај могао би да буде вишеструк. Кад се младић, студент философије у Пешти, лати, у оно време, да састави попис књижевних стваралаца, да, следећи европску науку, изврши поделу српске књижевности на периоде и да пише не само о завршеним опусима, већ и о онима који су тек настајали, попут дела Атанасија Стојковића, онда је данас интересантно и за нашу књижевну историју важно да се одреди место ове књиге у низу оних које су је следиле.

Књига је, према ауторовој замисли, само први део веће целине. Друга књига, на жалост, није никад изашла. Али је већ и овај први део изазвао пажњу неких Бојићевих савременика. Тако, на маргини, у хронолошком попису дела, уз *Памятник*, Лукијан Мушички у својој рукописној библиографији оставља белешку: „Истор[ија] књиж[ества]”. Иако изричито не спомиње карактер књиге, Јохан Чапловић се њоме, највероватније као прегледом српске књижевности, користио да би извршио поделу књижевности и навео имена писаца. У томе доследно следи Лазара Бојића. У групи књига из области историје књижевности Павел

Јозеф Шафарик сврстава и *Памјатник*. Јован Скерлић назива Лазара Бојића „првим биографом српских писаца”, за Драгишу Живковића Бојићево дело припада групи „biografsko-bibliografskih radova” који су „već prvi korak ka stvaranju srpske istorije književnosti”. Иво Тартаља сматра да *Памјатник* „има нека обележја историјског прегледа националне литературе”. Занимљиво је запажање књижевног историчара Миодрага Поповића, који, у много чему слично Лазару Бојићу, саставља историју српске књижевности, али о другој књижевној епоси. За *Памјатник* каже да је то „прва историја српске књижевности” или „први преглед историје српске књижевности”, а за Лазара Бојића да је „први историчар српске књижевности”. За Милорада Павића ова књига представља збирку књижевних биографија. Јовану Деретићу *Памјатник* је, као и Драгиши Живковићу, „први покушај у области историје књижевности”.

Предговор Лазара Бојића, као и странице које следе иза тог уводног текста, свакако се могу тумачити као облик и имплицитне поетике просветитељства у предговору и као експлицитне поетике у додатом прилогу о књижевности. У предговору („Предисловије”), одмах иза посветне епистоле, објашњава своју намеру о штампању овог дела, како би, према обичају у Европи, оставио споменик српским просветитељима, налик Грцима, Римљанима, Енглезима, Французима и Немцима. Напомиње да и Срби треба својим просветитељима да изразе захвалност. Лазар Бојић има исту намеру: „Ако их [писце просветитеље] знамо, образе чествујемо, памјат слаavimo, прикљученија читамо, довољно им је благодаренија”. Лазар Бојић, даље, каже да је биографије Јована Рајића и Доситеја Обрадовића написао по немачким издањима, а Атанасија Стојковића и Григорија Трлајића „по предању”. Уз биографије желео је да штампа и „образе” писаца – јер би читаоцу тако постали ближи – али је успео да пронађе портрете само Јована Рајића и Атанасија Стојковића.

После предговора долази одељак „О књижеству или литератури”. Укратко се описују особине наше дотадашње

књижевности на „славено-српском дијалекту”. У својој личној библиотеци имао је, каже, „једва и четврта част изданија на славено-српском”, а како је будимска штампарија имала по примерак сваког од својих издања, очекивао је њихову помоћ; није, међутим, ни преко својих пријатеља успео да до њих дође. Већ и ово показује намеру Бојићеву да у књизи донесе што потпунији приказ дела из српске књижевности. „Славено-српско књижество” почиње, по њему, од архиепископа Данила II – дакле, најмање познаје матерњу средњовековну књижевност⁶³ – и протеже се до времена митрополита Стефана Стратимировића. Поделу књижевности чини, потом, према Јозефу Добровском, како и сâм каже, па књижевност дели на два периода, стари и нови. Стара књижевност се, како то прихвата од Јозефа Добровског, завршава делом грофа Ђорђа Бранковића. Нова књижевност, међутим, у чему је неоспоран значај ове Бојићеве поставке, почиње од Захарије Орфелина. То представља прво књижевно-историјско разумевање дела овог и данас, из више разлога, загонетног писца. Имена писаца, сложена по азбучном реду, поделио је на две групе. У групи А налазе се имена 33 писца који 1815. године више нису били међу живима, а у групи Б наводе се имена 66 живих писаца У списку се појављује и име Вука Карацића (већ 1815!), што код нас представља прво прихватање Вука као књижевника.

Чини се, међутим, да нема основу чињеница коју Лазар Бојић износи у уводу. Уздижући, с правом, у посветној епистоли и предговору, значај српских просветитеља за нашу културу, у одељку „О књижеству или литератури” чини се да заборавља претходно величање епохе која је дала велика имена наше културе, па каже, поредећи европску књижевност с нашом: „Кад помислимо да је деветнаести век, онда је оно [наше књижество] у одношенију спрема књижества просвештени[x] прочи[x] нација веома мало”.

⁶³ О томе колико су просветитељи познавали средњовековну књижевност, али и оно што су знали, како су сазнавали, вредно је свакако једне студије.

На срећу, његов *Памјайник* оповргава ову одвише скромну претпоставку, јер говори о животу и раду четири значајна имена наше књижевности.

Идеју просветитељства писац *Памјайника* узима као нешто по себи јасно и разумљиво и у складу с таквим ставом не осећа потребу да, у предговору књизи, детаљније опише особине ове књижевне епохе коју представља кроз дело четири писца. Због тога, вероватно, сваког од описаних књижевника не одређује кроз време, већ помоћу биографије и дела. Што и Атанасија Стојковића приказује као писца из времена просветитељства, потпуно је оправдано кад се зна да га је тако схватао и Доситеј Обрадовић. Полазна основа за *Памјайник* била је Лазару Бојићу, тако, идеја просветитељства и личности из овог периода српске књижевности. Стил, можда непримерен научном делу, тзв. литераризацију, Лазар Бојић применио је у опису живота књижевника. Тога се, међутим, клонио у, иначе ретком, опису дела појединачних аутора, на пример, књигâ Атанасија Стојковића. Тај изразито емоционални однос према предмету свог проучавања не би требало схватити као особину која би његово дело могла да одреди као збирку есеја. *Памјайник* није ни збирка четири студије, јер књигу уоквирује уводна студија о књижевности и попис писаца. Ова књижица могла би, у основи, да се пореди са књигом Миодрага Поповића *Историја српске књижевности. Романџизам I–III* (Београд, 1968-1972). У обе књиге представљена је, кроз живот и дела књижевника, једна епоха – Лазар Бојић бави се просветитељством, а Миодраг Поповић романтизмом. Ради се о истом начину обраде грађе, о књижевно-историјском методу који је комбинован са биографским и о сличном стилу којим су описани писци, њихов живот и дела.

Будући да је прва из пера аутора којем је описана литература матерња, Бојићева књига могла би да буде полазиште у промени става о нашој књижевној историографији, о начину на који се она стварала, како се примала и, мада не на најмање важном месту, како се обликовала свест чи-

талаца и омогућавала ширење перспективе код савременика и потоњих истраживача. Мада, на пример, каже да се књига Лазара Бојића „може условно убројати у историје књижевности”, ипак јој, већ насловом свога рада, Ненад Љубинковић признаје статус историје српске књижевности.

Бојићева књига, сада то може да се каже, јесте историја књижевности, јер поседује, у основи значајне, особине таквог истраживања, која писце сврстава хронолошки, описује њихов живот, пописује њихова дела и о њима, каткад, даје свој суд. Засигурно се, међутим, не уклапа у оне врсте књижевно-историјских дела, која се описују као опште историје књижевности, каквих је књига било у Бојићево време, крајем XVIII и с почетка XIX столећа, због тога што дела доследно не класификује по књижевним врстама, што о њима увек не суди и што им не утврђује вредност. Али ова чињеница не умањује њен значај. Време је, тај неумитни сведок, показало добре намере и вредност Бојићевог рада. Часописи, алманаси и забавници почињу да бележе нашу стару и сваку појаву нове књиге. Можда је у тој оријентацији и *Памјатник* имао свога удела.

(Одломак из уводне студије у приређеном издању Бојићевог *Памјатника*, објављене у Новом Саду 1994. године, стр. 5–60.)

ЛИТЕРАТУРА

Стефановић, Мирјана Д., *Библиотека српске књижевности*, Чигоја штампа, Београд 2007, 11–47.

ЕСТЕТИКА

Стефан Рајић (прев.), *Н[а]равоучиџелна книжица за дечицу јосїодином Јоакимом Хајнриком Камџе немецким језиком сочињена, а с немецкајо на јросїи срїски језик Сїефаном Рајићем љреведена, Будим, 1805.*

Драги читатељу!

Различне књиге на свету подобне су различним јастижем. Како год јастија или јела различита у укусу једна од других – на пример: једна слатка, једна кисела, једна горка и папрена, а друга масна, неслана и преслана бивају – тако равним начином и различне књиге у укусу читенија по својству својему разликују се једна од друге.

Кто какво од јела радо има, то с добрим апетитом и једе. Ако су јела злочесто скувана, квари се њиме стома[к] и губе људи због такови[х] своје здравје. Јесу ли јела добро уреждена, то и људи од њих бивају здрави и крепки телом. Напротив, од благоразумно сочинених књига бистри се ум и просвештава душевни разум човека, а од злосочинених књига трују се све душевне и телесне силе и узрокују времену и вечну погибелъ чловеческе душе и тела.

Најнужније и најповољније јело од свију прочи[х] види се бити свима воопште људ'ма добро умешени и испечени хлеб; јер за све воопште пријатен, угоден и здрав бива.

Тако и ова књижица, кроме многи[х] прочи[х], види се у садржанију својему подобна бити хлебу. Хлеб равно свима за препитаније служи. И ова књижица свим воопште – без разлике возраста, состојанија и званија – представља најважније и најполезније у содружеству живота чловеческога наставленије и упутствованије.

Что сиреч сваки човек дужан је спроћу свију должностеј које се тичу самога њега и његова тела и душе, спроћу должностеј које се дотичу цара и царства, началства, законна, војника, дација, поглавара, правосудија, крађе, преваре, лукавства и лаже, проститељне и лажљиве заклетве и тако даље; спроћу должностеј које се тичу до содружества, услуга и угодни[x] дела, зависти, гордости и високоумија, оклеветанија и прогонства, пријатности и непријатности, гнева, непримеренија, говорљивости и неблагодарности; спроћу должностеј домашњег стања, сиреч родитеља, учитеља, сродни[x] и другова своји[x], и служитеља; спроћу сиромаша и животиња; најпоследње, спроћу они[x] должностеј које се саме совести и закона божја дотичу чинити.

Овакову ја теби књигу, предраги читатељу, с немецкога језика на прости наш српски, по возможности поред остали[x] мојега званија должностеј, преведо[x]. Прими ју драговољно и читај прилежно, да усрдним читањем узможеш из ње ону ползу почрпсти и мудрост научити, која свагда најпријатнија и најбоља за свако на свету стање чеснога согражданина у сожителству бива. Не укоравај што у њој несовршено нађеш, јер ти то одавно знаш да је један Бог у свакому делу совршен, а човек ни у какovu бити без погрешке не може. Пространа је њива и за тебе остала. Ори, сеј, жњи за себе и за свакога брата твога, с добрим намеренијем. И буди здрав и душом и телом, простителен, братољубив и благосклон

Твојему

доброжелатељноме пријатељу Стефану Рајићу,
п[ароху] осечкому, и преводитељу ове књиге.

У Осекy, 20-го февруарија 1805.

*

* * *

Према Лесинговом *Лаокоону* развој појма естетике кренуо је од оне преломне тачке која је означила дистанцирање рационализма као философског правца од просветитељства као ознаке за уметничке делатности. Живот тог појма вероватно је настао бар из две претпоставке: 1. из размишљања о разли-

кама међу уметностима и њиховом негдашњем именовању у заједничком појму уметности; 2. одвајање поезије од реторике омогућило је препознавање песничтва као засебне уметничке делатности. Тако је ранија теорија уосећајности почела да живи под именом естетике као науке о уметности.

Питање укуса свакако би могло да припада естетици као науци; тема укуса, још уже, и књижевној науци¹. Интересантно је, међутим, да се у књизи која расправља о естетици код Срба² истражују и сви књижевни жанрови и њихова теоријска и поетичка утемељења. Ни књизи која говори о српској књижевној критици³ није неуобичајено да описује књижевне жанрове, али се у предговору детаљније дотиче и питања укуса. Та необична наука – естетика – ипак се за просветитељску епоху појављује најпре као теорија укуса. Није се, наиме, уопште била обликовала као затворен систем теорије уметности, већ се спорадично, мада често и задивљујуће успешно, реализовала пером многих српских писаца у XVIII столећу⁴.

Најпре је у том контексту занимљив Доситејев есеј о укусу у *Собранију* (1793) у којем се наш писац залаже за могућност васпитања укуса⁵, који му је један од кључних

¹ О укусу расправља и Павле Соларић у свом предговору књизи *Сврх воспитанија к човекољубију* (1809): „Овде морам нешто припоменути. Нек нитко не иде до оне тананости о укусу умити, да, како који младић кроз прах школски толико прође, да књигу управо држати и перо у мастило замочити уме, већ за њега је свака домоводствена или земљеделствена работа штогод простачко и неблагопристојно. Училишта нејамају овога противства са занати и са земљеделијем, дапаче, она настављају и облакчавају сва промишљенија...” (стр. 19).

² Уп. Драган М. Јеремић, *Естетика код Срба. Од средњега века до Светозара Марковића*, САН, Београд, 1989.

³ *Почеци српске књижевне критике*. Прир. Јован Деретић, Матица српска – Институт за књижевност и уметност, Нови Сад – Београд, 1979.

⁴ Иако не улази у корпус овде истраживаних предговора, јер је објављена 1816. године, књига Еустахије Арсић *Полезнаја размишљенија о четирех јодишњих временех...* заслужује бар овако да се наведе; у свом предговору ова песничкиња веома занимљиво размишља о односу живота и уметности као особеног позоришта, тј. о фикцији која би лако могла да се претвори у уметничку стварност.

⁵ Кроз форму сна приказује погубности „мечтанија”, тј. неког облика притворности, а не истинитог приказивања себе. Иако о томе говори и у приповеци „Истина и прелест” (у додатку *Баснама*), овде је још истакнутији критички став према пукој маштарији, тј. показивању онога што није истинито („да се уме пока-

појмова и у песми „Похвала басни”. Из тога би могло да следи како се о укусима може расправљати (што ће Милован Видаковић у свом предговору роману *Велимир и Босиљка* оповргнути старом изреком – о укусима се не треба препирати). Без обзира, чак, што су многи истраживачи у овом Доситејевом раду налазили узор у антици⁶ или у енглеској есејистичкој литератури, неоспорна остаје чињеница о том како је наш писац могао читати управо тако тематизовану литературу, пре свега Вицезимуса Нокса, па је стога потпуно следио поетику европског просветитељства.

Занимљиво је, у вези с тим, да Доситеј управо старо разумевање укуса које је из домена естетике, у свом есеју преобраћа у важну моралну особину; питање укуса постаје у просветитељству тема етике. Изразито видљиво у дослуху с актуелним темама у Европи свог доба, Доситеј о формирању укуса унутар расправе о томе шта је боље – старо или ново – још једном наглашава важан став да се о укусу чак мора расправљати⁷.

Писац који није добио своје место у Станојевићевој енциклопедији, ни биографију у књижевној историји Јована Скерлића, којем није посвећена ниједна већа студија, који је, ето, почесто игнорисан или негативно описиван његов литерарни поступак, тај осјечки учитељ и сарадник бечких *Новина српских*, Стефан Рајић (1763–1813), највећи део своје књижевне делатности посветио је прерадама Матије Антуна Рељковића и преводима с немачког језика. Изгледа да му је најомиљенији писац – ваљда из педагошких разлога – био један немачки просветитељ. То је Јоахим Хајнрих Кампе (Joachim Heinrich Campe, 1746–1818). Од њега је превео два дела: *Sittenbüchlein*

зивати оно шта није”), заправо се ту више говори о карактерним особинама „лицемерног лукавства”, егоизма, логореје тј. испразног говора, дакле, такве маштарије која је штетна по човека.

⁶ Веселин Чајкановић, „О Доситејевим грчким и римским изворима”, у: *Сјоменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911, 72.

⁷ Уп. Јован Деретић, „Одломци из Доситејевих сусрета са Европом”, *Књижевност*, XVIII/1962, књ. XXV, 9, 265–280; Мирјана Д. Стефановић, *Лексикон српској просветитељства*, Београд, 2009, 94–95.

für Kinder aus gesiterten Ständen (1777; превод: 1805) и *Крајика наука о души человеческој* (превод: 1808)⁸.

Преводећи Кампеову књигу за децу, а поучну, Стефан Рајић оставио је свој оригинални предговор, у којем се види његова поетика укуса. Тај текст започиње ренесансном метафором о различитој храни, која се прима код људи различито, јер људи имају различите укусе. Од све хране, међутим, изгледа да је најпотребнији хлеб; али да би био најздравији, мора бити „добро умешен и испечен”.

Тако је и с књигама. Оне су човеку неопходне као што је то хлеб. Али, као што хлеб мора бити добар, тако и књига с укусом може бити од користи⁹. Да навикавање на такво неговање укуса почиње још од детињства – то је поука немачког писца, који се сматра једним од тројице оснивача модерног жанра циљане књижевности – за децу.

Ова благотворна просветитељска идеја о томе како се укус васпитава реализује се у Кампеовој књижици, која на стилизован начин, кроз вечерње разговоре, у облику занимљивих прича, описује познате хришћанске теме: о лажи, о здравом телу и здравом духу, о зависти, гордости, кле-

⁸ Овај немачки писац био је, иначе, веома популаран у српској култури; од њега је, до 1818, преведено на тадашњи књижевни језик Срба још четири дела: *Ошккровеније Америци*, 1 (1809), *Млади Робинзон* (1810, нем. оригинал из 1779), *Теофрон или искусни советник за јуносћ безискусну* (1813).

⁹ О васпитању укуса кроз књиге расправља и Николај Шимић у својој *Лојци*, књизи која се најмање дотиче теме из наслова своје књиге. Тако у параграфу 279 (на стр. 79) каже: „Не читај књиг[а] кроме добрих и жеже ли вкус имејеш, то читај само најлучших; не читај таквих књиг[а] которе вкуса и н[а]равом ко поврежденију приводјат, не веруј таковим књигам[а] которе токмо измишљенаја прикљученија у себи содржајут; упражњај сја таквих књиг[а] во чтеније, какове тобоју намеренаго предмета ко концу тебе привести могућ, следоватељно разних предметов књиге не читај на један крат, онајбоље књиге за неизглаголанаја роду человеческому сокровишта уважајушти, токмо тех књиг[а] во чтенији трудољубно упражњај сја, которе живота твојега состојанију и чину полезне сут; иначе, ни себи, ниже општеству полезен бити не будеш, читај с вниманијем, примечанијем и расужденијем, труди сја из књиг[а] пчел на подобие ползу приобрести; что читао јеси вечером, то јутром прочитавај, да би чтеније твоје у мозгу запечатило сја; на конец, по возможности старај сја с ученими људми имети обраштеніје, да би могао чтенија твојега ползу опитно испитати.” Појам књиге и појам читања у оваквом Шимићевом схватању несумњиво је просветитељски, па би се овај параграф могао без зазора наћи и у одељку о поезици просветитељства.

вети, као и о поштовању других људи. Не треба да чуди што је у свом предговору књижице за децу Стефан Рајић говорио о поетици укуса – чешће на нивоу естетике, али се дешава да укус израња и као етичка тема – будући да је васпитање укуса, и естетички и етички, ушло у немачке школске програме¹⁰. Образовањем укуса стиче се способност тумачења реалности и вредновања разума. У просветитељству општи напад на неукус, а у име природе и природности, односио се на рушење догматског начина размишљања о оном шта *мора* бити добро, стављао је заправо на пиједестал разум, који ће своје врлине одмеравати у критичком просветитељству. Оно што, између осталог, приближава Доситејеве¹¹ и Рајићеве ставове, састоји се у томе да се лепим сматра оно што је морално. При том, појам морала остаје у првом плану, а секундарно остаје оно што је лепо, мада се из тог појма у XVIII столећу искључује „уметнички лепо“¹².

Отуд се и овај кратки предговор осјечког учитеља може сматрати саставним делом рационалистичке поетике просветитељства, која свој сентименталистички став наглашава стилизованим нежним реченицама, али и метафором о „вкусу“ као хлебу за душу¹³.

Пре Стефана Рајића свакако да је било текстова који говоре о укусу, тј. о естетичким мерилима за књижевни текст. Они се овде не доносе, будући да нису предговори, али је неопходно указати на њих. Такви су есеји Доситеја Обрадовића у *Собранију* (1793) и у *Мезимију* (1818)¹⁴.

¹⁰ У просветитељству уопште није било уобичајено да се етика по својим проблемима уписује у естетику (Кристијан Волф, Аугуст Еберхард, на пример). Чак је и Баумгартен означио као циљ естетике извесну потпуног смисленог сазнања, тј. лепоту; уп. А. G. Baumgarten, *Aesthetica*, 1758, § 14.

¹¹ Уп. Андрија Б. Стојковић, *Философски погледи Доситеја Обрадовића*, Београд, 1980, 95.

¹² Зато се у неком будућем истраживању може пратити занимљиво преобраћање просветитељске естетике укуса у романтичарску естетику лепог.

¹³ Уп. и предговор Јована Миоковића – овде у књизи – уз његов превод Езопове биографије.

¹⁴ Уп. Јован Деретић, „Почеци српске књижевне критике“, у : Ј. Деретић (прир.), *Почеци српске књижевне критике*, нав. дело, 9–14.

РОМАН¹

*Велизариј і[осїо]дина Мармонїел[а] [...] из францу-
скаїо на славенски јазик ѿреведен, Беч 1776.*

Благосклони читатељу!

Мужје ведушчи, јако општаја народо̀в полза в знанији и исполњенији взаимних между људми должностеј состојит,

¹ Из овог поглавља изостављају се предговори романа Милована Видаковића, чак и они који су објављени до 1814. године која је међашња година у овој књизи, будући да они вероватно припадају другом историјском тренутку који поетички друкчије реагује на жанр романа. Овде је место да се истакне колико је Јован Деретић био први историчар српске књижевности који је увидео значај предговора за тумачење поетике свог дела, али и жанра у којем је написано и то управо на романима Милована Видаковића. Чак и ако се не би могло увек научно сложити с неким ставовима, поготово о томе је ли предговор облик експлицитне или имплицитне поетике, научно морално је управо не прећутати ту важну чињеницу (уп. Ј. Деретић, *Видаковић и рани српски роман*, Sezam Book, Зрењанин 2016, нарочито стр. 18–26). Из других пак разлога изоставља се и предговор Григорија Трлајића уз његов превод с руског дела *Нума или ѿпросветљајушии Рим* (1801); уп. и немачки превод овог романа писца Хераскова (*Numa Pompilius oder das blühende Rom*, St. Petersburg 1782, gedruckt mit Breitkopfschen Schriften) – ту се дословце на немачки преводи предговор Хераскова. Српски писац/преводац изоставио је предговор оригинала руског писца Михаила Хераскова (1733–1807); у њему има занимљивих запажања која свакако могу да припадају имплицитној поетици жанра романа, поготово кад већ у уводној реченици руски аутор каже како ова повест не одговара у свему историјској истини. Григорије Трлајић пише, међутим, свој предговор. Књигу посвећује „славеносрпским јуношама који уче на мађарском универзитету у Пешти”, па наводи и њихова имена; међу њима су Лукијан Мушицки, Василије Петровић, Павле Стратимировић, Петар Мушкатиоровић, Григорије Обрадовић, Косма Јосић и др. У предговору, насловљеном „Љубезнаја братије!” говори о племенитим делима цара Нуме који је свој народ извео из мрака незнања. Чувено Орфелиново дело о Петру Великом заслужује посебну студију. Будући да његов предговор не садржи оне елементе књижевног разматрања који би били разумевани као облик имплицитне поетике, за ову прилику се изоставља из књиге. Свакако би могао да се разуме као историјски роман-биографија, али само кад се уоче поступци у самом тексту дела.

во жеже би сочињенијама својими онија им извесњејшија сотворили, склоност к исполњенију их возбудили и тем благостојаније их усугубили.

В числе сих роду чловчскому доброжелательних лиц[а], обретајет сја и Мармонтел, парискија Академији член; иже пред некими лети сочини књигу под именем Велизарија, всем добре извеснују, јаже толикују в људех обрете похвалу, јако в кратцем времени не мало на всја во Европе суштија јазики преведена бист. Сије тол великоје просвештених на-родов согласије јест истиноје доказатељство содржимих в њеј полезних настављенија.

Сочинитељ добре ведаја, јако људије в нињејшњем вре-мени сочињенија самаја точију правила каковија либо нау-ки в себе содржашчаја, аки чтенију непријатнаја отмешчут, суди сија настављенија своја в подобије историји облешти и со описанијем славних дел[а] Велизаријевих, и паденија, украсити.

Он пре[д]стављајет нам в сеј књизе Велизарија, того добродетельнаго, премудраго и храбраго мужа, иже завистију и проництвами Јустинијанових велможев, с височајшаго степене благополучија, в беднејшеје состојаније низвржен, потом же и очес лишен бист, иже пријем заповед од двора Јустинијанова удаљити сја и во определеноје јему заточенија место шествовати, не скриваше в срце својем злоби, ниже отмешченијем дисаше, но водим отроком по всјуду јудуже проходилаше, љубов к отечеству, верност владатељем и великодушноје трпеније всех нам прикључајуших сја зело проповедаше.

Младих ловцов самољубијем одржимих научи, в че-сом должност их состојит, сина сељанинова зело о њем со-страждушта од отмешченија одврати; књазу болгарскому тшавшему сја јего на своју привлешти страну, показа кол верен он владице својему јест и в том бедном состојанији својем. Напоследок, беседују и с[а] самим Јустинијаном под именем оца Тиверијева, излија всју силу премудрости својеја, казујушти јему подбрбно таја правила ими же

владетелји суштија под властију их народи благоденствени сотворити могут. Им же народи последујуште владетелем својим послушаније, покорност, верност и добровољноје данодајаније, јако неопходимоје средство к собљуденију општаго блага и тврдост приносјат и људије јако члени општества взаимним между собою должностем научајут сја.

Вменаја аз повест сију и содржимаја в њеј настављенија в совршенејшеје и полезнејшеје дело и знаја јако милосрдним преславнија нашеја владетельници попеченијем способ обретохом, им же веја к просвештенију људеј и служаштаја сочињенија на сопственном нашем матерњем јазике имети можем, не помишљаја о важности дела; и забив недостаток мој в јазике сем, усудих сја превести књигу сију и на свет издати ју.

Добре аз знају јако читатељ ни пријатности ниже подобајушчаго слога тол израдней материји в преводе мојем обрашчет и јако мнози в јазице нашем искуснејшији мужеј превосходнејшија согражданом својим красноречија примери подати могушти, не малоје число погрешенији увидет и смејуштеј сја рекут: Се књигописец! Обаче јегда о жребији тех људеј помишљају, иже чесо на свет издајут, посмејаније сије, во ободреније паче, неже ли в поруганије вмењају.

Прими убо, благосклони читатељу, мали труд сеј усрдно и читај полезнаја сија настављенија. Благодарни благодетельствујуштеј ти, владетельнице, јеја же матерњи промис[а]л ради настављенија и просвештенија твојега способ изобрете, јеже ти познати мошти [=моћи] кол пријатни и слатки сут уст[а]м нашим плоди на сопственеј нашеј њиве произрастши.

*
* *
*

Кад се 1776. године појавио први роман у новој српској књижевности, Срби су очигледно радо читали такво сочињеније, јер се тај превод с француског појавио и наредне године – у другом издању –, а изазивао је све до полови-

не XIX stoleћа издања у различитим облицима и језицима а у оквиру српске књижевности. Иако себе као преводиоца није навео на насловном листу, али је себе на крају предговора потписао као „књигописац” (алудирајући тиме с поругом на могућне критичаре свог превода), Павле Јулинац (1776) је преводом тог романа – *Велизар* – увео француску књижевност у српску културу. За њим ће следити и остали преводиоци с француског. Роман из различити националних књижевности се, иначе, као жељена лектира јављао и код Доситеја Обрадовића (*Телемах*, *Дон Кихој*; *Памела*, *Жил Блаз* и др.).

Преводилац је две године (1750–1752) француски учио у лицеју у Пожуну (данашњој Братислави), који му је свакако био добродошао у дипломатској каријери у Бечу, Русији, Италији. Пре овог, превео је с француског одломак из дела Шарла Ролена (Rollin, 1661–1741) – *Пути к њошћојанеј славе и истиному величестиву* (1775), моралистичко дело нарочито омиљено међу мађарским пијаристима; у уводном делу – типа предговора – говори о сврси овакве књиге: просветити младе помоћу добрих поука о изградњи индивидуалног карактера, о добротинству и правилном говору („красноречију”).

Потом се одлучује да преведе дело *Велизар* (*Bélisaire*) Жан-Франсоа Мармонтела (1723–1799). Прича о Велизару (објављена 1767), војсковођи цара Јустинијана, јесте морална прича „о прогоњеној невиности” Велизаревој, кога су клеветали цареви дворјани. Користећи у свом предговору хорацијевски постулат о корисности и забавности свог штива, преводилац је истакао сопствену жељу да се читалац просвети, што, по њему, наликује проби пријатних и слатких плодова за наша уста, јер су језички изникла на матерњој њиви (ето проширене метафоре за писање на народном језику с темом користи и забаве). Истовремено је то просветитељски утемељена епска расправа о верској толеранцији, о правдољубивости, због које је – испричане у петнаестој глави дела – париски бискуп Де Бомон бацио анатему на целу књигу. Ова забрана изазвала је, наравно, ла-

вину превода *Велизара* на све европске језике, укључујући и на званични језик Ватикана. Тој популарности није одолео ни Павле Јулинац који је, наравно без те спорне главе, дело превео и у две године заредом објавио га 1776. и 1777. године. То је највероватније учинио из разлога што је *имао* читалачку публику – чак је у предговору истакао како је знање велика „полза” – чак и без обзира на то што је дело штампано црквеним словима и славеносрпски, а не на народном језику, иако каже у предговору да дело преводи на „матерњи” језик. Још је једно издање Јулинчевог превода изашло – 1812, а те његове преводе опева Лукијан Мушицки у једној оди. Према Јулинчевом преводу, даље, Марко Јелисејић је направио и 1830. године извео ту адаптирану драматизацију, коју је 1832. године објавио Аркадије Пејић; у години Вукове практичне победе народног језика, 1847. штампан је „превод са славено-српског превода од год. 1777 у прости народни језик”: иако у делу баш и није чист народни језик, нити Вуков правопис, издавач (и преводилац?) С. В. П. у првој реченици свог предговора спомиње превод *Велизара* из 1777, али, на жалост, без имена преводиоца Павла Јулинца; 1852. године у Београду је објављен и француски оригинал овог романа.

Потпуно је разумљиво што је у епоси просветитељства морална приповетка (коју Никола Андрић назива историјским романом) била један од најпопуларнијих жанрова. Тој ознаци „морал” одговарала би заправо етичка и бихевиористичка димензија која се реализује односом међу ликовима Ментора и Телемаха (у *Телемаху*) – који, учитељ и ученик, заједно трагају за знањем и мудрошћу – или цара Јустинијана и Велизара (у *Велизару*): роман је тако доносио ситуације из моралности приватног простора, често и из фингираног живота књижевног лика. Управо у чињеници да су то личности из далеке прошлости, измишљене или историјске, одражавају се могућности и погодности да дело буде безопасно за цензуру. Тако га у предговору – који се може разумети и као поетика просветитељства – тумачи и Павле Јулинац. За њега је ово

дело због користи од знања које доноси², што и јесте, по преводиоцу, делу донело европску популарност. Већ у трећем пасусу свог предговора истиче како оваква дела садрже и извесна правила, поготово кад је реч о каквој историјској личности или догађају; таква дела, дакле, истичу оне карактерне особине које надвладавају све тешкоће, што је видљиво из приче о судбини Јустинијановог војсковође Велизара: толеранција на супрот самољубљу. Отуд се види и поетика просветитељске приче: „популарисање просветитељске етике” (Никола Гавриловић).

Извињавајући се због свог језика, који можда и неће доследно бити веран француском оригиналу, Павле Јулинац очигледно је више мислио на важност да Срби имају ову књигу на свом језику – каже „матерњем”, мада је веома далеко од српског народног језика – него да ли је та књига баш од пресудне важности за читаоца. Ипак је просветитељско-поетички усмерио свој кратки предговор управо намером да пише на „матерњем” језику.

Занимљива је, међутим, и каснија популарност овог превода. Павле Поповић, на пример, утврдио је велики утицај *Велизара* – вероватно у Јулинчевом преводу – на Видаковићев роман *Љубомир у Јелисијуму*; између осталог, пореди судбину Љубомира с Велизаревом. Чак, овај роман Милована Видаковића карактерише као „чист велизарски роман”.

ЛИТЕРАТУРА

Andrić, Nikola, *Prijevodna beletristika u Srba od god. 1777–1847. Književna studija*, Zagreb 1892.

Гавриловић, Никола, *Срби и Французи*, Елит, Београд 1995.

Деретић, Јован, *Српски роман 1800–1950*, Нолит, Београд 1981.

² Слично ће се збивати и у *Телемаху*, делу које је преведено на српски с почетка XIX столећа. Јунак пролази моралне кризе оријентације у исправном животу, а из њих га спасава васпитач, односно учитељ.

Поповић, Павле, Милован Видаковић, Геца Кон А. Д., Београд 1934.

Meid, Christopher, „Moralische Erzählung und anthropologische Fallgeschichte”, *Cahiers d'Études Germaniques*, 82/2022, 89–102.

*
* *
*

Живої и чрезвичајна йрикљученија славнао Анїлеза Робинзона Крусе од Јорка сойсївеном руком њеїовом сїи-сана. Часїй йрваја, из немецкаго Н. Лазаревићем преведена, Будим 1799.

Полно[мноїо] уверен шїїо їи, блаїорасудни чїїаїїељу, од величине књиїе ове уїлашїїи се нећеш; їакову до конца йрочїїаїїи, које воисїїину и їруда заслужава. Сви евроїејски народи и данас књиїу ову с великим услажденијем чїїїајуїи и оїшїїераширена йохвала њејзина йреходїїи од оца на сина, од сина на унука и їако од рода в род.

Овде хоћеш наћи све сами йорјадок чудес[а] йровиденија небесної, који не само шїїо ће їебе оїмено увеселиїи и блаїоразумно срце ївоје – реком сладосїи, неїо јошїи и самому вечному сушїїесїїву їебе ближе йривесїи.

Видећеш даље їко с[а] случај[ем] светїа овоїа уїравља, које је їебе, исїїина, и досад йознаїїо било, али, можесїи биїи, не овако јасно како шїїо ћеш у дивној йовесїи овој чїїїаїїи.

Знам добро како шїїо се од блаїорасудноїи ївоје и очекиваїи можесїи, да їи йрехвалноїа Робинзона йрво: аки сїїрадалца, вїїоро: аки исїїинаїо йусїїиника расмоїраваїи будеш. Писаїїељи немецки нису до їо доба йрестїали докле їод нису йрави њеїовом сойсївеном руком сїисани ориїнал у краљевској анїлїјској библиоїїеци изнашли и неодложним їрудом у чїїїоћу своїа јазика довели.

Ја од сїїране моје, не смаїрајући на їо нимало, шїїо ће йревод књижице ове, као шїїо је обикновено, оїшїїој криїїици йодложан биїи; їруда оїјјуд шїї[e]дио нисам, на-

родни јазик мој с једном сѣраном и, воистину, примечанија достојном ѿвесити аки крином украсити. И желио би[x] унаипредак, и баш до конца жизни моје, у делу оваковому себе уѣражњаваити и колико би ѿд крејосити разума и сила мненија моѣ досеѣнуити моѣла, из најкраснијих ауѣторов и писатељеј немецких од ѿд[ине] до ѿд[ине] барем с двема новима књиѣма майтерњи јазик мој украсити. Истина да век садашњи, ѣако да рекнем, довољно с ѣросветшеном разними јазичи украшеном јуносити као какова леѣа башча с разними цвѣити украшена јесѣ; али ѣоѣа ради не ваља оѣѣи ову нашу истину и мноѣх иних јазиков майтер ѣако ѣрезирати, неѣо ваља да ѣојзи оѣѣи нове хаљине скројимо и ѣримеру друѣих ѣросветшених народоѣ следујемо, све учѣити, али народњу свѣити своју уѣасити не доѣустѣити. И ѣо мислити не ваља, да ја ѣревод овај не би[x] у сосѣојанију био и, како мислим, јошѣ лакше вишим шѣтлу-сом сочинѣити, али сам од ѣлемениѣодушинаѣ књиѣ ове фун[k]-ѣѣора ѣроизвољенију ѣу ѣросѣо, да би свѣѣко све јасно разумеваити моѣо, к ѣоѣу обѣјазан био овако ѣросѣо сосѣавѣити, које, како шѣо мислим, и више оѣшѣѣѣ ѣохвале заслужѣити можѣѣ. Желѣити би било да би башча славеносрѣска с више овакових народољубѣѣѣвѣ насаждѣна била, који би ѣримеру ѣѣѣовому ѣодражавали и јазик свој с красними морал и увесѣљѣније ѣросѣѣирајушчѣми књиѣми украшаваити не ѣресѣтали.

Преводчик

*
* *

Шѣлхофен младѣи или ѣрикључѣнија новаѣо Робинсона на Тихом морју, Будим 1809.

Предсловије преводника

Нејма нијѣдне књижице која би вниматељно чтуштим ползу приносила. И ја убо у собразију того настојаштују картанују (цепнују) књижицу всемнајѣдинѣ прогуливајуштим

сја одају, да чтенијем тоја и време преповести, и оним која човека од всех бед[е] и напастеј предохрањајут, навикнути могућт.

Повест у овој књижици содржимаја имат много претворенији, која доказатељством преднаведених бити могућт. Да није стари Шпелхофен распусному животу предао се, не би и м[н]еније јегово расуло се, нити би он у острово – које је до того време неведомо било – дошао и отуд једва после двадесет лет[а] избавио се.

И да није јегов син, Роберт Шпелхофен, толикоју мореплаванија страстију и лехкомислијем заражен био, не би толикократно у опасности био живот свој мучитељнејшим образом изгубити.

Каждому чину, полу и возрасту могућт ови листи к полезному и пријатному чтенију служити, које ми је и повод дало настојаштују повест превести.

В м[есту]. Терезијаполи, [Јован Поповић, суботички сенатор]
10. септем. 1808.

*
* * *

Није без важности податак о томе да су Срби читали, преводили или прерађивали најважније енглеске ауторе из сувременог им доба; један од њих који је то чинио, уз то отишао у Лондон да учи енглески, био је, наравно, Доситеј Обрадовић. Сава Текелија, даље, објавио је 1805. године у Будиму превод књиге *Римљани у Шпанији* од „Ватсона Англичанина”. Енглеска књига била је, дакле, добро позната Србима, као и многи аутори који су своје место нашли унутар оригиналних књига српских писаца. Да је, ето, српски читалац био образован и спреман да прихвати у своју културу и иностране популарне романи, сведочанство је и у превођењу Данијела Дефоа, енглеског аутора који је био веома популаран – готово помодан – у европском просветитељству.

Кад је изашло прво издање Робинсона Крусоеа на енглеском – 25. априла 1719 – већ се 7. августа исте године појавило и четврто издање, а тринаест дана касније и наставак. А кад је Чарлс Гилден 1719. објавио драмолет у дијалозима између Крусоеа и Петка, дошло је до поплаве робинсонада с познатом схемом бродоломника на пустом острву, и то на разним европским језицима (уп. D. Kimpel).

Популарност тог дела, али и изражавање грађанских врлина у њему и проналажења среће, свакако је могло да привуче пажњу образованих и радозналих Срба. Они су тај превод, истина с немачког језика, добили 1799. из пера Николаја Лазаревића, а уз илустрације будимског бакроресца Јаноша Филипа Биндера (1735–1811); превод се појавио три године након издања исте књиге из преводилачког пера Антуна Вранића.

Не скривајући да је књигу превео с немачког, наш преводилац ипак није навео оригиналног аутора. Важнија му је била суштина приче. На великом броју страна преведећи, упозорио је на почетку предговора да се не треба уплашити дебеле књиге; значи, рачунао је на то да су Срби на измаку XVIII столећа већ били свикнути на читање, па им није од потребе да се читању привикавају на краћим текстовима, као што је почетницима у навикавању на читање препоручивао умни Доситеј Обрадовић. Књигу, каже даље, преводи будући да је она популарна у читавој Европи – опет један бестселер забавног типа, како наглашава. Иако директно не говори о поуци коју би овакво дело изазвало, индиректно упућује на тај други део хорацијевског постулата: књига ће читаоца довести до саме суштине, тј. поучности.

Јунака представља као пустињака и страдалника, чији су опис живота – као погрешну мистификацију овде, на жалост – открили у рукопису немачки аутори и то у Енглеској. Просветитељске је поетике и његова намера да пише на народном језику, баш као што чине и остали народи у Европи, која почиње, по његовим речима, да наликује башти разнобојног цвећа. Зато и он жели да својим језиком „скроји

нове хаљине”. Поетици превођења свакако би могли да припадају последњи ставови у Лазаревићевом предговору: књигу намерава да преведе вишим стилем не мењајући значења исказа.

Помало неодређено описујући жанр у којем је дело написано, каже једино да је то забавна повест; Јован Деретић, пак, сматра да Николај Лазаревић није ово дело сматрао романом већ, помало метафорички, „аутобиографијом главног јунака”, мада о томе нема експлицитних изјава у предговору.

Занимљиво је такође колико је српска књижевност у просветитељско доба пратила европску литературу. Већ годину дана након енглеског издања романа Данијела Дефоа, дакле, већ 1720. године појављују се у немачкој књижевности робинсонаде и њени псеудооблици у жанру авантуристичких и путописних романа. Овај новоустановљени романескни жанр постао је на тај начин европски транскултурални прозни облик. Засад остаје загонетно зашто српски преводиоци, па ни у европској књижевности, на исти начин нису реаговали на Свифтова *Гуливерова љушовања* (1726). Да ли је, можда, утопијско окружење у овом делу, а са сатиричким отуђењем, одбијало могућног преводиоца на српски језик? Да ли би комплементарност сатире и утопије деловала негативно на оно што се хорацијевски разумевало као корисна забава? Да ли је та сатира била жешћа од сатире Михаила Максимовића или *Сатџира* Матије Антуна Рељковића? Колико би, ако ово није претерана претпоставка, такво дело одбијало потенцијалног читаоца *Робинсона*?

Као теоретичар васпитања и педагог, немачки писац Хајнрих Кампе³ написао је свог Робинсона – *Шилхофен*

³ Овај немачки педагог и педагошки писац био је веома омиљен међу просветитељски усмереним српским пером. У свом предговору („Vorbericht”) набраја пет корисних сврха од свог дела које је настало на основу енглеског романа. Већина тих користи описује се као дидактичко усмерење деце ка односу према природи, спомиње се и забавност штива, али свакако и прилика да се млади читалац научи основним моралним принципима; занимљиво је да се критички односи према озбиљној лектури: „Која је то чудесна књига? Да ли је то Аристотел, Плиније или Бифон? Не. То је – *Робинсон Крусо*”. Он је свог младог Робинсона сместио на

млађи..., – и то не само у сврху чисте забаве, већ је дело превасходно требало да има и васпитни карактер, дело које је било намењено и деци и одраслима; реч је, дакле, о корисној забави. Можда је и таква побуда, као и популарност мотива Робинсона, приказана током радње у облику разговора између оца и његове деце, изазвала и неколико његових превода и прерада. Годину дана пре чешког превода, 1809. године, појављује се превод ове немачке књиге, а 1810. је и Јоаким Вујић превео *Млагої Робинсона*, држећи се, готово преузимајући реченице из предговора, иначе непотписаног, Јована Поповића, преводиоца *Шилхофена*; Срби су, дакле, познавали немачку књижевност, преводили из ње у просветитељско доба (Кампе, Виланд, на пример). Јоаким Кампе, чију је педагошку лектуру преводио и Стефан Рајић, написао је свог *Робинсона* не само у сврху чисте забаве, већ је дело требало да има и васпитни карактер, како за децу тако и за одрасле. Читање таквог дела отуд би представљало – корисну забаву; дакле, у столећу кад се појавио као књига за одрасле, *Робинсон Крусо* преоденут је у лектуру за децу. Радња у њему одвија се кроз разговор оца и његове деце. Јоаким Вујић преводи дело у том дијалогском облику, дајући, према свом обичају посрбљавања и преиначавања, српска имена јунацима (Светослав, Славимир, Милутин, Милица, Живојин и други). Николај Лазаревић пак поступа више у духу просветитељске поетике. Скреће пажњу читаоцима на формат и величину књиге – да је цепног формата – алудираћи тако индиректно на жељу да се књига може свуда носити и да ће се брзо прочитати; да је поучна, јер нас кроз догађаје у њој учи како да се одрекнемо негативних страсти.

Изворно енглеско издање тако се већ у XVIII столећу преобразило у књигу за децу и током XIX столећа још више

пусто острво – попут одраслог Робинсона код Дефоа – где се младић учи како да постане одрасла и самостална особа. Још је једна занимљивост овог дела. Писано је двојезично, на немачком и француском језику; стога би било интересно једном истражити да ли су наши преводиоци Кампеа читали ово дело у оригиналу или у Кампеовом паралелном преводу на француски.

популарисало као забавна дечја лектира. То се види и из једног српског примера: Емилија Лазих је као своју вежбу из немачког језика објавила 1845. године превод *Робинсона на својем острову*, доносећи, поетички већ анахроно, уз свој предговор и текст Жан-Жак Русоа о Робинзону и свом Емили, који је већ овај француски педагог и философ сматрао књигом за децу.

Уосталом, вероватно је да је овај Русоов поступак инспирисао немачког писца Кампеа да у два тома 1779/1780. објави *Робинсона млађе* (*Robinson der Jüngere*); на његово дело реаговао је одмах Јохан Вецел (Johann Karl Wezel) и исте године у свом *Робинсону* донео полемички предговор: „Крајем прошле године, господин Кампе је у подужем огласу хвалио *Робинсона* као лек против свих недаћа душе и препоручивао га посебно као одличан лек за преовлађујућу грозницу осетљивости у младим душама”. Желећи да врати дело на науме енглеског оригинала, за разлику од Кампеа, при крају свог предговора Вецел каже како је потребно представљати карактере у њиховим контрастима, како би се боље развијала идеја о моралу, а не прерађивати дело које представља само идиличне сцене. Зато и пише одужи предговор како би објаснио своју просветитељску намеру: „Али и са моралне стране, то је врхунско дело за младе и старе, па је зато штетно од њих сакрити порок и лудост, и довести их само у друштво моралних марионета и врлих мудраца, а не објаснити штету; да то нисам учинио, онда би предговор за *Робинсона* могао бити предугачак. [...] Потпуно је погрешна максима о томе да за децу треба друкчије писати него за одрасле; то је лаж, чак и у начину приповедања а не само у стварима ума. Мора се писати јасно и са укусом за све узрасте, а не разумем зашто слаб, воденаст, лош стил, пун одвратних понављања и тапшања треба да буде примеренији дечјем разумевању. Треба веровати да већину дечјих књига пишу деца, а не за децу; ми убијамо добар укус у корену, навикавамо га на лош и кваримо га тако бедним језиком колико и унапред сажваканом кашом којом их хранимо као дојенчад.

Дечак не мора нужно да разуме све у књизи коју чита; он тражи, осећа, пита – Prudens interrogatio, dimidium scientiae [разборито питање – пола знања]”.

Жанр романа за одрасле, с јасним просветитељским мерама остао је до данас ипак да живи најпре као забавна дечја лектира. Томе су свакако допринели и српски преводиоци просветитељске епохе. Ипак, не треба сметнути с ума ни следећу важну чињеницу. У предговору једном немачком преводу (објављеном 1721. у Амстердаму) – *Ernstliche und wichtige Betrachtungen des Robinson Crusoe, welche er bey den erstaunungsvollen Begebenheiten seines Lebens gemacht hat* – каже се да је Робинзон Крусо облик грађанског Телемаха, чија се сврха састоји у томе да се необразованији (простији) људи случајностима у животу преобраћају у особе с врлинама и мудростима. Изгледа тако да је двоструко постојање јунака Робинзона, као књижевног лика – за одрасле и за децу – добро разумело и српско просветитељство, доносећи у свом језику оба начина постојања овог дела.

ЛИТЕРАТУРА

Beker, Miroslav, *Roman 18. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb 2002.
Деретић, Јован, *Српски роман 1800–1950*, Нолит, Београд 1981.
Деретић, Јован, *Историја српске књижевности*, Просвета, Београд ³2002.

Kimpel, Dieter, *Der Roman der Aufklärung (1670–1774)*, Metzler Verlag, Stuttgart ²1997.

*
* *
*

Атанасије Стојковић: *Кандор или откровеније еишнейских ѿајин*, Будим, 1800.

Предисловије

Должност надлежит свакому човеку толико добра ближњим својим творити колико сили јего дозволит и колико

без умаленија сопственаго блага бити может. Ово јест предел којего разумни не преходит. Должност ову – јакоже и прочија – не могут вси јединаким образом и путем исполњавати. Творец је различнија пути и различнија способности дал, којими человек општему сему концу приближати сја может.

Списатељи њу токмо тогда исполњавајут, когда братији својј таковија науки соопштавајут, којими дух к исполњенију божественија добродетели ободрајет сја, срце украшајет сја, благоображајет сја и в напастех утешајет сја. Писати убо тако, да би слаби мудр[еј]ши, безакони – добродетель[еј]шији постали, да би жалостију отјагоштенија утешили, радосних радост растворили и облагородили и всех читајушгих бољшими сотворили, јест их всегдашњаја должност. Кто од њих ово намереније не имат, тај тат јест и разбоојник мира, тишини и спокојствија рода человеческого.

Многија находјат сја вешти, јаже општему чтенију посвјатити сја могут. Но, знати важност их – аште би у сраженије дошли – расудити и једину другој подложити, нест воистину дело краткаго времени. Оставити вешт а за сенију летети јест знак краткоумја. Сјајније благородних металов, великоје земних Богов благоволеније, чести, их же слепаја шчастија богиња разделајет истиному мудрецу, то сут что у себи сут: внешњаја сјајност. Она к животу нашему несумњено која потребна, која полезна, која увеселительна сут. Но, зуб времени всја појадајушти всему овому конец творит. Јест ли убо что нибуд, на којем би он всује гризао; то тоје всем овим претпочести треба. Да тако нечто бити должно сумњети сја нест, да то у внутрености человека бити должно, может бити [да] всјаки не вест. Оно благо које би мени судба – била она која му драго – противна отјати могла, има блага истинаго, не заслужујет. Благо ово должно бити таково, да ни људи ни јестества прикљученија, ни сокрушеније целија вселенија од нас тоје отјати не могут. Оваково јест једина токмо добродетель. Гнев судејски до внутрености темници – у којј би добродетельни находил сја – проникнути может, но он на крилах разума својего чрез неизмеримоје

пространство пролетивши при Бозе успокојевајет сја, к себи возвраштајет сја, внутреност срца својего искушајет и потајнија деланија својих причини и вечнаја следствија разматривајет и утешајет сја.

Он со собою всја своја превосходства по всјуду носит, носит довољствије и благополучије, и спокојни јест. Јему и Божество вјаштше јест и љубведостојнеше. Он себе и братију своју више почитајет. Он при најмењших вештех утешеније находит. Когда он видит зеленостију и различными цвети покривено поље! Красноје златними звездами преиспештрено небо! – станет, углубит сја у мисл[и] и молчанијем виновника славит. Он нигде сам нест. Овакова истина и јеште таквих неколико, који човека в њеј укрепљајут, у књижици сеј предложени сут. Причина сеја јест бл[агородни] г. Сава од Вуковић. Путешествуја с њим лета сего у Сегедин, Темишвар и Пешту о различних вештех такожде и о сеј в књижице овој содржаштих сја разговорахом сја, их же ја по желанију јего јему написати обештах, јеже zde исполњају. Сказати их все во кратце било би услажденије оно отјати, које из чтенија книг[а] имејет сја.

Ја молим токмо всјакога, који в размишленијех недовољно упражњаљ сја јест, с вниманијем читати и дондеже једину вешт не поњаљ к другој не ити, понеже всја како лапац једна за другу свјазана сут. Ја не могу ни помислити, да тко јест који ово знал не би и кому би вешт совсем нова била, но одејаније ово у којему Кандор јављајет сја может бити не будет всем недовољно, а некојим к забавленију послужит. А могут ли оваковија вешти вишекрат неже ли потребно јест казати сја? Что човеко њими више говорит, то више услаждајет сја: он перо оставити желит, но срце јеште довољно изговорило сја нест.

Что јазика касајет сја, славјанскому следовати не могах, ибо више чтецев находјат сја того неведущтих. Српски со всем просто писати не хотех; мњу да овим начином и једној и другој страни удовлесотворих.

Тakoжде и на то призреније имети подобајет, да ја не на јазик но на вешт взирах хотја и оному великују точност и

определеније дати трудих сја. Кол тјашко јест добро и лепо, а и вразумитељно писати, они знајут иже икусиша – оваковим уботочију и судити књигу принадлежит, а на всјакому који шешир носит. Завист бо не вест почитати полезнаја.

[1800]

*
* *
*

Атанасије Стојковић: *Аписѿид и Наѿалија*. Прва частица, Будим, 1801.

(Намереније списатеља)

Ја пишем повест истиноподобну за чисте и чувствитељне душе рода мојего. Нелицемернаја љубов и правоје наклоњеније к овом срце моје испољвава. Ласкателна помис[а]л да ће онај који ово читати буде један весели час провести – руку моју ободрава. Ја желим да би истина – неба душти – дух мој оживљавала и неискусно перо моје водила. Нескврни н[а]рави, свјатост добродетељи, њено јеште на овом свету награжденије и пагубна следствија порока јесу предмет повести моје. Просто и без всјакаго художества ову предложити, и стези живота различних људи јавити, јесте моје намереније. У целом сочињенију не мислим ниједну врсту бити која би незлобној души камен претиканија била. Само злобно и полно ненависти срце може каков смис[а]л у речи моје унети, који чесном човеку не приличествујет. Скврна помишљенија нигде нису из пера мојего истицала. То ми свидетелствујет моја совест, то ће ми всјаки беспристрасни читатељ освидетелствовати. Времја, у које сам од других важних дел[а] одмарао се јесам, на чтеније оних књиг[а] обратио, које су у овом писанија роду за примере од всех разумних постављене. Писајући ово, услаждао сам се. Надежду имам да и они за којих на свет дајем без увесељенија читати не будут.

*
* *
*

Занимљиво је посматрати имплицитну поетику романа из пера писца Атанасија Стојковића (1773–1832), будући да се у његовим предговорима двају романа уочавају који пут и друкчији, мада не увек и опречни ставови. Први од тих романа – *Кандор* – умногом подсећа на два Волтеров романа (*Загиј*, 1747⁴. и *Кандиг*, 1759⁵). Јасна је и алузија на Волтера у сличном наслову истог значења о наивности, тј. простодушности. Српски писац следи француског аутора и у идеји, како каже Ервин Шинко, о „борби против метафизичког оптимизма”, која се изједначава напором да се човек претвори у човека, тј. да је реч о „стварању човјечнога света”.

Већ на почетку предговора овај српски професор универзитета у Харкову упозорава на то како је баш обавеза човекова да пружа доброту другима, уз важно упозорење о томе да таква способност није свима дата. Отуд је обавеза писца да такву идеју добродетељи саопштава у својим делима. Преузима, тако, Волтерову идеју из *Кандига* да управо књижевност има ту и такву моћ да у човеку отвори могућност за стварање доброте и тако побољша читаочев карактер. Књижевност га учи доброти: „Писати убо тако, да би слаби мудр[еј]ши, безакони – добродетељн[еј]шији постали [...]”.

Има, додаје, мноштво ствари које се могу читати. Треба, међутим, знати *шћ*а читати, тј. треба одредити важност неке књиге, упознати ствар, а „не летети” за њеном сенком, која је само привид а не суштина појаве или предмета. Још је Доситеј у *Мезимцу* (у осмој глави, изрекао: „И зато боље је ништа, него што не ваља читати”); јасно је тврдио да је чи-

⁴ *Кандор* има сличности с Волтеровим *Загијом* утолико што им је заједнички мотив о анђелу и пустињаку; о том мотиву уп. Paweł Dziadul, „Мотив 'искушења у пустињи' у словенској житијној књижевности”, <https://doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-6673/2008/0350-66730804031D.pdf>, приступљено 8. новембра 2023.

⁵ Интересантно је, при том, да нигде не спомиње назив за жанр којим пише своје дело. То, међутим, не би смело баш једнозначно да значи како *Кандор* не би могао да буде роман.

таоцу потребно „паметно избирање”. Укратко, колико дужина предговорног текста допушта, Атанасије Стојковић јасно размишља о присуству доброте и добротинства у свету. Каже да се то може боље упознати разумом него срцем; у тој идеји опет следи Волтера.

Путујући са пријатељем Савом Вуковићем (1737–1810), значајним добротвором у српској култури, расправљао је с овим својим меценом о многим темама које, како наговештава, понавља у свом делу. Рекло би се да је поетичка намера његова да путовање, попут античких перипатетичара, буде основа да се у дијалогу размишља о важним животним и духовним питањима.

Можда ће се, упозорава писац, ова књига неком стога учинити забавном, што би, дискретније наговештавајући, било погрешно. Забава је у овом књижевном делу веома истакнуто од споредне важности. Реч је, пре свега, о поучном духовном путу ка добротинству. Управо због таквог става, а вероватно и због самог текста дела, неки од историчара књижевности (Јован Радонић; Светислав Марић) одрицали су сврставање *Кандора* у жанр романа. Чини се, међутим, веома занимљивим и двојење о припадности романескној књижевној врсти и током XIX столећа.

Размишљајући о улози критичара у српској култури Константин Богдановић је записао: „Може [критичар] допустити и одобрити да философически предели у одело романтичко [тј. романескно] обуку се, но не као *Кандор* Стојковића, који од једне стране чисту суву теорију љубомудрија, а од друге – роман, у једно, дакле, два extrema гњечи и у [Х]орацијеву замку 'humano capiti' пада, него као дела Обрадовића, који је у примерима практичког живота философију пријатно толковао”. А уз ту „Хорацијеву замку” још је дописао како му је Стојковићев *Кандор*, налик Шилеровом *Geisterseher* [видовњаку], заправо „научни роман”. Чак, дакле, и Богдановићевом опирању томе да је реч о *Кандору* као књижевном делу, ипак из овог додатка произлази да то ипак јесте роман, уз придевски додаток – научни. Има,

међутим, овде још једна занимљивост. У поређењу Константина Богдановића о философском код Доситеја Обрадовића и Атанасија Стојковића, имплицитно је, мада дискретно жанровски склоњено, присутно разумевање о есејизацији философских идеја код Доситеја и о романескној развијености истих идеја у делу Атанасија Стојковића.

Не треба, при свему овом, никако сметнути с ума придев „истиноподобан”. Писци су у грађанско доба истицали како им прича одговара истини. Атанасије Стојковић каже како је његова прича налик истини. Био је то изразит отклон од става како је дело плод маште, а не роман, будући да се тај термин прихватао као нешто што је измишљено („мечтатељно”), што није одговарало поетичким ставовима просветитељства. Изгледа да ће тек Милован Видаковић употребљавати овај појам као одредницу епске књижевне врсте коју пише⁶.

Језик о којем Атанасије Стојковић напомиње у предговору, веома тешко би се могао прихватити као прави просветитељски, јер прави јасан отклон од народног као књижевног језика, мада су те идеје код Срба већ присутне од Орфелиновог *Маџазина* (1768), Доситејевог *Писма Хараламију* (1783) и *Трџоваца* Емануила Јанковића (1787).

Друкчије о функцији, па вероватно и о поетици романа, Атанасије Стојковић размишља у свом делу *Аписџид и Наџалија*. Иако ова књига нема предговор, ипак се таквим текстом може сматрати почетак прве главе (који се овде у књизи и доноси); наслов тог првог дела прве главе на то јасно указује – „Намереније списатеља”⁷. Ту је жанровски

⁶ „У осамнаестом веку ниједан романсијер није хтео да свој роман назове романом; звали су га хроником, истинитим догађајем, мемоарима, историјом, и шта ти ја знам, правили се да су рукопис нашли на неком тавану, све чинили да нас убеди да дело није плод њихове маште, као да машта није ипак најбогатије складиште људских реалности” (С. Марић, стр. 261).

⁷ И у немачкој књижевности постојао је обичај да се предговор асимилује с текстом дела као добродошли мост, одлична повезница с романом као фикционалним остварењем; „Prividni jaz između istorijske stvarnosti predgovora i čitaoca u predgovoru i fiktivne stvarnosti doživljenih karaktera u romanu nije uvek bio nesavladiv ponor” (Н. Ј. Ansorge, nav. delo, 17).

одређенији. За свој роман каже да је то – повест подобна истини; реч је, ето, о причи која наликује истини, тј. постоји и одређен степен фикционализације⁸. Доситеј Обрадовић је већ размишљао о фикцији (мечтанију), али и о лажи, и то у два поглавља свог *Мезимца* (1818), поготово о измишљању у роману, који, и поред све Доситејеве похвале одређеним делима жанра романа, ипак предност даје моралној истини која из таквог причања исијава („сва ова измишљенија морална зову се истина”).

За разлику, међутим, од *Кандора*, овде је забавни карактер романа у првом плану, мада је таква забавност штива нашла подлогу и у истини. Теме таквог дела јесу: чист карактер, светиња доброте (сада налик намери у *Кандору*) и погубност порока. Све то, каже, биће описано без улепшавања (тј. без „художества”). Слично свом претходном роману идеја аутора састоји се у представљању незлобиве душе. Предупређује, пак, могућне критичаре речима о томе како злобни човек може у делу дочитати и смисао који у њему уопште не постоји.

Веома је важан податак о томе да се у припреми за *Аристидија и Најталију* окренуо читању извесних књига које су му послужиле као узор; на жалост, не наводи који су то писци и која су то дела. Унутар те реченице, међутим, доноси важан поетички податак: те књиге-узор биле су му за забаву и за одмор од стварања неких озбиљних књига. То би могло да значи како овај роман из 1801. године схвата првенствено као забавно, а тек потом као поучно штиво, супротно, ето,

⁸ Ако би се пратила проза у осамнаестом веку, могло би се претпоставити да постоји извесна веза између жанра дневника и романа, управо у погледу веродостојности теме, па и јунака: „Кроз читав 18. век гледамо како се у роману режира извештај који треба да произведе утисак истинитости књижевног текста. Сетимо се само рукописа који се проналазе у фиоци или ковчегу (*Робинсон Крузо*, *Маријанин животи*), пренетих и пронађених писама (*Нова Елоиза*, *Ојасне везе*), којима се аутор претвара у обичног писара, а књизи се одриче својство романа. То треба да значи да роман покушава да прође као истина уколико се представи као спонтани говор, као чин који има само облик дискурса произведен од писца [...]” (Ф. Аријес – Ж. Диб (прир.), *Историја приватног живота 3. Од ренесансе до просвећености* (прев. Љ. Мирковић), Слио, Београд 2002, 344.

сопственој намери с *Кандором*. Просветитељску синтагму – корисну забаву – Атанасије Стојковић је јасно разграничио: док му је *Кандор* готово до искључивости поучно дело, дотле је *Арисџид* и *Наџалија* пре свега забавни роман.

Да ли би стога било дозвољено тумачити како је *Кандор* философско дело остварено тек секундарно обликом романа, тј. причањем током путовања, а *Арисџид* и *Наџалија* роман, јер би произлазило по овом писцу да је роман оно прозно дело које – забавља? Та чињеница имплицитне поетике романа садржана је и у последњој реченици овог уводног „намеренија списатеља”: нада се како ће се читаоци увесељавати читањем и то каже стилски бриљантно: „Надежду имам да и они [као што се и сâм тим писањем „услаждавао”] за којих на свет дајем [ово] без увесељенија читати не будут”.

Оваквим поетичким ставом отворио је пут српским романима. Могло би се рећи да је управо Милован Видаковић изашао из шињела *Арисџида* и *Наџалије*. Без обзира што му је први роман изашао 1810 (*Усамљени јуноша*), потом још 1811 (*Велимир* и *Босиљка*) и 1814 (први део *Љубомира* у *Јелисијуму*) – дакле, у овде истраживаној имплицитној поетици просветитељског романа – Милован Видаковић свакако поетички може да се опише наредном епохом која је имала и своја друкчија стилска усмерења, јер сентиментализам као стилска формација егзистирала је у српској књижевности и у XVIII столећу и у првој половини XIX века. Не само да се у њима мењају стилски поступци под истим термилошким одређењем, већ и теме постају друкчије, тиме се мења и схватање романа као прозног књижевног жанра.

Специфичан је, међутим, случај с „историјским романом”, каквим се сматра Орфелинов *Петар Велики*, који је у ствари ауторово виђење живота и делатности овог у Срба омиљеног руског цара. Његов предговор, умногом научан, не поседује онај облик имплицитне поетике књижевне врсте, који се овде интерпретира, па се, на жалост, изоставља. Свакако заслужује посебну студију о таквом типу романа који се много касније развио у српској књижевности. Уосталом,

спорна би могла да буде, како упозорава Никша Стипчевић, и синтагма „историјски роман”, будући да у себи сажима фактографско и фикцијско.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић, Константин, „Критика у миру”, *Летопис Матице српске*, год. XII, 1838, књ. 44, 114–122.

Грбић, Драгана, „У ’хладном норду’ прослављени Стојковић”, у: *Аџанасије Стојковић. Јоаким Вујић*, прир. Д. Грбић, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад 2015, 9–23.

Деретић, Јован, *Видаковић и рани српски роман*, Матица српска, Нови Сад 1980.

Марић, Сретен, „Поводом *Картизузијанској манастира у Парми*”, у: С. Марић, *Опелеги I. О књижевности* (прир. М. Ненин), Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 1998, 261.

Поповић, Павле, *Милован Видаковић*, Геца Кон А.Д., Београд 1934.

Радуловић, Немања, „Стојковићев *Кангор* као иницијацијски роман”, *Летопис Матице српске*, год. 181, књ. 476, 2005, св. 3 (септембар), 447–455.

Stipčević, Nikša, „O saznajnoj funkciji istorijskog romana”, *Savremenik*, god. 28, knj. 55, 1982, sv. 1–2 (januar–februar), 25–35.

Šinko, Ervin, „*Candide* ili optimizam”, у: Voltaire, *Candide ili optimizam*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb 1947, 133–156.

*

* * *

Николај Шимић: *Турчин Абдалах и Србији Србослава. Н[а]равоучиџелнаја џовести*, Будим 1807.

Предисловије

Љубезни читатељу!

По мојему мечтатељнија сили сопствену воображенију, на подобије повествованија, каковаја у немечким списатељеј подназванијем „роман“, сн[а]равоучиџелнима содржанијама

сочињавати и издавати: обично јест мноју произведена-го настојаштаго подлинаго сочињенија, н[а]равоученијама мојего поњатија по возможности везде наполњенаго, српска-го глаголанија на језику во изданији, како ја покушенијем препојасал сја јес[а]м: тако читатељеј ползи ради и за нужно нахожу благосклонаго у читатељеј за настојаштеје сочињеније искати заштиштеније из тој причини; ибо сије сочињеније ничто таковаго в себе не содржајет, что б[и] против добродетели, либо благопристойности дејствовати могло. Но, таковоје сочињеније всјакому ко добродетели благосклоност до раченија внушајет и само нежнејшија во човекољубији не малују пучину имејуштија мисли подајет, а к добродетели может бити, чему не надеју сја, не имејушти благосклоност, читајуште сије сочињеније познати будет да сего сочињеније содржаније всјакаго приводит к тој добродетели, котораја ближњаго љубов људеј во срца вливајет, по которој добродетели, то јест по љубви ко ближњему узнати может, да не надобно, никому никогда никакови[х] причињати вред и да взаимнога одношенија долги точно исполнити долженствујет. Но, таковаја познанија иначе не получајут сја разве из чтенија књиг[â], следователно всјакаого чеснаго человека должност собоју и принесет, что б[и] человек чтеније књиг[â] почитал за најславнејшеје и љубезнејшеје упражњеније – зане књиг[â] чтеније разум човеков просвештајет, смис[а]л поткрепљајет, срце исправљајет и оно је к творенију добрих и убежанију злих дел[â] склоњајет. И јеже ли би из благосклоних читатељеј против мојего упованија односително до настојаштаго сочињенија, может бити, в чем нибуд своје хотел показати негодованије, то таковаго читатеља пристойно прошу да себи на памјат приведет следујуштеје увештаније, котороје славни англијски списатељ Дрејден не без причини подајет сице „да ти весма прелштајут сја, који не п[о]штујут что искусство судити о сочињенијах, в том состојит [се] да би в оних токмо находити погрешности“ котораго увештанија на памјат по приведенији, настојаштеје сочињеније читајушти, јако не

п[о]штују, онаго во одношенији себе негодованијем утруждавати и не будет.

В прочем, всјакому н[а]равоучительнаго с благополучијем успеха определително желају.

В Сомборе, дне 1-го но[в]ембра 1806.

Николај Шимић

*
* *
*

Аутор приручника из области логике, помало и песник, мада не баш успешан у стихотворству, Николај Шимић се овај пут појављује као аутор романа, ако је веровати уводној реченици у његовом предговору – да је своју машту употребио за стварање прозног дела.

Од свега је, изгледа, ту најважније што је по свој прилици први у српској књижевности употребио појам *роман*. Аутор каже да саставља дело налик повести, тј. како би немачки писци рекли – „роман”; његов ће пак бити с поучним садржајем који говори о доброту, тј. о љубави међу људима⁹.

Преузима Доситејев постулат из *Писма Хараламјију*: читање књига просвећује човеков разум, поткрепљује смицао, исправља срце, како би оно деловало само добра дела и склањало се од злих наума.

⁹ Коју годину касније, 1810, Милован Видаковић у предговору свом роману *Усамљени јуноша. Повести н[а]равоучиџелна... на љросџому дијалекџу срџском сочињена* (Будим 1810) даје и карактеристике романа: то је прича која је истинита – најчешће из српске прошлости – и која у себи садржи морал, али је и весела „за благочувствително срце”, дакле, још увек је просветителске поетике по Хорацијевом начелу. У предговору *Велимиру и Босиљки* (Будим 1811) поновиће да је роман истинита прича. Занимљиво је, чак и ако је узгред, споменути да су се у претплатнике на ову књигу уписали Лукијан Мушички, директор карловачке гимназије Андрија Волни и пештански професор естетике Лудвик Шедијус. Помало експериментатор у језику, Милован Видаковић ће у каснијим предговорима сковати и глагол од појма романа: романизовати; уп. *Љубов к младој муси срџској*, Пешта 1812: „Драги моји читатељи! Моја је воља била за српску јуност и ове године што романизовати, то јест онаково што писати што би јеј мило и пријатно било читати [...]”.

Необично је, такође, што, ваљда једини у Срба, спомиње енглеског писца Џона Драјдена (Dryden, 1631–1700), иначе веома популарног у просветитељској енглеској лирици. најчешће класицистичке поетике. Није познато из ког дела преузима наведени цитат; говори о грешци оних особа које су изузетно опчињене нечим, па не умеју расудно, тј. разумом судити о некој теми или проблему. Нада се да ће читаоци овог његовог дела (романа) поступати управо просветитељски.

Роман је невеликих списатељских вештина. Није ни нарочито успела имитација и модификација у просветитељству модерног жанра источњачке приче. Најкасније, иначе, рођен у новој српској књижевности, роман је имао отворену форму; то је омогућило стварање различитих његових поджанрова. Увек је, међутим, уз уобичајену структуру епике у прози, имао исту сврху: поучну забаву, баш као што га је описао Фридрих Бланкенбург (Blanckenburg) у својој теорији романа (*Versuch über den Roman*, 1774). Георгије (Герасим) Бечкеречки (1775–1827) је на 173. страни преведене с немачког *Философическе науке* (Будим 1809) овако размишљао о појму романа: „Јеси ли разумног човека себи за друга добио, то прва должност јего хоће бити да тебе саветом својим поткрепљава. Не зактевај од твога друга да би он целоми животом својим жртвовао теби; иначе, мораћеш га у роману тражити”, а уз реч „роман” додаје објашњење појма: „љубовнаја повест”. Исто као и Николај Шимић, и Герасим Бечкеречки изједначава српски појам повести с увезеним термином романа; разлика је утолико што у философском приручнику постоји схватање како је роман дело маште и духовито сочињеније.

Од свега овога помало налази се и у невештом роману Николаја Шимића; свакако се, међутим, његов предговор може тумачити као имплицитна поетика српске епике у прози.

АУТОБИОГРАФИЈА

Живої и ѿрикљученија Димитрија Обрадовића нареченої у калуђерству Доситјеја. Њим истїим сїисаїи и издатїи. Прва часїи, Лајпциг 1783.

Предисловије

Слатка је ствар, и пуна безлобне забаве и утешенија, спомињати се своји[x] прошастии[x] времена, од самога незлобивога детињства и веселе младости до мужеског возраста и зреле старости. Проливају очи моје слаткосрдечне сузе припознанства и благодарности кад год размишљавам велику милост небесног промисла, у коликим невољама ми је помогла! Од колики[x] бедствованија и напастеј избавила! И колико крат моје совете и намеренија, која би ми за моје неразумије и нерасудије штетна и пагубна била, на добро обратила! И како чадољубива мати, за руку водећи, к добром концу довела! Љубов друж[e]ства и пријатељства – слатка ствар! Слатко име! Слатко спомињање! Чини ми се да сладост рајска довољна би ми била, таква и толика будући, колика је мојему срцу утеха и радост кад год помињем срдечну љубов и пријатељство моји[x] љубезника и љубезница, благодетеља и благодетељница. Моје исте слабости и погрешке, премда и[x] се стидим, и од који[x] ни до данас нисам се избавио, ползују ме кад и[x] помињем, помажући ми да се исправљам, колико је могуће, да ниско и смирено о себи мислим и да друге, мени подобослабе, људе трпим и сносим.

Време младости, у ком крв наша ври и мисли непрестано лете, не допушта нам доста постојањства да се сами

са собом забављамо и да од себе далеко не одлазимо. Златни совет „познај себе” врло се касно прима.

Тридесет и осам моји[x] прошасти[x] година напомињу ме да је подне мојега живота преминуло и да се к вечеру приближавам. Сад познајем да човек у младости, не обзирући се нимало на своје недостатке и несовршенства, жели само и говори: „Камо срећа да су наши стари паметнији били!” У тридесет година возраста почиње сумњати да није ни сâм доста паметан био. Око четрдесет година не двоји више; види да није најпаметнији био, обаче намерава и нада се да ће се исправити, док и старост дође. Што ћемо сад? Ништа. На пут, на пут! Једно нам остаје желити, сиреч да наша деца и унуци бољи и паметнији буду.

Моја крв, која, благодареније Богу, почиње утољавати се и умиривати, не вара ме више с[а] сујетнима надеждама, нити ме чини зидати по воздуху градове; оставља ми моје златно време, што ми јоште остаје, у моју власт и предаје мене мени самому. Почињем мало-помало одисати; избављајући се младости како многовољнујемога и свирепог мора. Сад ми долази на памет божествени совет премудрога Питагора – да се к себи вратим, да у себе дођем и да размислим откуд сам на ови свет дошао, што сам у њему чинио и куд мислим поћи. Ово ми је сад моје најмилије упражњеније и најдражи посао: или разговоре учени[x] људи слушам или премудро написане књиге читам, или уједињен у ком безмолвном месту ходам; о том мислим, о том се упражњавам и то уздишући себе питам, откуд сам на ови свет дошао? Шта сам у њему чинио? И куд ћу из њега поћи?

Ово, дакле, размишљавајући, рад би[x] да нисам сасвим на свету неполезан био; рад би[x] штогод после мене оставити с чим ће се когод од мога рода ползовати. Рад би[x] са свим срцем науку и просвештеније разума, које сам од младости моје желио и тражио, српској јуности препоручити и тако српске кћери прсима, које су ме одојиле, ако не колико би[x] рад, барем колико могу, благодаран јавити се.

Зато намеравам различне случаје, који су ми се у време двадесет и пет година мојега странствовања догодили, написане оставити. Уздам се, описујући разне обичаје народа и људи с којима сам живио, да ћу моје читатеље ползовати. Добре обичаје похваљујући, радићу и сваком препоручити, а зле похуђавајући, у омразу довести.

Воспитаније младости [јесте] ствар најнужнија и најполезнија човеку на свету, будући да од ње зависи сва наша доброта илити злоћа, следоватељно, и сва срећа илити несрећа, колико телесна толико и душевна, за које родитељи (о, родитељи, слатко и свето име!) највише ваља да се старају да добро воспитаније чадом својим даду, да и[x] не размажују, да и[x] не кваре, да и[x] од злих ћуди од колевке и од мајчине сисе одучавају. Дете размажено ласно бива ћудовито, из шта се рађа самовољство, тврдоглавство, упорност, непокорност, сујетно високоумије и луда гордост и проче злобе које узрокују сву несрећу човекову чрез све време живота његова; од који[x] зли[x] обикновења ваља да и[x] чувају од детињства. Њи[x]ова млада телеса у здрављу да садржавају – на здравој младости основата је здрава старост; да им не дају којекаква јела слатка и мајсторски зготовљена, конфете и воћа незрела. Њихово младо срце к човекољубију и к добрим наравом мало-помало да окрећу; њи[x]ов ум и разум, како почну мислити и расуждавати, да просвештавају, од сујеверја и којекакви[x] луди[x] плашења чувајући и[x]. О, колике слабости и болести ума плашња деце узрокује! А сврх свега, њи[x]ово младо срце љубовију правде, истине, поштенога мишљења и мудровања како слатким матерњим млеком да напојавају, злонравне, строптиве и злоговорљиве слуге и слушкиње и свако зло друштво од њи[x] да удаљавају. Но, о овој материји говориће се на другом месту више; овде толико јављам, да у овом мојем списанију благим и милим родитељем у воспитанију њи[x]ове деце желићу помоћи.

Ова материја, будући најпотребнија и најполезнија чловеческом роду, она ће бити и најособитије намереније овога мојега писања. Познао сам искуством, находећи се од младо-

сти моје у разним опстојатељствима, шта је полезно, шта ли је вредно било мојеј младости. С различни народи живећи, видио сам како своју децу воспитавају и каква следовања различна воспитанија имаду; притом и књиге учени[x] људи, који су о овој материји писали, читао сам. Гди сам год живио, имао сам под мојим управљењем различну богати[x] и сирома[x]а родитеља децу, грађанску и сељанску. У Далмацији, у Черној Гори, у Бечу и у Молдавији познао сам дечина својства, нарави и свакојаке ћуди. Зато при свакој прилици нећу изоставити, дајући пристојна правила, како с децом ваља управљати да буду с временом добронаравни и поштени људи, родитељем покорни и послушни, људ'ма с којима живу мили и драги, отечеству и сами себи полезни и благопотребни.

У свем овом списанију, при сваком опстојатељству, прилагаћу и придодавати наравоучитељна назнаменованија и полезне ка управљењу житија совете и настављенија, које сам од учени[x] људи научио и из полезни[x] књига почрпао; нити ћу бити ја, но полза ближњега мога прво и начално намереније ове књиге. А што будем и о себи говорити, не бојим се да ми се неће веровати, јер ћу имати премного узрока самога себе осуђавати и похуђавати, а весма мало или нимало хвалити. При свакој врсти и речи овога списанија сматраћу себе како пред всевидећим Божјим оком; саму ћу истину љубити, о њој ћу се старати, њу ћу с топлим и чистим срцем желити и тражити. Знајући несумњено да сва наша говорења и дела, а навластито она која се на штампу издају и последњим родовом предају, вечна следовања имаду, нећу нимало себе заборавити; чуваћу се свакога пристрастија и лицемерја, а особито самољубја. Правду и истину радићу всегда пред очима имати.

Наука и познање људи није нити малена нити мало потребна ствар човеку на свету; о овом послу може се рећи како год и о воспитанију, сиреч, да о њему зависи све наше благополучије у целом теченију живота. С ким човек највише живи и с ким има највеће посла овде на земљи него

с подобнима себи људ'ма? А како ћемо један с другим пребивати, ако један другога не познамо? Лашње је живити с једним народом којег језик не знамо, (премда и то није малена мука), него проводити све своје живљење с људ'ма који[x] својства, нараве и ћуди не познајемо. И, заист[a], из тога се по вишој части рађају неслога, немир, мржење, вражба и свађа, понеже не познајемо како ваља ни сами себе ни друге. Познати себе, познати људе, њи[x]ове нарави и најпотајени[иј]а склоњенија и пристрастија њи[x]овог срца, из који[x] произнучу и происходе сва њи[x]ова намеренија, движенија и дела, о том су се трудили највећи људи, и до данас о том се упражњавају и старају велики философи. Будући, дакле, да ме је промисал неба определио да проведем живот мој с разни народи, с људ'ма и с[a] женама, с богати и сиромаси, с учени и прости, с црковни и мирски, с којима нисам трговао, куповао ни продавао, сва је моја старост била познати какви су људи и из који[x] узрока бивају таки или другојачи, какви би ваљало да буду и чрез која средствија могли би таки постати. Притом, будући да какви смо год, морамо један с другим живот проводити, како ваља, дакле, да поступамо и да се опходимо да нисмо један другом теготни, досадни и вредовити? Како можемо друг другу угодити, тихо, мирно и љубезно између себе живовати и дне житија нашега, колико је могуће, облекчати и усладити, поташтићу се изјаснити.

Што се каса познанства себе, правда, да је врло мучна ствар, будући да колико невежество, толико и много више самољубје затварају нам очи и не даду нам гледати себе с ружне стране. Но, ако је што добра у нами, то нам је мило гледати, то добро видимо и томе се чудимо; а што нам није мило видити, то за леђа мећемо и добро сакривамо. Но, и у овом, моје слабости, моје погрешке и будалаштине дале су ми на конач познати да сам слаб и неразуман. А сврх свега, света наука, Божји дар, небесни свет, наука и књиге премудри[x] и просвештени[x] људи, учени[x] људи, истини благодетеља човеческога рода, дале су ми способ проћи и достигнути до најпотајенији[x] заплетака срца мојега; просветиле су ме

и дале су ми више познанства него што би[x] могао придобити искуством хиљадугодишњег живљења на земљи. Ову ћу, дакле, колико мучнију толико потребнију, материју као на нишану имати у свем мојем писању.

После ползе и забаве, коју желим ком год од мојега рода узроковати, неисказано утешеније и неизречену радост чувствоваћу, имајући прилику за спомињати и познанству последњи[x] родова предати имена моји[x] пријатеља, љубезника и благодетеља. Не могући, иначе, возответствовати њи[x]овој слаткој љубави, облекчаћу прси моје јавивши свету моје припознанство и благодарност к њима; спомињаћу се њи[x] и љубићу и[x] док год душа моја, сиреч до века, и нећу престати желити да милостиви Бог учини вечно награжденије њи[x]овој доброты. Препоручићу спомињању и благодарности наши[x] унука имена добри[x] и милостиви[x] благодетеља који изволе помоћи да издам на штампу како ову књигу, тако и што друго које намеравам из полезни[x] књига преводити. Да сам кадар сав трошак сâм учинити, чини ми се да нико не би био веселији и срећнији од мене.

Даћу повод и приклад возљубљеној јуности српској, коју промисал неба сподоби светом ученија осигурати и просветити, да на свој језик преводе, састављају и на штампу што издају; да се постарају за матере своје и сестре, за супруге и кћери, преводећи им избране књиге учени[x] народа, дајући им на ови начин благопотребну забаву, украшавајући њи[x] ове нарави, просвештавајући њи[x]ов ум и облагорођавајући њихово срце истиним благородством добродетељи и просвештенија разума. Нека се поташте и по[x]ите довести у свој род златно и благополучно време кад ће српске кћери и супруге читати *Памелу*, *Телемаха*, повести Мармонтелове и проче овима подобне књиге на свом простом дијалекту. И како прве воспитатељнице и наставитељнице чада своји[x], просвештене будући, саме ће полагати прво основаније њи[x] овог доброг воспитанија, напајајући и[x] разумом и добродетељију заједно с млеком прсију своји[x].

Ја, колико сам могао познати људе, по вишој части познао сам и[x] добре; и ако гди погрешавају, или чинећи оно што не би ваљало, или изостављајући оно што би ваљало, у том погрешавају или из природне човеческому јестеству слабости, или из незнања и нерасудија, мислећи и судећи сврх ствари неправо. Врло је мало таки[x] људи који само из злоће срца и с намеренијем чине зло зашто им је зло мило. Са свим тим, моје намереније, будући исправљеније нарава и обичаја, добре хвалећи, а зле похуждавајући, уздам се да ми се неће за зло примити обличеније злоупотребљенија човеческих. Нико не може се исправити не знајући у чему и како погрешава; а ко се може похвалити да је без слабости и погрешке? Дакле, ми не можемо ни један дан у миру, покоју и љубави један с другим живити не презирући, не трпећи и не праштајући један другога погрешке; обаче, ако би се свак са своје стране старао за познати своје недостатке и за исправљати се, много би мање погрешавали, и следоватељно много би мирнији и веселији наш општедружески живот био.

Зато, молим, нека ми се не прими за осуђеније народа, чина и лица, осуђеније зли[x] обичаја и злоупотребљенија. Мени су људи свакога народа и чина много добра учинили, а зла нимало или врло мало; ја нејмам никаква узрока с моје стране на њи[x] тужити се. Ако ли гди будем то чинити, заисто нећу ради мене, но ползе ради моји[x] читатеља: да ако ко што таково при себи позна, да се исправи. Мени је жао да људи који не мисле, не суде и не поступају следујући правилу здравога разума, себи [x]уде и вреде. О, колико би сви људи на земљи с[а] стране Божије благополучни могли бити кад не би сами своје злополучије узроковали, мислећи и живећи накриво! Бог би морао зао бити кад би род човечески на њи[x] ово зло и несрећу сздао; а то ко може, здрав мозак имајући, и помислити? Откуд, дакле, несрећа? Ваљада је са стране човекове. А човек, бива ли својевољно и добровољно несрећан? Никако! Јасно је, дакле, да из незнанства и неразумија проиходи по вишој части наше злополучије. Губимо се по странпутицама, а чини нам се да

смо на правом великом путу; ко нам сме рећи да нисмо? Готови смо нама[x] на кавгу. Свак се себи чини на правом путу, а другога суди за изгубљена. Ко год не види, не може управ ходити; а ко год не уме мислити и судити, не може ни своја дела како ваља управити. Може један исти човек у једном послу право мислити, а у другом — врло криво; на прилику, Турчин вели да од Бога не ваља човек да бежи, јер не може утећи ни сакрити се. Имаш право, Турчине! А има ли Турчин право кад вели да ни од куге не ваља бежати? Јок, вала! У том има врло криво. Од Бога не могући утећи, не ваља ни да бежимо; а од пожара, велике воде, куге и други[x] многи[x] зала, могући се сачувати и не хотећи, врло лудо послујемо. Из свега овога следује да можемо људе миловати и љубити похуждавајући и осуђавајући њи[x]ове кривопутице, зашто иначе није могуће исправити се.

Ако ли се ко нађе ко буде моје простосрдачно намереније и беспристрасно писање на зло толмачити, примајући за обиду и обличеније обичаја у којим је он воспитан и који се њему добри чине, знам да ће ме осудити и о мени зло говорити. Ја сам и то предвидио и нисам се томе не надао. Ко може свим и толико различним људ'ма угодити! Ја ћу се само старати ништа против мојеј совести и против правила здравога разума не писати. Ко се задовољава само као овца ићи за другим овцама, правда да њему није потреба ни мислити ни расуждавати. Укорењеније стари[x] обичаја подобно је корењу велики[x] дрва; за колико година су се углубљавала далеко у земљу, толико потребују да се осуше. Ваља се мало и усудити и почети мислити како ће људи на сто година после нас мислити, ако нисмо ради остати всегда у првој простоти и детињству. Да нису се Европејци усудили мисли своје поправљати и ум науком просвештавати, остали би до данас у првој глупости и варварству и били би подобни бедним народом африканским.

Приклад други[x] народа даје ми дрзновеније. Наћи ће се довољно остроумни[x] и правосудни[x] лица између браће моје који ће познати чији сам ја интерес и ползу пишући же-

лио и искао. Ако ли што гди буде погрешено, учени ће људи после мене исправити и мени ће човекољубно као човеку простити. Мени је довољно утешенија дајући приклад ученим мојега народа да српски почињу на штампу што добро издавати. Штета да толики многочислени народ остаје без књиџа на свом језику у време у које наука близу нас сија како небесно сунце. Ако ништа, познаће браћа моја усрдије моје к њима после моје смрти и то је таман време за које се ваља старати и писати. Време је живота нашега један минут, једно тренуће ока и једно ништа, а по смрти чека нас вечност. Само последњи родови суде право и без пристрастија о прошастима. Утешен ћу поћи с овога света знајући да сам браћи мојеј добра желио, да сам се силио учинити толико ползе колико сам могао и да нисам залуду живио.

Из тога што сам доведе говорио може се познати, од части и накратко, шта ће ова моја књига у себи садржавати; није више потреба о том говорити. Толико могу јоште придати, да ако ко буде само забаву искати у ове књижице читању, неће без ње бити. Шта је забавније него знати како живу људи по различни[x] мести света, и какви су њи[x] ови обичај[j]и? Двадесетипетгодишње моје пребивање и путовање у Далмацији и Црној Гори, у Албанији, у Грецији, у различни острови Средиземнога мора, у Смирни, у Италији, у Молдавији и, сад, у Германији даће довољно материје забаве и разговора.

Огласио сам у писму к љубезнику мојему Харалампију да намеравам издати *Советје здраваїо разума*, која ће књига садржавати најизбраније мисли и советовања учени[x] људи с разни[x] језика преведене, о ком послу почињем с помоћу Бога трудити се овде у Лајпсику, а, међутим, издаваћу ове моје случаје, чекајући [x]оће ли се који добар Србин наћи да помогне с трошком. Уздам се у промисал неба да ће помоћи мојему братољубному намеренију, будући да колико ми дарује живота, у напредак у овом делу и упражњенију намеравам провести.

Теби, дакле, о љубезњејши и сладчајши славеносрпски народе, посвештавам колико ову, толико и оне које ће следовати плоде и жртве мојега пера. Вами, пожелани житељи Србије, Босне, Херцеговине, Чрне Горе, Далмације, Хорватске, Срема, Баната и Бачке, вами и вашим последњим унуком, с горећим и пуним љубави срцем, ови мој мали но усрдни труд предајем! Примите (ако ништа) за забаву. Ако гди буде што погрешено, молим и просим вашу доброту и човекољубије да опростите слабости мојеј; сâм је Бог без погрешке и без недостатка. Препоручујем себе вашеј милостивој и срдечној љубави. Ја не знам [х]оћу ли гди с вами јоште живити и слатког нашег пријатељства наслаждавати се. Толико просим, кад ме не буде на свету, да ми желите од благога Бога милост, коју и ја вами, заједно с[а] светом разума и науке, и вашим синовом и кћер[и]ма од рода в род, догод Бог свет држи, всесрдечно желећи пребивам до последњег мојег издиханија душом и телом сав ваш

Доситеј Обрадовић

У Лајпсику, 1783,
августа 15.

*
* * *

[Други део *Животоа и ѿрикљученија*], Лајпциг 1788/1789.

Предуведомленије

Бас[а]на да сам хтео више преводити, нашао би[х] три и четири крат јошт толико или и веће число. Но ја, избравши само оне које су мени најугодније биле, проче сам другима оставио да с временом преводе и издају. Намеравајући обаче да ови том буде најмање од 25 или 30 табака, за испунити ово число придодаћу овде нека од моји[х] пис[а]ма која се касају до моји[х] прикљученија.

Различни од наше нације и усмено и писмено поштавали су ме да предузнем опет ову материју и, на моје извиновленије да би[x] ја рад што боље и полезније издати, један мој љубезни пријатељ запресио ме да му у нашем взаимном писма соотвествованију назначујем што знања достојније од моји[x] догађаја, које ја од неколико времена и исполњавам. Имајући, дакле, копије при себи и хотећи, како сам повише рекао, да ми ова књига већа буде, ради две причине наумио сам приложити овде нека од ових моји[x] писама. Прво, за испунити од части вољу свима онима који су то исто зактевали, а друго, које је мени најважније и срцу мојему пожелатељнејше и дражајше, за предати вечному воспоминанију потомков наших имена моји[x] љубимејши[x] пријатеља и благодетеља које је преблаг Божји промисал за оруђа своја употребио и мени у мојим странствованијам и претпријатијам чрез њих помогао.

Природна је души човеческој благодарност како год телу диханије; и ово се одовуд познаје. Кад год ми читамо историје неки[x] велики[x] и блажени[x] лица, који нам се чисто чине да ни за што друго нису на ови свет послати били, родили се и поживили, разве на велико добро, сладост, радост и благодејаније свога времена људи, ако су они и на [x]иљаде година пре нас живили, и ми и[x] не познајемо разве само по имену, а оне којима су они добро чинили, ни по имену, ништа мање они су нами мили и драги баш како да смо ми у њи[x]ово време живили и као да су нами сва она добра учинили која су они, сâм Бог зна коме и коме, сотворили и показали.

Ми чувствујемо радост помињући имена њи[x]ова; услаждавамо се и не можемо се наситити гледајући изображенија њи[x]ова; чини нам се као да су до јуче на земљи били и жао нам је што нису и данас међу нами. Ако је цар ко од њи[x] био, уздише за њим у прсима нашим срце наше, зашто такови цар да нас остави! И да не царствује во веки на земљи!

Откуд се ова чувствованија рађају разве из самим Богом у словесну душу уливене благодарности. А кад су нами туђи благодетељи тако пријатни и драги, колико већма морају нам бити наши? И, зато, с тим нами ништа није задовљесотворено ни поможено да и[x] ми сами познајемо, помињемо и љубимо. То је нами весма мало; него [x]оћемо, ако је икако могуће, да и[x] сав свет позна, спомиње и љуби. И, будући да смо ми маловремени на земљи и не можемо и[x] овде до века спомињати, зато предајемо њи[x]ова слатка и пречесна имена, прво Богу, који је сам кадар праву доброту по достојности возмездити и наплатити, да им он учини оно награжденије које би ми ради, а не можемо; а, потом, и будуштим родовом да и[x] они наместо нас спомињу, да и[x] љубе, да им благодаре, и имена њи[x]ова од заборављења да чувају и да и[x] славе. Ово на расужденије чувствитељним и човекољубним срцама дајући, уздам се да и они исти који толико не маре за моја прикљученија, сматрајући на причину која ме к томе убеждава, неће за бесмесно судити што ћу јоште на неколико табака о себи писати, не могући на други начин свештенејшу благодарности моје дужност показати и исполнити. А при томе, они и онакови за какове ја пишем неће всује, читајући ово, труд себи задати, ибо мој всегдашњи у описанијам мојим конач, то јест ползу, гдигди и увесељеније читатеља, нећу ја ни овде нимало испред очију сметнути.

*
* *
*

Герасим Зелић, *Жиѣије сиреч рожденије, восѣиѣаниј, сѣирансѣивованија и различна ѣо свеѣу и у оѣечесѣиву ѣрикљученија и сѣираданија [...] њим самим, себи и својима за сѣомен, сѣисано и друјима за љубоѣиѣсѣиво, ѣдешѣо зар и за ѣоучење, на светѣ издано*, Будим, 1823.

Посвећено туне моме љубезноме роду и отечеству,
Budaе, 14. December 1822.

Предисловије

По гласу историја, у стародревња времена Јелина и Римљана мучно је било стећи знања и мудрост за узрок што није било типографије, но науке морале су се пером писати и тако биле су ријетке; не само но неке нијесу се нигда ни писале, веће истом усмено, пак и тајно, предавале су се, а многе нијесу биле јоште ни устројиле се и гдјекоје ни изнашле се. С друге стране, није толико трудно било достићи славно име књижевника, јер тко би умио добро латински или јелински, или оба двоје, и познавао би оно мало писанија у та два језика, више му ништа не би недостајало за сподобити се таквога имена. Отуда треба закључити и то да су онда учитељи, при ријеткости књигâ, достојно цијенили се како живе књиге из којије[x], како из посведневније говорећије[x] огледала и очевидније[x] примјера, морала су ученија прелијевати се у душе и срца ученика чисто, природно и просто, јасно, живо, дјелатно и склоно к правој мудрољубију.

Напротив тога, почем је изништао јелински, и за њим донекле и латински језик, у познија христјанска времена, гдје толики народи стадоше имати високе науке, хотјаше се за књижевника да умије поготову толико језика колико бијаше тије[x] књижевније[x] народа, да им може читати књиге. Колика најприје дангуба, а послѣ безмерни немили труд! Глава се заврти човеку кад помисли шта је до данас библиотекâ, шта ли је свакојакије[x] посвуда књигâ, које обаче, по суду најученији[x] људи, да се све добро протресу и прорешетају, нашло би се, зар, преко половине да је кукољ и којекакав смет и трине. И то би много послужило праве мудрости и правије[x] мудрољубаца напретку и отуда – свему свијету. С друге стране, за постигнути ваопште науку произишло је мало-помало средствâ и начинâ толико, да већ ваљаде више желити да се поправљају него да се и даље размложавају.

С тијем теченијем коло се окрену. И у наша времена свијет хоће већ да се освијести, да су најнапреднији они народи који се најмање муте и дангубе с туђим језицима,

но кроз своје књижевнике доспјели су, те налазе у своме језику све што им је полезно и пристojно из свију времена и од свију народа. Бог да прости! И кад се ово јоште чини, помишљајући да што је гођ превише те мјере, умложава истом библиотеке шараном хартијом и преобремењава ограничену човечју памет беспослицама. Ово довле, разумије се, говорећи широм о Јевропи, гдје су народи увјежбали колика је сила наука и просвјештенија, и колико је горе глупљему и луђему према мудријему и вјештијему.

Али има јоште неколико у Европи народа који се находе у овоме горем од другије[x] стању и малоне у горем од стародревњег јелинског и римског времену. Мени на срцу лежи да овдје именовано споменем само мој славеносрпски. Нек' ми опрости нека прегршт, што га је срећног, која се мало есапи према толико другије[x] несрећније[x] милиона истога. Смишљајући гдје смо, што смо и како смо, не може нам се ни замјерити што смо ми тако касно и мучно почели марити за књиге; а гдје смо, гдје јоште и нијесмо? Не знам колико већ можемо имати непристојније[x] и бесплодније[x] књига за овај почетак, но са свима скупа нијесмо јоште преоптерећени и не дао нам Бог никада да будемо! Само, Боже, не ускрати нам да се и ми сподобимо без дуљега уздисања имати оно што нам је потребно, да не просјакамо довијека од другије[x].

У моме отечеству Далмацији, књижевства нашега стање тако је жалосно, да окајаније не може бити. Виђет ће се из мога житија на који сам се начин учио књизи, који начин је ли—није ли побољшао се и до данас. Србљи западне цркве (јер ово су све једни Србљи, како и они што су се потурчили или, боље рећи, помухамеданили и поунијатили) имају више узрока радовати се у своме отечеству и зато, како су у свачему даље пред нама, тако су и у књигама: само та је, с друге стране, штета што немилице губе језик свој славенски и род с Италијани. Дат ће Бог те ће премилостиви садашњи цар наш погледати и на ове восточног исповједанија вјерне своје поданике, посјетити њих с благоутробном својом резолуцијом,

што је ради школâ даровао онима у Унгарији и пригрлити њих с онима заједно и једнако.

Кроме књижнога стања нашије[x] Србаља у Далмацији виђет ће се из мога житија и што им се тиче бића цркава и вјеросиповједанија. И грађанска досадашња њихова ту судбина моћи ће се узгред познати из истога; погђешто и нарави, обичаји и својства њихова карактера. Све то показује се у њему равномјерно, и о Боци Которској или Албанији, докле допиру по Приморју адријатическом, селенија српска.

Ово су узроци за које ми се је виђело да ће другима мило бити ако издам на свијет ово моје житије. Милија би била заисто и много важнија (да их коме на ум падне описати и издати) житија нашије[x] карловачкије[x] митрополита од основанија столице њихове у Сријему. Но, та би се свије[x] тицала посвемјесније[x] Србаља, а ја моје ограничавам међу мојима саотечественици, којијем оно, ево, и излази на свијет за речене узроке сједињене с другима, којије[x] ја, без учинити криво себи и својима, не могох не послушати. Главни од овије[x] узрока, или сви савакупно у једноме, јест света непремјена Божја истина, за коју је и сами син Божји до кресне ревновао смрти истом да је славно и побједоносно освједочи и на вавијек одбрани. Сиреч, како мој многогодишњи публични живот, баш кроз период највећије[x] превртања мога отечества, даје у разговорима, и послије моје смрти може давати, много повода да се моје име именује и да се о мени суди и просуђује, неодложно је да таковијем разговораоцем ја све саопштим да за незнање којечега не би судили ни како би за [њ]их било ружно ни за ме кривично. Ово захтјева с обедвију страна справедљиво својељубије.

Ако би тко ово изданије узео нешто и са стране честољубија, знамо да је и ово општа човечја и, кад је с мјером, најпревосходнија страст. И у томе се човек подоби самом Богу, који љуби и иште чест и славу. Па тко би овога чувствованија био лишен, шта би био и пред Богом и пред људ'ма? Уосталом, ја прикљученија мојије[x] нијесам

биљежио с тијем намјеренијем, да се кому кад с њима хвалим и из њих с временом себи некакав панегирик спишем, већ сам их биљежио за приватни себи и својима спомен и за свако разумно, ако би ми кад гдје устребало, публично моје оправданије и успокојеније.

Што ми се, пак, тиче самије[x] дјела мога живота, желим да ме народници моји превазиђу у добрима, а да се приклад за остреганије своје узму од противније[x], ако буде и овије[x], по слову: „Тко много дјејствује, ласно је да учини штошто и преко реда; тко мало или ништа не дјејствује, лако му је очувати се од погрјешака, али слаба му зато хвала”. Мене су моје судбине пронесле по простору из Далмације до Москве и до Петербурга, до Париза, Цариграда и до Смирне и, кроме нижије[x] сваког чина и степена људи, дале су ми имати дјела до више императора, краљева и патријарха. Признајем и исповиједам са жалости, која ми довијека остаје на срцу, да отечеству моме нијесам толико учинио колика ми је била ревност, нешто за узрок мале моје власти и ништије[x] средствâ, а највише – и ово нек’ буде мојим саотечественицима на живо поученије – што у вријеме моје младости нијесам био упућен како ваља по стази наука, којије[x] кад не има гдје требају, не има ништа, а требају више или мање сваком од орача и пастира, сељаном какогођ и грађаном.

Послије овога признања, издајући следујућу књигу на свијет, ваља да се овдје јоште савршније разумијем и помирим с онима који би ми могли што замјерити за оно што сам горе рекао о књигама и о библиотекама. Ја не захтијвам титла списатеља, и не иштем ништа више да се дозволи овој мојој књизи, него само оно што јој се не може одрећи, да се, то јест вмјењава у броју оније[x] књига које повиједају не измишљена којекаква зановетања и хитросплетене пустоте, но истинита збившества; а овије[x] важност нек’ ријеши о прочој исте срећи. Може се и дужно је о свачему, према своме времену, списивати књиге о чему тко боље умије и воли. И славније је остати забиљежену у летописије[x] муза него и у којијем другима (потребујућима свима муза), јер тко

гођ тијем путем и најмању својијем ближњима донесе корист, музе му неће заборавити имена. Али та је суштествена овдје разлика што књиге излазеће на свијет изништавају, једне мало прије, друге мало послѣје; и тако, једине само оне којије[x] је ваљаност дуго времена или вјечита достојно се остављају и слажу у библиотеке. По чему, тко би гођ какво му драго високо мудровање имао о оваковијем библиотекама, не може га имати више од мога, које ја желим да буде и свије[x] с[у]народника мојије[x], то јест што ја, послѣје светије[x] храмова Божје[x], ни у каква мјеста не находим да је дужно с већим улазити страхопочитанијем и смиреномудријем него у ове пречесне плодова умова човеческије[x] храмине, које у самом дјелу јесу и ваља да се зову словесније[x] душа житнице.

У манастиру Крупи,
априла мјесеца 1817. года

Герасим Зелић, архимандрит

*
* *
*

Два аутора – а у понечем различите поетике жанра аутобиографије. Доситеј почиње свој предговор емоцијом, чак да је сећање облик забаве и утехе. Просветитељски ће већ зазвучати Доситејева идеја о томе како се човек учи на грешкама. Једнако просветитељски јесте и однос према мишљењу у младости и у старости; старост, тј. зрелост јесте та која почиње да се преиспитује, која започиње да сумња. То је оно што Доситеј назива зрелим добом, када се коначно разуме Питагорин савет о томе да се упита о себи самом, што се свакако може постићи и читањем паметних књига, тј. размишљањем над питањима која такве књиге провоцирају. Отуд је писац у облику исповедаонице: нада се да није бескористан ни себи ни свету – у том би могла бити сврха аутобиографије.

Да би се тај облик сазнања постигао, потребно је васпитавање од младости, јер ће само образовани човек уме-

ти да разликује зло од добра, да се склања од егоцентризма и размажености и да се учи толеранцији према Другом. Већ у овом ставу види се да Доситеј – на опису искуства сопственог живота – жели да пружи могућност Србима за овакво васпитано образовање, које је и сâм научио упознавајући друге културе. Још директније се овај просветитељски наум о опису сопственог живота наставља речима: „[...] прилагаћу и придодавати наравоучитељна назнаменованија и полезне ка управљенију житија совете”. Потпуно кантовски, рачуна на то како би његов живот, описан у књизи, био узор родитељима да васпитавају своју децу и образују их у зреле, тј. самосталне особе. Трудиће се да говори истину – што је за Доситеја још једна особина аутобиографије – а без пристрасности и лицемерја; дакле, аутобиографија не велича њеног аутора и јунака, не треба да пише из самољубља, већ објективно. У томе се види да је наш писац функцију биографије разумевао као упознавање себе, али и као критички став о сопственом животу.

Аутобиографија, имплицитно вели, говори и о другим људима. Важно је „познање људи”¹, јер једино уколико се познајемо могућно је живети заједно. С друге стране, није лако ни упознати себе самог, управо због самољубља. Она искреност у аутобиографији, за коју се залаже, подразумева да се буде критичан према себи, да се научи разликовању добрих и лоших људских особина, што, свакако, омогућава и читање књигâ. Својом похвалом књизи истиче готово јединствено у целокупној српској култури: књига осветљава самог читаоца: „Ову ћу, дакле, колико мучнију толико потребнију, материју као на нишану имати у свем мојем писању”.

Основну намеру описа живота види у користи и забави. Додаје, међутим, и трећи, сопствени део хорацијевском постулату, радост што ће у књизи спомињати своје пријатеље.

¹ Ову синтагму искористио је Радомир Константиновић за свој избор одломака из Доситејевог дела; уп. Д. Обрадовић, *Познање људи. Одломци*, Просвета, Београд 1966.

Ово би могло у поетици аутобиографије као жанра да значи како опис сопственог живота има помало и мемоарски карактер. За облагорођавање себе као човека, младом читаоцу предлаже да прочитају Ричардсона, Фенелона и Мармонтела – да ли то значи како би аутобиографија могла да постане и романескна врста? То су све романи који, по Доситеју, читаоца нападају добротинством, и то разумним.

Овде је потребна и једна, изгледа, важна напомена. Осамнаесто столеће као доба писама изгледа да је достигло свој врхунац у историји романа у писмима, тј. епистоларне прозе. Пример Ричардсонове *Памеле*, који и Доситеј наводи, омогућио је раширеност поетике таквог прозног текста, иако рецентне теорије романа тог доба још нису биле установиле поетику оваквог прозног остварења. Наш писац је, дакле, познавао такву литературу и поетику, истина имплицитну, реализовао у свом предговору, поготово у другом делу своје „аутобиографије”.

Доситеј уистину верује у доброту људи, о пријатељству да се и не говори. Попут Дидроа, утврђује како свако зло долази из незнања, тј. да само образован човек може да разликује добро од зла: „Мени је жао да људи који не мисле, не суде и не поступају следејући правилу здравога разума, себи [х]уде и вреде [...] из незнањства и неразумија производи по вишој части наше злополучије”.

Док размишља о томе како се, према народним пословицама, не може свима угодити и како не треба као овца трчати за другима, Доситеј у поетику аутобиографије уплиће идеју критичког али толерантног става аутора према себи и другима, али и да сујету може одгонити образовање – у том би био просветитељски став аутобиографије.

Просветитељској поетици књижевности, пак, припадају завршни ставови о томе да треба писати на народном језику – што Доситеј уистину чини – и у томе треба следити напредне идеје Европљана; то би значило да то није пут слепца за осталим овцама, већ промишљање над позитивним

особинама европског просветитељства које се окренуло објављивању књига на народним језицима своје културе.

У додатку предговору напомиње да ће објавити и наставак својој књизи. То и јесте учинио, али у оквиру заједничких корица са *Баснама* (1788/1789). Необичан податак у предговору овом другом делу *Живоша и њриклъченија* да антологијском избору својих басана (јер ствара нови, друкчији, сложенији жанр басне) дода наставак описа сопственог живота само из разлога волуминозности књиге – још увек остаје загонетан. Тај додаток јесте епистоларне форме, а писан је више из разлога прослављања својих пријатеља, тачније оног којем писма упућује из разних градова, описујући шта је све ту доживео, с ким се сусрео, о чему је размишљао. Рекло би се, чак, да у овом краћем предговору уз *Басне*, а припадајућем другом делу *Живоша и њриклъченија*, имплицитна поетика аутобиографије постаје јаснија: 1. аутор открива сопствени живот кроз писма пријатељу; 2. причајући тако о свом животу прославља своје пријатеље, а мање себе; 3. додаје синтагму налик дефиницији жанра, како је аутобиографија – „о себи писа-ти”. Тек писањем о себи књига може постати корисна забава.

Герасим Зелић пак већ у наслову покушава да следи Доситеја Обрадовића. Не треба, међутим, да чуди да уместо речи „живот” употребљава средњовековни појам житија у двоструком значењу вероватно: и као живот и као жанровско одређење. Уосталом, био је припадник црквених кругова – архимандрит – те је уобичајеније употребити тај стари појам. Зелићев предговор просветитељски је у неколико ставова: важност штампање књиге на народном језику; језик као национални идентитет. Управо из тих разлога, каже, предузима да опише свој живот, мада би једнако узорне биле и биографије карловачких митрополита, пре свега, Стефана Стратимировића; дакле, овде више размишља о биографији, а не о личном опису једног живота. Централно место имплицитне поетике аутобиографије у овом предговору, уз намеру да се пише на народном језику, представља и уочавање сврхе

таквог штива; то је просветитељска демократизација културе: „Признајем и исповиједам са жалости, која ми довијека остаје на срцу, да отечеству моме нијесам толико учинио колика ми је била ревност, нешто за узрок мале моје власти и ништије[x] средствâ, а највише – и ово нек’ буде мојим саотечественицима на живо поученије – што у вријеме моје младости нијесам био упућен како ваља по стази наука, којије[x] кад не има гдје требају, не има ништа, а требају више или мање сваком од орача и пастира, сељаном каквогђ и грађаном”.

Поигравајући се, а друкчије од Доситеја, идејом ауторске сујете, наводно жели да одагна славу писца, мада је индиректно спомиње. Наводну сујету онемогућиће истинито приповедање, а не о измишљеним стварима – како би се улепшао опис живота – дакле, стварне чињенице. Овој особини жанра аутобиографије ипак додаје још једну, веома интересантну. Неће, наиме, причати само о догађајима. У свом опису живота, дакле, у аутобиографији, најважније је – важније од истине – представљање унутрашњег бића – „словесније душа житнице”. Занимљиво је, међутим, и заједничко код оба писца, да су следили поступак писца *Векфилдској свеићеника*, истакнуто насловом, да је реч о неком трећем лицу („њим самим”: Оливер Голдсмит: *The Vicar of Wakefield. A Tale, Supposed to be written by Himself*, 1766) које је сопственом руком исписало свој живот². Онолико колико је вероватно да је ово дело енглеског писца – жанровски веома провокативно – могао да чита Доситеј, толико је јасније да је Герасим Зелић само узором Доситеја имитовао наслов *Живоџа и њикљученија*.

² Још изразитије од Голдсмита и Данијела Дефоа, Јохан Вилхелм Ритер (Johann Wilhelm Ritter, 1776–1810) у предговору свом делу *Огломци из остiавићиине младог физичара* (Fragmente aus d. Nachlasse einer. jungen Physikers, 1810) фингира своје ауторство. О томе пише Валтер Бенјамин: „[...] u predgovoru, u kojem se priredivač poziva na svog navodno preminulog neimenovanog prijatelja, koji ipak nije niko drugi do on sam, dao je prikaz sopstvenog života, a meni je odranije taj predgovor izgledao kao najznačajnija autobiografska proza u nemačkom romantizmu” (Valter Benjamin, *Slike koje misle. Mislopisi* (prev. J. Aćin), Bukofal E. O. N., Beograd 2016, 139).

ЛИТЕРАТУРА

Деретић, Јован, *Поеџика Досијеја Обрадовића*, „Вук Караџић”, Београд 1974.

Стефановић, Мирјана Д., *Ауџиобиоџрафија*, Службени гласник, Београд 2010.

Voskamp, Wilhelm, „Dialogische Vergegenwärtigung beim Schreiben und Lesen. Zur Poetik des Briefromans im 18. Jahrhundert”, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, Jahrgang 45, 1971, Heft 1 (März), 80–116.

*
* * *

АУТОР И ЈУНАК: BOCCA DELLA VERITÀ АУТОБИОГРАФИЈЕ

Током XVIII столећа растао је број књига на српском језику. Крајем тог века превагу је, у српској култури, однела лаичка литература у односу на богословске књиге (Јовановић, 2002)¹. Ова чињеница свакако указује и на ширење потребе за белетристичким делима. Осим у читалачкој публици, узрок би могао да се тражи и у књижевном стваралаштву, тј. у рађању оне генерације писаца који су неговали хорацијеvску премису „prodesse et delectare”²; забавни део из ње доприносио је стварању фикције у књижевном делу. Примери таквих белетристичких остварења могли би да буду и они које наука, мање-више, назива аутобиографијом.

Трагање за сопственим идентитетом било је једно од исходишта европске културе у доба просветитељства². Зато не

¹ Јовановић (2002) доноси податке о порасту штампања ћириличке лаичке литературе над богословском. У периоду 1751–1775. године њихов број јесте подједнак (45 штампаних богословских дела – 47 белетристичких књига); у времену 1776–1790. већ је штампано 69 дела лаичке књижевности у односу на 28 богословских; крајем столећа, 1791–1800, публиковано је 118 књига лаичке литературе – у подједнаком односу уџбеника и белетристике – а свега 52 богословска дела.

² Тек кад се упознају друштвене и политичке прилике грађанске класе, њене повластице и слично, могућно је разумети откуд је дошло до бујања егалитаризма у књижевности XVIII столећа, уп. Žmegač, 1987, 54; Stüssel, 1995, 50.

би требало да буде нејасно откуд је управо XVIII столеће постало епоха класичне грађанске аутобиографике (Sloterdijk, 1978; Stüssel, 1995). То је било време у којем је грађанска индивидуа овладала позорницом књижевности; маркирала се она самосвест грађанина која се исказивала у његовом образовању, развоју, карактеру, бићу и животном плану и идеалу. Истакнуто место у књижевности тако је добила јасупстанца. Судаћи према насловима аутобиографских (и „аутобиографских”) текстова, аутор је причао о свом животу и доживљајима у њему. Рекло би се да је речима сликао аутопортрет. Већ у тој, наизглед, једноставној и уобичајеној дефиницији жанра наилази се, ако не на неспоразуме, али, свакако, на недоумице. Колико је, наиме, аутопортрет једнак стварној личности која слика саму себе? Још је Жан-Жак Русо покушао да одговори на ово питање, тврдећи да ће у својој аутобиографији „показати ближњима човека у пуној светлости истине, и то самог себе” (Русо, 2000, 7); за аутопортрет је говорио да доноси само „вероватну истину” (Старобински, 1991, 214). Изгледа да између слике о себи и стварног себе постоји хијатус; аутентично самопознавање може да се јамчи кроз интиму властитог сазнавања.

Остварење такве везе између стварног ја и релативног ја (Linsen, 1986) показује како не мора – не мора у сваком примеру – да постоји знак једнакости између аутора аутобиографије и главног јунака таквог казивања. Ауторска личност преображава се у другу индивидуализовану секвенцу, у јунака књижевног дела. Аутор, уистину, јесте чинилац свог живота, док јунак постаје чинилац испричаног, „свијета приповједног текста (кад је текст постављен аналогном свијету стварности)” (Иванић, 2000, 12). Овакво запажање постаје важно у дефинисању жанра који се уобичајено назива аутобиографијом. У овој књижевној врсти појављује се живљени живот у облику јунака сопственог живота и тад се описује појмом личности. Написани, испричани, живот, међутим, реализује се у лику јунака (и приповедача) и тад

се описује термином лика. Колико је, отуд, личност реална, толико је наративно ја увек конструктивно.

Приповедање у првом лицу оног књижевног дела којем би изгледало да су аутор и јунак идентичне особе, дакле, у аутобиографији, реализује се у приповедачкој ситуацији која се на стилском плану остварује као исповедање (Несторовић, 2000, 82). Модел казивања у делу које се означава аутобиографијом представља причање особе која настањује свој лични простор. Само у таквом простору човек може бити окренут сам себи. Ту доживљава своје „усамљеничко удубљивање” (Русо, 2000, 586), оно исто које је и Доситеј Обрадовић показао у *Живоћу и њриклъученијима*. Једини, у низу многобројних, истраживач овог дела, Боривоје Маринковић запазио је ову важну чињеницу, ону која може да нагна у размишљања о том ко прича причу у аутобиографији, потом, свакако, и на упитаност о том шта је аутобиографија у жанровском одређењу: „Остављен властитој тишини и самом себи, тишини у којој се с пажњом осврнуо на узалудност дотадашњег постојања и себи донекле оштећеном тим нестварним постојањем, Доситеј је кроз анализу својих грешака указао на нездравост побуда које су га нагнале у животни ћорсокак” (Маринковић, 1970, 9).

Појам аутобиографије (autos – сам; bios – живот; graphien – писати)³ подразумевао би да је грађа унапред задата; то је живот њеног аутора. Отуд и долазе ипретпоставке историчара књижевности о том како постоји унутрашњи однос идентитета између писца и таквог књижевног дела, јер се придаје важност догађајима који одређују смисао ауторовог сопственог ја. Ако би било тачно да је аутобиографија „приватна историја писца, као прича о његовом индивидуалном развоју” (Деретић, 1997, 302), како се онда може, на пример, разумети да се Доситеј Обрадовић појављује у свом делу у

³ Друкчијом терминологијом могло би да се каже како је autos – идентитет, bios – витални континуитет идентитета, а graphie – техничко средство описаног процеса, али и елемент сазнања идентитета autos-а и bios-а (Gusdorf, 1991).

двострукој улози, као јунак/лик и као приповедач (Деретић, 2002, 486-487)? Наш писац не пише успомене. Он говори о својим доживљајима и својим сазнањима, што је већ домен личног; лично увек тражи своје подручје у фикционалности. У првом делу аутобиографије Доситеј Обрадовић као приповедач успоставља дистанцу према свом прошлом животу, приповедач и лик нису идентични⁴. У другом делу, међутим, користи облик интимнијег изражавања. У облику писма непосредно се слика оно што је доживљено, што омогућава приближавање лика и приповедача; њихова блискост толика је да се у неким моментима чак и подударају.

Ако је, међутим, *ја* у казивању представник, с једне стране, интимног себе, а с друге – интерсубјективног (колективног) себе (Linsen, 1986, 45), могућно је онда показати како је јунак Доситеј у књижевном тексту метафора писца Доситеја и, наравно, метонимијски представник свог доба. Моментат препознавања аутора и јунака/лика јесте облик стилског поступка метафоре. Постајући, у стваралачком чину, „јунак сопственог концепта” (Божовић, 2000, 426) писац аутобиографије тражи сличности између себе и свог јунака⁵. Скраћујући оваква поређења по сличности, причајући, при том, у првом лицу, писац тематизује процес индивидуалног на плану метафоре. На нивоу метонимије, међутим, одвијаће се поступак индивидуалног образовања у међуразмени између јунака (метафоре аутора) и света, па би се јунак (аутор) могао описати као логичка замена за друштво доба приказаног у делу. Овакво дефинисање стилског преображавања могло би да се односи и на жанр који се описује појмом мемоара, описом активног живота (*vita activa*) и загледањем приповедача у улогу догађаја у спољњем свету. У аутобиографији је друкчије, у њој преовладава унутрашња перспектива, сазнаје

⁴ Због тог има, наравно, и више коментара у првом делу *Животоа и њри-кљученија*.

⁵ Показаће се да овакву идентификацију тражи и налази и читалац аутобиографије.

се историја будуће, сазревајуће, личности, а доминантни поступак јесте сећање и *vita contemplativa*⁶.

Уз временски, јунак приче у аутобиографији има и свој просторни облик. Смештање овог живота у одређену културу једног доба омогућава претпоставку о постојању логичке повезаности јунака и тог времена. Модел идентитета једне културе и јунака аутобиографије, замењивост односа између ја/јунака и доба у којем живи јесте метонимијске природе. Кад Стојан Новаковић добро запажа овакву повезаност⁷, онда се та претпоставка заснива на оном што пише у *Живоџу и њриклъченијима*: „Будући, дакле, да ме је промисал неба определио да проведем живот мој с разни народи, с људ’ма и с женама, с богати и сиромаси, с учени и прости, с црковни и мирски, с којима нисам трговао, куповао ни продавао, сва је моја старост била познати: какви су људи, и из којих узрока бивају таки или другојачи; какви би ваљало да буду, и чрез која средствија могли би таки постати. Притом, будући да какви смо год, морамо један с другим живот проводити, како ваља, дакле, да поступамо и да се опходимо да нисмо један другом теготни, досадни и вредовити” (Обрадовић I, 1961, 77–78); „Но ви сви упамтите моју реч: како је њему одвећ мило много читање, он задуго у Хопову места неће згријати” (Обрадовић I, 1961, 148).

Утемељен у једном добу, аутобиограф не мења своју намеру, већ живот усмерава ка циљу. Питајући се о том да ли би описан Доситејев живот био друкчији да је писац створио друкчију од просветитељске „литераризације живота” (Божовић, 2000, 426), истраживач је вероватно занемарио по-

⁶ Многе недоумице још увек изазива дело Симеона Пишчевића. Унутар исте студије говори се чак да су његови мемоари, заправо, „велика српска аутобиографија” (Деретић, 1997, 303), да би се, нешто раније описали као мемоарско дело које „говори о судбини српског народа” (Деретић, 1997, 302).

⁷ Иако је не именује метонимјским односом, ипак је тачна идеја о тропичном односу јунака и доба: „Чудновато је како је први део аутобиографије Доситејеве симболичан. У њему као да није аутобиографија него као да је метафорична приповетка о дотадашњем културном развитку српског народа [...] Доситеј приповеда о себи, а оно што приповеда представља у исти мах симболични развитак културе српске” (Новаковић, 1911, 19).

раст интересовања за појединца у XVIII столећу, пренебрегао је време – просветитељско – које је нудило такву перспективу⁸. Колико би, коначно, управо таква аутобиографија XVIII столећа била литерарна, а колико, опет, пука фактографија лексиконског типа? Нарушио би се неопходан склад између духа просветитељства и фигуре идеолога, представљене у јунаку Доситејевог дела⁹. Непрестано говорећи о односу старог и новог, српски аутобиограф, у логичкој зависности од свог доба, мора да буде просветитељ (Ломпар, 2000, 430, 434). На то, свакако, указују и коментари приповедача. У њима се оцртавају особине културе тог времена¹⁰.

Док су метафорске карактеристике јунака испољене у његовој индивидуалности и доживљајној сфери („Сад ми долази на памет божествени совет премудрога Питагора – да се к себи вратим, да у себе дођем, и да размислим откуд сам на ови свет дошао, што сам у њему чинио, и куд мислим поћи” – Обрадовић I, 1961, 74)¹¹, метонимијски односи, спољашњи, задати су у стварности. Јунак (ја) књижевног дела јесте представник одређене културе управо због тог што се аутобиографија пише из разлога ангажовања личног живота у њој (Eakin, 1985; Eakin, 1992). Ако оно што се зове аутобиографија значи да се из перспективе садашњости

⁸ У доба просветитељства, морални узор хришћанства претвара се у моралну философију са својим светом врлина, у одређену идеолошко-световну концепцију из области етике. Задатак историје књижевности био би, отуд, у том да покаже како се тада систем моралних и теолошких норми, које се заснивају у аутобиографском причању, преокренуо у правцу идеолошке суштине. Дидактичност је отуд постала незаобилазна у таквом жанру.

⁹ Чак и она аутобиографска дела у XVIII столећу, писана у трећем лицу (Ulrich Bräker, на пример) имају просветитељски карактер. У петом тому *Хроника* Ђорђе Бранковић, такође, у трећем лицу, прича о себи (Деретић, 1997, 302), мада је то причање пре мемоарског него аутобиографског типа.

¹⁰ „Приповједачки текст (као да) даје подлогу или оправдање нормама заступљеним или претпостављеним у коменатру. (Такав статус може да се пренесе и на ликове: лик као тип, метонимија одређене групе људи, у извјесној приповједној ситуацији понаша се онако како би се могао понашати припадник одговарајуће групе у животу)” (Иванић, 2000, 15).

¹¹ Уп. и изјаву једног немачког аутобиографа: „Sollte man dem Schriftsteller nicht den Namen eines Seelenmalers beilegen können” (Т. Hippel, *Lebensläufe nach Aufsteigender Linie nebst Beylagen A, B, C*, Berlin 1778, 7).

субјективно интерпретира прошлост, а не реконструише објективно (Pascal, 1965, 90), јасно је онда да читање таквог дела може да почне и друкчије, као што је убичајено с непознатим делом, а не с предубеђењем о његовом жанру, аутобиографском. На тај начин дело би било фиктивна замисао једног живота пре него репродукција верне стварности. Аутобиграфија би, онда, могла да се врати у близину фикционалних врста. Да ли би, уосталом, сваки текст могао да представља облик аутобиографије? Шта је, потом, аутобиографија? Ко такво дело доживљава као причање писца о себи самом?

Тачна су досадашња запажања о том колико често Доситеј Обрадовић користи облик обраћања појединачном читаоцу; ређи су, готово по изузетку присутни, облици множине („читаоци”, „људи”, „народ”)^{11а}. То је облик непрестаног дијалога с имагинарним, али подразумеваним, читаоцем (Иванић, 1976, 287–288), или је то појава „лица публике” (Деретић, 2002, 486); реч је и о „социолингвистичкој ситуацији” (Kuna, 1979)¹². Наука о књижевности утврдила је колико наративни код зависи од позиције читаоца у радњи. Уз саморефлексију, роман XVIII столећа има и особину аутореференцијалности која подразумева да у причање буде увучен и фиктивни (имагинарни) читалац који постаје учесник у радњи¹³. Снага читаоцеве позиције заснива се на ме-

^{11а} „Љубезни српски народе” (Обрадовић I, 150); „Ево, људи, на свету гди цареви своје дворове књигама мудрости и наукама дају и посвећују [...]” (Обрадовић, I, 254).

¹² Херта Куна говори о „социолингвистичкој ситуацији” Доситејевог времена „увјетованој престижем војвођанског српског грађанства” (Kuna, 1979, 368). Размишља о том колико је Доситеј Обрадовић преко језика успоставио директан контакт с читаоцем. Језик јунака једнак је језику читаоца, што омогућава успостављање комуникације.

¹³ „Bez kategorije čitaoca [...] teško je zamisliti teoriju i praksu pripovijedanja u osamnaestom stoljeću. Upućenost na stvarnog, empirijskog *lectora* bila je jedna od najvažnijih osobina u novim kulturnim prilikama epohe [...] U fikcionalnoj sferi tome odgovara retorika obraćanja zamišljenom, programiranom čitaocu, dakle, onoj ‘ustanovi’ s kojom se zatvara semiotički krug pripovjednog općenja, koje autori u svojim romanima otvoreno tematiziraju” (Žmegač, 1987, 81). Роман реализма не поседује ову особину. Интересантно је и запажање једног немачког аутора из доба просветитељства о

ханичком карактеру; *ja* се поистовећује с оним који у тексту заузима исти положај као и ово *ja*. Пре него што се сусретне с неким ликом, читаочев поглед подударан је, у истој је визури, с приповедачевом тачком гледишта. Читалац се од почетка поистовећује са субјектом приповедања, с гласом јунака који води путем низања догађаја; ова позиција појачава се и његовим присуством, у имагинарном дијалогу, у тексту.

Све заједно ствара јединствену перспективу из које читалац чита и доживљава дело (Bracht, 1987; Jouve, 1992). Његово увлачење у свет књижевног дела претвара га и у актера или, бар, посматрача радње. На тај начин и прошло, испричано, време постаје садашње, претвара се у онај тренутак у којем читалац чита¹⁴. Време, једна од битних претпоставки аутобиографије, укинута је. Категорија времена није битно одређујућа особина за фикцију, за књижевне текстове попут, на пример, романа. Рекло би се, отуд, да читалац почиње да игра важну улогу у одређивању мере фикционалности или нефикционалности текста. Уосталом, ко одређује, ко доживљава дело као књижевни текст, ако то није управо онај који га чита. Фикцијом се ствара истина и стварност књижевног текста (Русо, 2000, 605–617); она постаје траг реалности коју представља попут руке увучене у чувена римска „*Vosca della verita*”¹⁵. У тој игри стављања руке (из позиције јунака), с једне, и њеног увлачења (из позиције читаоца) у уста истине, с друге стране, долази до поистовећивања јунака и читаоца, баш као и у роману XVIII столећа; због тога и може да се говори о ниском миметском модалитету таквог јунака (Beker, 2002, 7–13).

нераскидивој вези писца и читаоца: „Schriftsteller und Leser sind zwo Hälften deren Bedürfnisse sich aufeinander beziehen, und ein gemeinschaftliches Ziel ihrer Vereinigung haben” (Hamann, 1758, 347).

¹⁴ „Читање ових сањарија подсетиће ме на задовољство које осећам док их записујем, и, оживљавајући прошло време, удвостручиће, тако рећи, мој живот” (Русо, 2000, 586). О улогу сећања у аутобиографском казивању уп. Wuthenow, 1974.

¹⁵ Како је фикција траг реалности коју представља и колико је стварност књижевног дела друкчија од живљене реалности показује се веома интересно код српских писаца различитих усмерења у разговорима с Радмилом Гикић, уп. Гикић, 1993.

Аутобиографска намера јесте позиција која директно утиче на читаочево стајалиште, смештено већ од насловне стране дела: *Живот и њриклъченија Димитрија Обрадовића нареченога у калуђерству Доситеја, њим истим сѣисаѣи и издаѣи*. Да ли наслов може или, чак, мора да постане сигнал за жанровску класификацију¹⁶? Ако се у њега има поверење,

¹⁶ Наслови аутобиографија у српској књижевности веома су различити:

1. Аутобиографија Герасима Зелића (*Житије, сирјеч рожденије, восѣиѣаније, сѣранствованија и различна ѡо свету и у отѣчестѣву ѡриклъченија и сѣраданија Герасима Зелића... њим самим себе и својима за сѣомен сѣисано, и друјима за љубоѣистѣиво, ѣдешѣо зар за ѡоученије на светѣи издано*), помало барокног наслова, чак и духовитог, показује сличност с Доситејевим насловом (житије; приклъченија); 2. У барокном наслову Пишчевићевог дела – *Извешѣај о доживљајима Симеона Сѣејанова Пишчевића, ѣнерал-мајора и кавалера Ордена Св. Ђорђа, о њеѣовом рођењу, животу, васѣиѣању, учењу, ѡочетку службе, ѣресељењу у далеку земљу, о војничким делѣима и о разним доживљајима њеѣовим које му је донела срећа и несрећа. Писао својом руком, а скуѣио из разних својих ранијих заѣиса; довео до 1785. ѣодине* – присутан је моменат документарности („извештај”), али се и овде јављају појмови из Доситејевог наслова „живот”, „доживљаји”; као и Зелић, и Пишчевић има низ тачних података, године, датуме, места, што није чест, већ изузетан, случај код Доситеја; 3. Пишчевићев син, Александар Пишчевић, има једноставнији наслов за своју аутобиографију као „хибридну форму” (Schmücker, 1989): *Живот А. С. Пишчевића њим самим оѣисан, 1764–1805* – наслов указује на већу документарност, јер изостаје елемент доживљаја; 4. *Јоакима Вујића славно-срѣискоѣо сѣисаѣеља животѣоѣисаније и чрезѣичајна њеѣова ѡриклъченија* – дело које насловом нуди дефинисање као аутобиографско дело, које је често фактографско (чак има и измишљених догађаја, Иванић, 1989 II, 328) и не поседује ону сижејну функционалност коју има Доситејево дело; 5. Интересантан је наслов аутобиографије Јована Драгашевића (*Истинске ѡриче. Ауѣиѣиѣоѣраѣија у одломцима*); уз појам истине ставља се облик фикционалног жанра („прича”); реч је о делу из доба реализма, у којем се мења структура аутобиографског причања; 6. Наслов делу Кирила Цвјетковића дао је, вероватно, приређивач Димитрије Руvaraц (*Ауѣиѣиѣоѣраѣија ѡроѣосинђела Кирила Цвјетковића и њеѣово сѣрадање за ѣравослање*) узимајући особине средњовековних житија за наслов („страдање”); структура текста видно је житијна: божански знак, послање, наговештај судбине и страдање за веру, уп. Иванић, 1989, 304-305; 7. Спиридон Алексијевић описао је, често документарно, свој живот у делу које нема типичан аутобиографски наслов (*Сѣоменак Милорадов*); 8. Партеније Павловић оставио је своју аутобиографију у рукопису, уобичајено за прву генерацију писаца српске књижевности XVIII столећа, која, незавршена, тешко да може прецизно поуздано да се жанровски одреди; 9. Јован Рајић испричао је део свог живота у делу друкчије намене (*Точноје изѣображенѣје кѣиѣхизма*); прича о сопственом животу односи се на интелектуалне подвиге и верску постојаност, на битку за врлине, као што су ученост и жртвовање за веру, попут дела Кирила Цвјетковића; 10. Павле Соларић у дугачком предговору свом преводу Цимермановог дела *О самостѣи* доноси причу о свом животу, комен-

очекивало би се да аутор прича своју биографију¹⁷. Да ли је, међутим, такво причање из области фикционалног? Да ли, и како, повлачење историјски проверљивих чињеница назначује долазак фикције у таквој, аутобиографској, причи? Кад Доситеј Обрадовић изоставља датуме¹⁸, то би већ могао да буде знак структурне промене егземпларног приповедања. Као што је током XVIII столећа историја изгубила своју улогу „учитељице живота”, тако се образовала практична приповедачка форма. Цицеронски топос историје у узорном, моралном погледу губи, у просветитељству, своју важност у идеолошком, философском и научном моделу. Због јачања индивидуе у друштву важнија дисциплина постаје психологија¹⁹, чак и у жанровима у којима текст има референта у „вантекстовној стварности”²⁰. Чак и догађаји могу да се схвате као могућне приче²¹.

Уобичајено назване, граничне књижевне врсте имају троструку функцију; вредносну улогу имају есеј, критика и фељтон; апелативну – говор, полемика; аутобиографску

тарише неке књиге које није разумео као дете, доноси сећања на људе и догађаје („прикљученија”), али без елемента документарности (датума, на пример); ово своје причање назива „комадићем из царства Истине” (стр. XXII). Сличне наслове имају и нека немачка дела: Ulrich Bräker (XVIII столеће), *Lebensgeschichte und Natürliche Ebentheuer des Armen Mannes im Tockenburg*, сматра се романом (Romanlexikon, 2000, 122), иако се унутар своје лексиконске одреднице описује као аутобиографија; T. Hippel (XVIII столеће), *Lebenslauf nach aufsteigender Linie*, аутобиографија, која се у новијој науци о књижевности описује као аутобиографски, често и као психолошки роман. Ни чувено и значајно дело осамнаестог столећа, *Anton Reiser* Филипа Морица, није дефинитивно жанровски одређено, да ли је то, наиме, аутобиографски роман, аутобиографија или нешто треће, најчешће – психолошки роман (Misch, 1949, 900-907).

¹⁷ Божовић, 2000, 426, говори о „биографском аспекту дела”.

¹⁸ По изузетку су у његовом делу наведени датуми, највише у опису живота у Лондону.

¹⁹ XVIII столеће често се назива и „епохом морализма и психологије” (Žmegač, 1987).

²⁰ Д. Иванић назива оваква дела аутобиографским жанровима; то су аутобиографија, мемоари и дневник (Иванић, 1989, 289), Злата Бојовић утврђује степен субјективног односа аутобиографа према догађајима и личностима: „Најкрупнији проблем аутобиографије јесте њена веродостојност” (Војовић, 1985, 55–56).

²¹ „Историјско објашњење не следи логику научне узрочности, него логику приче” (Culler, 2002, 121).

– аутобиографија, дневник, мемоари (Belke, 1973, 78–80). Смештање аутобиографије међу остале граничне жанрове исте функције указивало би одмах на хибридноћ такве врсте, на њен протејски карактер, мада се јављају и објашњења како је, и поред таквих особина, аутобиографија, заправо, засебан жанр (Грдинић, 1993). Тешкоће се јављају од самог почетка. Појам „хибридног” дела разуме се на још један начин. Расправљајући о *Кандору* Атанасија Стојковића, Јован Деретић описује ово дело као „прелазну форму између науке и имагинативне прозе”, као „симбиозу науке и литературе, философије и морала” (Деретић, 1981, 161–162). Разрешење коначног дефинисања жанра (његово „раз-обличење”) чини се да не нуди ни Новица Милић док размишља о одређењу романа као хибридног жанра (Milić, 1987); почетна позиција у читању Доситејевог дела за Михајла Пантића јесте аутобиографска²², која се мења током читања и постаје разумевана као роман²³.

Читање би, међутим, могло да почне и без уобичајеног жанровског предубеђења (Man, 1988). Ранији полазни став како се дело узима у руку с већ утврђеним мишљењем о књижевној врсти могло је, очигледно, да створи збрку. Очекујући, тако, од самог почетка аутобиографију, траже се, током читања, елементи који одударају од описаног, унапред очекиваног жанра. Зато истраживачи и могу да примећују како је крај првог дела Доситејеве аутобиографије „изван [...] аутобиографских оквира књиге” (Деретић, 2002, 485) и то с необичном аргументацијом како се у „Закљученију прве части” Доситеј јавља као писац, а не као јунак. Изгледа да тешкоћу овде представља, не увек јасно и научно разложно, разграничење, литераризације и дидактичности, тј. нефик-

²² „Доситејева аутобиографија релативизује или, боље рећи, пробија границе одабраног жанра” (Пантић, 2000, 411).

²³ „Приповедање [...] због дистанце која неутралише квалитетну разлику између фикционалитета и фактицитета, у једном тренутку почињемо читати као фикцију, као стварни или могући роман” (Пантић, 2000, 412).

ционалности; основа овој дилеми може, опет, да се тражи у полазном ставу читаоца о жанру који чита²⁴.

Питања почињу да се намећу. Шта би, на пример, за аутобиографију значило дефинисање на начин да се у њој реконструише један живот у супротности с одређењем како се ту обликује прошлост²⁵? Да ли би, потом, форма могла да утиче на жанровско сврставање? Запажање да је аутобиографија „анахронистичан жанр” будући да има збијено, сажето време једне биографије, које је краће од времена стварног живота, макар и због трајања једног читања (Šlibar, 1991), могло би, можда, да помогне у размишљању о том колико је, и да ли је, на пример, Доситејево дело – аутобиографија. Једино стварни човек следи биолошку историју. Лик (његов) постаје семиотички објект, следи „рецептивну историју” (Долежел, 1986, 23)²⁶. Кад се, чак, у структури аутобиографије прати хронолошки след живљених догађаја, ипак не би могло да се говори о дуплирању стварног и јунаковог ја (Nikisch, 1997, 363). Оно дело које се именује као аутобиографија изгледа да стоји у центру из којег произлазе, на једну страну, документ у првом лицу, а на другу – фиктивни исказ оног типа дела које поседује роман. Зато је, ваљда, жанровски тешко прихватити аутобиографију као роман.

Занимајући се више за идеје него за чињенице, аутобиографија је створила тешкоћу око свог жанровског дефинисања (Лазаревић, 1990, 190). Иако су идеје исте, јер су из

²⁴ Став о елементима аутобиографског који се током развијања једног дела мења у „литераризацију” налази се код Јована Деретића, у многобројним његовим, иначе добрим, студијама о Доситеју Обрадовићу (Деретић, 1974; Деретић, 1989, 134-135).

²⁵ Можда су таква убеђења о аутобиографском жанру настала и првим, мада новим, увођењем термина. У немачком простору прва употреба појма „самобиографија” јесте тек с краја XVIII столећа. Тако је назива Хердер у збирци *Selbstbiographien berühmter Männer* (1796), док је енглески извор с почетка наредног века (R. Southey: „auto-biography”, 1809), уп. Misch, 1949, 5. Ваљало би видети кад је први пут овај појам употребљен у француској науци о књижевности, јер су то три културна круга (немачки, француски, енглески) у којима се Доситеј Обрадовић кретао.

²⁶ Уп. и Бахтин, 1991.

истог доба, две аутобиографије биће различите, не само зато што су их створиле различите личности различитог животног искуства, већ су друкчије и по стилу литераризације. Мада су по својој основној намери – поучавању – аутобиографије у XVIII столећу постале читаоцу модел за начин (узорног) живота, то још увек не би могло да значи како је онај први део Хорацијевог постулата надвладао над другим – забавним (Обрадовић I, 1961, 173). Не чуди стога што у просветитељству, кад се идеја историчности знатно мења, аутобиографија, за разлику од оних из претходних епоха, постаје романескна²⁷. Већ и појам жанра може овде да постане домен фикције; дефинисан је у односу на јунака и, наравно, у односу на читаоца. Аутор се већ у наслову свог дела потписује као јунак, што значи да је аутоматски потписан „пакт” са читаоцем који казивање у таквом дискурсу разуме као референцијално (Lejeune, 1973)^{27a}. Такав пакт може да буде и фалсификован, односно аутор „може потписати себе као измишљеног јунака” (Milić, 1987, 120). Наше предубеђење да дело од почетка читамо у кључу једног жанра – аутобиографије – спречава нас да текст разумемо жанровски друкчије. Одбацивањем и одупирањем такве читалачке унапред задате свести о књижевној врсти, дело се може читати и као фикционална врста типа романа.

²⁷ „Пошто је роман ипак више философичан него што је историја, аутобиографија постаје романескна” (Glaser, 1980, 155). Романескност свом делу Доситеј Обрадовић даје и низањем писама као у Шехерезадиној причи (уп. крај претходног и почетак наредног писма у другом делу *Живоша и њрикуљенија*), или као у низању писама у Ричардсоновој *Памели*.

^{27a} Аутобиографски пакт дефинише се као нагодба између аутора и читаоца аутобиографије. Та нагодба утврђује референцијалну рецепцију текста. Аутобиографски пакт оснажује идентитет аутора, приповедача и протагонисте, што би, из перспективе читаоца, аутобиографији гарантовало нефикционални статус. Лежен сматра да се тај идентитет конкретизује кроз властито име аутора („сигнатура”), које се посматра као део текста. Прихватање аутобиографског пакта Лежен подупире анализом формалних особина аутобиографског текста (заменички облици, временске релације, оријентација ка адресату и слично). Будући да се у анализу укључују и индиције за референцијални дискурс, видно је да Лежен не жели да направи границу између аутобиографије и романа у аутобиографској форми; на тај начин, изгледа, ипак жанру аутобиографије признаје статус романа. Према Леженовој методологији проучавају се данас модерне аутобиографије, уп. Bartoszyńska, 1993.

Кад се то разуме, оног тренутка кад се усвоји идеја о том да Доситеј из наслова дела није јунак испричане приче, могло би да се буде на трагу идеје о невином читању, оном које је лишено априорног прихватања о том шта се чита (аутобиографија, приповетка, роман, еп). Индуктивни поступак показао би се овде ваљаним за исправније разумевање о жанру којем припада неко књижевно дело²⁸. Оно што именујемо аутобиографијом ипак може да буде из домена фикционалности, па се плеоназмом може разумети и новији научни термин „фиктивна аутобиографија” (Hattmer, 1989). И у доба просветитељства, у време процвата аутобиографије, уз помоћ појмова „Abenteuer” и „Unerwartete” размишљало се о жанру романа, у који је, судећи према његовим описаним особинама, улазио и онај тип делâ који ће се, при крају столећа, разумевати као аутобиографија (Alt, 2001, 298–302)²⁹.

Овакво виђење јавља се и у поређењима *Кандора*^{29a} Атанасија Стојковића и *Живоџа и њриљученија* Доситеја Обрадовића (Деретић, 1970), што наводи на идеју да би Доситејево дело могло да се разуме као роман³⁰. И у „првом српском роману”, у *Арисџиду и Наџалији*, баш као и код Доситеја, догађаји, сами по себи, нису најважнији елемент;

²⁸ О појединим постмодерним разматрањима о фикцији и аутобиографији уп. Рење, 2004.

²⁹ Такве идеје налазе се код Шлегела у радовима из 1751. године и код Бланкенбурга (*Versuch über den Roman*, 1774), чије се дело сматра првом теоријом и поетиком романа. У новијим немачким радовима (Aichinger, 1970) наилази се на покушаје да се објасни разлика међу романом и аутобиографијом, мада не увек чврсто образложене; сматра се да у аутобиографији нема фикционалности, јер се ту „дописује и преписује сопствени живот” будући да у њој све тече „логично и верно” (Милчина, 1987, 12)

^{29a} Занимљиво је да се роман баш овако зове; у преводу реч „candor” значи искреност. Колико је роман у односу на аутобиографију искрен? Колику улогу има овде реторички појам искренности?

³⁰ „Код Доситеја појединачни догађаји служе или као повод за моралистичко-философске експликације или као примери којима се те експликације илуструју” (Деретић, 1970, 717); „У *Кандору* доживљаји главног јунака служе као оквирна прича за популарно излагање основних научних и философских појмова” (Деретић, 1970, 727). Доводе се, чак, у везу и рани романи Милована Видаковића с аутобиографијом Доситеја Обрадовића (Деретић, 1980).

приповедачки поступци у развијању фабуле потиснути су поступцима који непосредније извиру из основне оријентације романа – „дидактичко-сентименталне” (Деретић, 1981, 165). Зашто, онда, и Доситејево дело не би могло да се разуме као и Стојковићево – попут дидактичког романа, романа у сваком случају. И Атанасије Стојковић, као и Доситеј, излаже педагошке и етичке идеје. Ако се, дакле, структура *Аристиде* и *Найталије* разуме као „неоспорно књижевна, романескна” (Деретић, 1970, 718), зашто, због истих особина, не би овако могло да се разуме и Доситејево дело?

Доситеј Обрадовић размишља у *Мезимцу* о „измишљеним сочињенијима”: „Измишљена паметних и учених људи списанија, као што су басне, алигорије или иносказајеме повести, романи, на пример, како *Телемах*, *Мармонџел*, *Жил Блаз де Санџилана*, *Робинзон* и овим подобна на исти начин остроумне и благонаравне комедије како *Молијерове* и *Коцебуине*, ова сва, премда измишљена сочињенија, представљају образ и различне човеческе нарави: изоштарвају ум и забављајући и возвесљавајући разумне читатеље, дају им предивна и преплезна наравоученија. Зато сва овакова измишљенија моралне зову се истине” (Обрадовић, II, 343–344). Да ли је појам моралне истине једнак појму истине? Колико је присуство моралне истине елеменат фикционалности (књижевног) дела^{30a}?

Чувено Гетеово дело *Dichtung und Wahrheit* насловом већ показује однос фикционалног и реалног. Везник који се у лингвистици описује као елемент спајања – *и* – чини се да више поседује значење раздвајања (песништво – истина). Први појам, *Dichtung*, јесте управо оно што други, *Wahrheit*, није: стварносно није опевано, а оно што је песничко – није стварно. Кад је, даље, нешто лишено стварности, реалности, као што је књижевни текст, онда сувишнима постају питања о истини или неистини/„лажи” приказаног у делу. Као што

^{30a} Атанасије Стојковић, међутим, у уводу свом роману *Аристиде* и *Найталија* говори о причи подобној истини: „Ја пишем повест истинopodobну за чисте и чувствитељне душе рода мојега” (Будим, 1801, 1).

реалност (*Wirklichkeit*) има своју истину (*Wahrheit*), на исти начин и свет књижевног дела (*Dichtung*) поседује свој свет стварности с њему прирођеном истином³¹. На једној страни налази се фикција са својим елементима (машта, доживљај, приповедање), а на другој – реалност (догађај). Фикционални дискурс досад је подносио свој рачун о истинитости у релацији према стварном. Зато би се једино исправним чинило да се истинитост неке тврдње у *Живојћу* и *Њриклъченијима* проверава унутар могућног света који то дело ствара³², јер фикција није нешто (стварно), већ *као га* представља (стварно).

Овакав поступак примењује Доситеј Обрадовић, готово у другом делу *Живојћа* и *Њриклъченија*. Признаје да је писма (незваном) пријатељу писао раније; припремајући их за штампу, понешто је и „придодавао” (колико је притом, још прећутао?). У шестом писму (датованом двадесет осмим августом 1788. године) убацује, у заградама, унутар текста: „(У копијам ових писама, о штампани ништа не стоји, но сад, издавајући их на тип, гдишто придодајем)” (Обрадовић I, 1961, 217); у уводу другом делу, међутим, каже да ће само по „копијама” доносити писма. Чак не знамо ни то коме Доситеј упућује писма насловљавајући их пријатељски^{32a}. Играрија вештог писца оповргла је документарну схему, дала је мо-

³¹ Разумљиво је да свет књижевног текста није једнак свету реалности. Он поседује своје категорије, сопствене сазнајне и вредносне системе. Зато, на пример, не можемо да говоримо о хиперболи, јер се преувеличавање нечега одмерава према свету реалности, а требало би га посматрати у домену света књижевног. Фикционално може све да каже (мада се значење овог појма помера из епохе у епоху). С друге стране, јавља се још један проблем, који је више књижевно-историјски. Постоје фикционални текстови који се, опет, не описују као књижевни. То су, на пример, броширани љубавни романи. Значи ли то да се књижевним одмерава само оно што поседује и естетско, наиме, да појам естетског учествује у категорији фикционалног? Уп. Zlatar, 1989.

³² Уп. и Долежел, 1986, 22.

^{32a} Такав поступак користи и један писац немачког језичког подручја. Јозеф Рихтер, иначе веома важан кад је реч о српској књижевности (пре свега, за дело Михаила Максимовића), написао је епистолярно дело, упућујући писма непознатом (фиктивном?) пријатељу, уп. J. Richter, *Reise von Wien nach Paris. In Briefen an einen Freund* (1781).

тив за приповедну структуру која се развија у причању о једном животу. Долази до оспоравања документарног статуса аутобиографији; сумња у историјски садржај реалности сопственог описа живота³³ мења се у признање дигнитета књижевне врсте.

Није само аутобиографији сврха да прикаже интелектуални развитак у низу догађаја. И роман као жанр има такву намеру; то се већ показало у случају дела Атанасија Стојковића³⁴. Одређујући као посебне лексиконске одреднице жанрове аутобиографије и аутобиографског романа истраживачи су, ипак, установили њихову идентичност. То је причање у првом лицу, „уметничка стилизација аутобиографске грађе”, која даје тон субјективности; слободније се даје аутопортрет, појединости и доживљаји из краћег или дужег периода „пишчевог живота у лику главног јунака” (Војовић, 1985, 55–56; Кољевић, 1985, 56; Taborska, 1977, 34–35). Песнички помало лепршава, али интересантна, изјава како Доситеј „није писао историју, већ роман свога живота” (Лазаревић, 1990, 190) у основи се показује веома тачном. У кратком, али добро утемељеном предговору Доситејевог делу, Боривоје Маринковић је још 1970. године утврдио да је реч о роману, именујући га, најпре, „аутобиографским”, а потом и „психолошким” (Маринковић, 1970, 5, 8). Идући за анонимним рецензентом Доситејевог дела, из 1785. године, у данашње доба поновиће се квалификација „поучни роман” за *Живот и њриклъченија* (Павић, 1979, 104).

Данашњи историчари и теоретичари књижевности коначно су прихватили да је аутобиографија један од типова романа; у таквом типу истакнутија је ја-свест, што појачава субјективност причања (Geschichte, 1990, 188)³⁵. Према типу приповедачке ситуације (Штанцл, 1987) *Живот и њри-*

³³ Вероватно да такве промене долазе под утицајем Хердере перспективистичке херменеутике.

³⁴ О односу аутобиографије и романа уп. Tarot, 1985.

³⁵ При том се упозорава да корене такве субјективности не треба повезивати са сентиментализмом, јер су они садржани у религиозној основи.

кљученија могли би да буду роман (у првом лицу) због тога што аукторијални приповедач улази у приказани свет и зато што „доживљајно ја” претеже над „приповедачким ја”. Документарност губи своју, не само примарну, важност, а на њено место доминантно се поставља фикција. Према овим квалификацијама Олни би Доситејево дело описао као аутобиографију duplex (Olney, 1972)³⁶, тј. као дело вишег облика метафоризације, с вишим степеном фикционалности.

Доситеј Обрадовић тематизује сам чин приповедања (то је домен фикције); мења, дакле, однос према језичком саопштавању фикционалног типа. Чини управо оно о чему је немачки писац Теодор Хипел писао у писму једном свом пријатељу: „Wenn ich Dir Alles erzählen sollte, was mir begegnet ist, so würde ein Buch daraus, das Du nach Deiner edlen Gewohnheit Roman nennen würdest. Nun freilich, ganz unrecht hättest Du nicht, denn ich selbst kenne noch keine, auch die allergetreuste Geschichte nicht, wo nicht der Roman zum Fenster hinaussieht”. Све се, дакле, поготово живот, може доживети романескно. О том говори овај писац осамнаестог столећа.

Ако би требало утврдити систем жанрова и његово функционисање у сменама књижевних епоха (чешће стилских формација), онда се уобичајено размишљало о том која је то централна књижевна врста за сваки од суседних правца. За српску књижевност утврђује се како је на место житија у просветитељству дошао роман као средиште литерарног стваралаштва (Деретић, 1997, 184). Уобичајено се, уосталом, посматрао однос житија и аутобиографије (која „разара фор-

³⁶ Друкчије мисли Соорег (1990). Он описује Доситејево дело као облик аутобиографије simplex, тј. као праву аутобиографију, засновану на документарности. Аутобиографија duplex, међутим, поседује виши степен метафоризације и постаје роман. Још увек у дилеми око одређења припадности жанру Доситејевог дела („пружа и више и мање ид обичне аутобиографије”), Јован Деретић ипак тврди како *Живот и прикљученија* (први део) није роман и то из неколико разлога: дело, што би био случај с романом, нема супротстављање ставова и идеала, па закључује како је овде реч о „расправи о трагању за истином” (дакле, рекло би се да је то есеј!), док други део описује као „превасходно наративни текст аутобиографско-путописног карактера” (Деретић, 2002, 483).

малне структуре жанра средњовековне биографије”, Стојнић, 1990, 177)³⁷; говори се како је Доситеј писао аутобиографију као „антитезу житију” (Деретић, 1997, 303). Изгледа да се, притом, заборављало да би житије пре могло да буде основ историографији, а да би се тек у епу могла тражити основа српској фикционалној прози^{37a}. Занимљиво би било једном проучити колико је из епа могао да настане роман. Удео Доситејеве „аутобиографије” у таквим размишљањима не би требало да буде занемарљив³⁸.

ЛИТЕРАТУРА

- AICHINGER, 1970 – Aichinger, Ingrid, *Probleme der Autobiographie als Sprachkunstwerk*, Österreich in Geschichte und Literatur, Wien, 14/1970, 418-434; прештампано у: *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Hrsg. von G. Niggel, Darmstadt 1989, 170-198.
- ALT, 2001 – Alt, Peter-André, *Aufklärung. Lehrbuch Germanistik*, Stuttgart – Weimar ²2001.
- BARTOSZYŃSKA, 1993 – Lubas-Bartoszyńska, Regina, *Między autobiografią a literaturą*, Warszawa 1993.
- БАХТИН, 1991 – Бахтин, Михаил, *Аутор и јунак у есејској и ер-сјекцији*, Нови Сад 1991.
- BEKER, 2002 – Beker, Miroslav, *Roman 18. stoljeća*, Zagreb 2002.
- BELKE, 1973 – Belke, Horst, *Literarische Gebrauchsformen*, Düsseldorf 1973.

³⁷ О елементима аутобиографизма који учествују у састављању житија уп. Крушелницаја, 1996.

^{37a} О овом уп. Fleischer, 1983.

³⁸ Оваква размишљања покрећу и на идеју да би друкчије могла да се замисли периодизација српске књижевности. Жанр аутобиографије, тј. романа, и правац просветитељства били би централно чвориште око којег би се калемиле поетике осталих праваца. Просветитељске тенденције налазе се и у делима двадесетог столећа; као примери нека послуже дела двеју књижевности, из Немачке – Вајцекерова књига *Über das Menschliche*), из српске – аутобиографија Милутина Миланковића. Категорија времена у овако замишљеној периодизацији била би занемарљива, не би одређивала поетику једног националног литерарног доба; тако би се омогућило поређење свих књижевности, и малих и великих. Можда уистину долази време да се напише једна антиисторија књижевности.

- БОЖОВИЋ, 2000 – Божовић, Гојко, „Живот и литература у *Живојцу и њрикуљченијма*”, *Живој и дело Досијејеја Обрадовића. Зборник радова са научној скуја Српске академије наука и уметности одржаној 15. и 16. децембра 1999. године у Београду и 17. децембра 1999. године у Сремским Карловцима*, Београд 2000, 425–428.
- ВОЈОВИЋ, 1985 – В[ојовић], З[lata], „Autobiografija”, *Rečnik književnih termina* (ur. D. Živković), Beograd 1985, 55–56.
- BRACHT, 1987 – Bracht, Edgar, *Der Leser im Roman des 18. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main, 1987.
- WUTHENOW, 1974 – Wuthenow, R.R., *Das erinnerte Ich. Europäische Autobiographie und Selbstdarstellung im 18. Jahrhundert*, München 1974.
- GESCHICHTE, 1990 – *Geschichte der deutschen Literatur. VI: Aufklärung, Sturm und Drang, Frühe Klassik 1740–1789*. Von S.-A. Jørgensen, K. Bohnen, P. Øhrgaard, München 1990.
- ГИКИЋ, 1993 – Гикић, Радмила, *Искусїва ѓрозе: разїовори са ѓрозним ѓисцима*, Ириг – Нови Сад 1993.
- GLASER, 1980 – *Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte*. Hrsg. von H. A. Glaser. *Zwischen Absolutismus und Aufklärung: Rationalismus, Empfindsamkeit, Sturm und Drang. 1740–1786*, Band 4, Hrsg. von R.-R. Wuthenow.
- ГРДИНИЋ, 1993 – Грдинић, Никола, „Аутобиографија – покушај одређења”, *XVIII столеће. Зборник 1: Аутобиографије и мемоари. Радови са научној скуја одржаној у Новом Саду и манастиру Св. Арханїела код Ковиља, 18. и 19. октїобра 1990. године* (ур. Н. Грдинић), Нови Сад 1993, 126–143.
- GRUBER, 1997 – Gruber, Marianne, „Fiktion als Wirklichkeit – Wirklichkeit als Fiktion”, *Autobiographie zwischen Fiktion und Wirklichkeit*. Hrsg. von P. Angelova – E. Staatscheva, St. Ingbert 1997, 15–27.
- GUSDORF, 1956 – Gusdorf, Georges, „Conditions et limites de l'autobiographie”, *Formen der Selbstdarstellung. Analekten zu einer Geschichte des literarischen Selbstportraits. Festgabe für Fritz Neubert*, hrsg. von G. Reichenkron – E. Haase, Berlin 1956, 105–123; прештампано у: *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Hrsg. von G. Niggel, Darmstadt 1989, 121–147.
- GUSDORF, 1991 – Gusdorf, Georges, *Auto-bio-graphie*, I–II, Paris 1991.

- ДЕРЕТИЋ, 1970 – Деретић, Јован, *На њочецима српској романа – Атанасије Стојковић*, Књижевна историја, Београд, II/1970, 8, 713–736.
- ДЕРЕТИЋ, 1974 – Деретић, Јован, *Поетика Доситеја Обрадовића*, Београд 1974.
- ДЕРЕТИЋ, 1980 – Деретић, Јован, *Видаковић и рани српски роман*, Нови Сад 1980.
- ДЕРЕТИЋ, 1981 – Деретић, Јован, „Први српски роман” [поговор], (у:) Атанасије Стојковић, *Аристид и Најалија*, Београд 1981, 157–180.
- ДЕРЕТИЋ, 1997 – Деретић, Јован, *Поетика српске књижевности*, Београд 1997.
- ДЕРЕТИЋ, 2002 – Деретић, Јован, *Историја српске књижевности*. Треће, проширено издање, Београд 2002.
- ДОЛЕЖЕЛ, 1986 – Долежел, Лубомир, *Уметничке везе: мимезис и мојући светиови*, Књижевна реч, Београд, XIV/1986, 270 (10. јануар), 1, 22–23.
- ЕАКИН, 1985 – Eakins, Paul J., *Fictions in autobiography. Studies in the art of self-invention*, Princeton 1985.
- ЕАКИН, 1992 – Eakin, Paul J., *Touching the world: Reference in autobiography*, Princeton 1992.
- ЏМЕГАЋ, 1987 – Žmegač, Viktor, *Povijesna poetika romana*, Zagreb 1987.
- ЗЛАТАР, 1989 – Zlatar, Andrea, *Istinито, lažno, izmišljeno. Ogledi o fikcionalnosti*, Zagreb 1989.
- ИВАНИЋ, 1976 – Иванић, Душан, *Српска њријовијејка између романџике и реализма (1865–1875)*, Београд 1976.
- ИВАНИЋ, 1989 – Иванић, Душан, „Поговор”, *Мемоарска њроза XVIII и XIX века. Зборник. Друја књија*. Приредио Д. Иванић, Београд 1989, 289–308; рад објављен и под насловом „Аутобиографско-мемоарска проза у српској књижевности XVIII и XIX вијека” у књизи Д. Иванића, *Облик и вријеме. Студије из историје и њетике српске књижевности*, Београд 1995, 19–44.
- ИВАНИЋ, 2000 – Иванић, Душан, „Ка проучавању коментара (уводне напомене)”, *Коментар и њријоведање. Прилози њетници њријоведања у српској књижевности* (ур. Д. Иванић), Београд 2000, 7–18.
- ЈОВАНОВИЋ, 2002 – Јовановић, Мирослав, *Наслеђе „вишше класе”: ограз друштва у српском књижевном, културном*

- и научном наслеђу 18. века. (Прилози истраживању српских истрајанских традиција 18. века), Годишњак за друштвену историју, Београд, IX/2002, 1–3, 7–27.
- JOUVE, 1992 – Jouve, Vincent, *Leffet – per sonnage dans le roman*, Paris 1992.
- KOLJEVIĆ, 1985 – K[oljević], S[vetozar], „Autobiografski roman”, *Rečnik književnih termina* (ur. D. Živković), Београд 1985, 56.
- КРУШЕЛНИЦКАЈА, 1996 – Крушельницкая, Е. В., *Авиобиография и житије в древнерусской литературе*, СП 1996.
- KUNA, 1979 – Kuna, Herta, „Udio Dositejevih prosvjetiteljskih ideja u oblikovanju njegovog literarnog jezika”, *Obdobje razsvetljenstva v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi (tipološka problematika ob jugoslovanskem in širšem evropskem kontekstu). Mednarodni simpozij v Ljubljani od 28. do 30. junija 1979*, Ljubljana 1979, 359–370.
- ЛАЗАРЕВИЋ, 1990 – Лазаревић, Предраг, „Трагови романескних структура 17. и 18. века у Доситејевом аутобиографском делу *Живој и ирикљученија*”, *Научни сасијанак славистија у Вукове дане*, Београд 1990, 19/2, 179–191.
- LEJEUNE, 1973 – Lejeune, Philippe, *Le pacte autobiographique*, Poétique, Paris, 4, 1973, 137-162; прештампао у: Ph. Lejeune, *Le pacte autobiographique*, Paris 1975, 13–46; „Der autobiographische Pakt”, *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Hrsg. von G. Niggel, Darmstadt 1989, 214–257.
- LINSEN, 1986 – Linsen, Ehrhardt, *Identität und Körper in den autobiographischen Texten J.-J. Rousseaus*, Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik, Göttingen, XVI/1986, 63, 33–56.
- ЛОМПАР, 2000 – Ломпар, Мило, „Дух просвећености у српској аутобиографији”, *Живој и дело Доситеја Обрадовића. Зборник радова са научној скупи Српске академије наука и уметности одржаног 15. и 16. децембра 1999. године у Београду и 17. децембра 1999. године у Сремским Карловцима*, Београд 2000, 409-414.
- MAN, 1988 – de Man, Pol, *Autobiografija kao raz-obličjenje*, Književna kritika, Београд, XIX/1988, 2 (mart – april), 119–129.
- МАРИНКОВИЋ, 1970 – Маринковић, Боривоје, „Доситеј Обрадовић (1739–1811)”, (у:) Доситеј Обрадовић, *Живој и*

- ирикљученија Доситеја Обрадовића нареченоја у калуђерстџу Доситеја, њим истџим сџисаџи и издџаџи (Лајџџџи, 1783-1788), Београд 1970, 5–10.
- MILIĆ, 1987 – Milić, Novica, *Pojam hibridnog žanra u savremenim književnim teorijama*, Književna kritika, Beograd, XVIII/1987, 4 (jul-avgust), 99–125.
- МИЛЧИНА, 1987 – Мильчина, В. А., „Автобиография”, *Литературный Энциклопедически словарь* (ред. В. М. Кожевников – П. А. Николаев), Москва 1987, 12.
- MISCH, 1949 – Misch, Georg, *Geschichte der Autobiographie*, I–VIII, Frankfurt am Main 1949–1969.
- НЕСТОРОВИЋ, 2000 – Несторовић, Зорица, „Структура коментара у раном српском роману”, *Коментар и иријоведџање. Прилози џоеџџџи иријоведџања у срџској књџжевносџџи* (ур. Д. Иванић), Београд 2000, 61–82.
- NIKISCH, 1997 – Nikisch, Reinhard M. G., „Der Brief und andere Textsorten im Grenzbereich der Literatur”, *Grundzüge der Literaturwissenschaft*, Hrsg. von H. L. Arnold – H. Detering, München ²1997, 357–364.
- НОВАКОВИЋ, 1911 – Новаковић, Стојан, „Доситеј Обрадовић и српска култура”, *Сџоменица Доситеја Обрадовића*, Београд 1911, 5–37.
- ОБРАДОВИЋ I – Обрадовић, Доситеј, *Сабрана дџела*. I. 1811–1961, Београд 1961.
- ОБРАДОВИЋ II – Обрадовић, Доситеј, *Сабрана дџела*. II. 1811–1961, Београд 1961.
- OLNEY, 1972 – Olney, James, *Metaphors of self*, Princeton 1972.
- ПАВИЋ, 1983 – Павић, Милорад, *Рађање нове срџске књџжевносџџи. Истџорија срџске књџжевносџџи барока, класицизма и иредромантизма*, Београд 1983.
- ПАНТИЋ, 2000 – Пантић, Михајло, „Отварање романеског хоризонта у Живџџу и ирикљученијџма Доситеја Обрадовића”, *Живџџи и дџело Доситеја Обрадовића. Зборник радова са научној скуџа Срџске академије наука и уметџносџџи одржанџ 15. и 16. децембра 1999. џодине у Беоџраду и 17. децембра 1999. џодине у Сремским Карловцима*, Београд 2000, 409–414.
- PASCAL, 1965 – Pascal, Roy, *Die Autobiographie. Gehalt und Gestalt*, Stuttgart 1965 (оригинал: *Design and Truth in Autobiography*, London 1960).

- РЕЊЕ, 2004 – Рење, Тома, *Од ауџобиографије до ауџофикције: ѝпарадоксална ѝенеалоџија*, Златна грѡда, Нови Сад, IV/2004, 29, 33–34.
- ROMANLEXIKON, 2000 – *Reclams Romanlexikon. Deutschsprachige erzählende Literatur vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Hrsg. von F. R. Max – Ch. Ruhrberg, Stuttgart 2000.
- РОСИЋ, 1994 – Росић, Татјана, *Произвољносић дневника. Роман-ѝичарски дневник у срѝској књижевности*, Београд 1994.
- РУСО, 2000 – Русо, Жан-Жак, *Исиовести. Сањарије усамљеној шеѝача*, Сремски Карловци – Нови Сад 2000.
- SLOTERDIJK, 1978 – Sloterdijk, Peter, *Literatur und Organisation von Lebenserfahrung. Autobiographien der Zwanziger Jahre*, München 1978.
- СТАРОБИНСКИ, 1991 – Старобински, Жан, *Жан-Жак Русо: ѝро-зирносић и ѝреѝрека и седам оѝлега о Русоу*, Сремски Карловци – Нови Сад 1991.
- СТОЈНИЋ, 1990 – Стојнић, Мила, „Прилог проучавању жанра дела Доситеја Обрадовића *Живоѝ и ѝрикљученија*”, *Научни сасѝанак славистиа у Вукове дане*, Београд, 1990, 19/2, 173–178.
- STÜSSEL, 1995 – Stüssel, Kerstin, „Autobiographie”, *Lexikon der Aufklärung. Deutschland und Europa*. Hrsg. von W. Schneiders, München 1995, 50–51.
- SCHMÜCKER, 1989 – Schmücker, Alois, „Anfänge und erste Entwicklung der Autobiographie in Russland (1760–1830), *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Hrsg. von G. Niggel, Darmstadt 1989, 415–458.
- TABORSKA, 1977 – Tábořská, Jiřina, „Autobiografický román; Autobiografie“, *Slovník literární teorie* (red. Š. Vlařin), Praha 1977, 34–35.
- TAROT, 1985 – Tarot, Rolf, „Autobiographie”, *Prosa-kunst ohne Erzählen. Die Gattungen der nicht-fiktionalen Kunstprosa*. Hrsg. von K. Weissenberger, Tübingen 1985, 27–43.
- FLEISCHER, 1983 – Fleischer, Wolf, *Enttäuschung und Erinnerung. Untersuchungen zur Entstehung des modernen deutschen Romans im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 1983.
- HAMANN, 1758 – Hamann, J. G., *Leser und Kunstrichter nach perspektivischen Unebenmaße. Schriften über Philosophie/Philologie/Kritik. 1758–1763. Sämtliche Werke*. Bd. 2, Wien 1950.

- HATTEMER, 1989 – Hattemer, Matthias, *Das erdichtete Ich. Zur Gattungspoetik der fiktiven Autobiographie bei Grimmelshausen, E. T. A. Hoffmann, Thomas Mann und Rainer Maria Rilke*, Frankfurt am Main 1989.
- COOPER, 1990 – Cooper, Henry R., „Аутобиографије протопопа Аввакума, Доситеја Обрадовића и Софронија Врачанског: покушај једног упоређења”, *Научни састајанак слависта у Бучкове дане*, Београд 1990, 19/2, 201–208.
- CULLER, 2002 – Culler, Jonathan, *Literaturtheorie. Eine kurze Einführung*, Stuttgart 2002 (оригинал: J. Culler, *Literary Theory. A Very Short Introduction*, Oxford 1997).
- ŠLIBAR, 1991 – Šlibar, Neva, *Je li biografija anahronističan žanr? Aporije i mogućnosti jedne neuništive tekstne vrste*, *Umjetnost riječi*, Zagreb, XXXV/1991, 1, 35–46.
- ШТАНЦЛ, 1987 – Штанцл, Франц К., *Типичне форме романа*, Нови Сад 1987 (оригинал: F. K. Stanzel, *Typische Formen des Romans*, Göttingen 1981).

КОМЕДИЈА

Емануил Јанковић: *Трјовци, комедија у њри акџа, љри-
ведена с иџалијанској из Карла Голдонини комедија, Лајпциг,
1787.*

ПРОЛОГ

Нимало се не устручавам ови[x] николико листа штам-
пи предати, кад на ползу њи[x]ову посмотрим. Највећа част
национални[x] моји[x] и данас јоште мисли да су комедије не
само младости но и старим људ'ма шкодне и само за немец-
ко измишљење и[x] држе, гди су ђаволи Швабе измислили
како ћеду варати новце од људи. Ниједан које сам у ову част
национални[x] моји[x] рачунао није имао прилику хасну
комедија познати, не имајући ниједну у свом језику писану,
а страни му је непознат. Ако је који пут у теат[а]р и дошао,
хасну комедија није могао познати, нег' [је] видио намаза-
на лица, разна дејствија к тому одређени[x] персона, видио
и[x] је говорити, каткад пољубити се, овамо-онамо трчати.
Пак шта каже? Премећу се и скачу овамо-онамо, само док
измаме новце. Зато сам си предузео ову част људи из њи[x]
овог незнања ослободити и комедије добре код њи[x] у бољи
кредит мет[н]ути. А друго, уверен сам да ће барем бољој
части национални[x] моји[x] овај мој мали труд повољан и
пријатан бити.

Нека сваки ови[x] николико листа до конца прочита,
пак ће видити да нису ђаволштине, него случај и битија, која
се сваки дан међ' људ'ма налазе. Наћи ће поштеног тргов-

ца који, за обдржати свој кредит и добро име, сваке чесне путе тражи помоћи си; наћи ће среброљубиви[x] персона и гладни[x] за новцима, који, мале хасне ради, цело своје имање изгубити могу; наћи ће истиног и искреног али позорног друга; наћи ће, такођер, овом напротив, фалишног, лажљивог и под сеном друж[е]ства највећег убицу; наћи ће учвеленог оца и непослушног и упорног сина; наћи ће оца који одвећ свог сина милује и чрез ту љубов себе, свој дом и целу своју фамилију руинира; наћи ће и многи[x] други[x] полезни[x] сцена. Накратко, наћи ће оно што се сваки дан међ' људ'ма налази, пак нек' се огледи. Може бити да ће у овој или у оној персони сâм себе познати.

Јошт једну ползу коју од добри[x] комедија и други[x] полезни[x] књига можемо получити, не ваља прекорачити. Колико мајсторски[x] и трговачки[x] момака имаде, који недељу и светац скитањем проведу. А зашто? Зашто немаду никаква посла, немаду ничим се утруђавати. Господар им не заповеда у ове дне радити, а сами не знаду чим ћеду се бавити или време проводити. Да имаду књигâ забавн[x], угодни[x], повољни[x], полезни[x] и поучитељни[x], барем ника част ови[x] момака трчала би [ка] овим књигама како остави иглу или риф из руке. Ал' камо, Србљи? Гди сте? Што спавате? Зора је, пробудите се, време је веће.

Ако буде ова књижица националним мојим драга и пријатна, тако ми то буде повод дати овакому послу један или два сата сваки дан одредити, пак кад се новца нађе, у штампу предати.

Италијанска имена персонâ ове комедије нисам хотео са српским променути, јер је име – име, или било италијанско или српско. А друго, опомињем да се нисам непрестано италијанског аутора речи држао, него каткад и целу конструкцију променуо, за дати јој српски лик. А што нисам писао у славенским, нег' у материним језику, то ће ми сваки опростити кад помисли да ја нисам Славјанин нег' Србљин; и да не пишем за Славјане, нег' за Србље.

*
* *
*

Типичан облик имплицитне поетике, овај предговор итекако налази своје упориште у чувеној Голдонијевој комедији *Трјовци*. Испред њега Емануил Јанковић написао је посвету свом просвећеном монарху Јосифу Другом, која је скоро истоветна с ауторским предговором. Потом следи овај веома занимљив предговор, иновативан у схватањима о том новом жанру у српској књижевности. Дајући наслов том свом тексту ренесансни термин „пролог“, писац је вероватно указао како такав предговор има везе са самим текстом комедије која следи. Именујући, дакле, свој кратки предговорни текст уобичајеним појмом из ренесансне драме, могло би се претпоставити како се ослања на поетику ренесансне комедије. То може само донекле бити тачно, уколико се прихвати чињеница да у предговору именује разнолике теме које би биле корисне за Србе, међу њима и – размаженог сина. Реч је ипак о нечем што је просветитељски утемељено, а свакако имплицитно поетички у сагласју с новим жанром у српској књижевности.

Своју основну намеру – просветитељску – аутор предговора непрестано истиче. У основи, важност ове књиге – истиче се, свакако, појам књиге – Емануил Јанковић види у користи. Она је многострука и многилика у својим разбокореним особинама. Дискретно ставивши најпре до знања како је имао и нешто зазора од идеје да дело преведе, тај страх је нестао пред свешћу о њеној користи за српског читаоца. Већ у првој реченици, уосталом, истиче просветитељски појам користи. Корист, наиме, коју би ова књига (скромно названа „ови[х] николико листа“) имала, охрабрила га је да је преведе и објави. Таква корист тумачи се као раскринкавање погрешног мишљења о шаљивим играма и као поништавање штете о „злим намерама“ извођача комедија.

То што добар део Срба („националних мојих“) сматра комедију штетном, вероватно и најпре с разлога што су је измислили „ђаволи Швабе“, и то само с намером да од Срба

узму новац, важна је културноисторијска чињеница. Реч је, наимае, управо о томе колико су Срби хрлили у та шаторска драмска извођења, плаћајући при том улазницу, како би на немачком језику гледали какав хумористички једночини скеч. Срби у Угарској, дакле, знали су немачки језик, можда баш нису и све разумели, али су свакако морали учити језик своје нове патрије, пословни и административни као званично средство комуникације и у Угарској и у Аустрији, тј. у Аустријском царству. Напомињући, међутим, како корист од тих комедија Срби нису баш и много имали, јер језик нису разумели, само наизглед противречи претходној претпоставци. Срби су знали свакодневни, а не књижевни језик Немаца, онај који је из домена високе културе.

Заговорници штетног утицаја тог немачког театра, даље, дакле, у корист првобитној ауторовој претпоставци о познавању немачког језика међу Србима, постојано су заговарали недостатак користи од ових сценских једночинки, јер се на сцени виде само маскирана лица која уз покоји пољубац само скачу и трче по сцени. Народ је очигледно волео таква извођења чим је плаћао карту за гледање ових комедија. Ко је онда био заговорник штетног утицаја немачке сцене међу Србима? Одговор јесте једноставан, мада наликује критичком ставу. Емануил Јанковић је схватао како је, будући да Срби након Велике сеобе нису имали свог политичког вође, српска црква преузела и државну и културну бригу о својој пастви. Претерујући најчешће у забранама оваквог типа као што је немачки путујући театар, црква је за све што је свакодневно весеље сматрала нечим нечасним и штетним по национални идентитет. Било је чак у једном моменту прописано колика сме да буде ширина чипке на женској хаљини, сматрајући да је то скаредна раскош, а не скромност, поготово што је та мода долазила из једне стране; галофилија која се полако али сигурно претварала у галоманију – а захватила је била читаву Европу – подразумевала је да ће и српски грађанин, жељан слободног и не увек строго канонизованог облика понашања, желети да да оду-

шка свом облачењу, које је видео на путовањима, трговачким или студијским, по Европи тог доба.

Оно што је црква, овде у предговору никад именована, сматрала штетним, Емануил Јанковић видео је управо као корист. Добро познавајући немачку сцену, јер је студирао у Гетингену и обилазио позоришта и у Лајпцигу, можда још негде, а пре студија путујући по Италији, схватио је управо просветитељску корист од овог жанра. Та сценска извођења нису никакве „ђаволштине“¹, како су Србе уверавали, већ веома корисно штиво за образовање људи, будући да им је тема – свакодневни живот. Комедија, дакле, побољшава односе међу људима и у породици. Развејавајући на тај начин погрешно уверење о штетности смеха, показује наш преводилац просветитељски проседе комедије, онај чувени хорацијевски – *prodesse et delectare*. У потврду том свом поетичком ставу даје и могуће ликове оног жанра који преводом уводи у српску књижевност: поштени трговац, среброљубиви човек (који ће се појавити касније у лику Стеријиног Кир-Јање), искрени пријатељ, лажни пријатељ, непослушни и размажени син, отац који из погрешне љубави размази сина, тј. не васпитава га у зрелу особу (и то је налик Кантовој идеји о малолетности човека) и онда још једном и изразито јасно закључује: „Накратко, наћи ће оно што се сваки дан међ’ људ’ма налази”. Из тога је више него јасно како је српски преводилац и аутор овог предговора прихватио оно што је постало уобичајено у XVIII столећу, наиме, како треба кретати од стварности ка њеном уметничком обликовању.

¹ Занимљиво је како је темишварски сенатор и адвокат Симеон Петровић размишљао о комедији 1813. године у свом делу *Полицјај*. На два места спомиње театарско извођење драмског дела, чак упозорава на његову опасност: „Комедије, каже се, да благопристојност, учтивост и увеселеније представљају, но уколико су више благо[а]равнију противне, утолико већма искуство засведочава да младу јуност ваља испред театра удаљавати или барем никада без надзиратеља у комедију пуштати” (параграф 48); „Сваку буну, раздор и немир у земљи предсказују неки знаци, како год што исто горећу ватру дим предвозвештава, такви пак знаци јесу: пашквили, сиреч бешчесна и вредовна писанија која се публично проносу [...] противна предавања по школама, опште газете и комедије и штампане забрањени[x] књига” (параграф 67).

Зато треба гледати комедију, јер ће можда и себе у неком од ликова препознати и на тај се начин преваспитати.

Емануил Јанковић наставља с причом о користи новог жанра. У том погледу његов предговор као облик имплицитне поетике комедије добија додатни, али још важнији значај. Комедију изједначава с књигом: „Јошт једну ползу коју од добри[x] комедија и други[x] полезни[x] књига можемо получити, не ваља прекорачити”. Преводећи, дакле, комедију коју је гледао на немачким сценама², он је преводом тада најчувенијег комедиографа Карла Голдонија драмски текст за извођење на сцени превео као драму за читање. Наменио ју је млађим читаоцима, младограђанима, који након недељне службе не знају шта да раде, па се из досаде окупљају по рогљевима и испразно скитају³. У томе се види неколико просветитељских ставова: 1. најпре, Срби сазнају за појам слободног времена које треба корисно, но не и испразно искористити; 2. у слободно време могу се читати књиге које су свакако од користи, а при том и забављају. Читав тај пасус Емануил Јанковић завршава чувеном метафором о просветитељству које људе изгони из мрака незнања у нови светли дан знања, управо онако како се пева у завршној сцени Моцартове „Чаробне фруле“ или како сликар Маулберч просветитељски осликава црквене сводове; Јанковићевим речима: „Што спавате? Зора је, пробудите се, време је веће“.

Имплицитнопоетичком ставу припада и преводиочева изјава о том како драмски текст неће посрбљавати, јер је небитно име јунака, већ оно што и како он дела. А потпуно јасном поетичком исказу из поетике просветитељства јесте

² Много више о том уп. у раду: М. Д. Стефановић, „Наравоучијељна комедија”, у књизи: М. Д. Стефановић (прир.), *Емануил Јанковић: Трговци*, ЈП „Службени гласник”, Београд, 2007, 137–156; в. и овде у прилогу жанру комедије.

³ Ову идеју преузео је касније Милован Видаковић у свом предговору роману *Усамљени јуноша* (1810): „[...] Добро би било кад би се у нашем роду лепи[x] морални[x] и на простому дијалекту нашем списани[x] књижица приумножило, при којима би се и трговачка и мајсторска момчад у време празника мало позабавили. О, кол красно, кол полезно јест средство чтеније књига, које нас не само учи и у веће совршенство доводи, но неискусну младеж у дне празничне, кад се делом не занимају, од свакога бешчинија задржи и храни [...]”.

и завршно његово уверење о том да народни треба да буде српски књижевни језик. Истакавши како текст с италијанског неће преводити славјанским, тј. рускословенским језиком, већ својим матерњим, јасно изражава идеју о језику као националном идентитету: „Ја нисам Славјанин нег’ Србљин; и [...] не пишем за Славјане, нег’ за Србље“.

*
* * *

[Е. Јанковић]: *Зао отац и неваљао син или родитељи, учите вашу [своју] децу познавајте. Једна наравоучитељна весела игра за децу, у четири дејствија, сјисана Францом Ксавер[ом] Штарк[ом], а преведена с немецкој Еман[уилом] Јанковићем, Беч, 1789.*

К ЧИТАТЕЉУ

Видећи с великим удовољствијем да је мој мали труд, моја комедија, *Трговци* названа, коју сам недавно издао, не само код боље части национални[х] моји[х], него и код нижег реда драговољно примљена, од извесни[х] људи похваљена, који су ме баш усмено и писмено возбудили да би нацију моју оваким забавним и поучитељним књигама обогаћивати не престао, труда не жалио и со тим и друге овакому послу возбудио: зато сад, љубезни читатељу, ове листе штампи и предајем. За повратити се од посла мог началног, прибегнем оваким забавним књижицама у страни језици, и тражим која ће од њи[х] вредна бити, да ју Србљем, националним мојим, учиним, да ју им преведем, пак измеђ’ многи[х] једва се нађе једна коју превести за добро судим. Ова књижица, која у себи ништа друго не содржава него само чисто, богоугодно и презелно-полезно наравоученије, заслужује заисто да се не само Србљем у њи[х]ов језик преведе, него и свакој другој нацији у њеном језику, познатом да се учини. У њој ће наћи свештеник, отац, воспитатељ, учитељ, ученик, трго-

вац, мајстор и сваки ког реда људи он даје, доста науке за себе, сваки ће видети и познати да је врло ласно могуће да отац добру децу за злу, а злу за добру држати може; видиће да се највеће несреће из небреженија [небриге] очина родити могу; преизлишне љубови свом детету ваља сваки отац као живе ватре да се чува, воспитатељи нека виде како добро обучавана деца у свакој твари, као на пр., овде у цвећју, милост и љубов Божију познају: а без обученаја доброг воспитано дете такове твари за ђубре држи. Они који мислити умеду што је наравоученије, знаду и који су наравоученије и досад чувствовали, наћи ће у овој књижици чувства доста. Јоште једну такођер наравоучитељну комедију преведену имам, која теке време и средство очекива, да се у штампу дати може.

Први исход, првог дејствија, сасвим сам променуо из узрока ког теке они извидити могу који немечки разумеду, судити знаду и ове листе с ориђиналом уравне. Имена сам немечка, ползе боље ради, са српским променуо.

*
* *
*

Иако се у неким од поетичких принципа превођења разликују, ова два предговора Емануила Јанковића заслужују повезани коментар. Бар је један разлог за то: потекла су, наиме, из пера истог аутора. Обећање које је у предговору свом преводу *Трџоваца* дао да ће, уколико му књига буде била популарна, још нешто превести, испуњава овим и још једним преводом⁴. Уз то, у размаку од свега две године кад су

⁴ То треће дело које је превео 1789. нема предговор. Уп. *Благодарни син. Сеска весела игра у једном дејствију сстављена на просио српски Еман. Јанковићем, Лајпциг, 1789*; могла се купити, како стоји на насловној страни, „у Пешти, у Белој ружи, код господара Павла Дијеманди(ја)”. Ту су имена свих ликова посрбљена. Ово мало драмско дело било је, међутим, популарно у немачком говорном подручју; било је 1776. на репертоару у Бечу (Heinrich Laube, *Das Burgtheater. Ein Beitrag zu deutschen Theater-Geschichte*, Leipzig, 1891, 27). Овоме свакако треба додати и једночинку *Пријатељи* (1829) писца Лазара Лазаревића (1805–1846); има поднаслов „комедија“, а играна је и у Загребу.

настајали (1787. и 1789) а уз заједничку особину – истицање просветитељске идеје од користи коју књига има – показују и разлике у ономе што ће се у српској култури тек од времена Јоакима Вујића називати посрбицом.

Док, наиме, 1787. године у предговору *Трјовцима* сматра да имена из италијанског оригинала не треба претварати у српска, јер је готово неважно име јунака, без обзира да ли је оригинално или посрбљено, у предговору *Злої оца и неваљалої сина*⁵ немачка имена свесно претвара у српска. Разлог за ово налази у користи, што баш и није мотивисано у предговору. Ни у тој промени, међутим, није доследан. Сва деца, наиме, добила су српска имена, само је једини одрасли лик задржао своје вероватно оригинално презиме: господин Тигер. Како је овај свој превод посветио „оцем, воспитатељем и учитељем српске јуности“, још би се нејаснијом чинила мотивација за посрбљавање дејчјих имена. Објашњење за назначену „ползу“ ипак се налази у последњем Тигеровом монологу у којем је – типично за срећан крај веселе игре – попут *deus ex machina* Тигер схватио у чему је погрешно васпитао свог сина, али се пре тог краја и Тигеров син Јоца извинио оцу за своје некоректне поступке. Тако се, коначно, може разумети на шта је преводилац мислио кад је у предговору означио корист ове једночинке, али и зашто је она посвећена најважнијим мушким васпитачима у дејчјем животу⁶.

Једнако занимљивим се чини и одабир комедија, али је поетички важније да је у наслову свог превода *Трјовце* означио комедијом, а *Злої оца и неваљалої сина* – веселом игром. И једно и друго дело, с акцентом на просветитељску идеју васпитања кроз указивање на позитивне примере, ни-

⁵ *Славено-срѣјскија вѣдомосѣи* (бр. 87 од 25. октобра 1793) известиле су да је у Вршцу изведена комедија „о злomu оцу“. Да ли је реч о тексту који је превео Емануил Јанковић?

⁶ Занимљиво је да је Лукијан Мушицки у писму Вуку 1817. године препоручивао ову драмску игру за превођење на бугарски.

кад на негативне, показује како је позоришна сцена, пре свега, била морални чин; радње готово да и нема, или је скоро неважна, већ се корисност одвија кроз делање актера. Утолико је занимљивије што је Емануил Јанковић преводио драмска дела – укупно три – која су могла утицати и на српског читаоца, пре свега младог. Зато му и није био важан аутор. За свој први превод ипак је изабрао једну од најпопуларнијих комедија чувеног Карла Голдонија, чије је извођење у оригиналу, немачком преводу или немачкој преради могао да гледа на сценама. Овај пут одлучио се за данас готово заборављеног чешког Немца Франца Ксавера Штарка (Franz Xaver Stark, 1750–1816), који је за бечку сцену писао комичне једночинке, а за неке од њих музику је од касних осамдесетих година XVIII столећа компоновао Моцарт⁷.

У немачкој књижевности просветитељског доба још увек нису били теоријски разграничени жанровски појмови комедије и веселе игре – свакако ни плачевне комедије или саксонске комедије типова; на неке од разлика указивао је 1730. године Јохан Кристоф Готшед (Johann Cristoph Gottsched, 1700–1766), и то у свом чувеном делу *Versuch einer critischen Dichtkunst*⁸. Можда се стога и српском преводиоцу чинило како је реч о истој драмској врсти; „весела игра“, међутим, судећи и по овом драмском тексту, свакако је облик ниже драмске врсте, која никако није имала извориште у трагедији, као што је имала комедија, уистину високи жанр, који је у XVIII столећу добио своје просветитељско одело, бар у разумевању поетике тог жанра. То се свакако види и у таквом схватању Голдонијеве комедије коју Емануил Јанковић преводи, а потом и у двома „веселим играма“ које су више за забаву, мада се у њих учитава и васпитна корист.

⁷ *Ein komisches Singspiel*, 1785.

⁸ Уп. Ch. Schallhorn, *Dem Laster entgegen – Gottscheds Komödienbegriff und die Aufklärung*, Senckenberg, 2008.

*
* *
*

Доситеј Обрадовић, *Собраније разних н[а]равоучи-
тељних вешћеј*, Беч, 1793.

О КОМЕДИЈИ

Нека се даде у овој књижици место и једној славнога господина Лесинга комедији. Комедија је једна игра која представља нешто увеселитељно и шаливо, у коју не улази никакво жестоко и свирепо прикљученије; и гди при концу намереније началнога игре лица всегда благопоспешно излази и благополучно се завршава. При првом погледу, дакле, комедија се не чини ништа друго него весело и шаливо времена пробављеније: но, отмени и општеполезни на свету људи знали су се и с овом приликом ползовати, и дали су човеческом роду у игри и у шали прекрасне и превисоке науке. Ово ће се засведочити у следујућој вишепоменутога бесмртне памети мужа комедији. Људе развеселавати и њима чрез игру и шалу к всевисочајшеј и прекраснејшеј добродетелји настављеније давати и пут показивати и тако-вим средством њи[x]ово совршенство и благополучије приузроковати, од овога бољше учинити им се не може.

*
* *
*

Уобичајено, и то не само за осамнаесто столеће, књиге су имале своје предговоре. И Доситејево *Собраније разних н[а]равоучи-тељних вешћеј в ѿлзу и увеселеније*, објављено 1793. године, за време његовог трећег пребивања у царском граду, има свој предговор. У њему се разлаже поетика просветитељства на начин имплицитне поетике. Изненађујуће, можда само на површни поглед, унутар своје књиге, пре превода Лесингове (Gotthold Ephraim Lessing) младалачке комедије, Доситеј Обрадовић пише и веома кра-

так текст који се – ваљда једини у српском просветитељству – може тумачити као експлицитно поетички за одређену књижевну врсту. Томе се ипак не треба чудити, будући да је ова књига својеврстан зборник – како се и насловом упућује – различитих жанрова. Можда је због тога аутору било важно да уз превод једне драмске врсте дода и свој мали предговор. Уистину је кратак; има свега шест реченица, разуђених, истина, у сложене реченице, па би их коначно могло бити и нешто више, али свакако мање од десет; тачније – необичан својом краткоћом ипак даје ауторски поглед на оно што назива „комедијом” уопште, не само оном коју преводи. Не пише у наслову, дакле, „О Лесинговој комедији”, већ једноставно – „О комедији”.

Позната још од антике, пре свега Аристофановим делима, комедија је у српској књижевности била непозната све до доба просветитељства⁹. Тада се у поетику српске књижевности, и то као специфичан облик драмске врсте¹⁰, уноси преводима с италијанског (преводиоц Емануил Јанковић, 1787), потом и немачког језика (опет је преводиоц Емануил Јанковић, 1789). Блискост међу ставовима Јанковића и Доситеја видљива је и у чињеници да су обојица ову драмску врсту разумевали као текст за читање; вероватни разлог за такав приступ комедији огледао се у томе што је првенство у просветитељском разумевању литературе имала књига, а тек иза тог врхунског појма долази важност драмске врсте, и то као моралистичког текста. Ниједан од свих ових превода, међутим, у својим оригиналним предговори-

⁹ Овде се свакако не мисли на вертепско извођење у средњем веку, ма како представљало улично драмско извођење током божићних празника – налик коледама – које је српска црква забрањивала као нешто скаредно, будући да су људи били маскирани у одређена паганска обличја. Још је један разлог изостављања из тумачења и црквено већ прихваћен обичај вертепа у српском осамнаестом веку, јер су то биле тек певане песме, без дијалošких представа; уп. песме у збирци *Песни различнија на јосѿодскија ѿразники* (издање новосадског књижара Дамјана Каулиција, 1790).

¹⁰ У позном просветитељском добу јављају се преводи и пастирске игре, чиме се уобличава став српског писца према класичној античкој врсти. Више о томе уп. овде у одељку о лирици и о пастирској игри.

ма – аутори њихови су, дакле, преводиоци – нема облик експлицитне поетике, као што има Доситејев прилог. Утолико је провокативнији, па и књижевноисторијски занимљивији за ово истраживање, да се погледа како је неки српски писац разумевао појам комедије.

Иако на почетку именује немачког писца чије дело преводи, следеће реченице не наговештавају да је реч о Доситејевом поетичком тумачењу баш тог Лесинговог драмског текста; најпре каже шта сматра комедијом, а тек потом напомиње како ће се такви његови ставови „засведочити“ у Лесинговом тексту. Важно је, међутим, да је за свој став о жанру комедије изабрао баш овог аутора и управо ово дело. Писац који је био међу најомиљенијим Доситејевим књижевницима¹¹ одговарао је српском писцу и због теме која доминира овом драмском једночинком; то је владајућа тема европског просветитељства – пријатељство¹². Већ на основу тога могло би се претпоставити како ће следеће реченице у Доситејевом предговору означити комедију као нешто лагано, никако аристотеловски жестоко критичко посматрање ликова у делу које се назива комедијом.

Још би могло да се очекује како ће и класично, истина кратко, запажање о комедији бити присутно у овом предговору, будући да је антика на специфично истакнут начин актуелна у просветитељском добу. У петој глави дела које се преводи под насловом *О њесничкој уметности* (*Ars poetica*), Аристотел каже: „Комедија је подражавање смешне и непотпуне радње, која има довољну дужину, одвојено у појединим де-

¹¹ С комедијом, вероватно и Лесинговом, упознао се током првог боравка у Бечу (1771–1777), у време када је овај писац посетио Беч, где је био слављен готово као антички роета laureatus; уп. М. Д. Стефановић, „Још једна књига из књижилице Досијеја Обрадовића”, у књизи: *Библиотека српске књижевности*, Чигоја штампа, Београд, 2007, 185–200.

¹² Тај „дамонизам” остаје присутан и у XIX столећу: „Доситеј је причом о Дамону и његовом пријатељу изазвао читаву поплаву дамоновских ситуација у српској литератури прве половине 19. века. Стерија их има у *Боју на Косову* и у *Смрти Стефана Дечанског* (V, 2) и *Владиславу* (III 5,6)” (Властимир Ерчић, *Историјска драма у Срба од 1736. до 1860.*, Институт за књижевност и уметност, Београд 1974, 341).

ловима [тј. можда: с различитим врстама (украса) посебним за сваки део (комада)], лицима која делају а не приповедају, а изазивањем уживања и смеха врши пречишћавање таквих афеката. Мајка јој је смех. Рађа се смех¹³. Готово ничега од ових ставова! Необично? Зачуђујуће? У Лесинговом драмском тексту нема ни смешне ни непотпуне радње, ликови више причају но што су активни. Комичне катарзе готово да и нема. О чему је онда реч?

Аутор који је својим теоријским ставовима доминантно, и то све до половине осамнаестог века, утицао на поетичке принципе просветитељске комедије свих њених поджанрова (весела игра, шаљива игра, плачевна комедија и др.), Јохан Кристоф Готшед (Johann Christoph Gottsched, 1700–1766) тумачио је поетику комедије у свом чувеном делу *Versuch einer critischen Dichtkunst vor die Deutschen* (Leipzig, 1729). Иако не именује Аристотела, поглавље „О комедији или о веселој игри” започиње управо ставовима овог чувеног Грка. Та почетна претпоставка већ насловом поглавља сугерише даљи ток тумачења комедије, различит од класичног поимања ове чувене драмске врсте. „Весела игра” уистину јесте иновација чак и у односу на ренесансу; нема интензиван заплет (Доситејевим речима: „никакво жестоко и свирепо прикљученије“), нема јаке карактере, све је ублажено присуством разумног делања; очекиван је и срећан завршетак каквог-таквог конфликта (у Доситејевом ставу као: „благополучно се завршава”). Ублажавајући озбиљност античке комедије, замењујући појам судбине (присутан још у ренесанси, поготово код Шекспира) поуком о рационалном, „паметном”¹⁴ понашању, Доситеј Обрадовић је прихватио став о комедији као о веселој игри. Прихватио је чак и да је драмско дело могућно и као драма за читање, не, дакле, нужно за

¹³ Владета Јанковић, „Tractatus Coislinianus – преглед и стање проблема”, *Жива антика*, год. 34, 1984, св. 1–2, стр. 87–94; цитат на стр. 90.

¹⁴ Уп. August Šlegel, „Stara i nova komedija”, у: *Teorija dramskih žanrova* (izbor, predgovor i redakcija S. Jovanov), Pozorišni muzej Vojvodine, Novi Sad, 2015, 268.

извођење на сцени, будући да је то дело унео у своју књигу, нигде не истичући како оно нужно мора да живи једино на сцени¹⁵.

Биће да је наш писац читао управо Готшеда, највероватније четврто издање чувеног теоријског дела, које је 1751. објављено у штампарији у којој ће Доситеј Обрадовић објавити и своја прва дела, 1783. године¹⁶ – код издавача Брајткопфа. Ту је овај велики приврженик идеје пријатељства највероватније пронашао идеје за свој предговор; тако би се, ето, и Готшедова књига могла уврстити у Доситејеvu библиотеку. Тај непрестано присутан постулат о користи и забави од читања, дакле од – књиге! – Доситеј налази код немачког аутора, као уосталом и код многих других, али му та идеја класичне старине, Хорацијева, постаје основа за експлицитне ставове о поезици комедије. Чак и ако се не може са сигурношћу тврдити, па ни поуздано претпоставити, да је Доситеј читао Хорација – иако је латински језик учио у манастиру Хопову и у загребачком сјеменишту – прихватио је, међутим, један од основних поетичких постулата и рационализма и просветитељства.

Доситеј је схватио како књижевност његовог доба комбинује захтев увек присутна два елемента – забаве и поуке – односно како савременици кажу – задовољства и користи; исто мисли и Доситеј: „Људе развеселавати и њима чрез игру и шалу к всевисочајшеј и прекраснејшеј добродетељи настављеније давати (...)“: Ако је принцип представљања у комедији овај велики српски књижевник ту-

¹⁵ Исти став пре Доситеја имао је и Емануил Јанковић, пишући свој предговор за превод комедије *Трјовци* (1787) Карла Голдонија; уп. М. Д. Стефановић, „Наравоучијељна комедија“, у: Емануил Јанковић, *Трјовци* (прир. М. Д. Стефановић), Службени гласник, Београд, 2008, 137–156.

¹⁶ Та дела – *Писмо Хараламију, Живој и ѿрикљученија, Совети здравой разума, Басне* – нису његови први написани радови; своје списе из Далмације (укупно пет) оставио је у рукопису, а стварао их је током свог другог и трећег боравка у Далмацији, дакле, до 1770. године, пре одласка у главни град царевине чији је био поданик.

мачио као „увеселитељно и шаливо”, где нема простора ни за какво „жестоко и свирепо прикљученије”, онда је потпуно разумљиво да је за тог аутора сврха комедије била у наведеном хорацијевском постулату, можда и истакнутије као крајњи исход: *Moralutilitarismus*. Нема, дакле, комичне, али има моралне катарзе.

Разумети како је пријатељство оно које побеђује све препреке, чак и љубавне, и чему на путу не може успешно да стоји никаква замка, представљало је за Доситеја одлучујући моменат да уз своје јасно експлициране ставове о веселој игри, коју уопштено назива комедијом, изабере Лесингову комедију с именима античких јунака: „Дамон или ти о истини пријатељству”. Дамон је, наиме, један од двојице јунака питагорејеваца класичне приповетке с радњом у Сиракузи (IV век пре Христа), у којој је реч о верности пријатељства¹⁷. Не посрбљујући имена, нити место радње ове једночинке, Доситеј се још једном исказује као приврженик античких моралних принципа. Дајући свом експлицитно поетичком предговору наслов новог жанра у српској књижевности, овај српски писац истовремено је актуелизовао антички морални принцип и уједно, према начелима немачке поетике комедије, модификовао аристотеловске ставове о њеној сврховитости. Уз то, везујући своје теоријске ставове уз властити превод Лесинговог дела, додао је свом кратком предговору и обележје имплицитне поетике. Чак и ако остаје загонетно шта је све од дела корисних за ово своје тумачење имао у својој библиотеци – оној „немачкој”, како каже, коју је оставио у Шклову, а која је на жалост, страдала у једном пожару – посредно из овог предговора свакако се може видети његово читање античких дела, макар и из секундарних извора.

¹⁷ Дамон је важна тема и у *Цвећнику* (Будим 1802) Јована Рајића. У поглављу „Љубав дружескаја” (стр. 293) као пример за оно што назива „истинаја и непритворнаја дружба” управо доноси Цицеронове одломке о Дамону.

*
* *
*

ПОЈАМ КОМИЧКОГ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ ХVIII СТОЛЕЋА

Књижевност ХVIII столећа, европска, баш као и српска, чини се да је у тесној вези с проблемима сувременог друштва. Ширег значења од данашњег њеног поимања, под литературом су се подразумевали и сви облици популарно-научних текстова, беседе, појединачне расправе, делови приручникâ итд., јер је сврха сваког од таквих књижевних израза била – поучна. Поучност је, наравно, значила измену дотадашњег начина мишљења, што се схватало као уздизање вере у сопствени здрав разум. Отварајући, на тај начин, могућност за критички став према друштвеним феноменима и према политичком животу, просветитељска књижевност изабрала је моралну философију за свој центар. Тако је омогућен пут ауторском критичком ставу. Рекло би се како је, због тог, доба просветитељства било право време за сатиру као један од видова комике. Волтерова изјава о Њутну као Колумбу ХVIII века значила је, заправо, потврду о том да је научна револуција, с њом и нове научне методе, омогућила стварање критичког духа ослобођеног од догматског мишљења¹⁸. Управо с разарањем заједничке опште повезане слике света, кроз импULSE које су дале природне науке и философија, на сцену је ступила морална философија која је своје природно место нашла и у свим облицима комике. Таква промена парадигме етичких норми условила је и промену функције, у литератури већ постојеће, сатире: од духовне сатире као учења о свету ка монолошкој сатири у којој до изражаја долазе индивидуална морална начела¹⁹.

Под појмом комичког схватала се, отуд, могућност за реализацију промене онтолошких категорија, кад се, на

¹⁸ Уп. М. Пери, *Интелектуална историја Европе*, Београд 2000, 165–231.

¹⁹ Уп. W. Freund, *Die deutsche Verssatire im Zeitalter des Barock*, Düsseldorf 1972.

пример, хуманизује животиња (у басни), кад се тиква покондири (у хумористичко-сатиричком афоризму критика малограђанства), кад се прекрши и изигра основни морал професије (у аутобиографији, кроз критику свештенства и сујеверја), кад се живи двоструки морални став (у еротској грађанској песми, кроз критику неморала монаха). Путем комичког писци су, заправо, слали поруке истине, оног начина мишљења за који су се залагали просветитељи. Као и у XVII, и у XVIII столећу улога критичара-сатиричара, схваћена је на исти начин; они су разумевани као проповедници, као педагози или, чак, као јавни цензори. Књижевна дела у којима се налази неки од облика комике рачунала су на етичко и на друштвено дејство. Њихова генерална схема састојала се у ставу супротности према појму *моралии*, а у залагању за слободу (просвећеног) мишљења. Отуд је јасна и разумљива претпоставка о том како је сваки облик комике у просветитељству рефлектовао све оне проблеме које је и њихово доба истицало. Морал је, свакако, био њихов централни садржај²⁰. Као један од некатоличких народа унутар бечке царевине, и Срби су у својој књижевности прихватили јозефинизам²¹, који је, између осталог, подразумевао и карикирање опште људске лудости (кроз виц, поругу или, чак, иронију), али без заједљиве јачине, јер је сврха била дидактичка, а вера је представљала наду у образовање бољег и моралнијег.

Не треба, стога, да чуди што се у српској књижевности прихватила идеја из старе Јувеналове изреке „*Difficile est saturam non scribere*” (тешко је не писати сатиру). Без обзира на то што је сатирички израз најчешће био упитомљен хуморним ефектима, српски писци прихватили су идеју

²⁰ Занимљива запажања о критици морала у грађанском веку, како бих радо назвала XVIII столеће, налазе се у ставовима енглеског писца Александра Поупа, уп. С. Богосављевић, „Александар Поуп: о батосу или уметности тоњења у поезији”, *Филолошки преглед*, Београд, XXVI/1999, 1–2, 156.

²¹ Уп. Н. Peukert, „Die nichtkatholischen Slawen und der Josephinismus. Eine methodologische Skizze”, *Zeitschrift für slawische Philologie*, Berlin, I/1956, 4, 93–107.

како се морална дужност налази у аутору, а друштво, младо грађанство, јесте оно негативно које, кроз указивања, треба васпитати; припадник тог друштва, такође, читалац је био онај посредник грађанин који је, као индивидуа, из књижевног текста прихватао комичку корекцију морала схваћеног као поучно наравоученије: „Људе развеселавати и њима чрез игру и шалу к всевисочајшеј и прекрасњејшеј добродетељи настављеније давати и пут показивати” (Д. Обрадовић)²². Ових неколико уводних општих ставова описују и методолошку позицију овог размишљања. Без обзира на то што се текстови ранијих времена могу читати на начин доба у којем су настали или на нама сувремен поступак, што би припадало историји рецепције, основно полазиште овде јесте читање из сувремене, осамнаестовековне, књижевне теорије и праксе. Чини се да би се на тај начин исправније разумео појам комичког, без уплитања новијих теорија. Ово може једино да значи разумевање Аристотеловог схватања комике, на начин како је то прихватио српски писац; идеје, наиме, о томе да комичко не изазива нужно и смех, мада може да развесели.

Комичко се у српској књижевности XVIII столећа остварује у приповедачком делу које обухвата најмање два подручја комуникације, ауторску и приповедачку. У оба та вида могућно је реализовати комику, али се интересантнијим показује друго – приповедачко – поље. Њему постаје својствено да запажа оно што је типско (трговац, зла жена, посрнули свештеник, испит верности пријатељства), оно што је у човеку непроменљиво. То и јесте основни мотив за комику²³. Смешним постаје упорност на инсистирању да се остане исти, што је просветитељски приповедачки простор искористио за критику, а према схватању да управо човек

²² Д. Обрадовић, *Сабрана дела II. 1811–1961*, Београд 1961, 192. О смеху и комичком у српској књижевности доба просветитељства, уп. Ј. Деретић, *Поетика српске књижевности*, Београд 1997, 253–257.

²³ Уп. I. Tartalja, „Mitsko, tipsko i komično”, *Polja*, 32/1986, br. 324 (februar), 65–67.

треба да се мења и то у складу с разумом²⁴. Не треба, при том, заборавити како се подручје комичког не везује искључиво за једну од драмских врста; комично је, пре свега, особина живота, па је повезано и с реалним животом²⁵, а остварује се у низу облика који могу да буду литераризовани²⁶. За ову прилику изабран појам комичког у српској књижевности XVIII столећа појављује се у задивљујуће бројним облицима, шале и анегдоте, комедије, сатиричког афоризма, сатиричне песме, херојско-комичког епа, пародије/пасквиле, епиграма. Изостављају се, међутим, примери хумористичких запажања у многобројним жанровима, јер је ту комика другог степена, она има само функцију запажања Другог, као што је занимљив случај, још с почетка XVIII столећа, у путопису Јеротеја Рачанина²⁷.

Без књижевно-теоријских текстова с експлицитном поетиком, српски писци овог доба остварили су критику друш-

²⁴ Комично је у „бесконачном контрасту између разума и читаве вечности” (Жан Паул), нав. према D. Grlić, *O komediji i komičnom*, Београд 1972, 31.

²⁵ D. Grlić, *nav. delo*, 5–7.

²⁶ „Ironija, groteska, paradoks, lakrdija, šala, smijeh, sarkazam, farsa, kalambur, vodvilj, parodija, obješenjaštvo, satira, zabava, vic, humor, poruga, dosjetka, komedija, veselje, vedrina, ismijavanje, humoreska, burleska i stotine drugih, manje ili više diferenciranih kategorija, žive ne samo u sjeni komičnog i od njega već često i kao nezaobilazne pretpostavke njenog pojavljivanja” (D. Grlić, *nav. delo*, 26). У *Pojmovniku suvremene književne teorije* В. Битија, Загреб 1997, појављују се још неки појмови за које се везује комичко: двосмисленост, бриколаж, алегорија, анаграм, али нема појма сатире. Интересантна запажања о комичком и неким његовим видовима налазе се и у једном преведеном чланку, у којем се метафорично приказују књижевни жанрови, на пример, комедија строго пази „на законе морала и благопристојности; житељи овога веселог града радо се подсмевају другима, један другог држе за будалу, и сваки по реду служи предметом подругивања; но треба право казати да ови ветрогоњастии људи каткад шалом уче више неголи важнији моралисте са својима трактатима” (Аноним, „Топографическо описаније царства поезије”. – *Грица*, П/1836, 95).

²⁷ „И ту, у Великом Египту, борависмо двадесет и два дана, у хану Синајаца калуђера. И ту свашта доста јефтино. По осам сомуниха за једну пару, а једна пара осам мангура. И ту узимах за једну пару 74 лимуна. А вина и ракије – да дукат дајеш за једну оку, не би нашао” (Т. Јовановић, „Путопис Јеротеја Рачанина”, *Браничево*, XL/1992–1994, бр. за октобар, 74). Уп. и фототипско издање путописа Јеротеја Рачанина, по Осипу Бојанском, у студији Б. Маринковића, „Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину”, *Годишњак Филозофској факултета* у Новом Саду, 1969, књ. XII/1, [313] и као сепарат, навод на стр.[52].

твених појава у малограђанском друштву кроз своја дела, којима је иманентан био појам комике, ако не типа метафоре у облику Одисејеве преваре или обмане, а оно ипак оштрије на плану реторичке фигуре алегорије – најчешће помоћу сатире као стилског средства. Од безазленог вица или анегдоте са сврхом моралног ефекта, који су значили способност да се препознају сличности и да се реализују у књижевни облик²⁸, до централне ироничке стратегије да се покаже колико су неки „типови” смешни у својој тврдокорности да се не мењају, колико су комични у дискрепанцији између оног што би требало да буду и онога што чине²⁹ – управо тако могао би да се означи распон појаве комичког, најпре у идеји, чини се, темељној за XVIII столеће, да се разобличи духовни и политички живот. У основи сваког вида комике у српској просветитељској књижевности налази се залагање за неки од етичких принципа. Реагујући на проблеме из стварности, књижевно дело изгледа да је циљ налазило у остварењу идеала о друштву и о индивидуи. Тако би могла да се потврди претпоставка о томе како књижевност кроз комику остварује своју везу с реалношћу актуелног друштвеног живота.

Иако, понављам, нема примера експлицитне поетике, српски просветитељи су ипак размишљали о појединим књижевно-теоријским појмовима, тако и о комичном. У наравоученију уз басну бр. 42 („Магарац, врана и овчар”) Доситеј Обрадовић размишљао је о разлици између шале (вица) и сатире: „Шалити се и просто смејати, весма су различите вешти од ругања и посмејавања; прве происходе од добра и незлобива срца [виц!], а последње из зла и пакосна [сатира!]”³⁰. Иако би ово била приповедачка ауторска

²⁸ Уп. З. Карановић – Љ. Пешикан Љуштановић, „Виц као огледало етничких и културних предрасуда и стереотипа”, *Годишњак Филозофској факултета у Новом Саду*, XXIII /1994, 73–79.

²⁹ На исти начин реализовани су ликови у чувеном делу Кристофа Мартина Виланда *Musarion oder die Philosophie der Grazien* (1768). Можда и оваква указивања могу да помогну у промени слике о дидактичкој и моралистичкој српској просветитељској књижевности у односу на сувремену европску литературу.

³⁰ Д. Обрадовић, *Сабрана дела I. 1811–1961*, Београд 1961, 458.

ситуација, у којој би се разумело запажање о менталитету аутора, ипак би могла да се схвати и као мали поетички принцип, који би комичко уводио у садржај и начин обраде садржаја једног књижевног текста. Јасно је, при том, да је Доситеј Обрадовић прихватио и идеје Еразма Ротердамског као својеврсног просветитеља³¹: „Колико су викали на ону сократску душу Еразма Ротеродама, и своји и туђи! Више него на курјака”³². Борба против понижења незнањем у *Похвали лудости* постала је идеја водила Доситејевог уверења о штетности сујеверја и празноверице, које је уверење често, а како би и иначе друкчије!, овај велики писац хумористички описао, поготово у чувеној причи о дуги.

Аристотеловски ставови, пак, о комедији читају се у Доситејевом кратком предговору уз превод Лесинговог *Дамона*³³. Порекло дихотомије хероизирање / унижавање налази се у Аристотеловој *Поетици*³⁴, у којој се говори и о том како оно што изазива смешно „не доноси бол и није погубно”³⁵, „али не боли”³⁶. Аристотеловским духом, у Доситејевом кратком поетичком исказу „О комедији” такође се одређује однос комедије и трагедије: „Комедија је једна игра која представља нешто увеселително и шаливо, у коју не улази никакво жестоко и свирепо прикљученије”³⁷. Сврха комедије, по њему, јесте морална: „Људе развеселавати и њима чрез игру и шалу к всевисочајшеј и прекрасњејшеј

³¹ М. Стојановић, *Доситеј и Еразмо Ротердамски* (у:) *Међународни научни састајанак славистија у Вукове дане*, Београд 1990, 19/2, 493–498.

³² Д. Обрадовић, *нав. дело*, 306.

³³ Уп. више о том М. Д. Стефановић, „Још једна књија из књијнице Доситеја Обрадовића” (у:) *Међународни научни састајанак славистија у Вукове дане*, Београд 2002, књ. 30/2, 277–290.

³⁴ „Како уметници подражавају људе који делају, онда нужно следује то да ти људи буду или достојни или ништавни, јер наше моралне особине готово увек стоје до тога двога, јер се сви, уколико је реч о њиховом карактеру, разликују по врлини и неваљаству. Према томе, песници подражавају људе који су или бољи од нас оваких какви јесмо, или гори, или нама слични” (Аристотел, *О песничкој уметности*). Превод с оригинала, предговор и објашњења Милош Н. Ђурић, Београд 2002, 59).

³⁵ Аристотел, *нав. дело*, 63–64.

³⁶ *Исто*, 64.

³⁷ Д. Обрадовић, *нав. дело*, 192.

добродетељи настављеније давати и пут показивати³⁸. Сличну функцију комичког жанра и приближно једнако разумевање појма комичког уочава се и у предговору Емануила Јанковића уз превод Голдонијевих *Тривоаца*³⁹: комедија има своју „хасну” кроз „полезне сцене” и приказује одређене типове-карактере. Наш преводилац и мали теоретичар жанра комедије, схватио је, друкчије од италијанског писца, ову драмску врсту; изгледа да је на тај начин увео у српску књижевност ново и друкчије разумевање појма комичког. Потпуно у духу просветитељства, а корисно за српског младог грађанина-читаоца, увидео је важност драмског текста као драме за читање, не, првенствено, као дела написаног за сцену.

Посебан облик комичког остварен је у епу у српској просветитељској књижевности. Карактеристике високог античког жанра подразумевале су висок стил, тему од важности за народну заједницу и одређен језичко-стилски вокабулар. Рекло би се да су ове особине жанра остварене у дужој епској песми („Песма на Измаил”), за коју се сматра да јој је Теодор Јанковић Миријевски вероватни аутор. У складу с темом, руско-турским ратом, песник је остварио „хероичан текст” или „оду”, како Рајнхард Лауер одређује ово дело⁴⁰. Исту тему, знатно шире захваћену, Јован Рајић реализовао је у приповедачком жанру епа. Уводећи ову књижевну врсту у српску књижевност одмах ју је и пародирао⁴¹. Тему из до-

³⁸ Уп. овде нап. бр. 5. Доситеј Обрадовић, уосталом, реализовао је и у књижевном опусу аристотеловски став, уп. Г. Максимовић, *Доситејејев смјех*. – Ријеч, Никшић, III/1997, 1, 55 (Доситејев смех „структурно је инкорпориран у подручје етоса”).

³⁹ Уп. М. Д. Стефановић, „*Наравоучијељана*” комедија (Емануил Јанковић). – Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад, 2003 [! = 2005], LI, св. 3, 565–578.

⁴⁰ Уп. R. Lauer, *Poetika i ideologija. (Jugoslovenske teme)*, Beograd 1987, 48–50. и ту наведену литературу, поготово радове Владимира Ћоровића и Бривоја Маринковића.

⁴¹ О овом епу постоји занимљива, новија, литература: П. Станојевић, „*Бој змаја с орлови* Јована Рајића у књижевно-историјском контексту”, *Књижевна историја*, XIV/1981, 53, 91–99; неколико радова у зборнику *Јован Рајић. Животи и*

мена високог стила, достојну епа, Јован Рајић обрадио је на друкчији начин од оног како је античка реторика подучавала. Многбројни су изузеци од карактеристика високог жанра код овог српског песника: 1. тема јесте из актуелног живота, а не из митске или давне прошлости; 2. уместо проемија или увода, испред сваког певања уведен је катрен у којем се причава садржај који следи; 3. високог јунака, Мухамеда, у последњем певању потпуно унижава, за шта се упозорења античких богова налазе и у претходним главама; 4. симболични силазак високог јунака с коња представља јасну назнаку за деградацију јунака, а његова запуштеност може да се разуме као иронична поруга јунака епа; потпуна деградација види се у моменту кад јунак, више не на коњу, седи на пању и кука (високи јунак, међутим, може да плаче!).

Јован Рајић остварио је овде неколико видова комичког. Стварајући први еп у српској књижевности, одмах је, потпуно неуобичајено за нове књижевне врсте, пародирао жанр. Унутар такве пародије остварио је и ефекте комичног: спојио је високи предмет и ниски израз; последица оваквог описа била је извргавање руглу оног што је било недодирљиво, као што и јесте случај у сатирама (монах, жена, судство), овде – висок јунак, без обзира што је противник хришћанске силе. Таква комичност и хиперболисање негативних особина не могу се, по Срдану Богосављевићу⁴², довољно добро постићи уз метонимијске односе типа алузије и паралеле. Чини се да се у случају Рајићеве књижевне реализације ипак нешто друкчије може претпоставити. Тамо, наиме, где је поступак алегоризације налази се видно поље сатире као реторичке фигуре, оних, дакле, формулација које се удаљавају од уобичајеног жанровског језика и жанровског стандарда.

дело (ур. М. Фрајнд), Београд 1997; С. Богосављевић, „Структура херојско-комичне поеме”, *Књижевна историја*, XXX/1999, 109, 231–247. И у хрватској књижевности истог доба постоје књижевна дела исте теме, али без хуморног става у градњи лика. Чини се да је једини изузетак остварење Јоса Крмпотића „Катарине II и Јосе II пут у Крим”, у којем је комично створен Мухамедов лик.

⁴² С. Богосављевић, *нав. раг*, 236.

Таква фигура, при том, може више или мање да износи доказе новог жанровског реда но што је то захтевала уобичајена дефиниција књижевне врсте⁴³. Појмови херојско – сатирично постају, на тај начин, један другом супротстављени, будући да се појам сатиричко схвата као нешто критичко у односу на друштвене појаве и људске односе. Ма како ти појмови били супротстављени, они се у сатири повезују техником спајања високе теме и карикатуре јунака. Сатирички (комички) стил подразумева следеће особине: представљање стварности (за разлику од високог стила који има дистанцу према времену); опис грађе која није историјски заснована, што ствара већу могућност фикционализације (лик Мухамеда); претеривање (хиперболизацију), тј. директно, карикатурално, приказивање (у херојском стилу, напротив – идеализовање); коришћење грубих и неотесаних израза (у херојском стилу – метафоризацију); дисконтинуитет у радњи и унижавање, рђавије представљање јунака него што то он уистину јесте. Док, дакле, класични еп идеализује прошло време и хероја с врлинама, пародија епа стилизује садашње време и то у негативном смислу, тј. критикује.

Овде се, наиме, полази од претпоставке о том да појам сатире не значи књижевну врсту, већ „структурни принцип књижевног дјела, тј. специфично изражен пишчев став према приказаној стварности”⁴⁴. Сатира би, унутар многих књижевних врста, могла да буде начин да се путем ретровизорског раскривања деструкције достигне побољшање

⁴³ Сличан поступак Јован Рајић примењује и у својој песми на народне мотиве, уп. М.Д.Стефановић, „Непозната (заборављена) песма Јована Рајића о Марку Краљевићу и његовој жени” (у:) *Јован Рајић. Живој и дело* (ур. М. Фрајнд), Београд 1997, 189–208.

⁴⁴ Z. L[ешић], „Satira” (у:) *Rečnik književnih termina* (ур. D. Živković), Beograd 1985, 694. Уп. и друкчија мишљења: Д. Вученов, „Михајло Максимовић и Радоје Домановић – две значајне појаве у развоју српске сатире”, *Књижевна кристалика*, Београд, IV/1973, св. 2 (март–април), 124, и у књизи *Трајом епохе реализма. Студије и ојдеи о епохи, ствараоцима и историјчарима*, Крушевац 1981, 179; Г. Максимовић, *Тријумф смијеха. Комично у српској умјетничкој прози од Досићеја Обрадовића до Петра Кочића*, Ниш 2003, говори о трима „комичним жанровима”: пародији, хумору и сатири.

друштва. Својствена различитим књижевним облицима, баш као што јој и јесте значење на латинском (*satura + lanx*, здела пуна различитог воћа), она није представљала нешто негативно, већ је била представа негативног на начин да то описано лоше и рђаво постулира своју негацију⁴⁵. У формулацији Зденка Лешића то је јасно истакнуто: „Сатиричар, за разлику од хумористе, не види могућност позитивног преображења све док се људска природа не дозове разуму силовитом жестином поруге и док се друштво изнова не реформише на принципима разбора и мудрости”⁴⁶. Уз овакво разумевање сатире у српској књижевности могао би да се дода и опис сатире као „дугачког епиграма”⁴⁷. То би, онда, могло да значи како је сатира била у реторикама облик жанра који се током времена толико гранао у нове књижевне облике, да је престао да буде жанр, а постајао је један од принципа књижевног дела.

Управо такав облик сатиричког епиграма⁴⁸ као још једног виђења појма комичког у нашем просветитељству налази се у *Малом буквару за велику децу* Михаила Максимовића⁴⁹. Будући да је основу свом критичком ставу налазио у друштву које је тек настајало као грађанско, Михаило Максимовић потврдио је каснију дефиницију теоретичара о томе да се у афоризму исказује истина⁵⁰. У овом жанру појам комичког схваћен је на друкчији начин од оног у комедији. Овде се

⁴⁵ Уп. О. F. Best, *Handbuch literarischer Fachbegriffe. Definitionen und Beispiele*, Frankfurt am Main 1986, 447–450.

⁴⁶ Уп. Z. Lešić, *nav. rad.*, 696.

⁴⁷ G. v. Wilpert, *Sachwörterbuch der Literatur*, Stuttgart, 2001 (Achte Ausgabe), 718.

⁴⁸ Терминолошки га друкчије одређује Г. Максимовић, најпре, као „афористичко-сатиричку сентенцију” („Афористички смијех Михаила Максимовића”. *Књижевна реч*, XXVI/1997, бр. 485–487 (јануар-фебруар), 26), у каснијем раду описује га као „афоризам” (Г. Максимовић, *Тријумф смијеха*, Ниш 2003, 46).

⁴⁹ Овај пут оставља се по страни веома занимљиво питање о преводилачком раду и преводилачком укусу нашег писца, о популарности букварског типа сатиричких причаца.

⁵⁰ Уп. Б. Поповић, „Злоупотребљени афоризам”, *Лешојис Машинце српске*, CVII/1933, књ. 336, св. 1 (април), 2.

смешно не реализује као увид у неку смеховну појаву, већ се комички ефекат постиже јасним критичким ставом, али у облику неочекиваног обрта, у оштром стилу, дакле, реторичком израза с двосмисленим значењем. Причице са жаоком на одређене теме (друштвени систем, судство, монаштво, оговарање међу женама, покондиреност, нејасност говора) користе, при том, исте речи као и обични (свакодневни) говор, онај вокабулар помоћу којег се гради и похвално слово. Разликовање међу овим жанровима на два пола литературе (високи жанр, похвално слово / ниски жанр, сатирички афоризам) омогућено је због чињеница да сатира, управо стога што се бави садашњошћу, већу пажњу обраћа на контекст речи, а не на саме речи.

На овом нивоу проблема истраживач би могао да одговара на херменеутичко питање о том шта сатирички текст значи за аутора Михаила Максимовића, дакле, шта значи за њему савременог српског читаоца коме ово дело намењује. Дело првог српског сатиричара било је, очигледно, добро схваћено, чим је књига „убрзо [...] разграбљена и до данас остала једна од најређих књига овога времена”⁵¹. На структуралистички постављено питање о том како сатирички текст *Буквара* производи значење могућно је одговорити запажањем о техници сатиричког афоризма. То је принцип изградње текста *par excellence*, прекореване кроз наводно прослављање, критика која се исказује кроз претерано прослављање, а заснива се на претварању и промени, тј. на иронији као претварању. На тај начин постигнут је циљ таквог сатиричког принципа, а то је деградација предмета из актуелне стварности. И Гаврил Стефановић Венцловић слично ће се, сатирички, изражавати, али у потпуно друкчијем жанру – у беседи⁵². Алексије Везилић, међутим, исписао је

⁵¹ Б. Маринковић, „Друштвено-политичка ангажованост првог нашег сатиричара XVIII столећа”, *Летопис Мајице српске*, 142/1966, књ. 397, св. 5 (мај), 443.

⁵² Уп., на пример, тему жене која „дражи и на зло подбада” (Г. Стефановић Венцловић, *Црни биво у срцу. Лејенде, беседе, њесме*. Ред. М. Павић, Београд 1966, 320).

причу о злој жени, моралну сатиру у духу хришћанства без сатиричке жаоке својствене грађанском веку⁵³.

У српској грађанској поезији комично се остварило кроз хуморну и критичку компоненту⁵⁴. Грађански песник ствара лирску песму сатиричког става или, чак, еротску песму која у себи крије жаоку против жене, неки пут и против неморала свештеника⁵⁵. У духу хришћанског претпросветитељског схватања сатире, међутим, јесте песма Антиоха Кантемира у рукописном преводу Јована Рајића: „Рајића је руском сатиричару могао да привуче заједнички просветитељски став – Кантемирова критика незнања, сујеверја, похлепе и лицемерја, чак и када се односила на цркву, морала је бити блиска нашем писцу”⁵⁶. Као што се види, тема је иста као и у *Буквару* Михаила Максимовића, али је начин обраде у оба сатиричка дела друкчији, хришћанску моралну сатиру као облик комичког прихвата млади Јован Рајић; просветитељски облик, монолошку сатиру, међутим, Михаило Максимовић разуме као сувремени поступак критике друштвених и моралних проблема.

Комички став заузимају и причице из живота славних људи. То су анегдоте унутар озбиљних жанрова, на пример, у *Животију и ѝрикљученијима* или у наравоученијима уз *Басне* Доситеја Обрадовића. Гаврил Стефановић Венцловић умеће их унутар својих беседâ, па је створен и термин за њих – „беседничка анегдота”⁵⁷ – иако оне најчешће немају готово ни-

⁵³ А. Везилић, *Крајкоје сочињеније о ѝривајних и ѝубличних делах*, Беч 1785, 335–339.

⁵⁴ О хумору у еротским песмама српског грађанског песништва уп. С. Дамјанов, *Граждански еројикон. Еројске сѝранице срѝске књижевности XVIII и ѝочейка XIX века*, Нови Сад ²2005, 5–15.

⁵⁵ Дела сличних идеја и сатиричке технике налазе се и у хрватској књижевности истог периода, уп. D. Mrdeža Antonina, „Profaniranje sakralnoga u čovjeku – igra komike u teatru ranoga novog vijeka”, *Dani hvarskog kazališta*, Split 2005, knj. 31, 87–88.

⁵⁶ М. Бошков, „Кантемирова сатира ’На состояние света сего. К солнцу’ у рукописним зборницима Јована Рајића”, *Зборник Мајице срѝске за славистику*, 1977, 13, 140.

⁵⁷ Р.-Д. Клуге, „Неколико запажања о беседничком песништву Г. Ст. Венцловића”, *Зборник Мајице срѝске за славистику*, 1978, 15, 98.

какве везе с главном темом. Анегдота, уопште, представљала је најчешће облик илустрације за одређену претпоставку у књижевном делу. Стога је била често присутна као доказ за одређену идеју или као шала која може да поучи.

Овој разноврсности појављивања и од писца до писца различито схватаног и примењиваног појма комичког придружује се још једно дело из српског просветитељства, необично не толико у својој реакцији на већ објављену српску књигу, већ у разумевању суштине комичког. Од тог дела сачуван је, на жалост, само наслов. У једном од своја два рада о Вићентију Ракићу, аутору овог дела, Ђорђе Рајковић не наводи наслов, осим чињенице да му је, по причању крушедолског архимандрита Саве Павишевића, познат „одговор Вићентија Ракића на 'Мали буквар за велику децу' што га је издао Михаило Максимовић у Бечу 1792"⁵⁸. Нешто касније, у овећој студији, уз остале, наводи и наслов овог дела: „У рукопису му [Вићентију Ракићу] остаде *Бекавица илииѝ љоврсѝица на мали Буквар за велику децу сочиниена и издаѝа оѝи некоеѝо. В' леѝо оѝи созданија 7303. оѝѝ Хрѝиѝа же 1795. Месеца авѝуста 3. числа*"⁵⁹.

Није јасно да ли ово Ракићево дело треба назвати пародијом, мада би његово сврставање у тај сатирички жанр било најлакше и најједноставније учинити, кад се, при том, не би наилазило и на термилошке препреке. По дефиницији, наиме, пародија представља свесну иронизацију туђег књижевног дела, најчешће из домена високе литературе и то поступком препознавања и имитације стила аутора или његовог текста. Пародирањем се остварује онај облик интертекстуалности у којем се реализује тип трансформације жанра. *Бекавицом*, међутим, остварен је јединствен при-

⁵⁸ Ђ. Рајковић, „Писмо Вићентија Ракића митрополиту Стратимировићу”, *Јавор*, VI/1877, бр. 24 (12. јун), 768.

⁵⁹ Ђ. Рајковић, „Вићентије Ракић. Животописна црта”, *Глас истине*, I/1884, бр. 9 (15. мај), 68. Уп. и Д. Павловић, „Вићентије Ракић”, *Гласник Истѝорѝскоѝ друшѝтва у Новом Саду*, IX/1936, св. 2, 142. До данас остаје загонетан податак из наслова („сочињена и издата”) који би могао да значи како је ово дело било публиковано.

мер пародирања сатиричког дела, које већ јесте силажење с високог стила због критичког става који сатира садржи у себи. Чини се, ипак, да је српска култура већ створила термин за овакав облик сатире на сатиру. То би могао да буде појам *анџикриџике*, који је први, 1821. године, употребио Димитрије Давидовић у *Новинама српским*, а подразумевао је изражавање „неслагања са ставовима изнетим у радовима других аутора, те се стога може сврстати и у полемичке текстове”⁶⁰.

Комички поступак Вићентија Ракића могао би да се опише и појмом пасквиле, који, такође, почиње да се јавља од 1821. године⁶¹. У оба примера – основном, Максимовићевом и у његовој пародији, оној Вићентија Ракића – техника јесте идентична. Оба комичка поступка, и сатира и њена пародија, требало би да користе алегоричку структуру са сврхом извржавања руглу, у сатири – основне друштвене ситуације или каквог моралног проблема, у пародији на сатиру – пре свега, исмева се аутор. Његово дело назива се најједноставнијим букваром из којег се учи срицање слова (*бекавица*), тј. почетничким везивањем чворова за вез (*йоврсџица*). Исмевање аутора иде и даље. У писму, из 1800. године, Михаила Максимовића назива „аспидом”, против које треба кренути у рат, борити се оваквом *Бекавицом* која је „копље” у руци „војне”, тј. архимандрита Саватија⁶². На основу садржаја тог писма и израза у њему могло би, чак, да се каже како је Максимовићева „сатира проглашена клеветом”⁶³. Из тог произлази недвосмислена претпоставка о том да се појам комичког код Вићентија Ракића реализовао на начин Одисејеве преваре, у којој је метафорични поступак

⁶⁰ Уп. Ђ. С. Костић, „Грађа за речник књижевних назива у *Новинама српским (А-М)*”, *Књижевна историја*, XVIII/1985, 69–70, 166–167.

⁶¹ Уп. Ђ. С. Костић, „Грађа за речник књижевних назива у *Новинама српским (Н-Ш)*”, *Књижевна историја*, XVIII/1986, 71–72, 318.

⁶² Уп. Д. П. Берић, „Једно писмо Вићентија Ракића”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, XXVI/1960, 1–2, 83–85.

⁶³ Овај цитат представља наслов једне вести из данашњег времена, уп. С.Д., *Сатира проглашена клеветом*. – Данас, Београд, IX/2005, бр. 2889 (25. август), 16.

основа за казивање. У овом случају, у пасквили, остварио се онај облик интертекстуалности који се описује као тип опонашања или кривотворења.

Просветитељство у српској књижевности, тако, озбиљно по замаху и важности темâ које је обрађивало, показало је да у потпуности разуме поступак којим ће поучно деловати на свог младог читаоца. У уверењу, као што је, уосталом, одувек важило, да се смехом може рећи и најболнија истина, српски писац уткао је комику различитих облика у многобројне жанрове. Уз то, стварао је и комички жанр. Чини се да је грађанско доба српске културе схватило како се кроз комично најбоље подржава тад често навођен хораџијевски постулат „prodesse et delectare”.

*
* *
*

„НАРАВОУЧИТЕЉНА” КОМЕДИЈА⁶⁴

Већ је одавно прихваћено да је осамнаесто столеће важан период у историји књижевности, у којем је установљена модерна мисао о књижевности и о друштву. У том успостављању нових идеја значајно место добија драмска књижевна врста, која се уопштено назива комедијом. Њен значај утолико је истакнутији кад се, при том, уоче и идеолошки подстицаји европског друштва: раздвајање приватне од политичке сфере омогућило је, између осталог, настанак грађанске класе у XVIII столећу. Васпитна могућност коју комика у себи потенцијално садржи омогућила је драми да постане онај облик уметничког обликовања кроз који се манифестују морално-друштвене нормe понашања. Још из-

⁶⁴ Термин је преузет из досад најбоље студије о животу и делу Емануила Јанковића: „Својим избором европске драмске књижевности XVIII столећа, писаца и дела, заправо, за која се сигурно зна да их је превео и објавио, Емануил Јанковић унео је у нашу књижевност жанр с којим дотад она није била упозната, 'наравоучитељно' позориште, комедију из савременог живота” (Маринковић, 1972, 340).

разитије, комедија је деловала путем позорнице која је била значајни облик грађанског јавног живота; позорница је била она друштвена појава која је развила очигледне моралне законе. Комедија је, на тај начин, постала делотворна, утицајна грађанска васпитна институција (Jensen, 1986).

Као и у осталим европским књижевностима, комедија је и у јужнословенском простору имала исти развојни пут⁶⁵ од средњовековних приказања, преко школске драме, до комедије у модерном значењу тог појма, која је прво никла код Срба „у Војводини” (Wollman, 1924; Wollman, 1930, 27). Емануил Јанковић, први међу просветитељима, одиграо је не малу улогу у увођењу овог жанра у српску књижевност. На питање, међутим, о томе да ли се комично у српској књижевности јавља као логична последица жанровског развоја књижевности, тј. из жанровске канонизације једноставних књижевних форми у сложене литерарне облике, није лако, једноставно и једнозначно, одговорити. Шта, уосталом, представља појам комичног? Комично није све оно што изазива смех, на исти начин као што и оно што се сматра озбиљним може да постане и да значи нешто смешно (Грлић, 1972).

У комедији је важнији карактер од радње; управо због тога јесу у центру збивања конкретни људи и њихови проблеми и конфликти, а не нешто што је уопштеног карактера. Такве особине које комедија собом носи нису нове за европско просветитељску драмску књижевност. Још је Аристотел у својој *Поетици* уочио ове особине комедије⁶⁶. Најбољи примери комедија представљала су она дела која нису садржавала изразиту комику. Комика није чинилац који конституше комедију; она је у њој само функционална уколико је

⁶⁵ У овом раду описује се, и то на једном примеру, само поетика комедије у српској књижевности. За шири, јужнословенски, контекст, потребно је више и простора и додатних истраживања.

⁶⁶ Интересантна је веза која постоји између Аристотелових схватања комедије и оних које у кратком уводу уз свој првод Лесинговог *Дамона* износи Доситеј Обрадовић.

интегрисана у њеној сврси, у њеној укупној интенцији. Кад се подсети и на то да је комедији стало до развоја свести и друштвеног образовања грађана, онда смо већ ближи одговору на постављено питање. Изгледа да се комично у српској књижевности није развило из еволуције жанра, већ, пре, из промена културних претпоставки књижевног стваралаштва. Појава комичног у српској књижевности очигледно је могла да буде условљена јачањем критичког мишљења у српском друштву, исто тако, и у тој литератури⁶⁷.

Истраживачи се углавном слажу у томе да прави облик драмске врсте који се назива комедијом није постојао у XVIII столећу у српској књижевности. Преводима, међутим, комедиографских дела, омогућен је развој ове књижевне врсте, од просветитељства наовамо⁶⁸. Управо као и у немачкој књижевности, с којом су наши просветитељи стално били у додиру, и српски писци Емануил Јанковић и Доситеј Обрадовић уочили су „значај театра као школе у којој се људи уче” (Назечић, 1956, 626). Мада је црква нападала сваки облик позоришта и сценског извођења („зурнице”, „позориште улице” као чин паганâ, о чему је у својим беседама говорио Гаврил Стефановић Венцловић, уп. Павић, 1970, 233), Срби су, и поред таквих забрана, били наклоњени позоришним играма. Штета је што читава грађа, мада свакако није лако приступачна, није пописана, већ је публикована само библиографија штампаних драмских дела (Јовановић, 1907).

Деведесетих година XVIII столећа почиње живот српске драмске књижевности, тачније, 1787. године, кад Емануил Јанковић објављује превод комедије *Трговци* Карла Голдонија. Новосађани Јанковићевог времена имали су већ прилику да гледају драмска остварења. У то време гостовале

⁶⁷ Занимљиво би, ипак, било клицу критике, коју комедија у основи садржи, тражити у интерлудију (интермедију) унутар школске драме; у њима јунаци исмевају трагичну ситуацију, уп. Павић, 1970, 282; Стојнић, 1997, 177.

⁶⁸ Уп. Cindrić, 1960, 119-120; Ерчић, 1974, 284; Поповић, 2001, 5 (ова студија Павла Поповића објављена је, у наставцима, први пут, под насловом „Српска драма у XIX веку”, у часопису *Српски књижевни гласник*, 1902. године (књ. V, св.3-8. и књ. VI, св. 1, 3-5).

су у овом граду многе позоришне трупе, међу њима, и Игнаца Шилера из Темишвара, Франца Фелдерера, Јозефа Луја и Франца Рајнера. Двема позоришним дружинама, Јозефа Бауерфајнда и Франца Шварца, било је, међутим, забрањено да изводе „Lustigsingspiele” у Новом Саду (Cindrić, 1960, 122)⁶⁹. Срби су, дакле, познавали неки облик комедије, комичне, веселе игре, у време кад је Емануил Јанковић објавио свој први превод. Желећи, вероватно, да више делује на читаоца него на гледаоца, наш писац превео је Голдонијеву комедију као драму за читање. Тиме је, можда, очекивао да ће „морално” изразитије деловати, што је, у терминологији XVIII столећа, значило свеукупност духовног аспекта човекове природе. О овоме се у нашој науци није много расправљало. Питања су се више ројила око размишљања о томе зашто је баш ову Голдонијеву комедију наш млади, а већ зрели, писац одабрао за српску читалачку публику. Нудили су се, при том, и многи, а сви ваљани, разлози за овакво преводиочево опредељење; међу њима, као разлог навођена је тема трговачког сталежа, која би интересовала српску, дакле, и новосадску, читалачку публику, потом, углед Карла Голдонија као писца, али и моралност његових јунака, као и искушавање знања италијанског језика⁷⁰. Уз ове, разлоге би, вероватно, требало тражити и у још једном правцу.

Како је Емануил Јанковић био студент на немачком универзитету, сигурно је, баш као и Доситеј Обрадовић, својевремено, у Бечу, Халеу и Лајпцигу, посећивао позориште или, бар, на неки начин, пратио позоришна збивања. У то време Карло Голдони готово је владао немачком сценом и немачким позоришним путујућим групама. Његова дела ницала су као печурке на позорницама Лајпцига, Хамбурга, Берлина, Минхена. Голдони је игран и на италијанском језику у Љубљани, око 1761, и у Загребу, од 1772. годи-

⁶⁹ Да ли је, можда, црква имала пресудну улогу у давању дозвола за позоришно гостовање?

⁷⁰ Уп. Маринковић, 1966; Маринковић, 1971; Маринковић, 1972; међу новим радовима, уп. Ковачек, 1995.

не (Маринковић, 1972, 288). Велика епоха голдонијанског ентузијазма у Немачкој било је, тако, осамнаесто столеће. Томе је, нарочито, допринело, уз извођење његових дела на језику оригинала, и превођење њихово на немачки језик. Популарност овог италијанског аутора уводи позоришна трупa Зајлера, која је у периоду 1775–1780. године извела четрнаест Голдонијевих дела, у оригиналу или у преводу. И Лесинг је био одушевљен овим италијанским генијем комичне сцене (Hinck, 1965; Elwert, 1969). Преводи и прераде Голдонијевих дела на немачки језик, из године у годину, изменили су, набоље, представу о овом писцу; његови комади најпре су, у потпуности, били импровизовани, тек потом почели су да се публикују. За одређени временски период XVIII столећа типичним се представља податак о томе да су у таквим обрадама најчешће биле, вероватно у то доба, веома актуелне теме трговаца (*Kaufleute; Holländer; Gutherige Polterer*); уп. Maurer, 1982. Његова дела била су у Немачкој најпопуларнија у последњој трећини XVIII столећа; од свих тада играних аутора, Голдони је био најчешће извођен, и то, пре свега, у периоду 1775–1779 (Schmitt, 1990, 27; Unger, 1997, 392–400).

Међу тим делима, часно место по популарности заузима мала је комедија *Трјовци*, која је, изгледа, већу популарност имала изван отаџбине пишчеве, мада је и тамо извођена, и којом су се на својим путовањима по Италији одушевљавали и немачки туристи и немачки писци (Maurer, 1982, 145). Драма је превођена и на многе језике⁷¹. Сигурно се зна за превод на шпански, 1794. године⁷². Карло Голдони био је популаран аутор и у Русији. Његова дела превођена су на руски од 1772. године. До 1800. године преведено је девет његових дела, међу њима, ипак, изгледа да нема *Трјоваца* (Gorochova, 1970). На немачком, превод је изашао 1771. године (Маринковић, 1972, 289). Преводилац је Јустус Хајнрих Зал (Saal), који је у

⁷¹ „[...] molta popolarità anche fuori d'Italia ed ebbe traduzioni in diverse lingue” (Škerlj, 1960, 378).

⁷² П *Mercato di Montefregoso*, Barcelona 1794, уп. Gallina, 1960, 286; Маринковић, 1972, 289.

десет томова превео „сабрана” Голдонијева дела, у Лајпцигу, у периоду од 1767. до 1777. године (у осмом тому налази се његов превод комедије *Трјовци*). Дело које је и наш писац превео било је толико популарно у Немачкој да је изазвало, поред већ постојећег Заловог превода, и једну, ако, можда, не и више прерада. Јохан Кристијан Бок (Bock) објавио је 1778. године комедију *Die Holländer oder Was vermag ein vernünftiges Frauenzimmer nicht*⁷³. Ова прерада дела Карла Голдонија први пут је изведена исте године кад је и штампа-на, најпре, у националном театру у Бечу. Очигледно је била веома популарна, чим се зна за више њених издања: 1778. код Хилшерна у Лајпцигу и исте године у Бечу, потом 1783. у Лајпцигу код Вагнера и Денгела, 1790. године у Мајнцу, 1791. у Аугсбургу.

Уз разлоге које је наша наука већ истакла, можда се већ на основу ових података чини мање необичним што је Емануил Јанковић посегао за превођењем управо овог Голдонијевог дела. Популарност ове комедије и њена прерада, или више њих, на немачки језик, могле би да буду једна од оних искри које су превагнуле у одлуци о томе шта најпре да се преведе за српску читалачку публику⁷⁴. Омиљеност овог дела на немачкој сцени свакако би могла да се тражи у циљу који је аутор у њему поставио, наиме, створити такву драматику која би гледаоцима још боље омогућила пред-ставу грађанског морала: „forma l'uomo da bene, l'uomo utile,

⁷³ Johann Christian Bock (oko 1750–1785), драматург у чувеној Акермановој позоришној трупи. Касније је добио стални посао у дворском позоришту свог родног града Дрездена. Објавио је преводе и прераде с француског и енглеског језика; писао је песме, приповетке и драме. Познат је по преради Голдонијевог драмског дела.

⁷⁴ Карло Голдони није, међутим, имао ништа против прерада својих дела: „Istina je da bi to [originalno] djelo moralo uspjeti u svim jezicima jer autor slika prirodu, koja je posvuda ista; ali sama priroda je svugdje različito modificirana i treba je predstaviti u takvu ruhu i s onim običajima i s onim poimanjem koji se najbolje prilagođuju mjestu gdje se prikazuje. Моје комедије, на примјер, биле су добро примљене у Италији, па ипак сигуран сам да се nijедна од њих, ни најuspjelija, не би могла predstaviti takva kakva jest u francuskom kazalištu; a sve bi one, po mom mišljenju, mogle imati tu čast kada bi se prilagodile ukusu spomenutog naroda” (уп. Čale, 1968, 185-186).

il vero Mercante” (Goldoni, 1945, 702). Ето ваљаног и, вероватно, коначног, одлучујућег, разлога за опредељење нашег просветитеља. Превод Емануила Јанковића изашао је 1787. године у Лајпцигу⁷⁵. Та тема, о трговцима, била је, уосталом, веома популарна у XVIII столећу. Обрађивали су је писци и пре Карла Голдонија. Једну такву комедију, пре 1740. године, написао је и Волтер (*Расијни син*), о чему сведочи у својим мемоарима (Волтер, 1951, 10). У Бечу се, на пример, играла драма сувременог писца Михаела Жана Седена (Sedaine) под насловом *Weise in der That* (наслов оригинала гласи *Le philosophe sans le savoir*). У овом комаду присутно је заузимање за грађанско насупрот племићком; то је драма о предностима трговачког сталежа. Критичар бечке позоришне сцене Зоненфелс (Sonnenfels) питао се, у својим позоришним писмима, потпуно просветитељски, о томе да ли је врлина „искључиво власништво племића” (Sonnenfels, 1884, 145–146). Још је једна драма (описана жанровски као „грађанска трагедија”) с темом о трговцима играна тих година у Бечу: *Kaufmann von London*, аутор је Жорж Лило (Lillo). Необичност главног јунака, што је изазивало згражавање бечке публике, било је у томе што је трговац био један гроф (Sonnenfels, 1884, 119). Позориште је, међутим, увек било пуно кад је на репертоару била ова драма. Узрок томе можда је била и чињеница да су управо трговци слали своје запослене да обавезно погледају овај комад, уместо да иду у цркву: „Die Ursache davon ist sehr natürlich; die Kaufleute

⁷⁵ Неки аутори, на жалост, сматрају да је ово превод на руски: „Sempre nel XVIII secolo furono tradotte in ruso e rappresentate sulla scena russa [...] *I mercanti* (stampata a Lipsia 1787)”, Mokulski, 1957, 344–345; да је ово дело, заправо, превод на српски и српског преводиоца знало се још у осамнаестом столећу. Чак и неке од историја светске књижевности немачких аутора знају за овај превод („Die ersten Theaterstücke serbischer Sprache verfassen Janković von Goldoni”, Wiegler, 1932, 504; Wiegler, 1949, 562; „Später wurden dort auch lokalisierende Bearbeitungen von Goldoni – oder Lessing – Stücken gespielt [sic!]. So bearbeitete Emanuil Janković (1787) Goldonis *I mercanti* in serbischer Sprache, um die Vorurteile der Serben gegen das Theater zu bekämpfen”, Kindermann, 1962, 653; „Zu den Kuriosa der deutschen Goldonirezeption gehört eine bei Täubel in Leipzig erschienene serbische Fassung der *Mercatanti*, übersetzt von Emanuel Janković, stud. Med. in Halle”, Maurer, 1982, 63.

schickten ihre Leute in dieses Schauspiel statt einer Predigt” (Sonnenfels, 1884, 116). У државној библиотеци у Регенсбургу чува се књига Флоријана Гасмана (Gassmann) *Die Liebe bey den Handwerkern* (Regensburg, [1775]). У њој се као адлигати налази више позоришних комада или оперета, у којима су јасни трагови утицаја *Трјоваца* Карла Голдонија⁷⁶.

У предговору⁷⁷ свом преводу Емануил Јанковић изражава идеје сличне онима које се налазе код критичара бечког позоришног живота. Разлика је у томе што српски писац, ипак, упућује на корисност од читања књигâ, а не од посета позоришту: „Јошт едну ползу коју од добри[x] комедија и други[x] полезни[x] књига можемо получити, не ваља прекорачити. Колико мајсторски[x] и трговачки[x] момака имаде, који недељу и светац скитањем проведу. А зашто? Зашто немаду никаква посла, немаду ничим се утруђавати. Господар им не заповеда у ове дне радити, а сами не знаду чим ћеду се бавити или време проводити. Да имаду књига забавни[x], угодни[x], повољни[x], полезни[x] и поучителни[x], барем ника част ови[x] момака трчала би овим књигама како остави иглу или риф из руке [...]”. „Наравоучитељност” комедије

⁷⁶ Флоријан Леополд Гасман (1723?–Беч, 1774) био је оргуљаш, капелмајстор, композитор. Побегло је од трговачког заната којим је требало да настави посао у очевој радњи. Студирао је музику у Болоњи и Венецији и за време венецијанског карневала (сваке године од 1757. до 1762) изводио своје оперске саставе. Од 1763. године наследник је Кристофа Вилибалда Глука на месту композитора за балет у бечкој државној опери. Био је ученик чувеног Салијерија (Killy, 1996, 579). У књизи која је, вероватно, штампана годину дана након његове смрти, у Регенсбургу, објављено је осамнаест његових дела, међу њима највише либрета за опере. Други адлигат у тој књизи има наслов *Das unterbrochene Fest oder der Triumph der Tugend*; у овом либрету појављује се женски лик Ђачинте, сељанке у једном напoлитанском месту. У деветом комаду у истој књизи (*Die Liebe bey den Handwerkern, ein scherzhaftes Singspiel*) главни јунак јесте столар Ђанино, који свој посао запоставља због заљубљености; кад љубав постане тако страсна да му и разум помути, уплићу се старији, јер су разумнији, и проблем с „помућеним разумом” разрешава се срећно, тј. свадбом. Све ово могло би да представља одјекe на јунаке и на тему Голдонијевих *Трјоваца*.

⁷⁷ Као што су многи писци писали, потпуно уобичајено, прологе за своја драмска дела, која ће се изводити на сцени, како би тиме објаснили појединачне проблеме у радњи која следи, исто чини и Емануил Јанковић, чини се, ипак, с друкчијом намером (уп. Батушић, 1962; Goldoni, 1945, 701–702).

(Маринковић, 1972, 340) преводилац види и у томе што ће, кроз примере јунака, читаоци сами себе препознати и кроз „млоги[x] други[x] полезни[x] сцена” можда нешто и научити. Сличне идеје налазе се и код Зоненфелса. Овај бечки критичар упућивао је, истина, критику Голдонију, или да је преозбиљан или да негује потпуно исмевање. Обојица се, ипак, слажу у сврси драмског текста, наине, да комедија може да делује позитивно, као узор за побољшање карактера, да је, поготову за младе, веома поучна: „aus dem Charaktere des Mannes vom Geschmacke ein unterhaltendes Charakterstück zu machen, welches für Jünglinge, die in die Welt eintreten, lehrreich seyn, und ihnen gewissermaßen eine Art von Welterziehung geben könnte” (Sonnenfels, 1884, 114).

Предговор (пролог) Емануила Јанковића ипак је његов оригиналан текст. Могао би, вероватно, да представља и извештај облик поетичког, теоријског размишљања о драмској врсти, која се уводи у српску књижевност⁷⁸. У њему су оцртане особине комедије као врсте, уочен је значај позоришта и сврха театарског приказивања, управо кроз упућивање на погрешно мишљење о штетности таквог облика литерарног живота; уочена је важност драмског текста као драме за читање, што је у основи веома ново и за европско просветитељство, којем је више било стало до театарског живота једног дела. Емануил Јанковић ипак се не опредељује искључиво за корист коју комедија има, не опредељује се за оно што се у нашој науци сматрало, за то време, „социјално-утилитаристичка концепција литературе” (Ерчић, 1974, 38; слично и Деретић, 1997, 178–180). Попут Доситеја Обрадовића и, нешто критичнијег, касније, Михаила Максимовића, Емануил Јанковић жели још нешто, намера му се састоји и у томе да забави читаоца, сматрајући, вероватно, да ће се кроз забаву лакше примити и збиља и критика стварног живота: „[Е. Јанковић] пошао је трагом пи-

⁷⁸ Васо Милинчевић говори о томе како пролог има „функцију просветитељског манифеста” (Милинчевић, 1985, 41).

саца просвећене Европе и њихове убеђености да је комедиографски приступ животу најцелисходнији израз литерарног посредовања, који пружа максималне услове да се у једној примитивној средини, каква је уистину била наша у другој половини XVIII столећа, започне с васпитавањем укуса и неговањем морала” (Маринковић, 1972, 295).

Произлази, отуд, као претпоставка, све јаснија, да је комедија и у српској књижевности, од свог почетка, једна од најбољих књижевних врста у посредовању идеје, од текста ка читаоцу. Она треба да делује позитивно на реципијенте, кроз узорну слику коју даје, како би побољшала карактер. Делује, дакле, као моралистичко учење, или подучавање, како би, на тај начин, поставила обрасце за основна морална начела. Биће да је Емануил Јанковић веома проницљиво изабрао баш ову комедију за српског читаоца, која се, жанровски, у немачкој науци назива „комедија као драма” (Wicke, 1968). Главна проблематика у *Трјовцима* сведена је на поучност о врлини и о пороку. У њој на важности губе и комичност и напетост (драматичност). У првом плану увек је идеја комедије⁷⁹. Она се остварује кроз ликове који, као што је уобичајено у овом жанру, више причају и размишљају него што делају. Зато, изгледа, није трговац Панкрације (Pancrazio) у првом плану, нити би то могао да буде његов распусни син Ђачинто (Giacinto), а још мање би у таквој улози могао да се нађе среброљубиви лекар доктор Малацука (Il Dottor Malazussa, medico avaro). Они постају неопходни ликови, у супротности с позитивнима, само због тога да би добро послужили у размишљањима о врлинама. Такве поучне идеје износи, рекла бих, главни лик комедије, млада Ђанина (Mademoiselle Giannina, nipote di Monsieur Rainmere). У свом предговору, уосталом, испред којег је написао посветну епистолу маркизу Бонифацију Рангонију (Goldoni, 1945, 697–699, 701–702), Карло Голдони, готово у значењу топоса,

⁷⁹ Жанровски идентично могле би да се одреде и Лесингове младалачке комедије, међу њима и *Дамон*, дело које је Доситеј Обрадовић превео на српски језик.

истиче морални задатак просветитељског театра: „*corregere il vizio*”. Емануил Јанковић чини исто, чиме се отвара и нова упитаност о томе да ли је просветитељство желело да кроз идеале оствари друкчију, лепшу, моралнију реалност.

У ту сврху био је потребан лик Ђанине, која је постала морална окосница драме. Тамо где су исказани модели венецијанске свакодневице, они су толико уопштени да би то могло да се односи и да важи за сваку, па и за српску, средину. Овим је олакшано остваривање претпоставке за могућност идентификације код нових гледалаца, тј. читалаца – грађанске класе. Грађанско позориште и драма односе се, пре свега, на одређену друштвену ситуацију и на улогу грађана, на пример, трговаца у њој. У том драмском супротстављању игре и тржишне идеологије побеђује утопија, превагу односи идеја о врлини. Сви грађански ликови, Панкрације, Ђачинто, па и Беатриче, употребљени су само сврховито, како би што јасније истакли главног носиоца врлине: Ђанину. Сви они јесу у тој „школи врлине”, која је, да би деловала пријемчивије, свакако, морала да буде приказана на забаван, на моменте сентименталан, начин. Због свих ових особина омогућена је, наравно, афективна идентификација гледаоца/читаоца с узором те врлине: „[...] случај и битија, која се сваки дан међу људ[и]ма налазе. Наћи ће поштеног трговца, који за обдржати свој кредит и добро име, сваке чесне путе тражи помоћи си; наћи ће среброљубиви[x] персону и гладни[x] за новцима, који мале хасне ради, цело своје имање изгубити могу; наћи ће истиног, ал’ позорног друга, наћи ће, такођер, овом напротив, фалишног, лажљивог и под сеном друштва највећег убицу; наћи ће верног слугу; наћи ће учвељеног оца и непослушног и упорног сина; наћи ће оца који одвећ свог сина милује, и чрез ту љубов себе, свој дом и целу своју фамилију руинира; наћи ће и млоги[x] други[x] полезни[x] сцена; накратко: наћи ће оно што се сваки дан међ’ људима налази, пак нек се огледи, може бити да ће у овој или у оној персони сам себе познати”.

Зато у овом жанру, ако га и има, хумор и није у првом плану; не треба ни да буде истакнут, јер би, у том случају, водећа идеја о грађанској врлини била исмејана. То, међутим, никако није циљ ове врсте комедије. Комични ефекти, колико су потребни, постигнути су контрастирањем, супротстављањем појединих ликова (Ђанина – Беатриче, Ђанина – Ђачинто). Срећном завршетку свакако да доприноси разумност и етичност начитане девојке (Rabac-Čondrić, 1968, 26). Ђанина јесте интелигентна, култивисана, веома образована, практична. Она је типични представник грађанке (Vanti, 1960; Маринковић, 1972, 293). Задивљујућа је њена начитаност; због тога јој се сви помало подозриво, можда, са страхом, обраћају. Унапред знајући да је, опет, с књигом у руци, моле је за извињење што је ометају својим, углавном љубавним, проблемима. Ђанина је сва окренута васпитавању свог разума, зато и размишља о његовој важности у људском животу; зато и чита књигу *Здрав разум*⁸⁰, чији је наслов Емануил Јанковић, по свој прилици, измислио. Постоји, ипак, књига која би могла да буде у вези са, свакако просветитељским, намерама Емануила Јанковића. То је овећи приручник *Теоријски систем здравог разума (Theoretisches System der gesunden Vernunft. Ein akademisches Lehrbuch)* из 1765. године. Аутор ове књиге јесте Јохан Бернард Базедов (Basedow), веома важан теолог и просветитељски педагог из XVIII столећа. Живео је у периоду 1723–1790. године. На позив данског двора, 1774. године, у граду Десау, основао је школу, под утицајем учења Жан-Жак Русоа. Школа се звала „Philanthropinum”. Трајала је све до 1793. године. Основ Базедовљевог учења, у многобројним његовим књигама, било је човекољубље, филантропија, толеранција, нарочито верска (Kosch, 1949, 98–99; Krause, 1988, 332–334). Овај

⁸⁰ Код Голдонија (први чин, сцена 17) Ђанина чита књигу *Гледаатељка*: „La Spettatrice, l'Osservatrice. Una filosofessa che osserva le azioni umane, esamina le passioni, e ragiona con buon criterio sopra vari sistemi del nostro secolo”. Можда би отуд и могао да буде исправан још један од термина за ову врсту драмске књижевности – „озбиљна комедија”, уп. Arntzen, 1968. и критику овог појма, Freund, 1995.

аутор, уз то, интересантан је и због тога што се у немачкој преради, Јохана Кристијана Бока, чак и спомиње. Главна јунакиња, Сара (Ђанина код Голдонија) чита књигу, опет друкчијег наслова, овог немачког педагога, под насловом *Philantrophin* (други чин, једанаеста сцена), што би могло да значи „онај који посећује школу *Филантрофинум*”, „ученик школе *Филантрофинум*”.

Осим што је променио наслов Голдонијевом делу, овај немачки аутор, у правом значењу речи, прерадио је изворни италијански текст: изменио је имена ликова, садржај њихових исказа, дописивао је и скраћивао оригинал (Mathar, 1910). Неке од Јанковићевих измена основног италијанског извора, који је, свакако, познавао, толико су сличне немачкој преради, да би било исправно упитати се о томе да ли, и ако јесте, колико се, наш писац и преводилац користио издањима Бокове прераде⁸¹, на пример: код Емануила Јанковића нема „ни друге половине девете појаве [у првом чину] (Ђачинтиног монолога)” (Маринковић, 1972, 299) – и код Јохана Кристијана Бока овај део изостаје; трећи чин оригинала има шеснаест сцена – Јанковић и Бок имају тринаест сцена. Постоје, међутим, и разлике између немачке прераде и српског превода, на пример: у другом чину (једанаеста сцена) није преведена реченица из италијанског оригинала, којом Коралина завршава свој монолог (Sequi, 1962, 175) – у немачкој преради овај монолог чак изостаје (Vock, 1998). Тешко би стога, без даљег детаљнијег упоређивања, могла да стоји, мало исхитрена, претпоставка о томе како је Карло Голдони ушао у српску књижевност преводом немачке прераде (Mauger, 1982, 62–63); вероватнијим ми се чини размишљање о томе како је неке измене наш преводилац радио према том немачком делу. Можда би и илустративна промена наслова књиге коју Ђанина / Сара чита могла да укаже на такву могућност.

⁸¹ Уп. овде у раду нап. бр.10.

Ова промена наслова Ђанинине књиге (*Здрав разум*) вероватно би била од помоћи у причи о поетици драмске књижевне врсте у српском просветитељству. Таква поетика може да се докучи „посредно, аналогично: од постојећих дела у нас до владајућих теорија у литерарно-позоришном животу земље која тог часа врши примаран утицај на културни развој ондашњих војвођанских Срба” (Ерчић, 1974, 37). Још је један од начина да се успостави поетика. Кад већ не постоје теоријски текстови, већ тек неколико предговора за обликовање имплицитне поетике, као могућност остаје успостављање поетике самим драмским делом. Ако и није схоластичка, ова Голдонијева комедија у преводу Емануила Јанковића свакако је „наравоучитељна”; таква дела јесу „забавне и поучне књиге”, како у предговору још једног свог превода (*Зао отац и неваљао син*) пише српски просветитељ, књиге које развијају „здрав разум”, разумно деловање у животу ради постизања доброте и среће (Маринковић, 1972, 293). И Ђанина управо тако чини, исказујући, при том, своју приврженост људскости, која је, у основи, увек добра⁸². Током читаве драмске радње, поступцима Ђанине и холандског трговца, дискретно управља пријатељство, она особина коју су истакнутије славиле многе немачке веселе игре, она људска карактеристика чији је култ нарочито овековечен у делу Доситеја Обрадовића (Стефановић, 2002). Круг се, ето, полако сплиће око ове централне теме која окупља трећу генерацију наших писаца XVIII столећа. Неговањем, путем књиге, здравог разума успоставио се однос комедије и њених рецепијената, у овом случају, читалаца. Таква прагматичка функција књижевног дела (Деретић, 1997, 226–227) била је у потпуности уобичајена у великом веку просветитељства и у европским оквирима. Дело, притом, ништа није губило у својој литерарности. Бивала је, та литерарност, напротив, у истом нивоу са својом сврхом, потпуно исправном, оном

⁸² У једној расправи о драмској поезији из 1758. године, Дени Дидро је изјавио: „Људска природа је, дакле, добра” (уп. Lešić, 1977, 430).

функцијом која се успоставља у облику питања над прочитаним делом, чак и кад таква упитаност није увек директно повезана са самим текстом (Petrović, 1963).

Овим преводом Емануила Јанковића посредно може да се добије и слика о друштву и култури Срба у XVIII столећу: „[...] Емануил Јанковић наменски је оставио по страни питање организованог театра. Желео је, напосто, да афирмише драму као књижевну врсту, књигом да освоји читалачку публику, да разбије корене предрасуда и искључи немотивисане изворе заблуда о штетности комедије, коју нико није познавао, да изгради, наиме, у пуном смислу те речи, осећање наклоности према 'веселим играма', како би уз њихову помоћ уобличио, касније, афинитет будућих гледалаца за сложеније драмске врсте и саму установу позоришта” (Маринковић, 1972, 297). Из предговора се сазнаје да је српско друштво – грађанско, да има релативно развијену привреду (постојећи трговачки и занатлијски сталеж), да још нема развијену свест о потреби и о важности читања и образовања, нарочито нема навику да чита „комедије”, како је Емануил Јанковић жанровски одредио ово Голдонијево дело⁸³. И у погледу терминологије, као и с обзиром на значење појма, Емануил Јанковић је, ипак, иноватор у српској култури. Рекло би се да се из његовог предговора уз *Трјовце* може уочити двозначност термина, која ће, при крају пролога, бити усмерена од значења појма комедије као „театра” ка значењу „драме за читање”. Реч страна српском језику – „комедија” – у XVIII столећу означавала је најчешће „позоришни дом” (Михајловић, 1972); посрбица за реч „комедијант” била је, 1790. године, „театрални играч” (Михајловић, 1982). С почетка XVIII столећа значење речи „комедија” као „весела, шаљива игра” (Михајловић, 1972) изгледа да је било заборављено и да је чекало свог правог

⁸³ У осталим својим преводима употребиће изразе „весела игра”, „наравоучитељна весела игра”, „јавна игра”, „шаљива игра”, „смешна комедија” (овај необичан термин употребио је Ј. Вујић у посвети превода *Љубовнаја зависити чрез једне цијеле*). Бок је своју прераду Голдонијевог дела означио појмом веселе игре; превод Јохана Кристијана Зала комедије *Трјовци* има поднаслов „Sittenkomödie”.

аутора. Чекало је да се појави Емануил Јанковић, који је значење речи „комедија” коначно везао уз појам драмске књижевне врсте; ова врста, опет, дочекаће да се, убрзо након превода Емануила Јанковића, обликује као књижевна врста у српској књижевности⁸⁴.

ЛИТЕРАТУРА

Општина

- ARNTZEN, 1968 – Arntzen, Helmut, *Die ernste Komödie. Das deutsche Lustspiel von Lessing bis Kleist*, München 1968.
- VOLTAIRE, 1951 – De Voltaire, *Moj boravak u Berlinu. Memoari za primjenu životopisa gospodina Volaira*, Zagreb 1951.
- WIEGLER, 1932 – Wiegler, Paul, *Geschichte der Weltliteratur. Dichtung fremder Völker*, Berlin 1932.
- WIEGLER, 1949 – Wiegler, Paul, *Geschichte der fremdsprachigen Weltliteratur*, München 1949 (шесто издање).
- WICKE, 1968 – Wicke, Günter, *Die Struktur des deutschen Lustspiels der Aufklärung. Versuch einer Typologie*, Bonn 1968.
- GIESEMANN, 1979 – Giesemann, Gerhard, „Entwicklungstendenzen und ihre typologische Beschreibung im südslavischen (slovenischen, serbischen, kroatischen) Theaterbereich im 19. Jahrhundert”, *Die österreichische Literatur. Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750–1830)*. Hrsg. Von Herbert Zeman, Teil 2, Graz 1979, 505–530.
- ГРЛИЋ, 1972 – Грлић, Данко, *О комедији и комичном*, Београд 1972.
- ДЕРЕТИЋ, 1997 – Деретић, Јован, *Поетика српске књижевности*, Београд 1997.
- ELWERT, 1969 – Elwert, Theodor W., *Italienische Dichtung und europäische Literatur*, Wiesbaden 1969.

⁸⁴.Што своје прераде, посрбе, Јоаким Вујић није назвао комедијама, већ „веселим играма” или „смешним комедијама”, једну чак и „волшебном игром” (*Добродетељни дервиш или звекејуша*), разлоге би, свакако, требало тражити у функцији коју су та дела имала, али и у намени коју им је прерађивач установио. Њихова поетика била је, чини се, друкчија од оне коју је Емануил Јанковић успостављао.

- JENSEN, 1986 – Jensen, Kerrin, *Moral und Politik. Gesellschaftsbild und Komödienkonzeption in Ludwig Holbergs Frühwerk*, Frankfurt/Main 1986.
- ЈОВАНОВИЋ, 1907 – Јовановић, Владан, „Библиографија српско-хрватске драмске књижевности”, *Сјоменик САНУ XLV*. Други разред 38 [39], Београд 1907, 1–127.
- KILLY, 1996 – Killy, Walther (Hrsg.), *Deutsche biographische Enzyklopädie*. Bd. 3. Ebinger – Gierke, München 1996, 579.
- KINDERMANN, 1962 – Kindermann, Heinz, *Theatergeschichte Europas*. V. Band. Von der Aufklärung zur Romantik (2. Teil), Salzburg 1962.
- KOSCH, 1949 – Kosch, Wilhelm (Hrsg.), *Deutsches Literatur-Lexikon. Biographisches und bibliographisches Handbuch*, Bd. I. Aachen bis Hasenhauer, Bern 1949, 98–99.
- KRAUSE, 1988 – Krause, Horst, Basedow, Johann Bernhard (y:) W. Killy (Hrsg.), *Literatur Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*, Bd. I. A-Bis, München 1988, 332–334.
- LAUTERBACH, 1999 – Lauterbach, Anastassia, *Anredeformen im Serbischen um 1800. Schauspielbearbeitungen von Joakim Vujić*, München 1999.
- LEŠIĆ, 1977 – Lešić, Zdenko, *Teorija drame kroz stoljeća*. I. (Od početka do kraja XVIII stoljeća), Sarajevo 1977.
- MARTINI, 1979 – Martini, Fritz, *Lustspiele – und das Lustspiel*, Stuttgart 1979.
- МИХАЈЛОВИЋ, 1972 – Михаиловић, Велимир, *Грађа за речник сѝраних речи у ѝредвуковском ѝериоду, I–II*, Нови Сад 1972–1974.
- МИХАЈЛОВИЋ, 1982 – Михаиловић, Велимир, *Посрбице од Орфелина до Вука (Прилоѝ ѝроучавању наших ѝуризама XVIII и XIX века)*. I–II, Нови Сад 1982.
- ПАВИЋ, 1970 – Павић, Милорад, *Истѝорија срѝске књижевности барокноѝ доба (XVII и XVIII век)*, Београд 1970.
- PETROVIĆ, 1963 – Petrović, Svetozar, „Interpretacija u kritici i u nastavi”. – *Umjetnost riječi*, Zagreb, VII/1963, sv. 2, 93–100 (уп. и *Kako predavati književnost: teorijske osnove nastave*, ur. A. Jovanović, Beograd 1984.
- ПОПОВИЋ, 2001 – Поповић, Павле, *Срѝска комедија у XIX веку*. Књижевна студија. Прир. Г. Максимовић, Панчево 2001.

- СКЕРЛИЋ, 1923 – Скерлић, Јован, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1923.
- СКЕРЛИЋ, 1964 – Скерлић, Јован, „Прве српске позоришне представе”, *Писци и књије I*, Београд 1964, 83–92.
- СТЕФАНОВИЋ, 2002 – Стефановић, Мирјана Д., „Још ’једна књига из књижнице Доситеја Обрадовића’ (Из поетике сентиментализма у српској књижевности)”, (у књизи) *Библио-тека српске књижевности*, Београд 2007, 185–200.
- СТОЈНИЋ, 1997 – Стојнић, Мила, „Руски подстицаји српској драми”, *Комедија у српској књижевности. Зборник радова са III међународне конференције Филолошкој факултету у Приштини одржане 22–23. маја 1996*, Приштина 1997, 177–185.
- SCHMITT, 1990 – Schmitt, Peter, *Schauspieler und Theaterbetrieb. Studien zur Sozialgeschichte des Schauspielerstandes im deutschsprachigen Raum 1700–1900*, Tübingen 1990.
- UNGER, 1997 – Unger, Thorsten, „Das Gothaer Hoftheater als Ort des Kulturkontakts. Institutionelle Rahmenbedingungen für Übersetzung und Spielplangestaltung”, *Theaterinstitution und Kulturtransfer. I. Fremdsprachiges Repertoire am Burgtheater und auf anderen europäischen Bühnen*, Tübingen 1997, 373–400.
- FREUND, 1995 – Freund, Winfried (ur.), *Deutsche Komödien. Vom Barock bis zum Gegenwart*, München 1995.
- HINCK, 1965 – Hinck, Walter, *Das deutsche Lustspiel des 17. und 18. Jahrhunderts und die italienische Komödie. Commedia dell’arte und Théâtre Italien*, Stuttgart 1965.
- CINDRIĆ, 1960 – Cindrić, Pavao, *Hrvatski i srpski teatar*, Zagreb 1960.
- ČALE, 1968 – Čale, Frano, *O književnim i kazališnim dodirima hrvatsko-talijanskim*, Dubrovnik 1968.

Посебна

- ANDRIĆ, 1892 – Andrić, Nikola, *Prijevodna beletristika u Srba od god. 1777– 1847. Književna studija*, Zagreb 1892.
- BANTI, 1960 – Banti, Anna, *Goldoni e la commedia 'Borghese', Studi Goldoniani. Atti del Convegno Internazionale di studi goldoniani (Venezia, 28. sett. – 1. ott. 1957) II. Comunicazioni, Venezia-Roma 1960*, 455–463.
- BATUŠIĆ, 1962 – Batušić, Ivana, *Od najava i prologa do impromptua u francuskom i hrvatskom kazalištu. – Rad Jugoslavenske*

- akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb 1962, knj. 326, 265–388.
- BOCK, 1998 – Carlo Goldoni, *Die Holländer; oder: Was vermag ein vernünftiges Frauenzimmer nicht! Ein Lustspiel in drey Aufzügen. Nach dem Goldonischen: „Die Kaufleute“ übersetzt von J.C.Bock*, Hannover 1998.
- WOLLMAN, 1924 – Wollman, Frank, *Srbochorvatské drama. Přehled vývoje do války*, Bratislava 1924.
- WOLLMAN, 1930 – Wollman, Frank, *Dramatika slovanského jihu*, 1930.
- GALLINA, 1960 – Gallina, Annamaria, *Goldoni in Catalogna*, Studi goldoniani. Atti del Convegno Internazionale di studi goldoniani (Venezia, 28. sett. – 1. ott. 1957). II. Comunicazioni, Venezia – Roma 1960, 277–290.
- GOLDONI, 1945 – *Tutte le Opere di Carlo Goldoni*. IV, A cura di Giuseppe Ortolani, Milano 1945.
- GOROCHOVA, 1970 – Gorochova, Raya, *La fortuna del Goldoni in Russia nel secolo XVIII*, Studi goldoniani, Venezia 1970, 2, 90–115.
- ЕРЧИЋ, 1974 – Ерчић, Властимир, *Историјска драма у Срба од 1736. до 1860*, Београд 1974.
- КОВАЧЕК, 1995 – Ковачек, Божидар, *Чудесни Емануил Јанковић. „Терјовци“ Карла Голдонија у преводу Емануила Јанковића*, Театрон, Београд 1995, 92, 38–45.
- МАРИНКОВИЋ, 1966 – Маринковић, Боривоје, *Девеџи фрајмената о Емануилу Јанковићу*. – Књижевност, Београд, XXI/1966, књ. XLII, св. 6 (јун), 515–531.
- МАРИНКОВИЋ, 1971 – Маринковић, Боривоје, *Емануил Јанковић с оне стране неизнајтој*. – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, књига XIV/1, 1971, 191–300.
- МАРИНКОВИЋ, 1972 – Маринковић, Боривоје, *Твораство њо спродност и или Емануил Јанковић*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, књига XV/1, 1972, 241–369.
- МАРИНКОВИЋ, 2007 – Боривоје Маринковић, *Емануил Јанковић. (Око 1758–1791)*, Нови Сад 2007.
- MATHAR, 1910 – Mathar, Ludwig, *Carlo Goldoni auf dem deutschen Theater des XVIII. Jahrhunderts*, Montjoie 1910.
- MAURER, 1982 – Maurer, Arnold E., *Carlo Goldoni. Seine Komödien und ihre Verbreitung im deutschen Sprachraum des 18. Jahrhunderts*, Bonn 1982.

- МИЛИНЧЕВИЋ, 1985 – Милинчевић, Васо, *Српска драма до Нушића*, Београд 1985.
- МОКУЛСКИ, 1957 – Mokulski, Stefano, *Goldoni e la sua fortuna nell'URSS*, Studi Goldoniani. Atti del Convegno Internazionale di Studi Goldoniani; promosso dal comune di Venezia, dall'Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti, e dalla fondazione Giorgio Cini (Venezia, 28.sett. – 1. Ott. 1957). II. Comunicazioni, Venezia – Roma 1960, 339–349.
- НАЗЕЧИЋ, 1956 – Назечић, Салко, *Рађање Стеријине драме, Живот*, Сарајево, V/1956, књ. IX, св.10 (октобар), 625–638.
- РАВАС-ЏОНДРИЋ, 1968 – Rabac-Čondrić, Glorija, *Gli ideali etici di Carlo Goldoni*, Studi Goldoniani, Venezia, I, 1968, 9–31.
- SEQUI, 1962 – Sequi, Eros, *'I Mercatanti' Карла Голдонија и његов Емануила Јанковића*. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд 1962, књ. XXVIII, св. 3–4, 167–175.
- SEQUI, 1965 – Sequi, Eros, „Problemi di lingua e letteratura italiana del settecento”, *Atti del IV Congresso dell'Associazione Internazionale per gli studi di lingua e letteratura italiana*, Wiesbaden 1965, 174–183.
- SONNENFELS, 1884 – Sonnenfels, Joseph von, *Briefe über die wienerische Schaubühne 1768*, Wien 1884.
- ХЕРИТИ, 1983 – Питер Херити, *Књижевни језик Емануила Јанковића*, Нови Сад 1983.
- ХЕРИТИ, 1999 – Питер Херити, *Језичка разматрања*, Нови Сад – Београд 1999.
- ŠKERLJ, 1957 – Škerlj, Stanko, *Goldoni presso gli Sloveni*. Studi Goldoniani. Atti del Convegno Internazionale; promosso di studi goldoniani (Venezia, 28. Sett. – 1. Ott. 1957). II. Comunicazioni, Venezia – Roma 1960, 367–395.

ПОСЛОВИЦА

Јован Мушкатировић, *Причтѣ илиѣи ѿ протѣому ѿсловице ѿем же сентѣнције илиѣи речѣнија*, Беч, Јосиф Курцбек, 1787.

К читатељу!

Причте илиѣи, протѣореѣи, пословице тем же сентѣнције илиѣи речѣнија од какове су велике ползе, каждодневноје искуство свидетѣлствујет. Ниједне части мудрости и науке божествене и човеческе нема у којѣј причте и речѣнија од велике ползе не би била и она, во кратце, при том же, и оштроумно, да не би нас учила што творити и од шта се чувати ваља. А к сему и увесељавају, она иста род човечески и бригâ магле растерују. И зато, достојно сокращтѣније мудрости божествене-човеческе називати се могуѣт. И тако, што год њи[x] човек више знаде, то је способнији у дејствитѣльном животу.

Каково је даљше њи[x]ово достојинство, и ово могу за довољноје доказатељство бити, што сами премудрејши, како ти цар Соломон, Сирах и Христос Спас, чрез причте и сентѣнције говорили су. И ова њи[x]ова говорења и дан данашњи при руку наши[x] имамо и читамо. Једним словом, што је год велики[x] људи на свету било, сви су пословице и речѣнија у почитању и употребљѣнију имали. Шта ћу јоште више казати? Најблагодарнија чест љубомудрија илиѣи философије ни дан данашњи није у свој ред илиѣи систему доведена и она сва од веће части состоји се јеште у причтâ, речѣнија и басни илиѣи приповед[a]ка.

Из ови[x], дакле, узрока код целога ученога света причте и речѣнија у великој су цени. А како, код сега тако и код протѣих и у употребљѣнију. Зато многи учени људи нису за недостојно дело држали труд свој о совокупљѣнију причтâ и речѣнија приложити и у различнима јѣзици на свет издати, што би се лакше научило; којима је најпаче повод дао онај

велики муж Ерасмус Ротердамус, који је латинске скупно с греческима причте и реченија сакупио и чрез штампу са светом соопштио.

Овакову цену и ползу причта и реченија ја знајући, поклем на нашем српском језику јеште нико није совокупио, а јеште мање на штампу издао, давно сам намерен био хартију особиту сашити и њи[x] мало, како ми која на памет дође, уписати. И после, каде би се лепо число саставило, чрез штампу за ползу јединојазичников мојих издати. Са свим тим од намеренија овога, дела званија мојега обуставила су ме. И дан по дан надаље одложио сам ово. Обаче неколико месеци догодило се је мени овде у Бечу бавити ради дела моји[x] при придворних догодовших сја. Које време [в]елико излишно сам имао, да би у празности (од чего се увек чувам) не провео, почео сам давно намераване причте и реченија собирати; која, кад сам на оволико число колико се овде види, довео и после с некима мојима љубезници [најпаче же г. Атанасијем Секерешем и г. Доситејем Обрадовићем] – на којих расужденије могао сам се ослонити – соопштио, јединодушно саветовали су ме и настојали што би[x] собраније ово на штампу издао и од ове стране роду нашему ко просвештенију служио.

Којих савети водим, ево, с делом овим публикуму служим са усрднејшим и теплејшим желанијем, што би онаја која ко творенију служе творили, онаја, пак, која запрешајут сја избегнути, онаја, напоследок, која ко увеселенију служе, с њима долголетно увесељавали се.

Дано у Бечу, јунија 27/16. 1786.

*
* *
*

Образован у чувеној гимназији у Пожуну (данас Братислава), Јован Мушкатировић (1743?–1809)¹ васпитавао се свакако на идејама терезијанских просветитељских рефор-

¹ О Јовану Мушкатировићу уп. Аница Шаулић, „Први скупљач српских народних пословица”, *Јужнословенски филолоџ*, XXI, 1955–1956, књ. 1–4, 237–255; Боровоје Маринковић, „Јован Мушкатировић – будитељ грађанске свести код Срба у XVIII столећу”, у: Б. Маринковић, *Заборављени брајтштивеници по иеру*, Бео-

ми; уз то, добио је солидно образовање о античкој литератури (Овидије, Хорације, Корнелије Непот, Цицерон, Плиније). Свој друштвени ангажман разумевао је, између осталог, и као битку за морал својих Срба; о томе би свакако могла да сведочи и његова књига првенац *Крајкоје размишљеније о њразници* (Беч 1786) у којој говори о лошим црквеним обичајима и црквеној (не и верској!) затуцаности. Из истих идеја биће да је настала и збирка пословица чији се предговор овде доноси. Иако нема списак пренумераната, вероватно је да је та књижица од 116 страница била популарна, чим се аутор одучио да 1807. објави и њено друго, опет будимско, издање (предговор у том издању измењен је само утолико што је у претпоследњем пасусу додао имена Атанасија Димитријевића Секереша и Доситеја Обрадовића)². Ова збирка кратких, не увек и народних, умотворина била је основа Вуку Караџићу за његову велику збирку пословица (Цетиње 1836; Беч 1849).

Пословица није била непозната српском просветитељству. У њој су налазили оно што је просветитељству блиско: разумност и марљивост. Српски писци често су је користили у својим радовима, најчешће с мотивацијом да слушаца беседе или читалаца књиге боље разумеју какву мудрост у беседи или штампаном тексту. Тако је она постала омиљен додатни облик интерпретацији какве теме у беседама Гаврила Стефановића Венцловића, у епу Јована Рајића, у многим делима Доситеја Обрадовића³, Саве Текелије, Михаила Бојација. Велики поштовалац српског Анахарсиса, Јован

град 2008, 7–29. О Мушкатировићу је била планирана још тридесетих година XX stoleћа једна докторска дисертација из пера Виде Зеленске Љацке (уп. Ј. Шаулић, нав. рад, 240).

² Ово друго издање доживело је и своју хрватску прераду, уп. Јован Скерлић, *Писци и књије*, I, Просвета, Београд 1964, 199–200. Аутор те хрватске прераде и превода јесте тадашњи студент права у Пешти Иван Амбрововић (1789–1809), син сомборског сенатора. Књигу објављену латиницом – *Proričja i narečjenja [...] sa srpskog jezika na ilirički приведена, nadopunjena i složena* (Pešta 1808) – обогатио је и сопственим предговором; у њему наводи како је скупљао народне изреке („речења“) и имао на уму Мушкатировићеве књиге пословица оба издања (1786. и 1807).

³ Уп. Borivoje Marinković, „Poslovice u delima Dositeja Obradovića“, *Putevi*, VI, sv. 4–5 (juli–avgust), 387–402.

Мушкатиrowић је из Доситејевих дела узео, како је навео четири пословице; кад се, међутим, прочита цела књига, види се да је преузетих примера из Доситеја много више. Вук је у предговору својој збирци делимично признао како је од Мушкатиrowића преузео неколико пословица, мада је тај број био знатно већи.

У науци се већ расправљало о том да ли је и колико Мушкатиrowић, на пример, преузимао од Доситеја, али и Доситеј од овог пештанског адвоката-писца⁴. У вези с таквим позајмицама може се поставити неколико питања. Најпре, кад је реч о српским умотворинама, могућно је да је неку од пословица чуо Доситеј још током своја три боравка у Далмацији, а да их је Мушкатиrowић чуо од неког Србина у Будиму или Пешти. Кад је, међутим, реч о пословицама чије су изворе неки налазили у античкој књижевности, па се сматрало да их је Мушкатиrowић преузео од страних писаца, једнака сумњичавост, као и за претходни пример, може да се постави. Ево бар једног примера. Французи су у просветитељству често користили изреку: што жена хоће, Бог хоће, а Срби су је већ имали, и то одлично ритмовану: што жена кује, Бог снује. Реч је, једноставно казано, о том да сви народи имају исте проблеме, теме, животне ситуације и друго, из којих се стварају изреке које су сличне или идентичне; то се пак не би могло звати искључиво наднационалном интенцијом, већ би пре могла бити реч о некој другој поредбеној равни. Типолошка компаратистика, наиме, и овде се показује као много плодотворнијом од оне која је, на жалост, уобичајила своје методе у књижевној науци.

Узоре за ову збирку пословица тражили су многи историчари књижевности; Вида Љацка претпоставила је да му је узор била збирка Новикова из 1744, Јован Скерлић пак да би то могло бити дело Иполита Богдановича, будући да Мушкатиrowић доноси и библијске и античке пословице. Без обзира на све то, а поготово на евентуалне књиге-узоре исте тематске грађе, предговор његов веома је важан јер успоставља имплицитну поетику пословице. Тој краткој му-

⁴ Исто, стр. 388–390.

дрости придаје важност, будући да она у целокупној духовној култури увек служи каквој духовној, потом и практичној користи: „штогод њих човек више знаде, то је способнији у дејствителном животу”. За овог српског адвоката пословица има и своју идеолошку сазнајну поставку. Служи као илустрација за неку тему или проблем који неко описује, па као закључак свом умовању доноси пословицу.

Разлози који су Јована Мушкатиновића довели до одлуке да сачини овакву антологију мудрости били су, пре свега, у честоти њене употребе код свих слојева једног народа. Управо је и корист њене употребе – мудрост – оно што је такође била једна од одлука за стварање ове књиге. А њена функција свакако је у темељима просветитељских идеја, у томе што је у таквој изреци садржана „сократовска идеја о моралу који се темељи на знању”, тј. „оптимистичка етика”⁵.

Грађу је, према оном како описује, скупљао током дужег временског периода (ипак изгледа да је то трајало свега једну годину), слушајући их највероватније од својих пријатеља или клијената, а налазећи их и по старијим књигама. Значи, раду је пришао систематично. Питање је, међутим, колико је Јован Мушкатиновић, како неки сматрају, разумевао пословицу као фолклорну грађу? Уколико би на ту дилему дошао потврдан одговор, овај би аутор и приређивач припадао романтизму. Томе се, међутим, опирају неке несумњиве чињенице. Изгледа да је своју збирку-антологију схватао као књижевно дело – никако као пуку фолклорну грађу – јер о томе сведоче белешке уз неке пословице: Занати су човеку крила (уз њу спомиње чувеног Бенцамина Френклина)⁶, Зао као рис⁷, али и уз још неке. Није, дакле, доносио само

⁵ Смиљана Ђорђевић, „Јован Мушкатиновић: погледи једног просветитеља на природу и функцију пословице”, у: Т. Јовићевић (ур.), *Традиција просвећености и просвећивања у српској историји. Зборник радова*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2012, 116.

⁶ У другом издању је уз ову пословицу додао причу о Бенцамину Франклину, а завршио ју је опет једном пословицом: занат је у богатству дика, у сиромаштву – [х]рана.

⁷ У другом издању ова пословица (на стр. 47) има Мушкатиновићем дописану фусноту у којој прича о догађају из 1806. у бечком зоолошком врту: љутита животиња рис поштедела је живота једног куче, иначе убачено му као храна, јер је

пословице, већ је стварао приче уз њих, које су уз то имале и просветитељску моралну поенту. Уосталом, своју просветитељску улогу исказао је и потребом да се Срби окрену кореним етосу; наочит пример могла би за то да буде пословица: звонити не уем, а престати не смем.

Из ове кратке елаборације уистину не би могло више бити дилеме око тога колико је Јован Мушкатиновић писац доба просветитељства или је Вуков претходник, тј. предромантичар. Тачно је да сакупља нешто што се према науци у књижевности сврстава у народну књижевност. Постоје, међутим, разлози који овог писца из четврте генерације српских просветитељских аутора сврставају управо у поетику стваралаштва грађанске епохе: 1. просветитељство се окреће пуку; 2. како Јован Скерлић сматра, Мушкатиновић их „је скупљао из практичнога, утилитарнога разлога, увек у основној просветитељској идеји XVIII века: да својим сународницима и једноверницима покаже шта треба радити и чега се клонити у животу”.⁸ Упознавао је, даље, Србе са сопственом прошлoшћу, баш у духу поетике јозефинизма⁹, па га је Скерлић назвао „просвећеним световњаком”. Функцију пословице схватао је, ето, друкчије од романтичара Вука¹⁰. И по том, како и јесте означио у свом предговору, остаје као писац који је реализовао поетику просветитељства.

псић лизао ране на рису, са тежњом да прикаже како благодарност сузбија зло; уп. и пословицу *Ко рукама мед меша, њрстје олиже*. Уз изреку под бр. 144 он даје напомену о уметничкој слици Амора и Дијане. Тако је Мушкатиновићев субјективни став у његовим пословицама наглашен, „фрајмауерски“ и просветитељски, док је Вук правилно схватио да скупљач треба да остане објективан и у случају када даје тумачење. Ипак у једном Мушкатиновић је био обазривији од Вука. Он не понавља исту пословицу са минималном или никаквом разликом под разним словима, иако и код њега то бива у неколико случајева: *Обещаније лудому радост је* унесена и под *Омикроном* и под *Омејом*, *Мајка ћерку кара снахи њриовара* — јавља се три пута, *Онај ми је браћ који ми је добру рад* — у два маха. Али су овакви случајеви неупоредиво ређи, код Мушкатиновића него код Вука.

⁸ Ј. Скерлић, *Писци и књије*, књига прва, Београд 1964, 194.

⁹ Исто.

¹⁰ „Мушкатиновићев погледи на функцију и значај пословица исказани у предговору (К читатељу) носе обележје класичне утилитаристичке поетике, хорацијевског типа *utile dulce*” (Смиљана Ђорђевић, „Пословица од практичне мудрости до слике народног разума и карактера”, у: Ј. Мушкатиновић, *Причће....*, прир. М. Радевић, Нови Сад – Београд 2011, 110).

БАСНА

Доситеј Обрадовић: *Езойове и њроких разних басно-творцев с различних језика на славено-српски језик преведене басне*, Лајпциг, 1788.

Љубезна српска јуностие!

Посвештијавајући ја ову књигу њеби, чрез њо ништиа дру-
њо разве њвоје њроштиење, зањо шњо с њобом не живим и
оно шњо сам ја од друњих научио њеби не сооњштиавам, њолу-
чињи желим.

Уздам се да сам на ови начин весма сњособно сред-
сњиво измислио не само њвоје блањосрдечно извиновљеније и
желајемо њроштиеније за њолучињи, но и јешње вишу њвоју
к мени љубов и њохвалу заслужињи. Зашињо да сам њди нибуд
њребивањи с њобом изабрао, њо не би моњло бињи разве у
само једном месњу, селу или граду, а сњироњштиавајући њи
ову књижицу, свуд њу с њобом бињи и њди њод она досње и
дође, њу њу се с њобом друњољубно разњоварањи, и шњо добро
будем знао грањовољно казивању њи и, шњо је најважније, не
само за живоња но и кад ме не буде на земљи.

При њом знај, њредрања јуностие, шњо њод добро и њо-
лезно ове њодине од мене њолучињи, да за њо ја и њи нашему
милошњивому и блањодењелњому Зорињу блањодарињи имамо.
Ибо оно шњо сам се ја надао јошње њосле њтри или четњири
њодине соњсњивеним њрисњарањем и иждивенијем учинињи,
њо истињо у време ове једне њодине својом милошњу и даром он
ме је у сошњјаније исњолнињи њосњавио.

Знајући ја колико је њењовом милошњивом и блањо-
родном срцу њријањно и грањо све њо шњо се на њолзу и

йросвеишѣнија младих људи учиниши може, ови сасвим њеѣов дар шѣеби, йредраѣа јуносѣе, йридајем, совршено уверен да ће њему зашѣо ово сѣисаније шѣолико мило и блаѣошријатино биши колико да је њеѣовом славном имену йосвеишѣено.

Прими, дакле, радо и усрдно ову књижицу, и читаш ју са вниманијем: у йросѣим баснам[а] наћи ћеш висока и оишѣейолезна насѣављенија; усѣевај и расѣи в мудросѣи и добродетѣљи, на йохвалу и чесѣи рода својеѣа, и на славу словесноју шѣварију создавшиаѣо шѣја Творца. То желећи шѣи, всергечно йребивам,

љубимаја јуносѣе,

*Твој
Обрадовић*

ПРЕДИСЛОВИЈЕ О БАСНАХ

Сви народи на свету имали су, и до данас имаду, у великом поштенију морална поученија која се дају у баснам[а]. Езоп, изобретатељ и отац баснах, посветио је своје лидијском цару; Лафонтен своје – краљевском принцу. Платон у својој *Ресѣублики* претпочтео је Езопове басне самим Омировим списанијам[а]. Сократ божествени, на смрт осуђен будући, у тамници с овима се је забављао на стихе њи[х] постављајући. Лесинг, уже просвештенија Германији велики просветитељ, својима прекрасними баснама својему је роду велику заслугу показао.

Овакови славни примери дају мени повод из различни[х] стари[х] и нови[х] језика најлепше басне изабрати и на нашем српском језику на свет издати. Наука која се на[х]оди у н[а]равоученију баснах превелике је ползе, важности и пространства, содржавајући у себи сву моралну философију и висока политическа правила и наставленија. Но, преимуштво их над свим другим состоји се што оне совршено пристоје како највећим философом и политиком, тако и најпростијим сељаном који само читати могу и свој језик разумеду. Подобне су воздуху и води, које, зато што се свуд и

ласно имати могу, не чине се од какве цене, а у самој вешти најнужније су и најполезније на свету.

Басна је први израстак и пород човеческога оштроумија и њом су се служили велики људи за учинити сваком чувствитељне високе и општеполезне науке. Јотам, син пророка Гедеона, обличујући неправду граждана своји[x], каже им басну како су дрвеса избијала себи цара. Натан пророк, дајући Давиду цару да позна богомрско и неправедно дело које је он учинио против Урији, каже му басну сиромаша[x]а човека и његова јагњета. Један од први[x] и древни[x] Римљана утишава бунту свега разјаренога народа чрез басну трбу[x]а и прочи[x] части тела. Млади Херкулес, наставленијем Атине (то јест мудрости), претпочитава труде и подвиге са славом, мекости, покоју и сладострастију без имена и славе. Но, нико није тако показао достојинство басне како Христос, Спаситељ наш, уподобљавајући њу царствију небесному, ибо причта није ништа друго него (αλληγορια) иносказаштаја и иносказајема наука, а то је и сама басна. Ништа није способније од басне усладити децу к читању, принудити к вниманију и привикнути њи[x] размишљенију и расужденију.

Придодајући ја к свакој басни пристојна изјашњенија, чрез то намеравам приобикнути младе умове да се и сами собом мало-помало размршавају, разјашњавају и распрострањавају, у све што чују или читају скроз да проничу, у свачем лажу од истине да распознавају и сврх свачеса паметно и здраво да мисле и суде.

*

* *

ГЛАВА ТРЕЋАЈА из *Собранија* (1793)

Похвала басни

Један мој добар пријатељ запита ме како сам ја на таку мисао спао да од толико преизрјадни[x] и преполезни[x]

вешти што се у књигама на[x]оде басне предизберем и на штампу издам. Дружеско питање, кад је паметно, а навласти-то кад ми смислено и задовољно на то одговорити можемо, всегда нам је пријатно. Тада му ја нешто одговорим, но он ме запроси да му и на писмо то дам, да и другима некима покаже који се јоште у сумњи на[x]оде: би ли се могло што задовољно на ово одговорити, или не.

„[X]оћеш ли на стихове”, запитам га, „да одговорим, или на простој беседи?”

„[X]ајде, нека буде на стихове”, одговори ми, „ако се на нашем простом српском дијалекту и са стихови штогод пријатно казати може; мени су на сваком језику стихови мили”.

„Слободно је пробирати”, речем и, тако, почем, сасвим распачамо нашу бутелку рацишдорфера, желећи ја њему спокојно почивање, а он мени стихомилосницу мусу, растанемо се и одемо свак’ својим путем.

Како ти, дакле, дођем у моје обиталиште, јошт’ онако поугрејан вишереченом влагом, узмем перо и почнем ово што следи:

С топлим срцем ја призивљем из Фригије мусу
Да сприопшти своју сладост и српскоме вкусу
Да дарује љупкост моме тихом гласу!
Да ја деци кажем с чим се људи красу
И да њима откријем превисоке тајне,
Које сваком, ко [x]оће, могу бити јавне.
Како нам се истина у басну облачи,
А пред децом незлобивом слободно се свлачи.
[X]оди, о [x]оди, Божја кћери, тебе зову деца,
Да те љубе и признаду за највећег свеца!
Душе младе, незлобиве, то су твоји двори;
Ту ти царствуј, ту се слави и шта знаш говори.
Ту воздигни твом божеству прекрасне алтаре
И примај невина срца за најлепше даре.

Сестру твоју добродетелъ са собом доведи,
Твоје верне сaдpужнице у твој двор уведи.
Слава, правда и верност знам да су код тебе,
Нити их ти можеш кад разлучит' од себе.
Како је горам' и долинам' када зима прође,
Кад пролеће, љупко време, на место ње дође;
Сва се земља и дубраве поносе и красе,
Све птичице од радости слатке дају гласе.
Шета нам се по ливадам' љубоцветна цвета,
Празнујући превесело поновљење света.
Тако ће бит' мило деци кад истина дође,
Кад незнање са злoбoм и варварство прође;
Удручење и неправда неће мучит' људе,
Кад истина и правица међу њима буде.
Зато младеж простој басни усрдно да внуши;
Истина из ње говори, нек приклони уши!
Ја к Платону и Тулију не подижем главу,
Нег' у басни Езоповој – иштем моју славу.
Што ће мени сад у старост далматске планине,
Када мени добро чине поља и долине;
На травици мирно ми је у овој лепој међи,
Гди ја нећу високога завидити срећи.
А кад деца с девојчицам' дођу цвеће брати,
Ја ћу и[x] све око себе звати и сабрати.
Казаћу им многе ствари и што ће им бит' миле,
Како што су год и мени у детињству биле.
Ја знам добро пут младости, јер сам туд прошао,
Нити сам се у спавању сад овде нашао.
Радо се дете томе учи при чему се смије,
Гди нит' га ко кара, ни прети да бије.
Сваки је рад што добро и чути и знати,
Мирно живити свак жели, нико да злопати.
Ову мудрост млада деца од Езопа уче,
Све у игри и смејању јер се с тим не муче.
Чудећи се пчелицам' да се лепо слажу,
Свако добро у љубови и слоги полагају;

Видећи и[x] како лете за медом по цвећу,
Труд и подвиг признају за велику срећу.
Не могу се деца доста начудити мраву,
Да велику мудрост има, а малену главу;
За љуту се зиму он усред лета брине,
Нити је рад да гладује, нити да погине.
Дивна мудрост за децу, наука висока,
И промисал о свачему свевидећег ока!
Орао летећ' надвишује небесне облаке
И отуда бистро види ствари свакојаке;
Али му је мала фала пењат' се високо,
Залуду му с таки крили островидно око,
Кад не мари за лепоту сунца ни месеца,
Нег' све гледа да упаци корњачу и зеца.
Каже басна какове су и нарави лава,
И зашто се он нариче зверски цар и глава.
Слона и инорога, крокодила, бика,
Свију се овде познаје својство и прилика,
Медведова пакост и злоба курјака
И чем се ваља надати гди је злоба јака.
Смешно је чут' шта у басни говоре магарци,
Како лете корњаче и мудрују јарци,
Мајмуни мајмунишу, а лисице лажу,
Гуску да уфате или кокош тражу.
Чудно ли ти у барами жабе крекекећу,
Сласт у блебетању находе највећу;
Паун има право кад се с перјем дичи,
Али би се застидио да зна како кричи.
И кад мачка преде, лиже се и глади,
Мишу она о пакости и мисли и ради.
У игри се мише ловит' учи младо маче,
И по бари лепо плива излежено паче.
Пиле мало разуме шта квочка говори,
Што му она заповеда, и слуша и твори.
Ко може све описати, шта у баснам' има,

Шта ли дете у њима и учи и прима.
Небо, земља и све ствари басни се подлажу
И науке превисоке чрез њу се предлажу.
И травица у долини и кедар на Ливану,
Свој природни глас издају на басне дивану.
Ал' ево шта највећу басни даје славу
И њејзину са звездами украшује главу:
Што је њу истина за себе избрала
И чрез њу многу лаж из света прогнала.
Злоба и лукавство и различне страсти
Привлаче на људе премноге напасти.
Незнање и[x] ослепљава и држи у мраку
И на њи[x] налаже муку свакојаку.
Ко год, дакле, жели да му буде боље
И да се избави беде и невоље,
Нек' не стоји довека у мраку и ноћи,
Нек' отвори ума очи, пак ће се помоћи.
Шта је право и паметно, то је Богу мило,
Нит' је њему штогод лудо кад пријатно било.
Добродетел' без истине не може остати,
Нит' се правда од неправде без ње разазнати.
Истину ми басна каже, зато ја њу љубим,
и уздам се, мили друже, да мој труд не губим.

*
* *
*

Доситејев(ск)а басна

Занимљиво питање о том шта се данас сматра Доситејевом басном може да се рачва у неколико низова, чак и нивоа разматрања, с обзиром на тумачења у књижевној историографији, али и у односу на издавачку праксу. Та питања, међутим, увек би требало да пођу од чињеница, њиховог виђења у радовима књижевних историчара и теоретичара, како би могло да се укаже и на неке нове идеје. Кад

се, на пример, помену *Басне*, мисли се најпре на Доситејев лајпцишки антологијски избор¹ из 1788. године. У вези с оним поступком који је ту писац применио – да најпре донесе басну с њеним насловом, а одмах иза ње наслови текст „Наравоученије” – појавила су се и размишљања о том шта би био тај додатак басни, да ли је то уопште додатак, као и тумачење да је он сувишан уз текст басне.

Готово нико, при том, није се, унутар таквог свог виђења, упуштао у расправу о камелеонском жанру басне, почев од најстаријих времена, па до просветитељског доба, сувременог Доситеју Обрадовићу. Басна је, што је научно веома провокативно, током свог вишевековног постојања, мењала своју форму, функција јој је бивала друкчија, али је увек имала свој однос према најпопуларнијем европском баснописцу, оном који је свој опус остварио у антици. Најчешће, међутим, басна се доводила у везу с езоповском (Сиронић, 1953), а мање с Езоповом формом. У оваквој историографској причи интересантно се показује и басна једног баснописца о другом. Федар је, наиме, о Езопу рекао да је роб; желећи да му понешто и пребаци, именовањем таквог социјалног статуса, своје мишљење није изрекао директно, већ је га је обукао у маску роба. Већ у том преоблачењу могла би да се наслутити суштина басне.

Маском се, уобичајено и тачно, сматра и присуство животиња или биљака као актера у причи. То чак и није била иновативност коју је овај жанр увео у књижевност. Још су се у античким комедијама појављивале животиње које говоре и делају (Јосифовић, 1961, 113), баш као што у многим бас-

¹ Иако се данас тврди како је то била најпопуларнија Доситејева књига, писац није био задовољан њеном продајом, о чему постоје сведочанства у његовој преписци, на пример, са синовцем Григоријем. Историчари књижевности, потом, нису увек сагласни у вези с вредношћу ове књиге. Исидора Секулић сматра да то није успешна пишчева књига: „Наш Доситеј, ако игде, у басни није јакоња: једва да има коју сасвим своју, а и иначе није класичну басну умео препевати, и није се из нашег народног блага – кратке приче, пословице, умео користити мотивима” (Секулић, 1964, 405). Интересовање ове српске књижевнице за басну види се у још неким њеним радовима (Секулић, 1962а; Секулић, 1962б).

нама оне поседују свој карактер (прождрљивост, лакомот, марљивост и слично)²; није, стога, чудно што се неки пут басна дефинише као „мала комедија” или „епопеја у малом” (Јосифовић, 1961, 99) која увек мора да има своју гномску оријентацију. Већ се из таквог карактера жанра уочава да му је сврха поука, морална пре свега, која је своју експлицитну појавност мењала током столећа³.

Један од баснописаца који се, с правом, доводи у везу с Доситејем Обрадовићем, био је француски аутор Лафонтен⁴. Супротан њему, мада су извесно време неговали исту форму басне, немачки аутор Лесинг, такође се, и то чешће од осталих, доводио у везу с нашим писцем. У центру пажње увек је, међутим, био Езоп, мада није пронађена ниједна збирка према којој је Доситеј преводио/прерађивао басне за своју збирку⁵. Можда је и то разлог, свакако један од њих, због чега се не може бити баш сасвим сигуран у исправност неких тумачења Доситејевог схватања басне, а поготово стога што у посвети и у предговору *Баснама*, поред уобичајених израза

² Интересантно је да стара индијска басна, дакле, пре Езопа, не полази од омаловажавања, већ лик доводи у какву критичну ситуацију из које, озбиљном одлуком, може да се покаже како лик јесте бољи или гори од другог актера; читаоцу, при том, остаје да размишља о исправности поступка сваке животиње.

³ Афинитет осамнаестог столећа ка дидактичкој поезији нашао је своје изражајно средство у басни, о чему сведоче одреднице басне у многим немачким лексиконима. Дејство басне, уосталом, на реципијента било је и у том да читалац увежба опште моралне ставове. И још је један важан учинак који басна има у просветитељству. Управо се на том жанру уочава секуларизација књижевности, јер се о каквом моралном проблему у њој расправља кроз свакодневни, а не верски дијалог.

⁴ О Лафонтеновом типу басне, уп. Олф, 1990. Уосталом, ни за басне Матије Антуна Релковића није утврђен оригинал који је користио за своје баснене приче (Касумовић, 1915, 5).

⁵ Многи су, неки пут и нетачно, упућивали на одређене збирке Езопових или езоповских басана, чак иако су оне изашле након Доситејевог књиге. Тачна размишљања, међутим, постоје већ у нашој науци (Поповић, 1938), иако нису на трагу одређеној збирци. Занимљив је и податак, још неуочен, а налази се у једном рукопису Милана Шевића („Доситејеви проблеми”, Рукописно одељење Матице српске, сигн. М 10901); ту се наводи и критика разних баснених збирки до Доситејевог књиге (1788), а посебно се указује на књигу *Erlesene Aesopische Fabeln* (Nürnberg 1768). Тај оштри критички прегледни чланак изашао је у тад утицајним јенским новинама *Allgemeine Literaturzeitung* (I/1785, 15. Januar).

ползе и просвештенија, користи и појам „драгољубног разговора” који би читаоце требало да наведе на размишљање и разјашњавање⁶.

Већ у тим изјавама, тако далеко од дидактичности Лесингових расправа о функцији басне, може да се уочи Лафонтеновско разумевање о том како овај жанр није само „поучавање”. Француски аутор, уосталом, казао је да му је узор био Езоп, што би значило да је имао поуздано Езопову збирку басана у руци, а потом, да својом басном жели да укаже на то како се том причом могу исказати и развијати сопствена размишљања. Популаран у свом и новом, осамнаестом веку, Лафонтен је донео неочекивану и поновљену популарност овој краткој форми, чијом заслугом почињу као печурке да ничу збирке нових баснописаца, пре свега, немачких и руских⁷.

Биће да су две основе биле садржане у чињеници популарности басне. Једна се односила на њену повезаност с емблематском литературом. Друга се налазила у улози коју је басна имала у дидактичком песништву у школској настави. Још у XVII столећу басна је уистину произишла из форме емблема, за шта је заслужан аутор Корозе који је 1540. године издао збирку емблема *Hécatomgraphie* из које је, две године касније, произишла његова књига басана (*Fables*); оба дела указују на паралелу, или повезаност, међу басном и емблемом и то не само у спољашњој форми, већ и у вези с обрађеном грађом – баснена грађа налази се у збирци емблема, као што се, *vice versa*, емблематска грађа појављује

⁶ Под појмом „драгољубног разговора” разуме се поступак басне да људима жели да саопшти, каткад и горку, истину, али на васпитан и уљудан начин, јер није било допуштено грубо у лице људима саопштити какву негативну карактеристику. Тај поступак је психолог Лудвиг Ауербах описао поступком чудесног огледала које добија улогу чудесне игре; стајући тек пред њега, човек види себе без маске – то се, онда, назива басном; а оно што животиње у таквој причи чине, може да се односи и на људе, јер они при том мисле како се басна уистину дотиче њих самих.

⁷ Штајн, 1889; Ноел, 1893; Штеге, 1929; Степанова 1977. О историји руске басне, уп. и волуминозно двотомно издање Имендерфер, 1988, а о односу Доситеја и руских баснописаца, уп. Милидраговић, 1976. где се говори о различитости поступка изградње басне код нашег писца и руског – Крилова.

у басни (Хербранд, 1975). Такав обострани утицај на обе књижевне врсте донео је басни, током тог столећа, слику која је припадала њеној спољашњој манифестацији, док је емблем – поред свог садржаја и статичке, тј. без радње, извештаје о чињеницама – доносио способност описа радње. Из такве симбиозе настала је и Лафонтенова басна, која је своју основу налазила и у изворној – Езоповој.

На тој подлози израстају баснописци просветитељства, оног доба за које се верује да му је најпопуларнији жанр управо – басна (Вутенов, 1980); о тој врсти, њеној форми и функцији, објављују се и расправе (Де ла Мот, *Расправа о басни*, 1719; три Лесингове студије о форми и дидактичности басне; Гелертова размишљања о краткој форми; Готшедова теорија о повређивању критеријума вероватности у басни). У свима њима басна се проучава као кратка приповедачка форма; дакле, добија прави уметнички статус. У односу, међутим, на фаворит-баснописца из доба антике, ови теоријски радови друкчије размишљају о басни; док се Лафонтен више ослања на Езопа, дотле је Федар био узор Лесингу, и самом баснописцу⁸. И у многобројним периодичним публикацијама објављују се басне и расправе о њима; најпопуларнији међу тим часописима био је енглески *Spectator*, који је, неколико деценија касније од оригинала, превођен на немачки, под именом *Der Zuschauer*; у њему су басне имале улогу „морала”, тј. поуке⁹. Већ из ове скице из историје просветитељске басне недвосмислено је јасно да би било добро протумачити тај жанр. Ту се, међутим, већ јављају несагласности и неуједначености у дефинисању ове књижевне врсте¹⁰.

⁸ Сматра се, међутим, да Лесинг „није по вокацији баснописац, него је критичар” (Секулић, 1964, 404).

⁹ Штирцер, 1984, 116; уп. и Клоц, 1960. Везу текста о басни у овом енглеском часопису с Доситејевим предговором књизи басана учио је још Павле Поповић, а за њим и други историчари књижевности.

¹⁰ По страни се засад оставља занимљиво и важно питање о односу, у теоријском и књижевно-историјском смислу, између усмене народне и уметничке басне; зашто она није толико присутна код Вука, на пример, као и о односу и утицају штампаних збирки народних и уметничких басана.

Мада је појам басне (фабуле) мењао своје значење, није спорно да је то епско-фикционални текст („нестварна прича“) у којем фигуре (типичне, као, на пример, лав, лисица) преузимају познате реалне чињенице које су уопштавањем¹¹, током низа столећа, престале да значе конкретне ситуације; овде ништа није само по себи „чудесно“ или „фантастично“, чак и кад се животињама додају људске радње и особине (говор, мишљење, интрига)¹². Није, и не треба да буде, необична таква антропоморфизација животиње, па и онда кад таква особина уопште није из реалног света. Функција басне, по већини тумача, види се у сигналу њене примене: 1. или је то сигнал трансфера који текст означава, тј. обележава као апстрактан, па стога захтева његово превођење, које се добија наравоученијем, поуком; 2. или је реч о сигналу супсумпције која испричан случај разуме као пример за какав општи аспект¹³.

¹¹ Кад Сава Кличковић, и сâм баснописац, каже за басну да је „акаузално острво“, мисли на оно што је у науци већ било означено као њена општост, ван конкретног животног примера (Кличковић, 1988).

¹² О друкчијем разумевању појма фантастике у књижевности, уп. Стефановић, 2007б.

¹³ Овде, међутим, не би требало басну доводити у близину параболе, од које је раздваја управо саморазумљива антропоморфизација, која је у параболу увек алегоријског нивоа (кад, на пример, говори „завист“), какве примере налазимо у есејима Доситејевог *Собранија*; такво раздвајање ова два жанра познавао је још Доситеј Обрадовић, што се види и у овом одломку његовог писма Стефану и Илији Гавриловићу, из Земуна, 25. септембра 1806. године: „А што ми ползује толико и себе и вас које с каквим фабулама и параболома без новчића за плате забављати“. Тако би, бар у том требало исправити нека од данашњих мишљења (уп. Глущачевић, 2007, 109). Басна се, потом, разликује и од чисте алегорије и бајке, јер, за разлику од њих, користи парцијалну антропоморфизацију (уп. Цимнер, 1997, 100–101). И још нешто: у бајци се чудесност перспективе конституише и остварује представом стварности, док у басни та чудесност служи само као средство за демонстрирање једне идеје, па баснено преобличење басне не постоји за себе, већ предочава поуку (Шрадер, 1980, 126). Чак и кад би се, у детаљима исправно, доводиле у блискост анегдота и басна, бар по заједничкости стилског поступка који се огледа у поенти која управља њиховим централним композиционим принципом, ипак постоји разлика, и то изразита, у интенцији ових форми; анегдота јесте облик историје, док је басна, на супрот овој, интерпретативни израз и формулација уопштавања типичности дуго стваране стварности. Чини ми се, чак, да им је различита и ситуација комуникације.

Основна претпоставка басне састоји се у том да апстрактна (гола) стварност мора великом, ако не и највећем, делу читалаца да остане неприступачна и тек њено поетско преображавање чини је практички разумљивом и употребљивом. Метафорички речено, облачење такве поуке представља одлучујући проблем за баснописца. Провидност стварности препричаног случаја веома је важна, јер само на тај начин може да настане снага убеђивања из које, као резултат, следи разумевање¹⁴. Басна, при том, показује и доказује занимљив парадокс: иако фингира стварност¹⁵, служи се најневероватнијим средствима, као што су животиње или предмети који говоре¹⁶. Чак и кад је у басни присутна једна – конкретна – лисица, именованем те једне јединке, за коју зна баснописац, рецепијенту на ум долази увек један карактер. Читалац басне, тако, спонтано, с карактером животиње повезује карактерну особину учвршћену традицијом, и то ону особину о којој није неопходно претходно разумевање. Из те типичности употребљених фигура резултира недостатак сваке индивидуалне психолошке димензије – басна се, наиме, увек одиграва у једном квази-отвореном подручју, она, дакле, не познаје приватну сферу¹⁷.

С друге стране, међутим, уопштавајућа морална изрека на крају басне може да води ка каквом конкретном случају и ка реалности, реалијама из свакодневног живота. Ово се, свакако, може видети код Доситеја, чак и ако се не уочи веза басне и „наравоученија” (Савковић, 1953). Кад под једним насловом исприча басну, и то у дужој форми од

¹⁴ Ево шта Доситеј о том каже на почетку *Живоџа и њриклъученија*: „Стара је басна, но добра, да истина, будући нага и хотећи да и друге свлачи, и да и[x] наге, такове какви су, показује, видећи да је зато људи добровољно не трпе, но да на њу мрзе, она је побегла и сакрила се у један бунар” (Обрадовић, 2007, 36).

¹⁵ Ваљда је на то мислио Станко Враз у свом тумачењу жанра: „*Basna* је *samo živ nekakav sanak, takova je sila i vlada istine*” (Враз, 1847, 6).

¹⁶ Пример за ово могла би да буде и једна Стеријина басна, истоименог наслова, а која је, заправо, сатира против патријарха (уп. Костић, 1911, 179–186).

¹⁷ Зато се неуспешнима сматрају басне у којима је приватна сфера и каква конкретна политичка ситуација видљива, уп. Секулић, 1964.

захтеване просветитељске краткоће приче у њој, наставља је разговором-беседом под насловом „наравоученије”, у којем, сад, иде обрнутим путем од тока приче у басни. У поуци полази од краја басне и иде ка њеном почетку, како би својим есејистичким размишљањима наводио читаоца на са-разговор¹⁸. Верујући у поетичност коју баснена прича треба да садржи, у чему је следио Лафонтена, Доситеј је у својој басни заступао и неке Лесингове идеје о овом жанру. Овај немачки аутор захтевао је, наиме, да басна, због своје краткоће и лаконског изражавања, мора да садржи и епимитиј¹⁹, који „бајковитост”²⁰ басне враћа у стварност, а то је, већ – Доситејево наравоученије. Овде већ постаје јасно приближавање проблему овог рада, исказаног у наслову, јер је наш писац размишљао о функцији басненог начина причања, дакле, имао је на уму рецепијента²¹.

Српски писац веома је ценио овај кратки, код нас најчешће прозни жанр. Познавао је такве уметничке творевине из пера Езопа, Сократа, Платона, Лафонтена, Лесинга. У вези с баснама помиње Јотама, Натана, Мененија Агрипу, а познат му је и теоријски чланак о баснама, објављен у *Spectatoru* (од 29. септембра 1712), и то, највероватније, према немачком преводу тог часописа (из 1747. године). Још, уосталом, од хоповског периода, преко измирског, далматинског²² и лондонског, до лајпцишког, Доситеју Обрадовићу био је на располагању читав арсенал басненог репертоара, који је могао да обради на себи својствен начин, што се није сводило на пуко превођење, већ на широку прераду.

¹⁸ Сличан поступак користи и Сретен Марић у својим есејима, уп. Стефановић, 2007а; Тешић, 2007.

¹⁹ Још је стари реторичар Афтоније запазио како је епимитиј нераздвојив од басне (Јосифовић, 1961, 99).

²⁰ То никако не значи да постоји сличност између бајке и басне, већ само указује на поступке антропоморфизације животиња, о чему сам већ расправљала овде у раду.

²¹ Овде као да се уједињују три типа басне које је учила Исидора Секулић: теоријска басна („оштри ум”), судбинска басна („у човеку буди религиозни страх или дивљење”), морална басна („учи како треба живети”), уп. Секулић, 1964, 413.

²² Уп. Стефановић, 2008, 218–230.

Његов поступак веома је занимљив. Потребно га је описати и објаснити. Тек онда би било јасније да писцу није било првенствено стало до педагошке функције, коју басна собом, засигурно, носи, а што је нашем просветитељу стално, чак и без основе, придодавано. Сматра се, тако, да је басне писао због васпитања српске деце и омладине²³. Ваљда се стога Доситејеве приче објављују као публикације за децу, и то најчешће без „наравоученија“²⁴. Не мислим да је Доситеј Обрадовић писац за децу, мада се без његових басана не може одрасти, бар не духовно²⁵.

²³ „Басне су очигледно биле најпогоднија књижевна врста да Доситеј – кад већ није започео с њима – настави рад који је кренуо својом првом књигом: ’воспитаније српске јуности’, просвећивање заосталог српског народа и гоњење калуђера” (Гавела, 1957, 23). Сматра се да је Доситеј дописивао „наравоученија”, јер је непрестано желео да поучава: „Највећу је погрјеšku учинио тим, што је баснама додао ’наравоученија’, тј. науку” (Шерцер, 1898, 177). Није запажено, а веома је интересантно, да је Вразово издање басана из 1847. године много утилитарније и поучније схватало жанр басне од нашег Доситеја, чије басне се у овом издању, у избору, али крње, без наравоученија, штампају.

²⁴ Кад се каже, а ваљда и јесте тако, да је ретко ко читао наравоученија, онда би с правом могло да се каже како је читалац на губитку. Тај негативан став према таквом есејизираним наравоученију изрекао је Иван Шерцер: „Ja bih se okladio da od sto čitatelja nijesu dva pročitala te nauke, nego su ostaviv nauku čitali basnu za basnom [...] Dok čitatelj nje pročita, već je davno zaboravio basnu” (Шерцер, 1898, 177); при том, мало даље, исправно се додаје и питање о том „gazumije li čovjek basnu bez nauke?” (*Истио*). Басна без поуке зна неки пут да буде и неразумљива, зато је та поука, у неколико реченица на крају приче, њен стварни саставни део (Јосифовић, 1961, 112).

²⁵ Уосталом, и Доситеј је у посвети у књизи басана рекао како басна није само за децу, мада је својој збирци овог жанра ставио мото „Musarum sacerdos virginibus puerisque santo. Мусеј свештених девојчицам и деци ја појем” (Хорацијеви стихови из његове треће књиге одâ, уп. у преводу Младена С. Атанасијевића:

„Мрзим неупућен свет и не дам приступ.
Ћутите; ја, свештеник муза, певам
Девојкама и дечацима песме
Које још до сад нико није чуо”.

Квинт Хорације Флак, *Целокућна дела* 1, Народна библиотека „Вук Караџић”, Крагујевац 2005, 113.

Ово је мислио и Мартин Лутер, а после њега поновио и Хердер. Лесинг је, чак, ову изјаву променио у став како је басна упућена адресату који је способан за сазнање истине, дакле, пре свега, одраслом (Лесинг, 2001, 475–479); или, како би умна Исидора Секулић рекла – „ако басну не могу читати и деца” (Секулић, 1964, 403).

Сакаћењем жанра који је потпуно иновативан у српској књижевности, познатог под именом „Доситејеве басне”, чини се да се не разуме овај нов књижевни облик. Кад, на пример, Јован Деретић цитира Лафонтенову дефиницију басне, по којој јој „тело чини прича, а душу – морал” (Деретић, 1989, 142), онда се, на жалост, даље не запажа како је наравоученије саставни део Доситејеве басне; чак се не утврђује ни ком типу би његова басна била блиска – Езоповом, Лафонтеновом, Лесинговом. Ако, међутим, у тој изјави и слути јединство басне и наравоученија²⁶, ипак их Јован Деретић, касније, јасно раздваја. Ту одвојеност текста басне од текста наравоученија још више наглашава („раздвојио та два структурна елемента басне”, Деретић, 1989, 143) и, чак, текст наравоученија сматра есејима сличним онима у *Собранију* и *Мезимију* (исто, 147), а опет, у истој књизи, и то исправно, каже како је „наравоученије моралистички коментар неког догађаја или приче” (исто, 142).

У основи, два текста представљају облик Доситејеве имплицитне поетике жанра басне; један је предговор збирци из 1788, други је рад „Похвала басни”, као треће поглавље *Собранија* (Поповић, 1938, 66–67). У тим радовима дискретно је назначено присуство наравоученија као неразлучивог дела читавог жанра Доситејеве басне; „наравоучење мора такође бити уметничка травестија онога што је у басни штоф” (Секулић, 1964, 408). Тако, у предговору *Баснама* укратко објашњава наравоученија и то у вези с моралном философијом. Рекла бих, ето, како је то коментар специфичне врсте; то су она размишљања која намеће сâм текст басне, а питања која се ту роје, ма како изазвана самом басном, не морају увек да имају директне везе с њом, што је, уосталом, сврха и вредност књижевног дела. Оваква размишљања не-

²⁶ Под наравоученијем, међутим, овај историчар књижевности сматра последњу реченицу басне (немачки термин „Moral,“): „Та структурна схема басне одговара у потпуности основној ћелији доситејевске структуре пример – поука [...] Поука је по правилу кратка и сажета, она обично долази као сентенциозна поента на крају басне” (Деретић, 1989, 143).

говао је и Доситејев омиљени философ, Кристијан Волф, чији је утицај на функцију басне био несумњив, а који је езоповској басни дописао значај морала, тј. поуке (Штеге, 1929, 19-20)²⁷.

Други део Доситејеве басне – „наравоученије” – уистину јесте коментар наслоњен на баснену причу првог дела читавог сложеног жанра²⁸. Занимљива идеја, даље, о том како је басна „катализатор у лингвистичком процесу мишљења” (Кличковић, 1988, 291), показује да се човек-реципијент може мењати након читања целе басне, у чему јесте, ваљда, њен педагошки ефект. Басна, уосталом, својом сликом, продире у размишљање, што – ето, сад се види – даје Доситејево „наравоученије”; она, према Сави Кличковићу, има, отуд, своју експлицитну причу (то је, рекла бих, баснена прича) и свој имплицитни ред (а то је – „наравоученије”)²⁹. Веза између басне и наравоученија, мада без шире теоријске елаборације и тумачења, већ је уочена у науци (Падучева, 1977; Павић, 1978³⁰); чак се разложно тврди, али без доказивања, да је Доситеј басну поделио у „две органске целине” (Малетић, 2005, X)³¹. Довођењем у везу расправе о односу типа различитости Доситејеве басне и истоветне усмене народне творевине, поготово с оном из Врчевићеве збирке (Касумовић, 1914, 19), бојим се да је направљена терминолошка грешка,

²⁷ Без обзира на помало резервисан став архимандрита Јована Рајић према Доситеју, ипак је њему важност у људском животу писац Обрадовић показао и старином жанра: „Значај басне поређује и цени као значај Св. Писма, у ком су како пророци из Старог Завета тако и сам Христос из Новог Завета своје поуке говорили кроз басне” (Костић, 1954, 66).

²⁸ Уп. Деретић, 1974, 248, али и Деретић, 1969, кад исправно тумачи наравоученије као део басне „Бакарна статуа”.

²⁹ „Захваљујући тим особинама, у басни је остварен „један својеврстан тоталитет, не само што она као целина садржи у себи сваки свој део, него се, и обрнуто, из сваког дела басне може реконструисати фабулска целина”, а то је већ „елемент холограма” (Кличковић, 1988, 291).

³⁰ У вези с херменутичким аспектом басне, уп. Шрадер, 1980, 134.

³¹ Ако бисмо трагали за интеграцијом ова два „органска дела” басне, које је, према Езопу, проширио Доситеј, онда би пример могла да буде и Орвелова *Животињска фарма*, „и prikazu totali[tari]stičke države” (Лешић, 2008, 359).

убичајена већ и због честоте присутности у науци. Реч је о том да би јасно требало разазнавати шта је басна, а шта је Доситејева басна.

Откуд, онда, у наслову двојност о постојању Доситејеве и доситејевске басне³²? Онај жанровски поступак који је наш писац применио у књизи из 1788. године јесте – Доситејева басна; клицу овако обликованог жанра писац је сачинио већ у својим далматинским беседама, у којима су и басне-на прича и наравоученије инкорпорисани унутар посебног жанра – беседе, која јесте облик есеја. Кад се, уосталом, погледа онај зборник басана који је толико био популаран у просветитељском веку – *Codex Cryptoferratensis* – који се до 1789. године налазио код Фраскатија, па нестао, и поново откривен, 1928. године у њујоршкој Морган-библиотеци, види се да се Доситеј, у својој књизи, држао и редоследа из ове Езопове збирке, али и изградње басне по њеној двочланости (прича и наравоученије)³³. Постоји и један, помало затомљен, истраживачки налаз, који би могао да иде у потврду оне претпоставке која искри са страница овог рада, тј. скице о поетици жанра басне. Још 1911. године Тихомир Остојић указао је на књигу, пронађену у манастиру Крушедолу, која уз текст басне има и одуже наравоученије. Чак и чињеница да је тај примерак из године након изласка Доситејеве збирке, тј. из 1792. године, није омела овог књижевног историчара да сасвим разумљиво, и научно исправно, претпостави како је та књига могла, у неком свом ранијем издању, да буде претпостављени узор нашем писцу, јер се „у ’Нравоученијима’ обе књиге [крушедолске и Доситејеве] осећа духовна сродност” (Остојић, 1911, 203).

Сваки нови баснописац, међутим, укратко речено, који на овакав или онакав начин опонаша, слично поступа, или се, пак, свесно одмиче од новоуспостављеног обрасца ове

³² У науци је већ, али не довољно јасно раздвајајуће, коришћен термин „Доситејева или доситејевска басна” (Самарџија, 1990, 281).

³³ Уп. Езоп, 2005. Из ове збирке види се да је Доситеј следио њен поступак и тематски редослед басана: орао, лисица, пас итд.

књижевне врсте, ствара – доситејевску басну. Такви примери у српској књижевности нису малобројни. Има их у антологији из 2005. године (Малетић, 2005), али и у једном симпатичном примеру песме „Басна” Мирослава Антића, где се, у последњој строфи, казује о том како је „наравоученије / ове басне / изгубљено у перју рода / које су одлетеле”. Поука у таквој – доситејевској – басни налази се у позадини, у илузионистичком коментару каквог мађионичара. Такав поступак користио је и Вељко Петровић у својим басненим стихованим причама „Пан и изданак” (код Доситеја: „Врба и трн”) и „Славуј и вране” (код Доситеја: „Вран и славуј”)³⁴. Лидија Дујић отишла је, изгледа, најдаље у изградњи доситејевске басне. У њеној збирци басноликних прича *Плаћа* (Загреб 2008) наравоученије је постало – сама игра, што је у резултату донело поступак (пост)модерног споја басненог и наравоучитељног дела.

ЛИТЕРАТУРА

- Враз, 1847 – Stanko Vraz (prir.), *Dositeja Obradovića basne. Knjižica I*, Tiskom Franje Suppana, Zagreb 1847.
- Вутенов, 1980 – Ralph-Reiner Wuthenow (Hrsg.), *Zwischen Absolutismus und Aufklärung: Rationalismus, Empfindsamkeit, Sturm und Drang 1740–1786*, Bd. 4, Rowohlt, Hamburg 1980.
- Гавела, 1957 – Ђуро Гавела, „Предговор” (у књизи) Доситеј Обрадовић, *Басне*, Просвета, Београд 1957.
- Глувачевић, 2007 – Виолета Глувачевић, „Морфологија Доситејеве басне”, *Зборник Машице српске за књижевност и језик*, Нови Сад 2007, књ. LV/1, 107–130.
- Деретић, 1969 – Јован Деретић, *Доситеј и његово доба*, Филолошки факултет, Београд 1969, 109–121.
- Деретић, 1974 – Јован Деретић, *Поетика Доситеја Обрадовића*, „Вук Караџић”, Београд 1974.

³⁴ Не би требало заобићи ни коментаторски однос према басни какав се, на изузетно сатирички одличан начин, нашао и у чланку „накови поред пута (или: мало бајки, мало басни, а понешто и о најкама” Милинка Бујишића, објављеном у дневном листу *Данас* (Београд, XII/2008, бр. 3812, од 7. марта, стр. 8).

- Деретић, 1989 – Јован Деретић, *Поетика просвећивања. Књижевност и наука у делу Доситеја Обрадовића*, Издавачка кућа „Књижевне новине”, Београд 1989.
- Езоп, 2005 – Äsop, *Fabeln*. Griechisch/Deutsch, Philipp Reclam jun., Stuttgart 2005.
- Имендерфер, 1998 – Helene Imendörffer, *Die Geschichte der russischen Fabel im 18. Jahrhundert, I–II*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1998.
- Јосифовић, 1961 – Stevan Josifović, „Beiträge zur Geschichte der Aesopischen Fabel”, *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду*, Нови Сад 1961, књ. VI, 92–116.
- Касумовић, 1914 – Ivan Kasumović, *Esopovska basna grčka i rimska u hrvatskom i srpskom narodnom pričanju. Prilog komparativnom izučavanju našega narodnoga blaga*, Zagreb 1914.
- Касумовић, 1915 – Ivan Kasumović, „M. A. Reljkovića basne Esopove”, *Rad JAZU*, Zagreb 1915, књ. 207, 1–93.
- Кличковић, 1988 – Sava Kličković, „Basna kao hologram”, *Polja*, Novi Sad, XXXIV/1988, br. 352 (jun), 291–292.
- Клоц, 1960 – Günther Klotz, *Das Werturteil des Erzählers. Formen der Bewertung der epischen Gestalten im „Tatler“ und „Spectator“*, Max Niemeyer Verlag, Halle 1960.
- Костић, 1911 – Драгутин Костић, „Јован Стерија Поповић према патријарху Јосифу Рајачићу”, *Српски књижевни гласник*, Београд 1911, књ. XXVII, св. 3 (август), 179–186.
- Костић, 1954 – Мита Костић, „О Рајићевом односу према Доситеју”, *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик*, Нови Сад 1954, књ. 1, 165–167.
- Лесинг, 2001 – Gotthold Ephraim Lessing, *Fabeln. Abhandlungen über die Fabel* (hrsg. v. H. Rölleke), Philipp Reclam jun., Stuttgart 2001.
- Лешић, 2008 – Zdenko Lešić, *Teorija književnosti*, Службени гласник, Београд 2008.
- Малетић, 2005 – Гордана Малетић (избор и предговор), *Антологија српске басне*, Издавачко предузеће „Ошишани јеж”, Београд 2005.
- Милидраговић, 1976 – „Милица Милидраговић, Доситеј и Крилов. (Идејно-умјетничка и стилско-језичка паралела)”, *Зборник Мајнице српске за славистику*, Нови Сад 1976, књ. 11, 69–95.
- Ноеле, 1893 – A. Noelle, *Beitrag zum Studium der Fabel mit besonderer*

- Berücksichtigung Lafontaines*, Cuxhaven 1893.
- Обрадовић, 2007 – Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела. Књиџа прва: Писмо Хараламџију. Живој и љриклљученија* (прир. М. Д. Стефановић), Доситејева задужбина, Београд 2007.
- Олф, 1990 – Markus Michael Olf, *Von der rationalen Rhetorik zur Poesie. Neue Wege in der Gestaltung der Fabel bei Jean de La Fontaine oder der Bruch mit der literarischen Tradition* (магистарски рад, рукопис), Wien 1990.
- Остојић, 1911 – Тихомир Остојић, „Узор наравоученија у баснама”, *Бранково коло*, Сремски Карловци, XVII/1911, 13, 202–203.
- Павић, 1978 – Милорад Павић, „Доситеј и херменеутика”, *Књижевна реч*, Београд, VII/1978, , бр. 108 (10. октобар), 1.
- Падучева, 1977 – Е. В. Падучева, „О семантических связях между басней и ее моралиу (на материале басен Эзопа)”, *Труды йо знаковым сисџемам*, Академия, Тарту 1970, 27–41.
- Поповић, 1938 – Павле Поповић, „О *Собранију* Доситија Обрадовића”, *Глас Српске краљевске академије*, Београд 1938, књ. CLXXVI. Други разред 90, 1–98.
- Савковић, 1953 – Јован Савковић, „Доситејево басне и њихова наравоученија” (у књизи) Д. Обрадовић, *Дела II*, Просвета, Београд 1953, 481–494.
- Самарција, 1990 – Снежана Самарција, „Доситејево и народне басне”, *Научни сасџанак славистиа у Вукове дане*, Београд 1990, 19/2, 269–282.
- Секулић, 1962а – Исидора Секулић, „И. А. Крилов и његова басна”, *Из сџраних књижевности I*, Матица српска, Нови Сад 1962, 163–185.
- Секулић, 1962б – Исидора Секулић, „Над свеском Лафонтенових басана”, *Из сџраних књижевности I*, Матица српска, Нови Сад 1962, 186–188.
- Секулић, 1964 – Исидора Секулић, „Басна и М. Вукасовића савремене басне”, *Из домаћих књижевности II*, Матица српска, Нови Сад 1964, 402–418.
- Сиронић, 1953 – Milivoj Sironić, „Esopska basna u *Vencu od alfavita i Ižici* Dositeja Obradovića”, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb 1953, knj. 324, 247–273.
- Степанова, 1977 – Н. Л. Степанова, *Русская басня XVIII-XIX веков*, Советский писатель, Ленинград 1977.
- Стефановић, 2007а – Мирјана Д. Стефановић, „Есеј и/или оглед”,

- Раскрића*, Косјерић-Нови Сад, IV/2007, 5, 35–40.
- Стефановић, 2007б – Мирјана Д. Стефановић, „Фантастика у књижевности – плеоназам?“, *Научни састајанак слависта у Вукове дане*, Београд 2007, књ. 36/2, 13–22.
- Стефановић, 2008 – Мирјана Д. Стефановић (прир.), *Сабрана дела Доситејева Обрадовића. Књија њеја: Сјиси из Далмације*, Доситејева задужбина, Београд 2008.
- Суботић, 1994 – Љиљана Суботић, „Доситејеве Басне и Наравоученија (језичка анализа релативне реченице)“, *Годишњак Филозофској факултетеја у Новом Саду*, Нови Сад 1994, књ. XXIII, 45–51.
- Тешић, 2007 – Гојко Тешић, „Разговор као (ауто)биографија“, *Раскрића*, Косјерић – Нови Сад, IV/2007, 5, 41–50.
- Хербранд, 1975 – Elisabeth Herbrand, *Die Entwicklung der Fabel im 18. Jahrhundert*, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, Wiesbaden 1975.
- Цимнер, 1997 – Rüdiger Zymner, „Fabel“, *Literaturwissenschaftliches Lexikon. Grundbegriffe der Germanistik*, Erich Schmidt Verlag, Berlin 1997, 100–101.
- Шерцер, 1898 – Ivan Scherzer, „O Dositiju Obradoviću“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb, 1898, књ. CXXXIV, 160–189.
- Шрадер, 1980 – Monika Schrader, *Epische Kurzformen. Theorie und Didaktik*, Scriptor Verlag, Königstein 1980.
- Штајн, 1889 – Ferdinand Stein, *Lafontaines Einfluß auf die deutsche Fabeldichtung des 18. Jahrhunerts*, Kaiser-Karl-Gymnasium, Aachen 1889.
- Штере, 1929 – Max Staeger, *Die Geschichte der deutschen Fabeltheorie*, Paul Haupt Verlag, Berlin 1929.
- Штирцер, 1984 – Volker Stürzer, *Journalismus und Literatur im frühen 18. Jahrhundert. Die literarische Beiträge in „Tatler“, „Spectator“ und den anderen Blättern der Zeit*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main 1984.

*
* *
*

Избране басне с различни[x] језика на српски језик преведене и с наравоучиљеними изјасненијама и насјављенијама обојаћене, Будим, 1800.

Мото: *Videndum ut fit mens sana in corpore sano.* Старајмо се да ум здрав буде и у здравом телу. (Цицерон)

[Предговор Лукијана Мушицког]

ПРЕДИСЛОВИЈЕ

На концу овог столетија свешта вежества и просвештенија у просвештеним возжежена земљама оживотворјајуштом својом сјаностију црну бедног невежества маглуштину из народа српскога почне истеравати – и озарјавати древног тумарања стазе. Тај час укаже се пут к истини и к добродетели, пут к опредељенију човеческога јестества. И већ се корачило тим путем. Но, не треба у самом пута почетку оклевати или – што би умопротивно било – управ престасти. Даље ваља ступати и ума гласу неодложно следовати: не оборисмо многовремени раст с једним ударцем. Обаче да нам се не рекне „добро трче, али изван пута”, искусна и искрена вожда потребујемо, да нас правим води путем. А ко би тај вожд био други неже ли мудро воспитаније? Колико се о том у нашем роду досад старало и радило, весма је познато. Но, било како му драго. Не откривајмо завесе непријатна позоришта. Ево нас на прагу новог столетија! Ношт пролази, дан се приближава. Ожидавајмо цело низврженије темности и уведеније света. Тако нас облагоднаједавају мудри и искрени општега блага управитељи и рачитељи наши, готови будући – како се двери отвору новог века – семена посејати сваког* жалајемога добра.

* Како је слатко садити и сејати што ће кадгод љубими син жњети, собирати – што ће њему корист принети, прорицати како ће високо његова благодарност кадгод пламенити (*Дон Карлос*).

Само сви имајмо вољу, све што је истинo, чисто и вразумително примати, све што је добро, полезно и красно – творити. Не оклевајмо, но пуни љубве к познанију вешти и к добродетели трудимо се распространити царство ума разгоњавајући мрак и разрушавајући престоле незнања. Какова нас победа чека! Слушајмо како о њој рече херој француски кад га народно учено содружество за член[а] позва: „Праве победе, једне једине, које никакву бригу не узрокују јесу оне које се сврху невежества одржу”.

Но, дођимо ближе к нашој књижици. Воспитаније у сваком општеству, дело будући најважнејше, премнога изискује и најпособнија средства, најспособнији начин. О тим није моје намереније беседити, нит је тому овде место. То је дело већ велико вниманије и попеченије навукло на себе свију народни[х] поглавара, старешина и началника. Њи[х] ће оно занимати с јутром настојаштег века. Што је за народ наш најнужније и што би најсјајније било, како би се одлагало? „Најчеснејша”, вели вишепоменути бесмртни витез, „и најполезнејша упражњенија јесу она која к распрострањенију човечески[х] поњатија помажу”.

Ја ћу се удовољити оне – славних баснотворцев нашим Сократом изјашњене и полезними настављенијама снабдене – басне довести, које к споспешествованију тога општеполезног конца служе, а нису, може бити, од кога читане биле или, ако и јесу, ништа мање достојне су повторитељног чтенија за живо себи представити нужду и ползу воспитанија и просвештенија. „Дужност је изображенија Добра (Die Ideen des Guten) у нами всегда више и више оживљавати и ова содржавати, да би она сама собом већ довољна била, за јеже их предмете усрдно хотети, добро из дужности без сваки[х] побочни[х] намеренија (Nebenabsichten) творити”**.

** Ј. Х. Јаков, философије професор у Хали³⁵.

³⁵ Лудвиг Хајнрих фон Јаков (Ludwig Heinrich von Jakob, 1759–1827), професор теологије у Халеу (од 1787) и професор у Харкову (од 1807), где је, такође као професор радио и српски писац Атанасије Стојковић. Био је ватрени присталица идеја Адама Смита. Његова кћи била је Талвј, која је љубитељ идеја романтизма и песама Вука Стефановића Караџића.

Со тим купно намеравам од части (сад се сасвим не може) оним љубопитником удевлотворити, који за књиге нашега милог Обрадовића распитују. Нема их: расејане су по Хунгарији, Славонији, даже до Смедерева и до Црне Горе.

Ове наше басне у такови сам ред, колико је могуће било, положио, да једно цело састављају. Ево: карактер словеснога човека, његово благоображеније и морално совршенство од разумног воспитанија (види I, 33 басну) зависи. А то воспитаније односи се к телу, души и наравом, следоватељно мора бити „телесно душевно” (geistige или intellectuelle Erziehung) и „наравно” (морално). Ово тројако воспитаније тако управити, да човека у *согласно* доведе *совршенство*. Човек за исто с[а] слабим и неснажним телом радости и благополучија земног учасником бити може, обаче њему као словесном није доста здраво (II, 112), јако (III, 10) и лепо (IV, 119) токмо имати тело; ти су нам дарови општи с бесловесним животињама (V, 110); само бесмртна душа и просвештени разум над њима нам дају преимуштво (VI, 23). Но, будимо просвештени, распознајмо творца од створења – а не будимо добродетелни, но строптивонаравни, неправедни, пакосно имајмо и зло срце, пак кроме што ћемо достојинство човеческо, које нас паче свију створења земни[x] возвишава, изгубити; подложни ћемо бити страшним пороков следствам (VII, 19; VIII, 134).

По срећи, Србљин не толико воспитанију колико природи родитеља свој[e] здраво и крепко тело приписати има, само кад одјакча, ваља га умер[e]ности и трудољубију (IX, 125) навикнути.

Како се чувства развију, дођу у дејствије и стану се рађати наклоности, страсти, захтевања, отврштенија. Одма[x] им с почетка треба добар поредак (X, 60) дати: дрво се савија док је младо и гвожђе се кује док је вруће. Дужност је деци живо представљати што би им вред, штету и срамоту могло нанети, пак онога да се боје и сраме (XI, 28); а плашити их с оним чему на целом широком свету ни трага ни гласа нејма (XII, 5), неразумно би и весма вредитељно било.

Потом, кад и силе душевне за настављеније способне постану, ваља их од дна до дна у чистом и полезном веш-

ти познанију (XIII, 96) упражњавати и тако, мало-помало избављати их од прародитељнога греха (XIV, 102).

Ко се чрез воспитаније тога греха ослободио, а није рад у њему више не лежати, нека не очајава. Недостаток воспитанија може накнадити с читањем просвештени[x] и полезни[x] књига и с јестественим здравим разумом. С овим последњим, као са свећом у руци, нека распознаје паметан и полезан стари обичај од оног који ни једно ни друго није (XV, 121); нека предвостручи вниманије и расужденије кад га каква користољубива браћа заокупу кâ оно ти пандури старца (XVI, 127); нека промисли је ли и безбедније како што је лакше веровати него ли ићи питати (XVII, 144).

Та и њим подобна препјатствија ако тко не обори и не склони с пута, не дође никада к чистом, правом и полезном вешти познанству.

Вешти себи противне – кад се једна поред друге положи – постану јасније. Невежа и простак не познаје ни себе ни творца како ваља. Од словесности достојинства удаљава се; чисту ону радост – да је човеком – чувствовати није кадар; несогласје проси од Бога међу оне који другојачије мислу (XVIII, 12); што би целому роду човеческом већу паче индијскога блага ползу донело, он то на ватру (XIX, 115) баца. Просвештен, обаче, умом и добродетељију тим худим недостатком и гнусним пороком изрјадна противоположе преимушества; изван себе срећу (XX, 114) не тражи; у благоденствију не горди се, у злополучију (XXI, 104) не очајава[j]; полезан себи (XXII, 124); полезан општеству (XXIII, 155); зна ценити свој кратковремени живот (XXIV, 158). Последњи час – који се беззаконим сасвим смрти страшилиштам приближава – њему је час радости (XXV, 139), зашто га зове пожњети – с оне стране гроба – награжденије својих добри[x] дела.

Што писмо Ћ [Ћ], благосклони читатељу, не видиш, не удручавај се: одежду у коју је Доситеј истину обукао, нисам променуо. Разлог изостављенија оног писма овај је, да две различне службе (dy, ty) не исполњава: додѣи (дођи) ако узмогнеш дотѣи (доћи).

Издатељ

*
* *
*

Афинитет XVIII столећа ка дидактичкој поезији учи- нио је актуелном басну као књижевно изражајно средство. Изгледа да је та књижевна врста испуњавала два теоријска захтева, који су одговарали поетици просветитељства: најпре је изнедрила на видело стари хорацијевски постулат, који је Готшед обновио, о том како поезија кроз забаву поучава, а по- том и Брајтингеров став о том да поезија мора да представља чудесност, јер се представљање животиње с људским особинама – дакле, као човека – сматрало чудесним, мада не баш и фантастичким. Према таквој поетици, сврха басне била би морално побољшање читаоца, а крајњи исход такве зрелости била би подстицање мудрости, тј. зрелости³⁶.

Баснописци, чије је басне Доситеј преузимао, имали су, међутим, различите идеје о овом жанру. Лафонтен се, на пример, залагао за обраду традиционалних тема, док је Лесинг то сматрао поједностављивањем поетике басне; стога се и залагао за њену изразиту краткоћу, готово лапидарност сведену на највише два дијалога, попут Езопових примера. Оно што је нашег Доситеја могло да привуче Лесинговој басни сигурно је могло да лежи у чињеници доброте, јер се благошћу такође могу исказати и горке истине. Зато се, следећи тај поетички образац, у тим баснама често онај негдашњи побеђени може појавити и као победник, како би се таквим приближавањем карактерних поларитета указало да је стицање моралности ипак могућно. Коначно, ни они паметнији не морају увек бити у праву.

Тешко да се могу раздвојити разумевања басне код зре- лог Доситеја Обрадовића и код младог Лукијана Мушиц-

³⁶ Гете има веома занимљиво опажање о басни: „Kneževi i vladari – primeti Gete – toliko muke vide od odvratnih ljudi, da smatraju te još odvratnije životinje kao nekim lekom – ustukom od takvih neprijatnih utisaka. Nama su majmuni i vriska papagaja već sami po sebi odvratni, jer te životinje vidimo ovde pod okolnostima koje im ne odgovaraju. Ali kad bismo mi nešto jahali na slonovima i pod palmama, onda bi nam se, pod takvim okolnostima, i majmuni i papagaji učinili sasvim prikladni i možda bi nam se, štaviše, svideli. Ali, kao što rekосmo, kneževi su u pravu što odgone odvratno pomoću još odvratnijeg” (Johan Peter Ekerman, *Razgovori sa Geteom u poslednjim godinama njegova života* (prev. S. Vinaver – V. Stojić), Dereta, Beograd, 2006, 261).

ког. У многим је њихово разумевање овог књижевног жанра слично, на моменте чак и идентично. Кад, Доситеј, на пример, изричито каже да басне посвећује младим читаоцима, код Лукијана Мушицког та се идеја огледа у чињеници да читањем басне треба поћи од младих дана. Сврха једино може бити различита. Доситеј сматра да се краткоћом штива – какву поседује басна – млада особа може привикнути на читање, а Лукијан је још одрешитији: морално васпитање (које зрцали из басне) стиче се од младих дана.

Уз уобичајену аутопохвалу Доситеј изриче наду да ће овом књигом бити са сваким младим Србином и младом Српкињом, чак и тамо далеко, у српским крајевима, од којих га дели велика даљина, чак до Лајпцига, где се у том тренутку налази³⁷. Изражава наду да ће управо овом књигом остати у памћењу сваког читаоца, а захваљује се свом добротвору Симеону Зорићу у Шклову, који га је новчано помогао и накратко тамо и угостио. Идеје из те предговорне посветне епистоле проширује у предговору свом избору басана. Напомиње важну поетичку чињеницу: сврховитост тог жанра налази се у томе што говори о општекорисним стварима, које могу једино да умудре читаоца. Даје скицу историјског прегледа басне која проистиче од Езопа, а додаје и још два за њега важна баснописца: Лафонтена и Лесинга. Басна је, каже, важна као што су човеку неопходни ваздух и вода, јер је мудрост саставни део сваког човека. А такву мудрост, напомиње, управо садрже и библијски баснени примери. Јасно назначавача да свакој басни (којој он није аутор, већ је преводи с другог језика) додаје своје „изјашњење”, тј. есејизовано наравоученије, како би читаоца провоцирао да и сâм почне размишљати о моралним проблемима проистеклим из баснене приче.

³⁷ Разочаран пак што његова антологија басана није била толико популарна и није се добро продавала, пише из Беча у Темишвар синовцу Григорију Обрадовићу: „За моје сироте *Басне*, што ми пишеш да нико ни петака не да, сам си крив што сам ти их поклатио. Пре ми пишеш да се ишту, а сад другојаче. Каква је то обичај сад тамо међу вама постао, самом себи противословити. А ако их немаш гди држати да би, по случају, своје време дочекале, а ти затопли дваред с њима фуруну, ако каква јака навали зима” (писмо из 1794; уп. М. Д. Стефановић (прир.), *Доситеј Обрадовић, Сабрана дела. њија 6: Песме. Писма Документи*, Београд 2008, 57.

У трећој глави *Собранија* (1793) изрекао је похвалу басни као духовитој стихованој игри коју је изазвао његов пријатељ, шалећи се и наводно ружећи писца што је управо басну изабрао да штампа за српског читаоца. На ту шаловиту сумњичавост свог пријатеља, а уз боцу белог вина, одговорио му је да ће му у стиховима на српском спевати песму из које ће се видети висока вредност басне. Те вечери открива му се „стихомилосница муза” (можда Полихимнија или Калиопа) као она персонификована снага која надахњује песника – налик зазивању Бога или неке од муза, од Хомера још – и он у парноримованим четрнаестерцима (4+4+6) пева похвалу овом књижевном жанру. Уз препричавање појединих басана – у стиховима своје песме – даје и поетичке особине овог жанра: метафорички, то је истина обучена у басну која пред читаоцем свлачи своју одору, тј. казује какву моралну истину. У аркадијској атмосфери, потом, налик оној ускршњој радости у песми утканој у *Писму Хараламџију* (1783), упућује на то да басна говорећи истину протерује лаж³⁸. Отуд и порука читаоцу да не остане целог живота „у мраку”, тј. у незнању и лажи о нечему, већ да кроз пријатност басне отвори своје очи ка истини³⁹.

Лукијан Мушицки у свом предговору антологијском избору из Доситејеве збирке басана варира ову тему – о мраку незнања. У том много наликује на завршне стихове из Моцартове *Чаробне фруле*. Овај митроносни поета види у поетици басне и њену функционалност. Сврха басне по њему јесте, пре свега, морално васпитање, а сликовитост такве „поуке“ Мушицки уочава како се контрастом у басненој причи уочавају оба пола: и негативан и позитиван пример.

Обојица приређивача басана – Доситеј и Мушицки – ипак се разликују у нијансама ставова о поетици басне. Код

³⁸ Одличан пример за ову предговорну Доситејеву претпоставку налази се у наравоученију уз басну број 145 („Бик, теле и пастир”) у којој истину, а нарочито хришћанску истину, не треба ником силом наметати; варијацију те теме лако је пронаћи и у осталим Доситејевим есејима-наравоученијима.

³⁹ Доситејеве басне, иначе, нису биле добро примљене у црквеним круговима. Митрополит Стратимировић сматрао их је „неблагодастивим” (како пише Јован Скерлић у *Српској књижевности у 18. веку*). Песма „Похвала басни” (у *Собранију*)

Доситеја се, на пример, не види жестоки став Кристијана Волфа⁴⁰ о томе како се у басни ради о осветљавању глупости. Јесте код Доситеја у првом плану разум – што и јесте значење Волфове претпоставке – али Доситеј ипак басну разуме и као забавно штиво, налик пастишу. Наш писац наступа, истина, као учитељ морала, који би да побољша човека. Пре би се, међутим, рекло да његовој поетици басне припада Гелертово⁴¹ разумевање о том да басна треба да донесе и задовољство. И у томе се види колико басна има просветитељску вредност. Лукијан Мушицки је ипак одрешитији у свом предговору. За њега, пре свега, басна није само за децу већ и за одрасле, будући да подучава животном моралу; зато на том месту и даје суштину те идеје за поједине басне. За разлику од Доситеја – који је више у дослуху с гелертовском поетиком, Лукијан Мушицки је заступник Кантове идеје: басна, наиме, чини да човек престане да буде малолетан, тј. да постане одговоран за своје поступке⁴². Чини се да би овај предговор добро припадао и поетици српског просветитељства уопште.

могла је да настане и као одговор на овакво расположење. То би могао да буде одговор митрополиту и онима за које Доситеј каже „да се јоште у сумњи налазе“ у погледу вредности басне, чији је значај Доситеј увидео и истакао још на почетку свог списатељског рада. У првим његовим делима (*Венац од алфавија; Ижца*, 1770) има алузија на басне или, чак, укратко препричаних неколико басана.

⁴⁰ Кристијан Волф (Christian Wolff, 1679–1754), један од тројице најутицајнијих философа у XVIII столећу – уз Лајбница и Канта – размишљао је и о поетици басне; уп. Ch. Wolff, *Philosophia practica universalis*, 1738, 302–316).

⁴¹ Кристијан Гелерт (Christian Gellert, 1715–1769), најутицајнији писац средње фазе немачког просветитељства, уп. Ch. Gellert, *Von dem Nutzen der Fabel*: „Da ich hier etwas wenigens von dem Nutzen der Fabel sagen will, so konnte ich mich des Ansehens der größten Manner bedienen, wenn er nicht aus der Natur der Fabel hinlanglich erkannt werden konnte. Eine gute Fabel nutzt indem sie vergnugt“ (стр. 5).

⁴² Мушицки уме да буде и духовит, користећи се и народним пословицама. Има их неколико у његовом избору басана: најпре, испред предговора има мото из Цицерона који одговара нашем – у здравом телу здрав дух; потом и унутар басана: Не оборисмо многовремени [x]раст једним ударцем; дрво се савија док је младо; гвожђе се кује док је вруће; лакше је веровати него ићи и питати.

МЕМОАРИ

ИЗВЕШТАЈ О ДОЖИВЉАЈИМА СИМЕОНА СТЕПАНОВА ПИШЧЕВИЋА генерал-мајора и кавалера Ордена св. Ђорђа, О ЊЕГОВОМ РОЂЕЊУ, ЖИВОТУ, ВАСПИТАЊУ, УЧЕЊУ, ПОЧЕТКУ СЛУЖБЕ, ПРЕСЕЉЕЊУ У ДАЛЕКУ ЗЕМЉУ, О ВОЈНИЧКИМ ДЕЛИМА И О РАЗНИМ ДОЖИВЉАЈИМА ЊЕГОВИМ КОЈЕ МУ ЈЕ ДОНЕЛА СРЕЋА И НЕСРЕЋА. ПИСАО СВОЈОМ РУКОМ, А СКУПИО ИЗ РАЗНИХ СВОЈИХ РАНИЈИХ ЗАПИСА; ДОВЕО ДО 1785. ГОДИНЕ

БЛАГОНАКЛОНОМ ЧИТАОЦУ

Увек сам желео да свом народу учиним неко добро и да му будем од неке користи. Увек сам о томе мислио и колико ми је било моћно то и у дело њиводио. Написао сам једну књићу, њре ове, у којој се њовори о српском народу, о српским владаоцима царевима, краљевима, кнежевима и десњоћима, као и друћим доћаћајима из њрошлости народа српскоћ и надам се да ће моји сународници њај мој рад њримити као знак љубави. А сада, у овој књизи, њоворићу о самом себи, и то не красноречиво, нећо краћко и њростћо, онако како су се срећни и несрећни доживљаји у мом животоћу рећали један за друћим.

Ова моја књића имаће њри дела.

Први ће њоворити о доживљајима моје ране младости, о моме школовању и мојој служби у аустријској војсци – од њочейка ња до моћ доласка у Русију.

Дрући ће њоворити о мом животоћу у Русији и о свему шћо ми се њамо дешавало до њоласка моћа у рай на Пољску, 1767. њодине.

Трећи део ће ѿвориѿи о конфедерацији Пољској и о райѿу с Пољском, ѿсле кої је дошао сѿрашни и дуѿѿоднињи руско-ѿурски райѿ.

Завршићу са ѿследњим ѿдинама своїа живоѿа у ѿензији, за које сам време ѿребрао и ѿреїледао све своје раније белешке, из којих је и ѿсѿало ово дело.

ПРЕДГОВОР [2]

Варљиви живоѿи ової светиа наїони човека да кроз муке, најоре и сѿрахоѿије, чак ако ће изѿубиѿи и здравље, иде на ѿред, само да дође до циља, који му се чини врхунац среће. Али ѿо је обмана, а срећан је, може се рећи, само онај који све шѿо чини, чини с добром намером, држи се реда, користиѿи домовини и владаоцу и за собом осѿавља само добра дела.

А суѿройно ѿоме, каква је несрећа кад ѿуди некад из навике, некад од ѿросѿоѿије или ѿѿрешної васѿиѿања, ѿсѿају рђави, ѿрабљиви, охоли, часѿољубиви и ѿуни мржње.

Шѿа ѿо значи и на коїа мислим, видеће се у овој књизи.

У ѿрвом делу ове моје књиие ѿворио сам о себи и изнео све шѿо се са мном десило, у мојој оѿаѿбини и у аусѿријској војсци. Затѿим сам оїсао свој излазак из службе и доїађаје који су ми се десили за време моїа ѿуѿа до руске ѿранице, ѿа онда моје најоре, сѿрах и разне сметѿије које сам ѿднео у младим ѿдинама у којима сам ѿада био, шѿо ми је све на неки начин наѿовешѿавало да ћу и у будућносѿи ѿролазиѿи ѿако истѿо, а можда и ѿре. Али ѿо ме иѿак није одвраћало од моїа циља – ја сам и даље ишао за својом срећом.

Оѿишао сам се да шѿо ѿре дођем до оноїа шѿо желим, а сада видим да човек мора ѿднеѿи све шѿо му судбина одреди. Пошао сам у неѿознаѿу земљу, али с добром намером. Предузео сам далеки и ѿешки ѿуѿ, на ѿеїа мноїо ѿѿѿрошио и ѿрисїео у Русију.

Моја ѿвесѿи у друѿом делу ѿвориће о свему шѿо се са мном дешавало ѿсле мої доласка у Русију, о мојој

дугогодишњој, најсйравнијој служби у тој држави – као што ће се даље већ видети.

Био сам примљен у војску, а доцније сам био послан да доведем из далеке земље људе који желе да пређу у Русију, био сам невин у зајвор и у њему се најистио, али ипак сам поверени посао, и поред великих тешкоћа, успешно завршио. После тога сам служио на двору императорском и био послан у једну поверљиву мисију у Ујарску. И на том пућу, у пућој земљи, ошела ми је торка смрти и сурућу и децу. Изубио сам све своје имање, ствари и коње и умало и своју главу нисам тамо оставио.

Нашао сам начина да преведем и оца с његовом породицом; с муком сам му израдио посао за прелазак.

Оженио сам се јо дрући пућ и имао деце, ја и њих умало нисам изубио на исти несрећан начин као и прве. И том сам приликом изубио и ствари и коње.

Напредовао сам у служби са извесним сметњама. Срећа ме се рејко дошцицала, а понекад ми се претварала у праву несрећу.

Али, поред свега тога, прва су ме јосјода позивала, моја је служба била признавана са чаићу и похвалом. Сваки од јосјоде команданата имао је жељу да служим у његовој јединици, и сваки ми је давао добра сведочанства.

ПРЕДГОВОР [3]

Колико човек може мука и невоља у свом живоју поднећи и како нема моћи да сиречи оно што му је сућено!

У прва два дела ове моје повести исирчао сам иде се и шта се све са мном збило и ошисао све своје срећне и несрећне доживљаје. И свако би рекао да је свега било већ доста. Али не! Немоћни човек мора и даље сносити што му је исано и ићи пућем којим ја судбина води.

Увек сам сматрао за своју прву дужност да у служби владоцу будем ревностан и усрдан, и сад, кад сам пошао

у рати (о коме ћу и причаћи у овом делу књије), служио сам главним команданћима у важним и иверљивим иословима.

Тај рати, који је воћен с намером да се уреди Пољска, ми смо у иочейку осетили само као велики, ижежак и усиљен марш с једној краја Пољске на друи. Затим је убрзо створен савез („конфедерација”). Њих је било два. Први, у користи Пољске, уз сагласности Русије, и друи, већ идуће, 1768. иодине, створен у Украјини, неирцијатељски расиоложен сирам Руса, назван „Барски”, иод иурском заштитиом, збој које је цела Пољска букнула и довела се до несрећној крвоиролића. Збој тих доаћаја окуили су се у иолској Украјини иомиле разбојника, названих „тајдамаци”. Ти тајдамаци чинили су сирахоте. Убијали су ио домовима и друмовима и Јевреје и Пољаке, иа су код места Балти иочели уидаћи и у иатарске иранице. Збој иото је дошло до сирашноја рати између Руса, Турака и Пољака. Тај рати је итрајао неколико иодина – али о њему ћу и причаћи касније.

Ја сам још од своје младости, већ ио изласку из школе, волео да водим белешке о свим важнијим доаћајима за које сам дознавао, а истио иако и о свом личном животиу. С иим сам иочео још у својој иравој оиацибини, Тесарској (о ишоме сам у ирва два дела ове моје књије оиширно иоворио), а иосле сам, и кад сам се иреселио у Русију, наситавио с иом својом навиком и бележио из иодине у иодину, свакодневно, све доаћаје, и иако сам дочекао, ио добротии свевишеи, да ми се накуи иовише иаквих свезака. И да ми не ироиадну без ираја и иаса, решио сам да из њих, ио истииријском реду, створим својеручно једно дело које ће можда неко данас-сутра са уживањем читати. Пустиићу се у оисивање доаћаја као да иловим ио широком мору. Причаћу и о себи и о рати, који сам иоменуо и у коме сам имао части и сам да учестивујем и своју дужности вршим. Тај рати је воћен с великим замахом и био иун доаћаја вредних иомена. Изнећу оиширно узроке и иоследице иој рати и објаснити ио излаиање манифестиима и документиима.

Две најјаче и најмоћније државе иовеле су рати, ишоманска Пориа нарушила је мир и објавила Русији рати.

И тако се оћворила ѿзорница доћаћаја на суву и на мору, на очи чийавоћ свећта. Нећу се ћреваритћи ако кажем да од Александра Великоћ још ниће није било ћаквоћ раћта какав је Русија ћовела и сама водила. Црно и Средоземно море, Африка, Азија и обале Ећићта сведоци су ћоме. Евроћа не може рећи да је чим било ћомоћла Русији. Она је остћала мирна у ћнезду своме и са сћране је са мржњом ћосмаћрала, желећи добра руском нећријаћтељу.

Алжир и Тунис су се ужаснули видећи флотћу са руском засћавом која је ћрошла ћоред Евроће и дошла до ћњхових обала, сћремна да ћросће ваћру, са ћодићнућим мачем ћрема Средоземном мору. А шћта ће ћек рећи Архителаћ и Мореја, који су ћледали како ћроћада и ћори чийава ћурска флотћа код Чесме. Зар ћо нису била јунащћва којима ћреба да се диве чийав светћ и која су Русију увенчала сјаћним ловоровим венцима?

Видећемо даље какав се раћћ водио и на суву, у Молдавији, Бесарабији, у Влашкој, на обе сћране Дунава, на Криму, на Кубану и у Грузији. Сћрашно велики ћросћори ћњх земаља били су ћрекриљени руском војском, која је свуда односила ћобеде над нећријаћтељем. Говорићу о важним и мноћбројним битћкама, а још ће их мноћо остћати на којима се нећу задржавати, јер их је било безброј.

Нећу нищта увеличати. Нећу једну сћрану хвалићи, а друћу кудитћи. Бићу ћравичан и ћречаћу онако како је било и како ми је ћознаћо.

Нико не може рећи за Турке да нису били храбри, али они нису били навикнући на ћослушностћ и ред, а о дисциплини да се и не ћовори. Понеки је од ћњх ишао у раћћ заћо шћто је био ћрави јунак, али ћонеки једино ради ћлена или које било друће корисћи и ћакви су остћали у армији само док им не досади или им се нещћо неућодно не деси, а онда су ћражили начина да умакну. Ни команданћи им нису били вещћи ни сћособни (а били су ћреко мере охоло) и заћо су честћо имали велике ћубићке.

У ћом раћћу, од ћочейка до краја, ћровео сам осам ћодина. Био сам ћрво ћотћуковник и команданћћ ћука, а онда сам

произведен за њуковника. Командовао сам над хусарским њуком, а часѝо сам њод својом командом имао и део коњичких и њешадијских њукова. И муке сам њоднео велике.

Моју службу су њризнавали команданѝи и одавали ми велику часѝ и хвалу. Збоѝ ѝоѝа сам се удосѝојио да њримим својеручно њисмо велике царице Катѝарине Друѝе и за мој рад, у знак њене царске блаѝонаклоносѝи, удосѝојен сам војним Орденом великомученика и њобедоносца Георѝија.

После свршеѝка раѝа са Турском и моѝ њовраѝка у Русију, учесѝивовао сам у унишѝењу заѝорошке сече, 1775. ѝодине. Заѝим сам се удосѝојио да добијем села као наѝраду за свој рад, са личним њоѝѝисом њеноѝ имѝераѝорскоѝ величансѝива на даровном њисму. Насѝавио сам са службом и дошао до ѝенералскоѝ чина, а онда сам, већ као сѝар човек, њосле мноѝих ѝешкоћа, оѝишао, све њод највишом милосѝи њеноѝ величансѝива, у ѝензију.

*

* *

Из жеље да буде од користи свом народу, Симеон Пишчевић (1731–1797) је најпре написао књигу о историји Срба, потом је у посебном рукопису описао свој живот хронолошки: о детињству, младости, одласку у Русију и тамошњем животу, као и о сукобу Русије и Пољске. Све је то писао из својих белешки (које спомиње у „предговору [3]“) које је водио током четрдесет година војниковања (1744–1784). Из тога би се могло закључити како је заправо написао своју аутобиографију, чему би у прилог могао да иде и наслов рукописа, уколико га није изменио први приређивач штампаног издања, Нил Попов, руски историчар.

Постоји, међутим, нешто истакнутије. Приповедачка пројекција увек је на догађају, тек потом на субјекту и његовом доживљају, мада је и сѝм то видео итд. Сваки део мемоара има свој предговор. Из свих речи просијава се кроз сито просвећеност образовањем и домаћим васпитањем („А супротнo томе, каква је несрећа кад људи некад из навике,

некад од простоте или погрешног васпитања постају рђави, грабљиви, охоли, честољубиви и пуни мржње”), као и веома присутан појам судбине („У прва два дела ове моје повести испричао сам где се и шта се све са мношћом збило и описао све своје срећне и несрећне доживљаје. И свако би рекао да је свега било већ доста. Али не! Немоћни човек мора и даље сносити што му је писано и ићи путем којим га судбина води”). Труд да буде објективан произлази дакако из жеље да мемоарише, а истицање себе јесте представљање у једном судбински одређеном времену, политици и друштву.

ЛИТЕРАТУРА

- Ивков, Бошко, „Симеона Пишчевића сеоба и исељеност његова рукописа из наше књижевности (једна фрагментарна историја)”, *Летњици Матице српске*, год. 166, књ. 446, 1990, св. 1–2 (јул–август), 52–85.
- Kordić, Radoman, *Autobiografsko pripovedanje*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd 2000.
- Петровић, Бошко, „Симеон Пишчевић и његови мемоари”, *Летњици Матице српске*, год. 147, књ. 407, 1971, св. 2 (фeбруар), 123–146.
- Стефановић, Мирјана Д. (прир.), *Симеон Пишчевић*, Издавачки центар Матице српске, Нови сад 2013.

*
* * *

МАЧЕМ И ПЕРОМ: ОДИСЕЈА И СУДБИНА

У размишљањима о властитости и слободи одлучивања испречи се као неумољиви зид констатација, у својој основи неоспорна, о томе како је читав живот, људски свакако, управо путовање између две неумитне тачке на које се не може сопственом вољом утицати; знано је још из антике, а материјално је остало потврђено и фигурином дупљајских колица са запрегом барских птица. Путовање јесте, дакле, живот, као што је и живот – путовање. Будући истакнутом

овде у трећој, а почетној, реченици, већ оваква закључна – без обзира на своју модалност – реч, а на почетку једног очекиваног промишљања, упућивала би на даљу немогућност и сувишност, јер бескорисност расправе о изабраној теми. Откуд се, онда, нашла баш на почетку? Таква помисао? Она која исходи у апсурдности јер сувишности расправљања? Замајац провокације у њој, међутим, нагони да се друкчије одмеравају упоришне тачке и кључне теме, као и изрази у делу једног од најбољих српских мемоариста, ма шта све могао да значи, шире од своје дефиниције, овај жанр који је у књижевној науци потпуно неправедно остао на граници литерарног жанра, али у суседству с једнако из чисте литерарности протераних величанствених врста какве су аутобиографија, есеј, путопис, епистола. Симеон Пишчевић, уз још толико писаца, пре свега, осамнаестог века, заједно са свима њима заслужан је управо да се и статус граничности свих тако именованих жанровских одређења помери ка центру – ка литерарности, ка чистој књижевности, у данашњем, не и негдашњем, поимању појма белетристике.

А није писац великог обима написаних страница. Тек две књиге, једне која се најчешће сврстава у мемоаре, а друге – која се рачуна у историографију. Тек? Без икакве ироније и поспрдње у овом везнику, већ са знаком усклика, поготово у значењу како није потребно бити логореичан, већ колико је потребно како и шта смислено казати. Бити уметник. Бити уметник речи. А овај српски писац из треће генерације наших стваралаца у осамнаестом веку, писац је од првокласне расе, и то у оба своја дела, која су му, на жалост, за живота остала необјављена. И, рајићевски, у тмину забвенија збијена, све док их пишчев праунук није поклатио Нилу Попову, руском историчару, који је био добар познавалац и Србије и српске политике, па их је, најпре из идеолошких, а никако из литерарних разлога, објавио у Москви, наравно на руском језику¹. Тако је српски писац постао – руски.

¹ Интересантно је, међутим, како Нил Попов уз то издање, нити у неколико студија о Пишчевићу, ништа не каже о томе зашто Пишчевићеве мемоари нису завршени, већ су тако објављени у првом свом издању, а на руском језику. Многа су

А и данас се на руским универзитетима изучава као руски аутор. И син његов, Александар, руски је писац. А оба су аутобиографи-мемоаристи. И један другог употпуњавају и уобличавају, чак и кад се ставом према животу дијаметрално супротстављају, чак и кад се један упознаје преко другог, чак и кад су међусобно комуницирали на себи страном језику, јер су већ друге генерације оних исељеника из Аустрије заборабили матерњи језик, па су, као руски поданици, руски свесно сматрали својим матерњим, бежећи од српске културе као од „вучје“, јер ти стари Срби уз гусле само урличу и вичу. Колико је само у тим синовљевим изјавама неразумевање сада им, на жалост, друге тј. стране културе, каквом су своју изворну/ српску разумевали!

И још је један, а огроман у својој вредности, разлог оваквим уводним квалификацијама, аксиомима налик, који никако нису аподиктички у својим толико важним основама. Ретки су, наиме, примери из српске културне историје, да дело једног писца чини грађу другом, а да, при том, оба остану у самом врху националне уметности речи, као што су – Симеон Пишчевић и Милош Црњански. Један је писац осамнаестог столећа, аутор мемоара насталих, тачније настајалих у завршној фази, у готово исто време кад и Доситејев *Живот и њриклъученија*. Други је писац двадесетог столећа. Оба узимају исту тему: готово судбинско предодређење српског народа – избеглиштво, сеобе, странствовање, путовање. Ова чињеница била би сасвим довољна за то да већ једном историчари књижевности обратe дужну научну пажњу на почетак модерне српске књижевности, на онај грађански век који је ослободио перо за индивидуалност исказа, чак и пре него

била наведена тумачења те чињенице. Мада је у предговору навео како ће причање довести до 1785. године, причање се нагло прекида с догађајима двадесетак година млађим од очекиваног, а именованог доба. Нека овде буду забележене и нове дилеме: можда већ остарели и уморни писац није завршио своје дело – али, зашто би онда у предговору оставио овај нетачни податак – , или, можда, а могло би такође бити вероватно, рукопис није остао сачуван у породици, али је могућна и претпоставка како, изгледно у својој могућности, историчар Нил Попов није хтео да објави тај део мемоара, ако је ту било критичких примедби о Русима. .

што су с романтизмом почеле да ничу идеје о описној, на- супрот прескриптивној поетици прописивања узуса сваком од жанрова.

Управо је изазовно било постати писац новог доба, који је сеобом 1690. прешао из једне цивилизације у другу, а то је између стотина других српских писаца осамнаестог века, била и судбина Симеона Пишчевића, коју је осећао у својој нутрини, мада није носио терет те сеобе, већ је рођен на- кон ње; другу сеобу већ ће драматично осећати. И тај нови српски грађанин требало је да се ослободи стега куфераша, дођоша и присилне добродошлице, па да се окрене животу, а не да у себи носи чемер отуђености. Изгледало би тако, кад би се судбина таквог Србина читала само из мајсторски дочараног Вука Исаковича, али и Павела Исаковича, на стра- ницама опуса другог српског писца. А јесте писац Симеон Пишчевић непрестано, а почесто ако би се увијено еуфемис- тички казало, употребљавао, готово до замора материјала, реч „судбина“ (чак четрдесет седам пута, изузев једног при- мера у вези с Хорватом, све остале случајеве у вези са со- бом); али је она бивала нешто сасвим друго од судбински предодређених изјава у многобројним средњовековним спи- сима, насталим у зла времена декаденције турске власти и силе на територији негдашње Србије, у оним пророчким књигама, које су се читањем готово гутале, јер Србин тог касног средњег века није више нигде могао да нађе решење за своје егзистенцијалне проблеме. Судбинско тог времена мрака у крви, „кад су“, како је Милорад Панић Суреџ изре- као, „живи завидели мртвима“, потпуно је друкчије од оног судбинског новог Србина грађанина просветитељског доба.

Симеон Пишчевић је своју судбину описивао и на дру- ги начин, утопљавајући је маштовитим, а под велом тајне нејасним јер врлудавим шехерезадинским варљивостима, а потпуно у складу своје људске одисеје, као да је она, тако жива, речима готово материјализована судбина бокорила покушаје одговора на Кантова питања: шта могу да знам; шта треба да чиним; чему могу да се надам. То судбинско

код Пишчевића у складу је с размишљањима зрелости живота, с помало гркости описано као сећање на наду. Потпуно просветитељски, дакле, – најкраће и најјасније казано. Оваква промена значења судбинском устројству у животу и раду нашег писца видљива је већ у уводним текстовима–предговорима уз сваки од три тома мемоара, који су најмање извештај, како је то војнички исказао Пишчевић на насловној страни свог дела. Први уводни текст, по обичају осамнаестог века исправно публикован курзивним писмом, насловљен је веома индикативно – „Благонаклоном читаоцу”: колико су само тим изразом видљиво исказане намере да се дело публикује и колико је ту присутне идеје толеранције у комуникацији, а тек колико је пружене пријатељске руке, све у складу с поетиком просветитељства! У овом предговору нема исписане речи „судбина“, тек назнаке њене слуте се у синтагми „срећни и несрећни доживљаји у мом животу”.

Предговор уз други том мемоара, једноставно назван безличном речју „предговор”, свакако би могао да се наслови као „У потрази за срећом”, управо стога што, ето, присутан, а вековима далек, Црњански проговара кроз реченице о „варљивом животу овог света”, о „обмани” оног што се именује „срећом”, одисејски „ја сам и даље ишао за својом срећом” подносећи оно што „судбина одреди”, јер „срећа ме се ретко дотицала”.

И трећи предговор, на исти начин безлично насловљен, представља коментар сопствене судбине човека који је, у зрелости, јер заласка живота, у спојници са својим почетком, поновио реченицу: „своји срећни и несрећни доживљаји”, а још и додао – „путем којим га судбина води”. Али та судбина је на утоку у почетну тачку животне кружнице – оне која је у значењу већ овде казане неумитности две тачке у људском животу – овде је преобраћена, а потпуно свесно, у судбинско предодређење индивидуе Пишчевића да буде писац, скромно, при том, изрекавши како не би желео да му пропадну све те хрпе свезака с белешкама од младости конципованим, па је, ето, донео одлуку: „[...] решио сам да из њих,

по историјском реду, створим својеручно једно дело које ће можда неко данас-сутра са уживањем читати”. Јесте, каже, желео да, као прави војник, опише ратовања, а као човек да пише о себи у тим збитијима, али, пре свега, и изнад свега, и превасходно, а можда и једино!, готово одлучно формулисано као једини циљ, види се овде, али и из осталих изјава у делу, како жели да се читањем ужива у његовом делу, жели, ето једноставно, а величанствено јасно: жели да га читалац разуме као – писца.

Ханс Иберсбергер, један необичан политичар, Србима не баш много наклоњен, сав од шпијунског кова, а историчар по позиву, којем српска књижевност дугује много управо због две реченице хвалоспева о овим мемоарима, читао је ово дело, уз помоћ својих младих помоћника словенског порекла, најпре као историографско дело, јер су га, изгледа из идеолошких разлога, интересовале чињенице у вези са Србима из тог периода у којем је наш национ најпре био под бечком круном. У првој реченици своје у освит првог светског рата објављене студије о српској мемоаристици – 1913 – од које је реализовао само први део, онај о Пишчевићу, каже како ови мемоари припадају „најпривлачнијим делима мемоарске књижевности свих времена”, да би му последња реченица у истом раду, који се више ослањао на важност веродостојности историјског тумачења Пишчевићевог, гласила с још више глорификације: „Кад је реч о садржају [Пишчевићеве књиге, по издању Нила Попова], она припада међу највредније благо мемоарске литературе свих времена”². Стога и каже како би ово дело свакако заслужило

² Hans Uebersberger: Studien zur serbischen Memoirenliteratur, *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*, Bd. III, 1913, sv. 4, str. 499 i 515.. Немци ипак нису заборавили нашег писца. На замку Мали Шенбрун у Милтау, усред прелепе зачаране Баварске шуме, надомак Чешке, дозволили су да се на српском постави плоча о боравку на том месту младог наочитог војника Симеона Пишчевића. О томе има неколико написа, у нашем часопису *Шидина*, и у немачкој штампи, а и ауторка овог предговора, под својим уобичајеним псеудонимом, написала је за новосадски *Дневник* свој доживљај овог замка са плочом на српском, на исти онај начин као што је, посетом Чонграду, обележила спој два века српске књижевности, у свом давнашњем прилогу, у зборнику радова посвећеном Предрагу Палавестри, о присуству српске грађанске поезије у Црњанском делу.

„немачки превод”. Да ли је превођење било започето, свакако на иницијативу овог историчара? Можда и завршено? Али који би се од немачких издавача био усудио да 1914, кад је Србин извршио атентат на аустријског престолонаследника, објави дело из српске књижевности, питање је које је, без икаквог покушаја оправдања Немаца, али разложно било поставити као могућни одговор на овакву политичку замку.

Друга су, међутим, била времена, с почетка двадесетог столећа, кад је мађарски издавач најпре у часопису, фељтонистички, а потом и у облику књиге, 1904. године објавио у преводу, тачније приређивању за мађарског читаоца ово дело Симеона Пишчевића, богато га илуструјући графичким осликавањем војничких униформи словенских хусара, Тренкових јунака и слично. Ту књигу на мађарском угледао је Милош Црњански, гимназијалац у Темишвару у једном излогу, пред којим је знатичељно пиљио у књигу чије су корице носиле име аутора које је тако словенски звучало. Тај судбински сусрет, па можда и уз учешће оног „комедијанта случаја”, читаоца којег је толико очекивао Пишчевић и будућег српског великог ствараоца, још је једна карика у неисписаном баштињенски опточеном ланцу српске књижевности. Без обзира на то што су литерарни пасажи, они које теорија књижевности описује као средства ретардације, јер попут описа успоравају радњу, у мађарском издању само преводиочевом руком препричани, а преведени су само они делови из руског издања Пишчевића који описују битке, ратове, путовања по недођијама, ипак је радозналост расног писца у Црњанском проузроковала проучавање, уз велику помоћ Васе Стајића, да се роде и *Сеобе* и *Друџа књиџа сеоба*, која је уистину, у лику Павела Исаковича поново изродила судбину живота Симеона Пишчевића.

И као што се том злехудом судбином није наш писац појавио у немачким корицама, и као што је чекао столећа да мину како би се као најраскошнија понорница, а сва у добротности пружене пријатељске руке ка читаоцу – никад се „не охолити”, каже писац – појавио у свом матерњем језику, као

књига тек 1963. године, у преводу Светозара Матића, тако је и сеобни живот Црњансков и тегобно изгнанство још једном потврдило причу да сеоба има, али да књиге – остају: „Славити писца у време када се осећајност и мудрост потискују, значи показати веру у онај ток историје који је најмање видљив, најмање бучан, а стваралачки и хуман. Лажни декор света лако ће нестати; неугасива ватра једног изузетног сензибилитета визије и језика, гореће на страницама Књиге и у оним данима о којима ми нећемо ништа знати. А књига сама је оно што нас занима”, речи су Александра Илића о седамдесетпетогодишњици живота Милоша Црњанског³, а потврђују колико и једна књига изазива другу, стваралачки, и како она, ма каква људска судбина да се згоди, остаје као вечитост. То је свакако знао наш писац осамнаестог века. То му је и био порив.

Многи мемоари пишу се са свесном полазном намером да се опишу велики историјски догађаји, каква тешка јер метежна времена судбинска за одређен народ, а најпре као панорамска слика великог формата у којој је један од осликаних ликова и сам описивач. Такву провокацију нема Пишчевићево перо. Сигурно је осећао сеобни и сеобалачки фатум свог рода, али то му није био порив за писање оваквог дела. У њега је све, па и иницијална намера за овај рукопис потпуно друкчија, јер је просветитељска, као и сва мемоаристика тог доба. Она је индивидуалисана на начин како је овај предивно отворен век широм раскрилио врата за слободног човека који о себи размишља као о индивидуи која своје биће и своје постојање не види на средњовековни начин постојања, једино кроз Бога и једино у том молитвеној комуникацији. Као што је желео да другом женидбом себи обезбеди наследника – не ћерку, јер она не наслеђује име, па не може да настави фамилијарну баштину („ако се не оженим због тога што ми је пропало све што ми је Хорват обећао па останем без друга у животу, уђем у године и останем без

³ Уводна реч у тему посвећеном Милошу Црњанском у листу *Студент*, год. 16, 1968, спец. број, стр. 1.

наследника, а Бог ми да да стекнем имање – коме да га оставим после себе? Та, пропада ми и то што имам и данас-сутра имало би и то да дође туђину у руке”) – тако је желео да писањем мемоара и свог живота у том добу остави спомен на себе и фамилију Пишчевића, којих је у Русији од његова доба било осам⁴, а све у циљу залога будућности остати трајан; исто тако, дакле, трајању поверава себе кроз своју књижевну реч, кроз реч, тј. књигу. Да се зна. И да се памти. А не да се крајпуташи. И ту се види колико ипак у својој подвести већ сав у руској култури, раскалашан, јер у духу свог декадентног доба, син Александар ипак поштује оца и испуњава му тестаментарно исказану жељу, кроз уста свештеника, како да и где да, на пространој ливади, буде сахрањен: „Ја знам да ће мој син Александар ту саградити цркву, па му реците да подигне храм посвећен архиђакону Стефану, патрону наше породице”⁵.

Биће онда потпуно исправно, сад је већ потпуно јасно, разумети да Пишчевић није аутор средњовековног кова, већ просветитељске оријентације, која тек заискри критичком нотом, јер то још није критичко просветитељство које у нашој књижевности живи тек на измаку осамнаестог века. Појам судбине за њега везан је отуд, и дакле, не фатумски, већ предодређењем, по породичној традицији, за војнички позив. То су исправно истицали многи истраживачи. Али су се, при том, и чудили, како писац најмање говори о свом детињству, као што је то чинио Доситеј Обрадовић, већ се, мада то није изреком истакнуто, понаша као средњовековни житијни писац стога што почиње да исцрпије, јер у детаљима богатије, распреда тек о свом зрелом животу. Али, реч је о различитим животним токовима, мада су оба реализована просторно

⁴ По азбучном реду то су били Пишчевићи, по мушкој линији: Александар, мајор; Гаврил, секунд-мајор; Јефим, секунд-мајор; Лазар, мајор; наш писац Симеон, генерал-мајор; Степан, мајор; Теофил, мајор; уп. Средоје Лалић: „Срби, штаб-официри и генерали у руској војсци у XVIII веку”, *Зборник МС за историју*, 2001, бр. 63–64, 163.

⁵ Александар Пишчевић: *Мој животи (1764–1805)*. Успомене, с руског превео Миленко Фундуруља, Нови Сад, 2003, стр. 326.

широким потезима. Детињство је Доситеју било важно да би објаснио свој одлазак у манастир, Пишчевићу, напротив, детињство је проведено у школовању, мање-више редовном и систематичном, па му детаљисање животних чињеница креће од завршетка војне школе у осјечкој тврђави.

Али поразно делује једна људска чињеница. Свима пријатељ, свима с искреном мишљу и отвореном руком, јунак ових мемоара остао је велики усамљеник. Нигде већег пасажа о пријатељству. Тек понека, а увек топла реч, према доброту нечијој, уз успутна, а дискретно јасно провоцирајућа реч о наговештају флерта, још у Милтаху с бароницом, па с Мађарицом, али оног правога пријатеља нигде. Какав је то књижевни текст просветитељства, а без ове јасно издиференциране теме? Биће да је то, а видно је у понеким сегментима приче, а тако јасно из синовљевих сећања, како је Симеон Пишчевић, спајајући кантовску приватну и јавну употребу ума, верујући, дакле, до краја важности верности својој обавези руског поданика-војника, усамљенички живео и свој породични живот; самотнички је пријатељевао само са својим пером, не заборављајући мач, а остварујући литературу сећања на негдашњу, јер тако давну наду у боље. Биће да је, судећи по литераризованим исказима, веровао у фикцију реалности, јер ју је и остварио пером и мачем – да, ту судбину великог усамљеника.

А уметност и не постоји без живота. Јунак ових мемоара и није имао такав живот ван војске. Тек успутно пише о жени, о деци, тако да се ни не зна за име погинулог сина у бујици, с нешто обимнијим описом трагичне судбине прве жене Дафине; са оним животом о ком је сањао саставница му је једино, дакле, било писање. Оно што траје. Као Књига. Она коју ће објавити. Па све да опомене будућника, у другом тому понавља: „Хтео бих да ми тај труд не пропадне тек тако, него да изиђе на свет, на радост мојих благонаклоних читалаца”.

Самотнички, велики писац, једино у пријатељству с речју, а готово нигде код куће. И тамо где је, није му дом

као уточиште. Јунак ових мемоара управо је онај унутрашњи емигрант који своју особност, своју властитост гаји дубоко у недрима, не дајој да се туђи од сопствене душе, да и она не постане изгнаничка. Повратак себи збива се тек на крају ове болне приче странствовања. Увек је, током својих војничких путописа, приликом значајне набавке коња за царску руску војску, у прибирањима и стварањима пукова, скривао свој идентитет. А на питање о томе да ли је Мађар – јер им није изгледао као Рус – или да ли је, можда, Немац, јер је одлично знао немачки, увек одговарао како је он: Рус. Тек на крају своје животне приче изјавио је бискупу, којег заробљеног одводи у руски камп: да, ја сам Србин. Том изјавом јунак ових мемоара коначно је дефинисао свој однос са странцем у себи. Вратио се кући. Какав књижевни преокрет у карактеризацији лика: идентитет и разлика напукон су постали усклађени! И није овде у јунаку дилема која се језгри у питању љубави према свакоме, о ономе малочас наводно критичком ставу о неописаним, јер недостајућим пријатељствима, већ је то љубав према, истина старом телу, али, пре свега, према зрелој личности. И зато тек тада, у заласку дугиног лука животног, јунак уме да каже:

„Сутрадан смо заједно отишли у тврђаву генералу Војејкову. Тада сам имао част да први пут видим тога господина и да се упознам с њим. Примео нас је врло лепо. Разговарали смо на немачком. Он је био врло учен човек, говорио је више језика. Само, на жалост (а на то је сваки човек осуђен), био је већ у годинама, и није био више у моди. И као што је то већ обично, чим човек пређе педесет година, сматра се да више није ни за шта. Критикују га млади ветропири: те није се старац лепо показао, те није одевен како треба, те говори којешта – и све такве ствари. Тако, ето, мисле многа господа о старим људима, а не помишљају да ће и сами такви бити. Не знају да старом човеку већ и због година и његове службе припада част и поштовање. Стари искусни војник, већ као такав, заслужује сваку похвалу, док регрут нити шта зна, нити шта види. И зато треба да старог војника у свему

слуша и да се користи његовим знањем, а не да се ослања на књигу коју носи у џепу, и да из књиге учи како се ратује – а таквих сам се ја нагледао. Такви уображавају да све знају, мисле да могу постати одмах команданти, а заправо не умеју ниједну стражу развести. Немају никаква искуства, падају из грешке у грешку, али се још из детињства труде да што пре науче картање и друге којекакве игре, и да критикују старце, као што је, на пример, тај уважени господин Војејков, о коме говорим”.

Јесте одломак одужи, али стилизовано из њега проговара и Доситеј с почетка аутобиографије, о томе како је превалио, према тадашњим мерилима, половину свога живота, па се ваља још нешто учинити од сопствених жеља у телу које се више не да, а хоће се; зато тако размишља и Ахмед Нурудин, зато тако говори искуство Пишчевићевог јунака. Е, па баш зато, прича ових мемоара тече управо од зрелог јунака. То је, у ствари, поента алегоричке идеалне просвећеног човека доба просветитељства, оног Самарићанина, којег су током његова живота многи желели видети, у свом површном погледу, наравно, као безвредан облик живота. А управо је овако реализована одисеја Одисеја-Симеона и одисеја Телемаха-сина коњункција индивидуалног и универзалног. Како би то само пуритански било да се пријатељ воли на самоугађајући начин! Не, он се воли више уколико му се сам вољно поклањаш. И утолико више вредиш. То је облик животне идеје овог јунака, а не проповедничка догма. Нема је нигде на овим страницама. Дobar живот није *carte blanche* за вечити помен. Симеон Пишчевић о томе распреда на свакој страници. Таква карта јесте једино – бити писац. Није том животу страна ни ратовање, ни оно чудесно контрастно колорисано разбојиште црнила мртвих тела усред којих се као симбол живота појављује белим цветом опупело пролећно дрво, није му мрско ни очијукање као лепи знак сујете о сопственој лепоти и наочитости, није му страна ни лаж како би постигао ваљани циљ, али далеко од макијавелистичког проседеа; не, све је то спонтана навика доброте која просејава из закона уписаног у срце, а не уклесаног на камену као вечити закон.

До бола је Пишчевић прецизан, чак у односу на друге српске писце свог доба, радикално прецизан у својој фактографској слици. И није то формализам војника, већ стваралачка логика приповедача да у таквом избору типа приповедања ослободи простор за динамизацију жудње. Да, жудње за речју, али и жудње речи. Рескирајући чак и да буде заведен таквом фактографском прецизношћу, наратор остаје етички опредељен према вредности оног што ће га сачувати за вечност. Кад већ има само сећање на наду, нека оно буде изговорено као залог за будућност. А то је, уз црвљивост тела из Рајићевог „Канта о воспоминанији смрти”, једина чињеница без опасности по нестанак. Одисејом мача, Симеон Пишчевић овековечио је одисеју речи. Коначно, друкчије казано, а једнакога значења, ако разум, па и морални закон, јунака подиже изнад имагинарног, враћа га увек у суштину баш оно – естетско. Па се здружују два лика једног јунака, гледајући се најпре огледалски, на прелазу из другог у трећи том, па се на крају мемоара уједињују до савршености душевног мира, до оне тишине која надраста сав завршни чин наратије, толико спонтано речима дизајнирано да у читаоцу одјекује потпуно природно, као да је такво шта и очекивано, а материјално као да се могу обухватити руком и на длану чувати.

Јунак се вратио коначно, неповратно, а толико сневано и жељено – себи. Уз веру, као снажну подршку и у тако често спомињаном читаоцу у директном обраћању, како је морални живот нешто више од обичне смрти, од оне с почетка ове приче једне од неумитних исходних тачака, али и како то није облик равнодушности зрелог живота у замрачености видика преостатка, већ савршенство и склад са свемирским: с оном умирујућом тишином себепознања и своје једине домаје – оне душе која добровољно огољена стоји пред читаоцем у својој искрености.

Прастари страх од неумитне коначности, миленијумска амбивалентност између сумње и наде била је у овој одисеји

нагон за архивирањем сећања. Пишући о себи, исписујући себе, у било ком свом виду, јунак ових мемоара одложио је завршетак и коначност своје историје, али и оне којој својим животом припада. Памћењем тренутака који се приповедају затомљује се и та рецесија заборава, која оживљава у сваком новом читаоцу; толико снажно подсећа на заробљеничку песму „Истрај“ Станислава Винавера, чија је прва строфа у тачном дослуху са значењем нежноплавог цвета незаборавка, који је био израз љубави, трајне среће, још од петнаестог столећа: „Вечност када пружа руке: / Сребро чежње, звезда знање / Кроз безмерне славолуке / Смер прониче светоткање”. У таквој причи себе даје се име жанру који се може именовати – животом, без обзира да ли се у таквој исповедаоници казује *ja*-за-себе или *ja*-за- друге. Да ли, дакле, човек постоји само док пише? И то о себи. У нади да ће то неко морати или желети да чита. Прича о оних седамнаестак грама душе, колико је медицина одредила да припада сваком људском телу, можда и јесте варка, поготово кад се присетимо оних сећања сликара Мила Милуновића који је портретирао Растка Петровића с књигом у руци. Али, зашто је песник на крају био замолио да му се уместо књиге, у руци нађе насликан голуб? Ако је исправна тврдња постструктуралисте о томе да је аутор мртав, онда из оног Пишчевићевог аутобиографског себказивања, као и мемоарског себказивања, једино и трајно, кроз сваког читаоца, али управо тако временски обједињено као садашње сећање, остаје да живи баш трећи део ових термина/сложеница – *graphein* – писање.

ЛИРИКА¹

Михаило Владис(л)ављев(ић), *Стихи сочињени на ѿохвалу јеѿо величестѿву ѿсударју Леоѿолгу Вѿшорому...*, Беч, 1791.

Предисловије

Сија мелодическија стихи, двојих ради вин zde представљају: прво, ради увеселителној забави тех охотников котори љубјат сношеније поетическаго слога приличествујуштаго истине; второ, дља веденија високих качеств[â] какова в сијих високославних лицах процветајут. Окончаја сије, желају что б[и] сеј мали труд по вашему услажденију казал сја.

Сего ради певај и здравствуй!

*
* *
*

[Никола Стаматовић], *Славеносрѿском роду и оѿшѿестѿву од народољуйца са усрдијем ѿсвјашѿено*, Будим 1798.

Свима нам је добро познато колико је времена већ прошло како је славеносрпска слава и велможије разрушено и дубоким мраком покривено. То је следство било жалосног несогласја, које свети содружества сојуз дреши, обара градове и царства уничтожава. За несогласје српскоје сви предели силни наши[х] краљева падоше под иго турско, храбро праоци наши уничтожише се, а синови њини многи од тог времена по туђим предел'ма свуда расејаше се. Нађоше бла-

¹ В. и „Пастирска игра”.

гог заштитатеља – дом аустријски – којему сав свој труд и верност ненарушену и обешташе и показаше. Ни крв своју, гди је год нужно било, нису се сумњали проливати. Јавне су целом свету бешчислене, неугашене и верне њине заслуге.

Сад ви, првоначалници, кажите, молим, шта је пристојно заслугам[а]? Ако би[х] сам ја и ћутио, казали бисте: награжденије. То је. Јербо да погледамо баштара: и он жели видити плод оног семена које с трудом и знојем у земљу укопава.

Кад је, дакле, дужно заслуге с награжденијем наплатити, сме сваки који је заслужио оноје исказати. Зашто тко би могао тако неправ бити, да надничару, који се цели дан трудио, и знојио, плату пристојну одрече? Не верујем да би и тиранин могао гледати сувим очима да онај предречени после свог труда и зноја при својим сувим хлебом остане.

Ходите сад пред мене, возљубљени јединоплеменици моји! Кажите, је ли повседневни труд ваш, је ли верност ваша к царју и царству, јесу ли заслуге ваше соразмерно и другим труждајуштим сја награждене? Сад ми долазу на очи све по избор заслужени синови српски; и више карпатически[х] планина возвисујем се духом кад с [sic!] једним погледом число њино погледим. Чујем њин глас. Једни велу: јесмо награждени; једни кажу: дужно добродетељи нашој воздајаније принуђени смо били у страном империји тражити; други стоју у дубоким молчанију. Из целог њиног погледа разумевам да се они заслуженом награжденију само надају. Али, дуга надежда – мала је утеха.

Високопочитајемо општество! Љубов човеческа и взаимна грађанаска дужност изискава да се трудите о њима, на подобије добре матере, која се сећа свог детета, не чекајући да оно плачући стане искати. Соједините се сви јединодушно, трудољубно поспешите изрјадному, човекољубија достојному и нужному делу, пак онда ћете учинити да се садашњим заслуженом награжденије даде, а будуштим основаније положи благополучију њи[х]овом. Ишчезнуће нам испред очију образ старог несогласија, кад

весели погледимо на шчистије које нам из српског согласија к општему благу произићи буде. Толико ће следство бити му- жеског согласија вашег!

Овако мисли сваки благоумни Србљин, нит' ће ми рећи да што ново пишем. А мислим да ми неће ни ово тко каза- ти: да сам се ја нашао, те глас народа попуиравам, зашто би такови јавно показао да он нема к народу љубов, да не жели согласије, а следоватељно ни народно благополучије.

Знамо ми да ми имамо у превосходитељнејшим госпо- динама: архиепископу и митрополиту од Стратимировић, епископу од Петровић и прочим преосвјаштенејшим архијерејима, како и свакога другог чина и званија благо- родним и благоразумним господама. Знамо, велим, да ми у предсловутим господама тепле народољубитеље и бодре рачитеље имамо, али треба да и основатељно согласије меж- ду њима царствује и тако да се јединоумно за прославленије рода нашег старају.

Мила господо српска (с [sic!]) једним словом свим да говорим! Желајемо согласије и содејствије ваше, победиће свапријатствија и ми ћемо се с Мађари, нашом браћом, равно славити. И колико скорије труди ваши и претпријатија ваша народу нашему јавна, угодна и вечнополезна буду, то- лико сва ваша чесна достојинства народу пријатнија и самим солнечним зракама будут уподобљена.

Радоваће се сваки Србљин, путем добродетељи идући, трудиће се и себи и милом роду своме чест и славу тражити, а вас и после гроба вашег благосиљати.

Све што досад каза[x], произишло је из истине ко оп- штенародном добру љубве и ревности. И из желанија ви- дити сојуз братински измежду они[x] који могу надежди нашој удевлотворити узео сам слободу похвалити њине добродетељи, које, ако нису по достојинству изображене, нек' се смилују моја господа расудити вољу* с којом сам писао. Научио сам се од младости моје сав труд и потпор

* Et voluisse sat est [довољно је што је хтео].

мој отечеству и роду мојем жртвовати, пак и сад не могах не соопштити мисли и желанија моја која, кад се у срца свију Србаља дубоко уселе, и совршена буду, ја ћу се за најсрећнијег почитати.

Истини[ти] ваш љубитељ и почитатељ
Н. од Стаматовић,
војник аусџријски

*
* * *

Атанасије Стојковић: *Стихи каковим образом љубов у браку сохраниџи можно*, Будим, 1800.

Предсловије

Знам да ови стихови – ако их је слободно овим именем украсити – нису такви који би знакомце српског стихотворства восхитили. Ово је особитим духовом дато, нити је овом предмету сходно. Господин Јован Паликућа, купец тријестански, мој особити благодетељ, наумивши женити се, пише ми у Гетингу, да би[x] ја њему што нибуд лепо за господичну Јелисавету Мушкатиновић, будушту своју сугругу, сочинио. Лепо? То је тешко. Что је мени лепо, није другому. Обаче ја напишем како сам тогда знао. Вративши ми се у љубезно моје отечество – у каквом никто да не пророчествујет – многи су ми говорили да би[x] ја ове стихе издао. Они говораху: за општују ползу. Ја се отре[с]ти хтео нисам, ако сам и знао да они печатанија достојни нису, како и многи[x] други[x] што нису. Опрости, дакле, љубезни чтече, ако што у њима српског Хеликона недостојно најдеш. Ја мислим да музе оному наклоњене јесу, који спокојство, мир и љубов код братије своје видити желит. Најдеш ли обаче што, које би ојиданију твојему соотвествовало, то не толико мојему художеству, колико твојему к мени благонаклоњенију приписати благоволи.

Здравствуј.

*
* *
*

Лирика у српском просветитељству није ни мала ни занемарена област уметности речи. Многе, међутим, песме, које су објављиване као засебне књижице (какве су, на пример, Орфелинове) немају своје предговоре. Отуд се овде, као антологијски одбир, наводе четири књижице које у својим предисловијима понешто говоре о поетици стихотворства.

Најстарији међу њима, према хронологији објављивања – јесте Михаило Владис(л)вљев(ић), рођен 1759. Као учитељ у Иригу себе је 1791. потписао да је „нормални учитељ”. Два књижуљка, с укупно две песме, показују колико је био ревносни читалац Орфелинове *Мелодије к њролећу* (1764/1765). У маленом предговору уз похвалну песму цару Леополду Другом песник спомиње мелодичност свог стиха; додаје како такав стих може бити забаван, али му одређује и функцију – такав стих је од користи, јер се њиме једноставније казује истина о песничком субјекту који је опеван. Кад се погледа песма, види се да је она испевана у астрофичком парноримованом симетричном осмерцу. То је стих живахне, готово дитирампске песме, па је отуд веома важно што је у свом предговору млади песник дао имплицитну поетику усменог осмерца (4+4). И друга његова песма (*Мелодија или стихословије...*, 1818)², у истом стиху, показује приврженост Михаила Владис(л)вљев(ића) великом Орфелину. Барокним насловом описује како је песник дописао Орфелинову *Мелодију к њролећу*, а песму је, занимљиво, посветио младима „оба пола”. Указујући у предговору како је ова чувена песма била заборављена („као нека мала у топлом пепелу кријушта сја огњена искрица негде у мрачности и заборавку собљудајема [чувана] била”) предлаже је за читање, јер ће се кроз њу прослављањем природе славити и Бог.

У жалу за давно прошлом српском славом, царски поручник Никола Стаматовић (1758–1817) говори о разлозима

² Овде је њен предговор сврстан хронолошки, стога је у том поглављу на крају, тј. није везан с предговором прве лирске збирке Михаила Владислављевића.

такве судбине: у неслози Срба, али и у сеобалачкој неправди. Сав предговор на ову тему представља увод у његову родољубиву песму, потпуно у складу с издвојеним дистихом: „Јасно труба да возгласи, / Србље к љубви да согласи”. У сагласју с том темом испред стихова штампана је вињета арханђела с трубом и развијеним барјаком на ком је исказ „Fata volat” (Глас лети, тј. брзо се шири). У астрофичким парноримованим осмерцима (4+4) песник хвали добре особине Срба, велича историографски рад Јована Рајића, огромне заслуге митрополита Стефана Стратимировића, као „светилника” српског рода, набраја заслуге многих српских војника и официра, али и књижевника Саве Текелије и Јована Мушкатиrowића, грађане у свим угарским градовима (што говори о широком географском пространству које су Срби населили после 1690. године). Све их позива на буђење родољубља; по њему, оно је, пре свега, у слози (што ће коју деценију касније антиципирати Лукијан Мушицки о томе како смо у снопу јачи, у *Гласу народољубица*). Слога подразумева, како на неколико места стиховано говори, и суживот с Мађарима. Предговор, отуд, одише поетиком родољубиве песме, тј. тематизовања одређеног лирског певања.

Друкчији је, међутим, случај са стиховима Атанасија Стојковића, књижевника који је, пре свега, познат по роману и приручнику из физике. У предговору својим *Стицима...* (1800) занимљиво унапред критикује облик стиха који употребљава, будући да није уобичајен код Срба. Донекле је у праву. Симетрични дванаестерац, астрофички и парноримован, свакако да није изворни народни стих; није чест ни у српском грађанском песништву. То је стих појединих песама Доситеја Обрадовића и Милована Видаковића. Школован на класичним обрасцима, Атанасије Стојковић је изабрао дужи стих – од дванаест слогова – и јасно изрекао како је тема одлучила тај избор; песма је венчани поклон младој Јелисавети Мушкатиrowић. Занимљива је и метричка иновативност: има честа опкорачења, она једноставнија, до цезуре (каква ће бити уобичајена код Бранка Радичевића), али и изразита

преношења само неколико слогова у наредни стих. То свакако није метрички поступак класичне метрике. Непрестано себи и свом певању ускраћујући вредност, овај песник и није створио лошу песму. Навођењем античких богова реализује алегорију за одређене људске особине. Често му реченица сложена у два стиха одаје пословичарско уопштавање. Вероватно је зато одмах на почетку рекао како му је стих и стил неуобичајен за „српски Хеликон”, посредно упозоравајући како ствара нови стих и нови стил, просветитељски свакако као упоришна тачка за тему венчања и образовања девојака за брак.

*
* *
* *

Јован Дошеновић, *Лирическа ѝенија и јешће груја за увеселеније, сад најйре сйевао на срйски*, Будим 1809.

Предисловије о песнотворству

Будући да песнотворство – (*)стихотворство, поезија – јошт нема код нас оне чести ни почитанија (ако и желимо кадикад увесељавати се с песнама) како што имаде код други[х] народа. Ја зато хоћу сад прострети доказатељство о преизбраноме величеству песнотворства и о користи коју оно нами дарива, пак заслужује достојну и праведну чест според највећи[х] наука.

Стихотвореније јест художество дара и вештине, чрез које дејствительност духа човеческаго бива преблагородна. Древни мудреци називали су поезију – дштер небеснаја и благовесница воље божествене. Начална упражњенија песнотворства јесу: славословије создатеља, величество добродетељеј, славопеније храбрости и мужества, мило родно срца услажденије и красоте јестества разновидно посејате. Чрезвичајни жар с којим бивају распаљени песнопевци – поете – причињава не ретко да из уст’ њи[х]ови[х]

(*) Стих јест реч греческа.

нека част умилнога согласја исходи, а то, другују и они, с умствовањем слободним, и оживљава читаву твар создану. У важнима предмети[ма], о којима они дејствују, находи се не токмо сокровиште мечтанијаја слатки[х], већ и богатство живога уподобљенија разасуто с племенитим вкусом: *шито њосредством сладости њришјажава и велику корист*.

Зато је *Омир*, гречески поета, назван: *дух божества и неугодими*. Разне славне песнопевце јест вечна слава са златним словима на дверех олтара свога записала. И проповедајушти глас о њима чини да и после гроба живу. *Хораџ* Римљанин сâм је рекао да за себе јест изабрао он много више трајушти монумент, паче меда и мармара, са својим песнотворством.

Имаде, напротив, толпа невежества и подлости што сасвим у ништо вмењавају стихотворство почитујући га као за вешт беспотребну или каоно једну беспослицу. А не знаду:

Да велики сви пророци
Јесу били песнотворци,
Почињући од Барука
И славнога Абакука.
Певец, силни онај пророк,
Толковатељ о сну дубок,
Који јест Навуходносору
Предрекао пут у гору.
И цар онај, Давид свети,
Што нуз харфу знаде пети;
Помилуј мја, Боже, дивно
И остале псалме славно.
Пак и нови свети оци,
Стихотворци, слаткопевци
Од припева и канона,
Молитава од закона,
Красе много црков своју
Са честију и славоју.
Ко не слуша с драга срца
Дамаскина песнописца?

Но, ваља, без прекословија, да сожалујемо ону художодну страну, која друго не зна већ колико очима види, пак и толико не уме да расуди. Али кад здрави разум проникне у хранилишта поетическа, ту откривају му се и наводи ту преизрјадне примере наравоученија с верним основанијем великолепности природне човеческе, која је вожд свакој добродетељи. Находи он части такове, што обузимљу прекокорисни вид у свима нашим мненијама, и дејствијама, и које додају красној добродетељи преиспештрену одежду с јасним изгледом.

Једним словом, дужни смо припознати песнотворство за правокорисноје художество при сваком рјадy, јербо је оно источник благородни[x] услажденија, шчастије у празности, бич унинија, отец удовољствија и рукoмeслo пријатности непорочне. За осведочити то ја се позивам на красноречну ону беседу Цицерона који, принуђавајући Римљане да се у грађанство Архиј стихотворац прими, сицевим образом, чествујући поезију, казао је: „Ова вежества јесу пића јуности, вооживљеније старости и украшеније благопоспешне среће. Они нам служе за поткрепљеније и облакшање у невољи нашој. Састављају наша великолепија под покровом домовним. Благопотребни су нам и осим дома. Слатким нас тишине даривају санком. Љубезни су нам другови и у путешествију и полезно дружество у пољској самости.” Следоватељно, изрјадна стихотворства возбyђују чувствовање храбрости у срцу, возносе нас на човекољубитељнејшу добродетель и соопштавају нам неку сладост особиту у размишљенија чувствитељнаго, предајући к добрим дејанијама и совршеном начин благопристојности.

Песнотворство наши[x] векова јест најбогатије у рајскимa предели Италије, која ће се вечно дичити са својим Парнасом, гди множество бесмртних умова њени[x] синова јесу славоју и честију премудрсти себе увенчали. Начални су поети италијански: Данте и Петрарха (**); Ариост је

(**)Жао ми је што *Нови Плуиарх* наш преведени изоставио јест житија тех мужева.

назван Омир италијански; а његов суперник јест Торквато Тасо, зашто не зна се одсудити којему првенство надлежи. Сијатељнејша памјат бесмртаногa Метастазија превозноси га над свима у песносложенију драматическоме. Мелхиор Цезароти (***) – скоро покојни у Падуи – тек са својим преводом Омира неумрло воспоминаније заслужио је. Виторели пише с таквом сладости, да су га назвали „пчела италијанска”; и говори се о њему: мусе су га млекоm задојиле, а грације даровале му све своје природне љупкости. Много јеште такових имаде Италија, али опет и други народи имају вечита своја величества и прослављеније у стхотворству. Омир, цар песнотвораца, јест сијатељнејша слава греческа од века до века. И с њим Пиндар. Овидиј и Виргилиј у Римљана. Попе [Поуп] славни у Англичана. Гелерт и Виланд у Немаца. А у Росијана преславни Михаило Ломоносов, који је достојан особитога вниманија. Он са својим превосходством учености и с[а] сладости предивне красоте пера изобразио је богати храм слова росијскога, да в превечнаја лета с њим дичити се Росијани могу. Он је већ познан и у [И]талијана. Његове превеличествене оде јесу на италијански многе преведене.

Но, приближимо се доконченију. Ја сам настојашче дело моје спевао на дар нежне љубови. Знам, може бити, да ће то множајшима бити неувољно, и од кога глупака баш за грех илити, како је обично, за јеретичество примљено бити може. Но, фала Богу!, јер сад није обичај камењем хајкати. А с језиком у буцаку може сваки колико му је драго умећати се.

Који је прочитао моје предисловије у *Численици*, I част, тамо има и о љубови штогод речено; о љубови, која је начало, теченије и вечност свију видими[x] и невидими[x] јеште ствари, која нас обвезује предати себе драговољно на смрт за веру и отечество, која возжиже нас на ополченије против оних што нас не љубе, која меће нас драговољно друг за друга погинути и која оца, сина, матер, кћер, брата сестру содржава у непременом сојузу взаимнога наклоњенија. Сам

(***) Њега је сприпознао Наполеон у Милану 1807. у месецу децембру и учинио га комендаторм гвоздене круне италијанске.

всевишњи зиждитељ јест љубвом својом бешчислене светове сотворио и по бесконачности разасуо. Наш свет, свет за нас примечатељнејши по љубви величества Божјега создан је – да. Љубов јест његов темељ; напуњен љубвом се уздржава и ходатајством љубве све у њему стоји, све се рађа и живи. И на крај, љубов је тол впечатљена посвудам чрез коју све бива љубимо и чрез коју свашто себе љуби. Овом последњем каже се – својељубије. Из својељубија производи то да свако себе воли. И зато није се чудити смјатенију, борби, војнама и осталим несогласјама што се рађају между створењ'ма напуњеним љубвоју.

О предреченој љубви г. Касти, песнопевец италијански, овако говори:

Vita, principio, ed anima
Dell' Universo è amore;
E dove amor non trovasi
Tutto languisce, e muore.

Душа је живот и зачало,
Целоме свету љубов;
И гди љубва не пребива,
Ту све чезне в дно гробов.

Mira la terra e l' aere,
Il mar, i cieli stessi,
E ne vedrai i caratteri
In ogni parte impressi:

Смотри земљу, море и воздух,
Јеште небеса сама,
И видићеш свуд печатано
Са златним писменама:

Ei l' armonia mirabile,
Ei l' immortal compose
Indissolubil vincolo
Delle create cose.

Да љубва согласје дивно
И сојуз вес подари,
Неразрешим соју бесмртни
У созданој всеј твари.

Egli ai constanti e rapidi
Moti del Sol da legge,
E pe' celesti circoli
Degli astri il corso regge.

Она постојаној скорости
Току сунца заповеда,
Она по небесној пучини
Теченију звезда влада.

Diffusa è in tutto e ingenita
Virtù d' Amor fecondo,

Свуд је, свуд штедро расејато
То љубовно блаженство,

Virtù per cui conservasi,
E si propaga il mondo.

Чрез које свет цео вечнује
И возноси првенство.

Amor di genti barbare
Mansuefece, e vines
L`indole fiera indocile,
E in società le strinse.

Љубов припитоми, свлада
Свиреполуте н`рави
Варварски грубих народа
И у слогу њи[x] стави.

Ciò che diletta e godesi
Da lui deriva e nasce,
E ciò, che vive e movesi,
Di Amor si nutre e pasce.

Све то што је мило и слатко
С њом се и од ње рађа.
И све што се движе и живи
Љубвом се гоји и рађа.

Тако видијући ми љубов, која је пребогато свуд распрострta, обвезани смо всеконечно и њеној благодатној добродетељи жртву приносити. Человеческа срца обдарен[a] су с чувством разне љубови. Она, дакле, у нами раздељује се на више разрјада, као: љубов [к] саме себи, љубов к Богу, к родитељем, к чадам, к сроднима и к ближњима друговом и пријатељ'ма. Најкрепчајша и чувствитељнејша јест љубов наша к нежному полу, од које никаква ствар природнија бити не може човеку. Разумејмо се добро, ја беседим о љубви чесној, нескврној и неблазној, која може (без изјатија) над всјаким срцем господствовати, но којеј не може се рећи да је она искушеније ђаволско – ка оно обичавамо – већ, напротив, ваља њу почитовати за сладчајшу добродетель срца нашега и милостивејшу питатељницу духова жинзени[x]. Ако ли пак то благородно чувство љубови преокрене се у коме срцу на страст злоупотребљенија, онда већ бива порок који је достојан казни. Ја сам се примио, дакле, љубави неблазне и нескврне. И ја попевам у мојем преводу беспорочним духом к полу нежному, к полу који је получастије срца и душе наше и посредством којего, како најподлији, тако преимуштественејши човек на свет рађа се.

Но, позовимо се к песнотворству. Ово још нема у нас свој[a] правила, ни расположени[x] родова. У Италијанцов

оно је предивно и превозможно на сваку руку. Њи[x]ови sonetti, нашки рецимо – припеви, особитога набљуденија јесу заслужени. Италијанци употребљавају припеве размо-случајно, то јест: при сваком веселу или сожаљенију; при женидби како високи[x] тако и ниски[x] чесних лица; при возведенију на достојинство кога, или духовно или мирско; при похвали ревнитеља кога отечеству; при торжеству праз-ника царскога или књажескога; при жалби на смрт једнога знаменитога, добродетелнога и свакога поштенога мужа и пр[оче]. Лирически[x] и драматически[x] пенија преиз-лишно онај језик имаде: стиховâ мартелијански[x] од че-трнаест слогова; и од једанаест – endecosillabi у попевању прослављенија и јунаштва; осмерице – ottave – у одами, у привестијама и у разним частима повести и пр[оче].

Лирическоме роду принадлеже такођер анакреонтике, од имена Анакреонта греческога песнопевца у теј прозва-не, који је целог живота свога писао точију о предметима љубовнима и посветио звук сопствене своје лире веселости пријатељству и услажденију.

Ово име – *Лирическа ѿенија*, Poesie Liriche – јест име наречено по музикијскоме Аполонову орудију „лира”. Ми рецимо то нашим језиком: гусл[e], са свим да код нас, колико познајемо, употребљајема „гусл[e]”; нема већ једну струну. Разни песнотворци мешају орудија лиру и китару – lira, e setra o setera – приписујући без одличја сад једно сад друго Аполо-ну. Паузаниј каже: глас је међу Грецима да Меркуриј изобрете лиру, а Аполон – китару. Свјатоје писаније китару приписује Јувалу. Китару, чини ми се, негде зову стамна. Плутарх обаче вели да Орфеј изнео је китару. Тако је у распри, нити се јеште знаде од колико су струна бил[a] та орудија. Диодор пише: Меркуриј три струне стави на лиру, угађајући њи[x] по трема добамии године, јер сложи три гласа, узимљући од лета глас оштри, од зиме – дебели, а од пролећа – средњи. Но, Омир, Виргилиј, Хорациј и други дају седам струна лири. Ова је, дакле, као сад употребљајемо орудије милосогласно – фран-цуска китара, la Guitarre française – од седам струна. Неки

хоће да Меркуриј сам метну седам струна на лиру за чест седам Плејада у којима мати његова Маја била је; и опет, да Орфеј придодаде две, те сад девет струна на чест девјатима мусами. Плиниј доказује овако: „Citharam Amphion, ut alii Orpheus, ut alii Linus invenit. Septem cordis additis Terpander. Octavam Simonides addidit; nonam Thimoteus”, то јест: „Китару Амфиона, други кажу – Орфеј, а други да Линиј избрете. Седам струна сложену Терпандер, осму Симонид приврже, а девету – Тимотеј”. На конец, Паузаниј приповеда да Тимотеј Милезиј био је од Лакедемоњана казнит зашто к седам древни[x] струна приврже још четири на своју китару. У некимa древнимa каменосеченијамa налази се китара од једанаест струна. На једном мрамору, каже Спониј, види се једна китара на образ треуголни. Свети Јероним у свом посланију о родови музикијскимa показује образ китаре тако, сиреч, Δ са двадесет и четири струне. Но, ово све ваља приписати од времена к времену и да све такове лире и китаре биле су, употребљавајући људи, примењеније. Закључитељно потврђава се да лира Аполонова тек од три струне најпре била је у виду U.

Кад смо овде, опоменимо реч Илирик, с којом нас неки народи зову, тј. Илирикама. Илирик је страна со[о] предељнаја Епиру, недалеко преко мора од Италије, наречена од сина Кадмова, зовомога Лирик, од лире орудија мусикијскога, о којему сад толковасмо.

Ја сам моје здешње „анакреонтике” од славнога г. Јакоп Виторели, Италијанца, превео, придодавши и сâм неколике. „Оде” су његове, моје и прочих. „Припеви” такожде. Све ово чини једну малу увеселитељну пробу, да можемо ли и на српски имати преимущество каквогд песнотворства, а то решеније ја поне остављам другима у ширшем искуству унапредак.

Ја сам попевао природно, какогод сложеније умео је дух мој наставити ме. Набљудавао сам согласноје везање речи и равноје число слогова. То су моја правила засад на српски. Зовоме ритме, риме, ми рецимо ставке, јесу оне на крају речи

што се слажу најмање, ако не више, с једним слогом. Зри овде у предисловију пеније о љубви г. Касти с почетка, втора и четврта врста на крају – атоге / тиоге – а нашки: љубов / гробов. И то се зову ритме либо ставке. Но, ставке изнаћи и метнути на крају ретка јест најлакша ствар, на које мало велики песнотворци сматрају, обаче знати у целоге ретку свагда речи све согласно спојити да, изрекавши једну, друга већ сама прилева се на уста за првом и тако све једна за другом да се вежу слаткогласно. То је цела пак силна вештина и мили дар природе у једнога песнотворца. Многи наши, што сам приметио досад у разни[x] мали[x] песнотворенија на српски и славенски, варају се, гледећи само на оконченије ставка; нека им је то сложно, а спреда цео редак нагрђен, ибо речи стрше противно као на јежу.

По латинскоме песнотворству Росијани су начинили себи стопе, *pedes*, и праве стихове по спондеју, пирихију, јамбу, дактилу и пр[оче]. Но, често падају в замешатељство, будући доходе у пенију овогда неке предугачке, смешнога гласоударенија речи, а особито славенске, да и[x] је мучно правилно версифицирати. Ми, чини ми се, и у томе имали би[смо] много лакши поступак.

Драматическога песнотворства пробу на српски пред-узео сам састављати. Имаће натпис „Петар Велики или торжество невиности”, које такожде уфам се дати на печатње док сам овде.

У Пешти. 30. маја 1809.

Дошеновић

*
* *
*

Поговор првој збирци стихова у српској књижевности – насловљен „Жива традиција српске лирике” – започела сам следећом констатацијом: „Што се, и то све више, удаљава од почетака нове српске књижевности, читалац чешће стоји пред питањем, које би пре пристајало археологији: колико, наимае, дубоко мора да понире у претинце до данас непро-

читаних, непротумачених или друкчије интерпретираних страница из XVIII столећа како би почео да ствара слику о лирици на свом језику и то у периоду који се до данас још увек, нажалост, уистину нажалост!, и то управо због толико објављених расправа о овом књижевном роду, назива сувим веком, непоетским добом, епохом која, чак и кад има лирику рукописну или публиковану, поседује је у вредносном смислу потпуно ниподаштаваном, да јој се не даје право ни да уђе у традицијски ток српске лирике”³.

И данас ће се, нажалост, прихватати став уваженог Тихомира Остојића о готово никаквој вредности стихова Доситеја Обрадовића, уважаваће се тек неке од Орфелинових песама, умањиваће се вредност српске грађанске лирике и малобројних песама Атанасија Стојковића и Јована Рајића, прећутаће се стихови Михаила Владис(л)вљевића или Кипријана Рачанина итд. Већ и ово неколико примера имена српских лиричара просветитељског доба показује како је лирика у то време итекако цветала, не тек процветавала, јер се песме, како је и било уобичајено, објављују као књижице, готово све без предговора. Везилићева збирка (1788) пак има предговор, али је он сав у духу поетике просветитељства, као што су и теме његових песама у тој књизи. Занимљив је свакако и мото за Мразовићевом руком преведену Гелертову *Пастирску иџу* (1803)⁴, који доноси Хорацијев дистих о песнику (стихотворцу) који песмама украшава срце и одгони непријатељства („Пријатном науком срце украшава, / же и ненавист и гнев укроштава”); чак и ставови Аврама Мразовића у предговору уз ту књигу више описују поетику лирике но поетику жанра пастирске игре. Чак и занимањем за помало преиначену Орфелинову песму „Мелодија к пролећу” Михаило Владис(л)ављевић једнако се залаже за увесељавање које песма доноси; а Атанасије Стојковић говори о општој користи од читања песме, фингирајући, при

³ М. Д. Стефановић (прир.), Алексије Везилић, *Крајкоје најисаније о сѵокојној жизни*, Службени гласник, Београд 2011, 199.

⁴ Уп. поглавље Пастирска игра.

том, своје стиховно незнање, свакако у функцији подизања сопствене песничке умешности, како се и писало у европској песничкој традицији.

Зато се овде посебно истиче предговор уз сопствену збирку песама младо преминулог Јована Дошеновића (1781–1813). У Падови, где је студирао на чувеном универзитету, упознао се са италијанском поезијом, али и са европском поезијом у преводу на италијански; с друге стране, друговао је с Атанасијем Стојковићем и Павлом Соларићем – дакле, песницима – стигао је потом у Трст из ког је управо био пут Београда отишао Доситеј, чијим се страницама и идејама надахњивао и у том граду у којем ће Рилке столеће касније написати своје *Девинске елеџије*. Јован Дошеновић је и насловом свог предговора одредио тему уводног текста; синтагмом „к песнотворству” упућује читаоца да је реч о поетици лирике и, супротно уверењу потоњих историчара српске књижевности, сматра да се код Срба итекако пева, мада се поезија не поштује. За ту своју тврдњу наводи чињеницу да народ своја весела „украшава” песмама, мада из тога још увек није јасно мисли ли само на певану песму типа као што је немачки Lied; додаје, међутим, да Срби не поштују песму управо стога што је не познају. Мали *contradictio in adjecto*?! Ипак даје и кратко објашњење ове наизгледне противречности. Та „толпа невежества”, јесте она снага незнања која одбацује поезију као непотребну беспослицу, за шта наводи као пример песму у парноримованом астрофичном симетричном осмерцу у којој се управо величају још од пророка сви познати песници. То је јасан просветитељски став о погубности незнања и необразованости. Уосталом, по овом песнику поезија је поучна, али доноси и сласт, посебну пријатност и „шчастије у празности”. Она није скривено место за празно маштање будући да представља богатство читавог живота, али оног који је извежбан да цени добру песму, дакле, има однегован укус; ево још једног показатеља како је Јован Дошеновић додирнуо и елементе просветитељске естетике укуса. Тај свој естетички став о томе да само оно што је

корисно може и да забавља поткрепио је хорацијевским постулатом о корисности и забави коју уметност речи доноси: „Што посредством сладости притјажава и велику корист”.

Природа поезије, уосталом, одражава се и у људском духу који је потом оваплоћује у стиховима. Из тих уводних разматрања о познавању лирике код Срба, Јован Дошеновић недвосмислено тврди: „Стихотворство јест художество дара и вештине”. Лирика је, дакле, уметност, али својствена само људима с талентом и образованим умећем у писању стихова. Вредност такве поезије схвата потпуно у духу просветитељске поетике, најпре „у моралној чистоти коју песничко дело пружа узбуђујући људску душу и оспособљавајући је за врлину”⁵ или, Дошеновићевим речима: „Следоватељно, изрјадна стихотворства возбужују чувствување храбрости у срцу, возносе нас на човекољубитељнејшу добродетелъ и соопштавају нам неку сладост особиту у размишљенија чувствителнаго, предајући к добрим дејанијама и совршеном начин благопристојности”.

Такви стихотворци, врхунски, за нашег песника јесу Хомер, Хорације, Пиндар, Овидије, Вергилије, Данте, Петрарка, Ариосто, Тасо, Метастазије, Чезароти, Виторело, Поуп, Гелерт, Виланд, Ломоносов – произлази из овог набрајања имена да се под поезијом подразумева све што је написано стихом, дакле, лирика, епика у стиху, па и стиховано драмско дело. Зато не треба да чуди кад, на крају предговора, најављује своју драму у стиховима („Петар Велики или торжество невиности”).

Јован Дошеновић размишља и о темама у поезији. Најважније од њих јесу прослављање Бога, потом величање какве врлине, храбрости и јунаштва. Из још наведених тема⁶ ипак је изабрао оне у вези с радостима срца, које ће, по њему,

⁵ Драган М. Јеремић, *Естетика код Срба од средњеј века до Светозара Марковића*, САНУ, Београд 1989, 77.

⁶ Такве друге врлине опеваће Михаило Владислављевић и за њих ће се залагати у својим предговорима.

бити главна тема његове лирике⁷. Зато и не треба да чуди што за начин на који се пева о љубави узима као пример стихове италијанског песника Кастија, који су му потврда за то да је основ, чак темељ лирике – љубав.

Овај српски песник биће да је међу првима размишљао о посрбљавању интернационалних термина за одређене књижевнотеоријске појмове. Уз појам поезије⁸ везује своје кованице: песнотворство и стихотворство, што би свакако било у складу с термином песнопевац за појам поете. Из тих посрбица тумачи, на пример, порекло термина *poesie liriche*, то јест лирическа пенија, да то долази од назива инструмента уз који се стиховано пева, дакле, уз инструмент лире који је по њему адекватан српским гулама⁹. Потом набраја и остале врсте инструмената за извођење лирике (лира, гитара, стама, гусле)¹⁰. Занимљиво је да подражава наслов збирке Ђамбастиста Кастија – *Poesie Liriche* – па своју збирку исто насловљава: *Лирическа ђенија*¹¹. Поднасловом, међутим, упућује најпре на жанр анакреонтике и то не само за увесељавање, већ и за извођење уз музику¹².

Још је нових термина из окружја поетике поезије, лирске, епске и драмске, који се овде наводе. Појам стиха код Јована Дошеновића користи се термином „редак” (у значењу: мали ред, тј. онај који не иде, као проза, до краја

⁷ У свом предговору *Численици* такође говори о љубави као теми књижевног дела, која се најчешће може реализовати као осећање према особи, према вери и отаџбини, али може се преточити и у својељубље.

⁸ Овај интернационални термин први пут је 1791. године употребљен у *Српским новинама*, а реч *йоеџа*, која би могла бити изведеница од овог појма, први је употребио Захарија Орфелин у *Славеносрпском маџазину* (1768).

⁹ Кад на насловној страни донесе два стиха Ђамбастиста Кастија, он у свом преводу Кастијеву реч за инструмент четере преводи као „гусле”.

¹⁰ Историјски је веома занимљиво Дошеновићево запажање о том који су разлози (смена годишњих доба; историја) одлучивали о повећању броја струна на музичком инструменту.

¹¹ Реч „пенија” свакако би могла да произлази од глагола „певати”; међутим, израз „пеније” Павле Марковић Адамов је у књизи *Српско-немецки разговори* (1793) користио у значењу „музика”.

¹² Да су текст и мелодија симбиотички везани у XVIII столећу, доказ су многи примери из српске грађанске лирике.

хартије); унутар стиха помиње и примере стопâ (пирих, спондеј, јамб, дактил), које, по њему, из латинске прелазе у руску поезију. Сматра пак да је помоћу њих тешко „версифицирати”¹³, јер очигледно нису прилагођене прозодијском систему нових језика; посредно наговештава, дакле, да је реч о друкчијем певању од античког, тј. о силабичко-тонском стиху. Од стихова наводи четрнаестерац (мартелијански стих), а за ендекасилабо (једанаестерац) упућује и на његову метаметричку означеност, тј. каже како је тај јампски интониран једанаестерац одређен за свечану поезију.

Веома је интересантно и Дошенивићево тумачење стиха. Каже да он пева природно, тј. да је у стихове везивао речи и стварао стихове с једнаким бројем слогова; данас се то назива – везани стих. Уз такав стих везује и риму¹⁴, за коју употребљава термин „ставка”, најчешће облика женског слика, мада има и мушких. Јован Дошенивић размишља и о функцији рима: она везује стихове у строфе, али у том гласовном подударану на крају стихова морају да се нађу речи које су смислене и за стих и за целу песму (дакле, рима добија метаметричку улогу); при том, наравно, каже да и остале речи у стиху морају бити у директној вези са смислом песме. А песма је подељена у строфе; од њих наш песник наводи један италијански облик строфе, октаву (назива је: осмерица), која баш и не мора увек да буде стални облик, тј. као отава рима.

Жанрови које наводи или нешто подробније описује јесу: ода (за њу наводи примере из Ломоносова), сонет (зове га: припев) који је већег тематског распона али строге форме, анакреонтску песму. Овај последњи лирски жанр му је, изгледа, веома близак, јер у својим аутопоетичким исказима овде у предговору каже како у својој књизи преводи такве

¹³ Из овог глагола посредно се види да је знао и за термин „вере” (стих).

¹⁴ Израз „рима” као „риема” први пут је у српском језику употребљен 1790. у *Немачко-српском речнику*; на истом месту за песника се користи појам „риемоторец”.

песме Јакопа Виторелија, али и оде и сонете, уз своје оригиналне песничке саставе оваквих сталних облика песме. Кад се, међутим, прочитају песме у овој Дошеновићевој збирци, произлази да су оне, као и код Павла Соларића (који је песме оставио у рукопису), највероватније сентименталистичке поетике и, једним својим делом, могле би се тумачити чак и као предромантичарске.

Ово, наравно, покреће занимљиво књижевноисторијско питање. Колико је сентиментализам као књижевни период унутар просветитељства као епохе многим својим особинама, али у другој функцији, присутан у оном што се периодизацијски неодређено назива предромантизмом (као правцем унутар епохе?, можда као стил?). Сава Мркаљ је, на пример, видео Јована Дошеновића на истој песничкој стази с Павлом Соларићем, а Јернеј Копитар га је назвао привржеником идеја Доситеја Обрадовића. Да ли су, ето, те две констатације међусобно противне? Или у њима има којих додирних тачака? Поетички, вероватно, не, уколико се ван књижевноисторијског контекста српске лирике тумачи сама песма. Кад се, међутим, уклопе у владајуће поетике, можда би могло да се каже како је Јован Дошеновић реализовао поетику лирике – и у свом предговору, дакако – каква је стварана у просветитељству, али у периоду сентиментализма унутар те велике кишобран-епохе.

ЛИТЕРАТУРА

Деретић, Јован (прир.), *Почеци српске књижевне критике*, Матица српска – Институт за књижевност и уметност, Нови Сад – Београд 1979.

Савковић, Нада, *Јован А. Дошеновић између италијанских ујмицаја и српског надахнућа*, Матица српска, Нови Сад 2018.

Стефановић, Мирјана Д., *Српска грађанска поезија. оџед из историје стиха*, Филозофски факултет – „Милић Ракић”, Нови Сад – Ваљево 1992.

*
* *
*

Михаило Владис(л)ављев(ић), *Мелодија или сѣихословије к веселом ѿролећу, блаженоѿочившим Захаријем Орфелином у слоѿсличије сложена, а сад ѿак с ѿридаѿком неколико нови[х] сѣихова умножена и ѿри искреном желанију мноѿолеѿства, обојеѿ ѿола срѣској дечици, на невину забаву и уѿеху ѿредсѣављена и ѿосвјашѿена*, Будим, 1818.

НАПОМИНАНИЈЕ

Ова о златовеселом пролећу стихослова пес[а]н досад је као нека мала у топлом пепелу кријушта сја огњена искрица негди у мрачности и заборавку собљудајема била. Сад пак трудом и настојанијем подлиника, а при том и ревносног родољупца и јуности благодеја, благопочтеног иришког житеља господара Јо[в]ана Вујића трошком, ради вас, љубезна дечице, печатанијем опет на светлост изилази. Зато, кроме сваке сумње и зазора љубовно ју примите. И уместо други[х], Богу, људем и чесности противни[х] и скаредни[х] песама, открилите настојашту ову стихосложну књижицу, пак вољу и желанија ваша с њего соглашавајте и всеблагог јестества и тварси виновника, создатеља и Бога (појући и певајући) хвалите и славите и с таковим славохваленијем невина ваша срца увсељавајте тако како што вам искрено и многолетно желит

ваш
ревносни подлиник.

САТИРИЧКО-БУКОЛИЧКО ПЕСНИШТВО

Сати́р или дивји човек. У њрој час́ти њева на с́тихо-ви Славонцем, а у другој час́ти Славонац о́ййева у с́тихо-ви сати́ру. Г. Анџонијем Рељковићем сочињен, ѡреведен же на ѡросџосрџски језик Сџефаном Рајићем, учџиљем долњоосечке јуносџи, Беч, 1793.

Предисловије сочинитеља

Неки дунђерин на једној цркви леп начинио торањ, кога, каде довршио бијаше, сиђе на земљу и метнувши руку на чело, почне га са свију страна проматрати, овако у себи говорећи: „Саде нека дође тко му драго, неће на овоме торњу никакве мане наћи”.

Двоје деце, која у црквеној порти једно другоме прах у очи сипајући, играше се. Мотрећи дунђерина около торња опходећа, једно рече: „Што овај около торња, гледајући у њега, опходи? Ваља да му је торањ грбав.” Још ово ни изговорио није, а друго повика: „Накиво то[ја]њ! Накиво тојањ”!

Дунђерин погледа у децу, пак опет у торањ и види да није ниоткуд накриво, али за извадити њима из главе ту злу мисао запита и[х]: „Је ли, децо, накриво торањ”? Одговорише: „Јест”. Јеји [њих] добро послуша дунђерин. „Ми ћемо њега сад исправити”.

Он, узевши клупче канафа, попне се по својим скелам[а] горе на торањ, пак свезавши један крај за крст, баца клупче на земљу, њима говорећи: „Узмите то уже, пак вуците онамо на правац откуда је торањ грбав, а ја ћу га раменом подупрети; и кад буде доста, онда ми кажите”.

Деца вуку за канаф, а дунђерин подупревши раменом торањ стење, као да би му тешко било, пак пита њи[x]: „Је л' добро”? Они одговорише: „Де, још мало”. Други пут упрвши рече: „Хоћу л' још”? Рекоше: „Добро је”. Дунђерин упита: „Је л' добро”? Одговорише: „Јест”.

Тада он, отргнувши канаф од крста, сиђе на земљу, веселећи се што је тако лако исправио торањ, а деца све једним гласом повикаше: „Ми начинисмо тојањ! Ми начинисмо тојањ!” Јеле дунђерин њима одговори: „Волим да сте га и ви начинили него да је грбав”.

Читатељу српски! Ја знам да ти једва чекаш знати што знаменује овај дунђерин, ово двоје деце и овај њи[x]ов торањ. Али буди стрпљив, док ти ја све по реду кажем.

Последњег Прајског рата, који поче године 1756, а оконча се 1763, и који за оно седам година што се протеже не друго него једна школа, особито за младе људе, бијаше, јер указа се прилика проходити бадава вилајете, земље и градове, онима који то желећи без великог трошка другачије не би могли учинити.

И како људи обичај имаду рећи, да у војски свашта има, тако догоди се и онде. Неки текоше благо, неки изгубише и оно своје, неки пак, поред своје дужности, мотрише лепе земље, крепке градове, племените вароше, лепо уређене селâ и општинаâ. Мотрише њи[x]ову уредбу, њи[x]ову службу Божју, њи[x]ов посао у пољу, владање у дому, тимарење марве, прола[ж]ење заната и трговина; једним словом, мотрише све оно што је непостижими содржителъ земаљскога круга и свију ствари умрломе човеку за његову потребу, [x]рану, брану и одећу оставио.

Овако инди мотрећи сваколика, кому не би на памет пало његово исто отечество, тко не би на вагу метнуо свој исти вилајет, и спрема други[x] проценио какви је и какви би могао бити, да се најпре уклони с пута дрвје и камење, преко који[x] људи досаде мало вратове тепући се не поломише; а то јест: да се уклоне с пута предсудженија и зли обичај који одавна од некрштеника остављени и дубоко укореењени овакови вилајет опоганили и наружили јесу.

Али, како се оне земље онако лепо уредише? Може бити силом, с бојем и са затвором? Ништа мање него то, читатељу, јер гди се краљем и принцем пристојна верност и покорност од подложника право показује, онде свега тога није од потребе, него је било у сваком веку људи и домородаца који, ходећи по страним земљама, сабираше у гомилу гди што лепше и ползовитије смотрише или би сами какво рукоделије добро раз[у]мели, пак би материним језиком списали књиге и отечеству своме посветили, како што су фабуле Езопове и Федрове, красноречне преповетке за малу и велику децу Пилпана Брамина, комедије Овидијуса, о домостројитељству и марви држања Virгилија и Колумеле, сатира списатељи Хорацијус[а], Јувеналис[а] и остали[х] многи[х], о којима би дуго било говорити. Неки, пак, из други[х] језика готово списато на свој материн језик многа и многа преведоше и принесоше. И све њи[х]ове књиге и лепи изгледи биш[е] за славу и за добро поправљење њи[х]ови[х] вилајета, каконо и за ползу њи[х]ови[х] потомаца писате.

Бивши и ја у горепоменутом прошастом Прајском рату са осталима, ни први ни последњи, ни најбољи ни најгори, него уполак, и како заради истинитог добитка нисам ишао, тако се за добитком ни паштио нисам, него дужност моју, колико је год од стране моје могуће било, чинио и опслуживао. Задовољан, дакле, с оним што имам, ја се наслаждава[х] у проматрању лепше уређенији[х] вилајета него је моје отечество, мила Славонија, и остали предели моје племените нације, пак ми жао бијаше што сам преварен, мислећи пређе тога да нејма уреднијег вилајета од ње и остали[х] предела моје нације, јербо ја други[х] још нисам био видио.

Промишљавајући на овај начин, кад се оконча рат, ако доживим, шта би[х] ја моме отечеству из туђи[х] земаља донео, чим би му се барем зато умилио што ме има и што сам се у његовом крилу родио и от[х]ранио, шта ли би[х] ја мојим домороцем кано дар поклонιο. Ево, паде ми на памет да им доведем сатира, то јест да им књижицу једну под овим именом сочиним и у стихове сложим, јербо су ионако земљеротци

моји сви певачи и од нарави песмопевци; сва своја јуначки учињена дела у песма[x] певају и у воспоминанију држе.

Иста деца за марвом ходећи изненада стихове праве, певајући

„Добро ми је и бољем се надам;
у чем ходим, у томе и спавам”.

Ова ће, реко[x], књижица баш зато њима повољна бити, јер је као на песме разделита и у стихове сложена.

Тога истога узрока ради, године 1761. у Саксонији написа[x] реченог *Сатира*, а у столном граду Дрездену печатати дадо[x], у којему сваколика, онако како се онда находише, написана бише, премда саде много другачија виде се.

Али што мислиш, читаатељу? Како се прими овај *Сатиир* дошавши у Славонију, од хиљаде и пет стотина књижица не оста мени у две године ниједна којом би[x] ког искреног пријатеља послужити могао. Међутим, од хиљаде и пет стотина читаатеља не нађоше се него само двојица којим овди *Сатиир* чињаше се накриво као деци дунђеров торањ. Ево сам га з[а] њи[x]ову љубов поправио и срећан ја довека ако они повикну: „Ми начинисмо ’Сатир’”. Јер волим да су га и они начинили, него да вилајет остане онако грбав.

Први од ове двојице бијаше духовног званија свјаштеник по имену Момус, а други – мог војничког стања, именом Несмир Кудиловић; не знам откуда је родом, тко ли му је отац био. Овај први, бивши пун сâм себе, и мислећи да све зна, тако да никоме ништа није оставио, усуди се мене двома ствар[и]ма пецнути, говорећи: „Откуда војнику разум знати сатире писати? Друго, што тко зна, ваља да је оним бивао”. Ја, будући знао описати прело, како и зборове, ваља да сам ту свагда био.

Несмир Кудиловић само једну ману находи, то јест, као да би то против војничества било, и јуначеству сметало, што ја као војник у сатиру гдикоји редак светог писма дотакнуо се јесам.

Укратко сам обадвојици одговорио, али пређе него ти кажем како, потребно је знати тко су били ови сатири, што су

чинили, зашто се неким књигама, како и овој, даје и надева име „сатир”.

Ова, дакле, реч „сатир” проиходи од латинске речи „сатирикус”, која, кроме што код мудри[х] људи различито знаменованије има и разумева се, овде једну песму или договарање показује, у којој песми или договарању човек све оно слободно исказати и изговорити, што му на срцу лежи, може, то јест, гди човек не меће језик за зубе, него свеколике погрешке, злоупотребљенија и остале мане слободно, без сваког лицемерства и хатара каже, очитује и протресе, али не именујући којегод лице нити говорећи баш онако близо, да се ткогод не осети тко је, премда има доста измишљени[х] имена ради сочињенија стихова и последњи[х] слогова.

Сатир, сатира: има своје начало од они[х] сатира који бе[ху] једна лаж негдашњи[х] незнабожни[х] богова, који од полак тела горе како и други људи бише, кроме што дуге и зашиљасте уши и рокове имадоше; а од полак доле као јарцеви рутава, како ћеш од њих једнога изображена у прилики где боље видити.

Ови[х] сатира или незнабожни[х] шумни[х] богова обичај јест био оваки: да они свакому живу што на њему нељудно смотре, сву злобу и непристојност без свакога стида таки у очи кажу и што други ради страха казати не сме или неће, то сатири учине смејућим и поносителњим образом, напечатом губицом и раздрлитима уснама од педља широкима.

Незнабошци јесу још пређе, и у исто времја владенија римског, ове сатире за богове познавали и почитовали, који у сваком месту, скупштини, састанку и части најпоглавитије место имадоше и најпоштеније владаше се, пак ако што најмање о ком говорити чују, оно они на првој игри, части и састанку пред свима гостима њему на нос баце, очитују, осмеју, наругају се, како се све то исто у сочињенијам Цибеле, Цереса, Орфеја, Еумолфа и у оргис Бакхи још развогветније видити може.

Ове оргије Бакхи биле су неке луде игре, скупштине и састанци, које слепи народи, не знајући ништа од правога

Бога, овима сатиром за љубов годише, њи[x] исте за богове почитујући, који сасвим тим прави врази у телу бјаше;¹ и није ништа остало што незнабошци нису овима сатиром за љубов чинили и за угодити њима боље начинили би себи неке особите сатиром подобне образе, грбаве носове, рогове, браде и остала, пак препасавши козју кожу, за постати рутави како и сатири, би с њима скакали и орловали по шумâ, брди и долина, дањом и ноћом вичући, певајући и частећи се за толико, да који се не би побљувао, онај не би угоддио сатиром, који би пак повратио пиће и јело, онај би од целе скупштине похваљен био. Прећ[у]тић[у] остала безаконија која они тадај чинили јесу.

Неки списатељ, од кога ја ово извадио јесам, хоће да посведочи да ове садашње покладе један остаток од оних оргији с Бакчи јесу, јербо, вели он, каде би се који преко мере наждерао и пиће повратио, онда би сатири у њега прстом показивали говорећи: „Овај се покладе!” Пак би се с њиме после смејали јербо је то њима угодно било.

Ово је доста прилично истини, јербо имаде и сада који се и по другим софрам и без поклада покладу, а онда и поготову. Али, мој списатељу! Кажи ти мени, ако су ове покладе, како ти доказујеш, од сатира и од Бакуса остале, и стари Римљани њи[x]ови поклоници, може бити у време Аугуста Цесара, каде су ове стране освојили и њи[x] са својима народи населили, њи[x] исте собом донели, зашто они, кад се натраг повратише, њи[x] опет собом не узеше, него код нас, као једну велику глобу и јарам на врату оставише, пак људи сиромаси и дан данас велику муку подносе, њима сваке године више него по три дана годећи, покладујући и частећи се за толико, да човек мисли да су се разљутили на своје сиро-

¹ На овом месту Матија Антун Рељковић оставио је напомену која је изоста-ла у издању Стефана Рајића. Она гласи: „Quoniam omnes dii gent. dem. Psal. 95,5“. Реч је о стиху из четврте књиге псалама – у Старом завету – „quoniam omnes dii gentium daemonia at vero Dominus caelos fecit“, тј. у преводу Ђуре Даничића: „Јер су сви богови у народâ ништа: а Господ је небеса створио“. И још нешто: хебрејско и хришћанско бројање псалама разликује се за један број, дакле, псалам 95 јесте по хебрејском, а по хришћанском је – 96 (све је овде нап. прир.).

маштво и наканили све потрошити; пак већ после не јести за 40 дана. Још, пак, кад би увек снег био, него и марва кукавна муку подноси, вукући саонице по блату и каткад снег с поља у градове, каде га у сокаци по камењу нестане, да би се ова служба и обноћ могла лакше опслуживати.

Тко ће толике новце насмагати, да сватко себи може за шарене одеће пантликâ и златног папира накуповати, тко ли ће толико прапораца насаливати, да сваком истом по неколико допасти може, а без тога свега нису потпуне и праве покладе.

Ако, дакле, бакханалија илити покладе од сатира и од Бакуса своје зачало имаду, кажи ми откуда дође Баал у ове стране? Не чита ли се у писму Старог закона да је Баал био лажни бог Моа[б]ов. И кад су се незнабошци Моа[б]ићани њему клањали, откуд се инди он овамо довуче, као рак међу овце? Ми смо мислили да је Баал из оне речи „баларе“ (играти) састављен, али се то другачије находи, јер, кад би то тако било, зашто играчи, кад на баал иду, облаче на себе сатируву одећу, међу његов образ с дугачким а грбавим носом, с брадом и с рогови? Зашто се, дакле, једе и пије, не навиди, и свађа, освећује и проч. Мора, дакле, онога Баала штогод масла бити, који свираче и играче у хрпу купи, сатир и у своје одело преоблачи, а Бакус, препасавши своју прегачу по својме дебелом трбуху, вуче пиће и јело, као какав трудољубиви домаћин, и тако вуку сва тројица сиромашке људе за нос, као чауш ћурана.

Чудан обичај! Незабележен нигди у Светоме писму, пак се опет заборавити не може. Не препоручује се с предикаонице, пак се једнако исполњава. Не звони се на њега, пак му верно следе, јербо је дубоко пустио жиле, пак се искоренити не да, колико се против њега виче и зноји таре.

Да је овај обичај или, боље рећи, слепарија од они[х] лажни[х] попова и од њи[х]ови[х] почитатеља свој почетак добио, не прозире се сâмо, него јавно из књиге апостола Павла види који обраћајући идолослужитељ старе Римљане на прави закон узапрео се жестоко против исти[х] и побуђавао

Римљане да оставе ове хришћанском закону непристојне обичаје. „Браћо!“ – пише им из Коринта, грчке земље, у Рим – „Ноћ је прешла, а дан приближио се, да одбацимо, дакле, дела темна и да обучемо се у оружје света и да како обдан чесно ходимо, не у ждерању и у пијанству, не у коморицама, ни у непостидности, не у кавги, ни парвењу, него обуците се Господем Исус Христом и у телу угождења не чините у пожељању”².

Из ови[х] речи види се очито да су незнабошци држали још и онда Баал, покладе и остале слепарије, које апостол назива дели темними и зато им пише да свуку сатиново одело и приме се Господа Исус Христа, то јест његова закона и његове науке, јербо је он светило света, које просвећава свакога човека, приходјашчега на овај свет.

Ми смо људи нови, и оним старим подобни, али нисмо незнабошци него исповедамо источни католически закон, то јест праву веру, и по тому просветили смо се Господем нашим Исус Христом, како апостол сведочи; но одећу стару и дела темна, која смо свукли, нисмо још по његовој заповеди одбацили, него оставили до други[х] поклада, а он учи: одбацимо, и тако ваља да одбацимо, да за њи[х] више не знамо. Инди гледај како се то двоје слаже: бити христјанин а обдржавати незнабожне обичаје који су христјанству сасвим противни.

Ја мислим да би човк ове ноћне фашанке пређе батином него реч’ма или советом укинути могао. Но, будући да много пута међу такове маскаре и благородно лице помеша се, које човек ударити не сме, јер ко би добио процес, дакле, то препјатствује, инди не можеш им ништа.

² Рим. 13, ст. 12. Напомена приређивача: Овај навод у преводу „Римљанима посланице Светога апостола Павла“ Вука Караџића гласи: „12. Ноћ прође а дан се приближи: да одбацимо дакле сва дјела тамна и да се обучемо у оружја видела. 13. Да ходимо поштено као по дану: не у ждерању и пијанству, не у курварству и нечистоти, не у свађању и зависти; 14. Него се обуците у Господа нашега Исуса Христа; и у тијелу не угађајте жељама” (*Свето писмо Свјатога и Новога заветја*, Београд, 1870, књ. 2, стр. 152).

Кроме све шале, да се ништо ове Бакусове игре укинути могу, може бити да би пређе који голи сирома[x] сукњачом заодети се могао наместо они[x] шарени[x] одећа, за које пред покладе многи новци издаду се, пак истом једанпут обуку, и то само док три минета изиграју, пак онда на таван за оцак баце, него онде да залуду труну.

Ово су, дакле, они сатири, илити шумни соблазнитељи, који следе народе на своју службу привлачише и које народи за богове признаваше и почитоваше, пак поради тога – јер људи нерадо од људи обличење тако примаше како од ови[x] сатира – догоди се да списатељи, када би мане свога вилајета обличавали и у књигама кудили, оне књиге би сатиром именовали, у којима, како сам већ рекао, не би ниједнога лица споменули премда би много којекакви[x] измишљени[x] имена ради лепшег слагања речи унутра умешали.

Овакова, дакле, читатељу, ја Славонцу и свакоме Србину приведо[x] сатира који без сваког мита, хатара и лицемерства све во опште обличава и укорава старе, неваљале и шкодљиве обичаје, а не људе! Али се по свему томе изводе Момус и Несмир Кудиловић, који устремивши се са свом силом против сатира бранише старе слепарије, говорећи Момус: „Откуду војнику наука сатире писати?” Чудно питање – откуд? Ниоткуд, штоно рекао Езоп, зашто, аки ти све знаш, инди ниси војнику ништа оставио. Друго: тко што зна, ваља да је оно учио и чинио. Оче, много се којешта зна из виђења и чинења људског и није потребито да човек све оно чини што зна, особито што је зло, јер ако би то тако било, како ти говориш, ти караш народ за грехе, инди би следовало из твоји[x] речи да си сам оне грехе чинио што није ни помислити слободно а још мање поверовати.

Несмиру Кудиловићу, ти баш ћути с твојим неправим приговарањем, да је то против војничеству писати добре ствари и позивати се на Свето писмо. Јер да ти знаш, да си слуга Божји и да не пашеш уз бедру мач без узрока, него да си ревносни осветитељ оному који зло чини, ти тога не би говорио. Да ти знаш да је то твоја дужност (ако си старији)

млађега покарати када видиш да путем не иде којим га закон води, ти то не би говорио.

Ја теби дајем за сведоџбу гдикомји редак из Светога писма не би ли ти пређе веровао кад смотриш да нису моје речи. Ако ли би се заклињао, заклетва садашњег времена нејма веће оне своје пређашње цене јербо је из ње обичај постао, често се понавља, за немар држи и тако јој се веће не верује.

Досад заклетва бијаше у великом поштењу и држаше ју за свету ствар, пак би се најпосле чак онда узела кад би највећа потреба и невоља била, онда јој се и веровало, сад за најмању ствар, за најмање обећање, потврђење и занекање, баш много пута за исту лаж, богма ју се, узимају на душу, небом и земљом куну се, пак још и по двапут једни говоре: богме јест или није. Моје ми душе којом дишем, верујеш Богу и тако даље.

Неки рече – садашњој заклетви не требају него три ствари: шешир под пазухом, три здрава прста и нечиста савест. Може бити да се на овоме свету и такви[x] кривоклетника наводи, али и за овакове има на два места записана плаћа; на једном месту вели: тако се криво закуне, да му се имају одсећи она три здрава прста; на другом месту каже: којом мером тко свому искренему узмери, оном истом хоће му се и вратити. И враћа се. Јер колико је кућа, чељади и велики[x] домова осиромашило, на ништо дошло и затаманило се, пак се вели – не зна се зашто. Зна се, те врло добро; јербо туђе није повраћено које нечиста савест с кривом заклетвом к себи привукла.

Инди, Кудиловићу! Ја се теби нећу заклињати. Тко не верује Светом писму и Божјој речи онај не верује ни заклетви. А што велиш да је то против војничества и јуначества писати свете ствари, то ненавист из тебе говори, а не ти. Из тога бо се може јавно видити да ниси у руку имао од војника и јунака већи[x] него сам ја, много вредни[x] и племенити[x] списанији књига, које и мене истога на сочињеније *Сашира* возбудиле јесу.

Не карај ме, дакле, што ја оно излишње време, које ми од моје дужне службе сувише остаје, на писање весе-

ли; но, поред тога, истинити[x] ствари, на ползу моји[x] домородаца употребљавам. Неки пишу историје, неки о домостројитељству, а неки школске књиге за науку. Нека буде, дакле, и *Сашир* славенски, да се каткад и ум прооштри и разум просвети читајући шаљиве ствари без сваке омразе.

Ако ли не знаш за шалу, а ти не читај *Сашира*. Књиге су као и јел[а], нека слатка, нека кисела. А у некима има и паприке, како тко милује.

Ево инди, читатељу славенски, оне књижице *Сашира*. Казао сам ти узрок зашто сам ју овако наименовао, прими ју, дакле, драговољно, како сам ти ју и ја драговољно сочинио и писао. Служи се с њоме. И здрав буди.

Прељубезна српска јуности!

Не смејући кому труд превода мога и ову књижицу названу *Сашир*, која у себи различне полезне и увеселитељне содржава ствари, посветити,³ нити довољно уверен бити могу би ли и ком високог достојинства лицу овакова књига за посвештење прилична била као теби, предрага јуности обојег пола, јер твоју нежну мекост незлобивога срца, преблагу наклоност ко свакому добру, љубопитство к читању весели[x] ствари и љубов ко свакому човеку – најбоље знам од моје младости до данашњега дана у том што с тобом непрестано живио и највише опходио се јесам. Зато ју несумњено и посвећам теби, јербо знам, и увер[е]н цело јесам, да [ћеш] ју радосно примити и мени за недостатке погрешенија ортографически[x], која, не имајући ортографије на простом српском језику, морају се находити у овој књижици, драговољно признати то и простити хоћеш; и да ти радо овакове нове и веселе, при том полезне, како теби, љубима

³ Нека остане као пуко домишљање да је можда Стефан Рајић намеравао ову књигу посветити великом Доситеју. Или га је, можда, молио за какву помоћ. У сваком случају, из времена трећег Доситејевог боравка у Бечу сачувано је писмо које је овај српски писац упутио 1793. године Стефану Рајићу као одбијајући одговор на неку молбу Рајићеву и то одрешитом реченицом на крају писма: „Не сумњајући се, дакле, да ћете ме унапредак оставити с миром, остајем ваш доброжелатељ” (*Сабрана дела Доситеја Обрадовића, књига 6. Песме. Писма. Документи* (прир. М. Д. Стефановић), Задужбина Доситеја Обрадовића, Београд, 2008, 50).

јуносте, тако и сваког возраста и ста[р]а људ'ма, ствари чита-таш и побуждаваш не само парове и сврстнике своје, него још старије твојом ревностију и баш саме родитеље ко читању овакови[x] весели[x] и полезни[x] ствари, казивајући им какву сладост, полезност, веселост, обличеније стари[x] и злоуведенији поганим Турчином обичајева, наравоученија различити[x] струка живота човеческог, и баш саму ползу у сочињенију стихова српског језика ова књижица у себи содржава; и да код тебе никакво добро дело, које се тебе ради из усрдија од твоји[x] родитеља, благодетеља и учитеља учини, тајно остати не може, да ти оно благодејаније с великом благодарностију и весељем незлобног срца целому свету хвалећи се детски јавити и открити нећеш.

Прими, дакле, драговољно ово делце мога труда место једне лепе јабуке, како што сам ти га и ја драговољно поред моје службе преводио. И не мени, но сочинитељу ове књиге, и онима људ'ма, који ме на ово општеполезно дело возбудили јесу, срдечно благодари. Читај ову књижицу с расуђденијем, весели се с њоме и ползуј се из ње. А мене у љубави твојој содржи, у коју себе и ово дело труда мога препоручавајући желим о свег срца. Да здравствујеш,

Твој

доброжелатељни
Стефан Рајић, преводитељ

У Осеку, 20. октомврија 1793.

*

* *

Матија Антун Рељковић (1732–1798), хрватски писац доба просветитељског, „преводом” улази у српску књижевност. Стефан Рајић, „доброжелатељни преводитељ”, ни не крије име аутора. Питање о томе зашто би се овај Рељковићев предговор⁴ нашао у саставу српских предговора XVIII столећа, иако изворно није из пера српског писца,

⁴ Стефан Рајић вероватно није познавао, иначе веома ретко, прво издање *Сашира* (које Рељковић помиње у свом предговору), па је за своје ћирилично издање користио друго Рељковићево, оно из 1779. године, објављено у Осијеку.

има веома једноставан одговор. Као што сваки превод уноси у нову културу иновативне идеје и проширује ту културу, у овом случају њен важни део – књижевност, тако и овај предговор Рељковићев, с додатком предговору из пера Стефана Рајића, свакако постаје саставни део поетике српског просветитељства као културе отвореног а не гетоизованог типа. То што је неке измене у предговору преводилац чинио, додавао име Србин уместо Славонац, не мења основно значење одговора на постављено питање⁵. Много је инспиративније, међутим, питати се о разумевању сатире у српском просветитељству и то у оквиру ширег појма комичног⁶.

Сатиричко просветитељство свакако је важан напредни корак у тој епоси; оно јесте облик оног што се описује као критичко просветитељство. Не мењајући, наиме, основни просветитељски став о том како је доброта оно што чини основу човека и целог друштва, сатира је из дидактичког средства постајала књижевна емоција поетике афекта, управо стога како би ка добром човеку долазила указујући му на мане друштва или појединих друштвених група, махом необразованих или полуобразованих. Важна идеја у овоме била је управо водила о том да има злих људи, а то су они који су необразовани, јер само образовањем стичу свест о разлици добра и зла. Управо такво упозорење читаоцу омогућило је сатири да постане не само облик просвећивања, већ још директније – као облик књижевног просвећивања. Отуд је сатира важан стилски поступак унутар различитих жанрова. Уколико се појави и иронија, она увек произлази из напетости између објективног, непристрасног причања – које чи-

⁵ Рељковићево предговорно обраћање са „штиоче славонски” Стефан Рајић мења у „читатељу српски”; мења и поједине изразе: 1. „отаџбина” у „отечество”; 2. „верш” у „стих”; „почетник” у „списатељ”. Понешто и додаје; тамо где Рељковић каже: „Овакова, дакле, читатељу, ја Славонцу доведох сатира”, Стефан Рајић додаје „Славонцу и свакоме Србину приведо[х]”. Икавицу Рељковићеву готово увек преноси у еквици.

⁶ Уп. М. Д. Стефановић, „Појам комичног у српској књижевности XVIII столећа”, у: М. Д. Стефановић, *Библиотека српске књижевности*, Чигоја, Београд, 2007, 235–247.

талац препознаје као сагласност – и стварног смисла текста који намеће осећај одбојности. Није у таквом поступку реч о деструктивности сатиричко-иронијског поступка. То је поучно делање на читаоца да би се одлучио за коју страну да се определи. Зато код Рељковића сатир није његов псеудоним; он је самоуверени лик. Није чак ни антипатичан, јер за читаоца ствара разумевање које дискретно наводи на убеђивање. Сатир ту делује као глас разума.

У српској књижевности овакав поступак критике појединца или друштвених слојева већ је и пре ћириличног издања Рељковићевог *Сатира* био добро познат. Појам сатира као шумског ђавола⁷ први пут се у српском XVIII ст. спомиње 1767. у уџбенику латинског језика за Србе, а као „дивји човек“ у Доситејевим баснама (1788). Сатира као поступак, тј. као „наветка“ јавља се први пут 1772. у немачкој граматици Стефана Вујановског, потом у рекламном огласу за *Мали буквар за велику децу* (1791) у *Новинама српским* („различне сатире...у себи содржи“). Срби су, дакле, већ били припремљени за разумевање сатиричког става, па би се исправно могло поставити питање о разлозима Стефана Рајића да 1793. (и другим издањем – 1807)⁸ представи ћирилично издање Рељковићевог *Сатира*. Ако се у обзир узме простор у којем је живео и деловао Стефан Рајић (1763–1813), можда би се и могло приближити разлозима његовог приређивања *Сатира*. Био је, наиме, свештеник и учитељ у Осијеку, у славонској средини која и јесте простор *Сатира*. Живео је у оној верски мешаној средини, у којој су се, по

⁷ Занимљиво је такође што једна виџета Јанковићевог превода веселе игре *Зао отац и неваљао син* (1789, стр. 9, уз „дејствије прво“) илуструје сатира који бодожом атакује на музиканта с виолином у руци. Овде би таква представа сатира свакако могла да одговара просветитељској критици испразности свакодневног раскалашног живота.

⁸ Другом издању Стефан Рајић је променио наслов, који ту гласи: *Сатира, што јест људски грехи и неправде*. Стефан Рајић је иначе посрбио и у неким песмама Андрије Качића Миошића чак и изменама интервенисао, кад је у бр. 74 у бечким *Славеносрпским вједомостима* објавио Качићеве песме; уп. Л. Чурчић, „Прве Качићеве песме штампане ћирилицом“, *Српске књиже и српски људи 18. века*, Нови Сад, 1988, 282–292.

Јовану Скерлићу, извесно време и „словенски католици” служили ћирилицом, о чему сведочанство налази у стиховима Рељковићевог популарног дела:

„Ој Славонче, ти се врло вараш,
Који год ми тако одговараш;
Ваши стари јесу књиге знали,
Српски штили и српски писали”.

Не може се, наравно, никако тврдити да су разлози наведени у овим стиховима привукли Стефана Рајића Рељковићевом делу. Вероватније разлоге требало би тражити у истим проблемима свих људи у Славонији (дакле, и у Осигеку), и православаца и католика, и Срба и Хрвата, у истим навикама и веровањима у више богова (Баала као бога сунца и олује⁹, Молеха као бога Старог Завета). Без обзира што је Рељковић под именом Момуса, бога нижег реда, сакрио личност фратра Ђуре Рапића из Ђакова, жестоког противника првог издања *Сатира* – који је 1776. објавио књигу као утук на *Сатира* – ипак је занимљиво да, без обзира на ову преобразбу стварног критичара у бога, Стефан Рајић прихвата и поетички став о Момусу као неком који увек налази неки приговор¹⁰. Уосталом, „ко ће забранити шаливцу истину казати”¹¹.

⁹ Иако је то Бог Старог Завета, ипак је његово обожавање Бог Отац кажњавао, будући да је то сматрао светковином лажног божанства.

¹⁰ Ни Јован Рајић не заборавља да спомене Момуса; у предговору свом *Цвећнику* (1793/1802) унапред предвиђа критичке ставове: „Но негли и zde соштет сја неки враг Момусов, иже негодовав в невиној књижице сеј речет слово Екслисијастово, сије: творити књиги многи нест конца (гл. 12.12) тем и сија књижица лишнаја јест и ненужна. И таковаго ненависна ревност јест сујетна и непотребна [...]”. Исти тај метаморфозирани лик налази се, касније, и у завршном пасусу Стеријиног предговора његовом *Роману без романа* (1832), с јасним просветитељским поетичким ставом о могућним приговарачима делу: „Даље, мојим г. критицима, антикритицима, момусима, золима и свим којег му драго чина и достојинства рецензентима јавити имам да је главнија чрта мога темперамента меланхолија [...]”.

¹¹ Особинама којима ће касније Стерија окарактерисати овог враголастог и помало опасног бога због зависти и љубоморе према успеху других, Јован Рајић завршава духовито свој предговор *Цвећнику* (Будим 1802): „Но нег ли и zde сиш-

Кад је у одличном раду Дуња Фалишевац већ насловом своје студије упитала „Што је Рељковићу сатир”¹², онда је свакако упућивала на просветитељску димензију маске сатира, која је ларфа¹³ добила и своју књижевну димензију. Као што Еразмо Ротердамски¹⁴ шаље другог да нешто чини, тако и Рељковић, а то прихвата и Стефан Рајић, у лику сатира ствара маску за исказе различитих критичких ставова. Пренесећи у целости Рељковићев предговор *Сатиру* Стефан Рајић се залаже за поетику сатиричког просветитељства, у основи дидактичког средства, које је израз „еразмијанске” борбе „против свађалачких фанатика властитих уображења”¹⁵. У сваком случају, сатир је и коректор друштвеног морала, можда на нешто истакнутији начин афекта, али свакако као облик књижевне емоције у самом лику сатира.

Просветитељски, хорацијевски свакако, о користи и забави од читања оваквог дела видљив је и у неколико истицања ове синтагме у оригиналном Рајићевом предговору. У Рељковићевом пак изразит је одмах с почетка, у причи-параболи о дунђерину и деци у вези с наводно кривим торњем

тет сја неки брат Момусов, иже негодовао о невиној књижице сеј речет слово Еклисијастово сије: творити књиге многи њест конца (гл. 12: 12) тем и сија књижица лишнаја јест и не нужна. Но таковаго ненависна ревност јест сујетна и непотребна по словеси и токожде Еклисијаста, иже глаголет: видех аз вес труд и всјако мужество сотворенија, јако сије ревност мужа (завист и ненавист) од подруга својего и сије јест сујета. Таков мнит ми сја себе не желајет исправљенија, а желајуштим завидит. Того ради молил бих таковаго жеже и в руки не примати књижицу сију, колми же паче читати ју. Нелеп во лицем зрцала не љубит” (стр. XII).

¹² Dunja Fališevac, „Što je Reļkoviću *Satir*?”, у: D. Fališevac, *Kaliopin vrt. Studije o hrvatskoj epici*, Split, 1997, 221–232.

¹³ Уп. овај назив у сатиричкој књизи Михаила Максимовића, из 1792, *Мали буквар за велику децу*: „Цели је свет – маскарада; дакле, сваки своју ларфу имати мора. Истина, не носи се она свагда на образу, но, много пути, метне се у шешир или под јапунце. И онда се извуче, кад потребује. Тако ју, на пример, на образ метне калуђер кад милостињу просити иде; незадовољни муж – кад са хинатљивом женом у друштво опходи; груби беамтер – кад пред старешином стоји. Дворјанин – не; он њу никада не скида” (М. Максимовић, *Мали буквар за велику децу*. Прир. М. Д. Стефановић, Службени гласник, Београд, 2009, 25).

¹⁴ У делу *Похвала лудости*, штампаном у Паризу 1511. године. Еразмо је, иначе, био омиљен писац и Доситеја Обрадовића.

¹⁵ Штефан Цвајг, *Еразмо Ротердамски* (прев. Н. Милићевић), Рад, Београд, 1983, 230.

који је направио градитељ. Та прича има основу у народној предаји о турском градитељу Синану из XVI столећа¹⁶. Тако се и народно предање уткало у сатиричку поетичку потку. Том уметању народног припада и нешто што није видљиво из предговора, наиме, у петом певању другог дела Рељковић доноси песму о Јакшићима која се „уз тамбуру пива”. Зато се и може поставити питање о том за кога је ово дело писано, за каквог читаоца. Да ли су и аутор и његов „преводац” имали на уму ниже образован свет, који се у делу махом и описује? У сваком случају, Стефан Рајић истиче да дело објављује за младе читаоце оба пола – што је такође део просветитељске поетике да се не изоставе ни девојке – напомињући да ће се читањем корисног и ведрога штива привикнути на читање, тј. на размишљање. Ипак, без обзира на то што дело обрађује проблем просвећивања на селу, рекло би се да је оно ипак упућено малограђанима, новој варошкој класи. Дело дакле није „пучко” у народном смислу, већ је пучко у разумевању појма младог грађанства. Ко би, иначе, како је то већ одлично запажено, а необразован, могао да разуме поетичко присуство лика сатира¹⁷!

Из свега, међутим, проистиче и занимљивост о том како поетика просветитељства никад није сматрала сатиру књижевним жанром, већ поступком који своју сврху види у користи од читања, што би био облик пучке литературе, а уживањем у таквој маскираној критици, најчешће шаљивој, досеже се ниво естетског, тј. високе литературе. Због тога уопште није од превасходне важности да ли је *Сатира* еп или, чак, трактат, већ је битан сатирички поступак. А то се јасно види и из Рељковићевог, али и из Рајићевог предговора. У преводиочевом предговору важно је неколико напомена у вези с поетиком сатире: треба доследно следити хорацијевски постулат да се кроз забавно штиво провуче и

¹⁶ Уп. Ekrem Čaušević, „Turkološke marginalije o Relkovićevu satiru”, у. *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća. Radovi sa znanstvenog skupa*, Zagreb, 2000, 241–243.

¹⁷ уп. D. Fališevac, нав. рад, 225; 227.

поучност; да су девојке и младићи подједнако важни као читаоци, тј. да књига није намењена само мушком полу, али да тражи и одраслог читаоца. Усмеравати ка поучности може се, ето, и кроз књижевно штиво, дакле, кроз естетизован израз, како је од Готшеда сатиричка књижевност и почела да се разумева, насупрот класицистичким ставовима Николе Боалоа. Овим кратким предговором, Стефан Рајић уврстио се у српске писце критичког просветитељства и, као и Михаило Максимовић, показао да је српска књижевност XVIII столећа била у рангу европских литература.

Остао је још један затомљен писац – Јован Миоковић – који је у „примечанију” на крају свог превода књиге *Житије Езопово* (1814) руског писца Сергеја Волчкова открио намеру да пише књигу „Изобличеније сујеверја” у којој би у стиховима показао погубност чарања, бајања, среброљубља и гордости, вероватно под утицајем моралне поуке Езопове басне. Како се за ту књигу не зна, остаје само претпоставка о том да би то могла бити још једна књига сатире, као што је сатирички, местимично и погрдно, Алексије Везилић певао о сујеверју.

ТРАГЕДИЈА

ТРАГЕДИЈА сиреч њечалнаја њовест њ смрти њ последња њ ц[а]ра српска њ Уроша Пећка њ и о њ паденији српска њ царсѡва сочињена и њ произведена 1733. њода в Карловце Сремском а ниње њ речии њена и ис ѡрављена њ предла ѡјет се ѡрудом и ѡи ѡианијем Ј[ована] Р[ајића] в бла ѡдареније Б[о] ѡу ѡруд се ѡ принесен за 69. ле ѡ дарованија жизни, Будим, 1798.

ПРЕДУВЕДОМЛЕНИЕ

Зде предлагајемаја трагедија, о смрти цара српскаго Уроша Пјатаго и последњаго, и о паденији царства их уготованијем Вукашина, нареченаго краља, сочињена била господином Мануилом Козачинским, Росијанином, в тоје времја карловачких школ[а] ректором и учителѣм риторики, и дејствително на театре од учеников тех же школ[а] произведена в Карловце Сремском 1733. года в м[есе]це јуни. Јаже од того време не в забвениј погребена остала до познејших времен[а] наших, тују аз јеште в јуности мојеј преписав, частократно увесељенија ради прочитивах.

Ниње же по случају напечатанија српскија историји вознамерих сја јеже и онују аки из мртвих воставити с тем намеренијем, да би пречиштену од погрешителнија мојеја јуношескија преписи љубимому општеству во утешеније представити – откуду јако трагедија сија из историји, тако и историја из трагедији взајимни свјат воспримут.

Равне и сије достојно и праведно бити не пштевах, јеже возобновити памјат премудраго јеја сочинителја и трудољубнејшаго учителя (мојего же милостиваго благо-

детельа) купно и о роде нашем многозаслуженаго мужа по писаному – знајте труждајуштих сја у вас. И помињајте наставники вашја (Сол. 5.12; Еур. 13. 7.)

Јеште трагедија помињајемаја кроме представленија смрти Урошеви закључала в себе јеште нектораја дејствија, јаке к печалној сеј повести отъуд не сходствујут, јако о митаре и фарисеји, о богатом и Лазаре и подобних. Того ради ниње изоставити онуја, јако нињешњему времени и опстојателствам неключимаја; а в место тех нектораја по којем ждо дејствији ко ободренију к наукам љубезним отечествеником нашим в нов предложити, во обученије и подражаније судих.

Сврх сих, трагедија сија по стариному обрасцу в главном точију расположенији состављена била, сиреч в дејствијох јединих, јуже малим нечим престојену по нињешњему вкусу представити изволи сја, сиреч дејствија раздељена сут на особенаја јављенија с назначенијем дејствујуштих и беседујуштих лиц[а] тако да би содржаније повести сочинитеља со всем цело остало и ненарушимо; точију би их вид и вкус получило.

Тем, зане же в трагедији сеј сугубоје усмотрит читатељ сочињеније, једино господина Мануила в трагических дејствијох, а другоје моје в ободрителних наставленијох. Того ради, да не би смешана или аки украдена кому, возмњела сја в различіе обојих про којем ждо сочињенији првоје писма прозванија сочинителеј, јако К. и Р. положено јест, јеже првим взором уведану бити које чије сочињеније јест.

В прочем, љубезни читатељу, ползуј сја трудами сими со увеселенијем, а потрудивших сја, благословљај.

[Јован Рајић, поговор *Трагедији*]

Србљија созивајет чада своја и советујет им јеже прилежати к наукам:

Србљија

Услишите ви мој глас од српскија дјети,
Мали и велици, и дорасли[х] лети,
Зане же слово моје ко всем вам стремит се
Без изјатија лица к кому ждо као нит се.
Доколе ви храмљете во мраце ходјаште
Прилепит сја к наукам отњуд не хотјаште.
Не вем јест ли кто во вас иже би неславен
Бити желал пред људми или поне хваљен.
В доме богат, овиљен, а напољи честен
Равнеж никто не хоштет бити в век бешчестен.
Но, где сија, сиштут се, где ли отвртут се,
Из којих источников таја почрпијут се,
Разве в школ[а]х изрјадних и добрих науках,
В н[а]равах чесних и благих медоточних струјах.
Смотрите ви, мољу вас, прочија народи
Колики собирајут од учени[х] плоди.
Кто же възбрањајет вам тијаж собирати
Разве небреженије науки искати;
Зане ви не хоштете с њеју имет дружбу,
То и она не хоштет вам бити на службу.
Сеј в цркви достојинства имети желајет,
А он в штате почети високија чајет:
Не получајаж оних срцем унивајет,
Тужит, и жалујет се, зашто то бивајет.
За то, зане он к тому отњуд јест негоден
К званију науками зане нест удобрен.
Јако же птици без крил[а] не могут летети,
Тако сији без наук не могут имети
Чести и достојинства желанију сходна,
Но презрени оставше, бивајут бесплодни.
Желаније учених сам Бог награждајет,
Желаније же глупцев, јако вос[а]к растајет.
Соломона послушај что тебе вештајет
И какови совети он тебе подајет.

Стјажи, рече, премудрост, стјажи же и разум
 И чтенијем писанији просвети ти твој ум.
 Не остави мудрости и та тја собљудет,
 Возжелеј токмо јеја и та тја вознесет.
 Она даст главе твојеј венец благодетеј
 И сохранил тја од всех злих и вредних страстеј.
 О, кол блажен человек премудрост стјажави,
 Разуму же и смислу себе привјазави!
 В деснице во јеја јест жизн дома, блажена,
 А в шуице богатство, слава же возжелена.
 Стјажи јеја вси мирни, вси путије добри,
 Восклонши се на њу сут крепци и бодри.
 Јутреујај к мудрости, тој не утрудит се
 И бдеј в учењи добром, не опечалит се.
 Она сама опходит и достојних иштет,
 Аште токмо охотно кто јеја поиштет.
 Иштућих премудрости сама их сретајет,
 Им же и приседјашти у њих обитајет.
 Љубимиков возводит ко вечному царству,
 К весељу, радости, к нетелну блаженству.
 Но, при том же и сије да будет вам внетно.
 Јако без чесна н[а]рава ничто јест невкусна,
 Тако без н[а]равов добрих наука јест гнусна.
 Ону јако невкусну всјак омрзевајет,
 Сију же јако порочну ки ждо опајевајет.
 В злохудожну бо душу премудрост не внидет
 И дар ученија к њеј свише не придет.
 Сија двоја спрегнит науки и н[а]рави
 Тим образом жизн ваша исполнит се слави.
 Створите ви опит и тогда увесте
 Јако правду глагољах, сами исповесте.

*

* * *

У српском просветитељству није неубичајено да се у насловузначи жанр у којем је дело написано. То чини и

Јован Рајић. Насловом одређује жанр и тему свог дела: судбину јунака. Додаје, међутим, и неколико података, који би пре могли да се сврстају у историју жанра, али и у биографију писца.

Како не спомиње аутора чије је дело написано и изведено 1733 [sic! =1734], рекло би се да је то дело Јована Рајића. С обзиром на биографски податак – при крају барокизованог наслова – да књигу издаје 1789. на свој 69. рођендан, потпуно је недвосмислено да је реч о неком другом аутору чије дело „пречишћава” и „исправља”. У првој реченици свог предговора то и открива.

Првобитно је то био драмски текст ректора школе у Сремским Карловцима, Емануила Козачинског. Овај украјински наставник реторике написао је драмски текст као школску драму¹, која је, по речима Јована Рајића, била заборављена, а сада ју је, према препису, преправио. Напомиње да пише свој драмски текст на исту тему као и Козачински, тј. на тему српске историје, али с веома важном напоменом. Постоји, наиме, узајамна веза међу његовом историјом Срба, Бугара и Хрвата (1794/1795) и ове трагедије. И то је све оно најважније у краћем предговору којем претходи посвета епископу Петру Петровићу, у којој се неколико пута именује жанр – трагедија.

Захваљујући, међутим, истраживањима Властимира Ерчића, може се много тога додати, а што упућује на имплицитну поетику трагедије, како ју је замислио и реализовао Јован Рајић. Реч је, пре свега, о промени жанра, из трагикомедије Емануила Козачинског у трагедију Јована Рајића.

Лексикони бележе да трагикомедија, као специфичан облик барокне књижевности – мада је, изгледа, пре манирничка но чисто барокна врста – настаје из „дисхармоније људске егзистенције” у готово неразрешивом сукобу, чак и у противречностима човека и света. Управо због немогућности

¹ Она је била уобичајена и популарна у католичкој књижевности.

разреšeња, овакав драмски облик доводи до апсурдних ситуација. Једна од таквих јесте и сам назив за ову књижевну врсту: спој трагичког и комичког; ипак, треба бити свестан чињенице како и комедија говори о озбиљним сукобима, баш као што и трагедија прича о оном што се описује трагичним.

Као високи антички жанр, трагедија је на сцену доводи-ла особе високоморалних квалитета, док је обичан свет био актер у комедији. То би значило како трагикомедија спаја та два света, ствара њихову интеракцију и, по свим особинама трагедије и комедије, остаје у домену озбиљног.

Шта чини Јован Рајић? Трагикомедију Емануила Козачинског, као устаљени облик школске драме у Украјини, а под западним утицајем, прерађује овај драмски жанр у трагедију, додајући јој и својство трагичког патоса. Трагикомични облик секуларизације трагичког, што јесте био „облик маниристичког жанра *rag excellence*” (Носке) садржавао је и моралистичке елементе, као и језуитска драма (Т. Остојић), али јој је Козачински додао и онај „комички” део који се огледа у представи народног живота Срба, с тим што је трагичка основа била у опису пропасти српског царства. Поготово је трагикомички спој овакве школске драме видљив у Козачинском другом делу, оном који почиње плачем Србије над сопственом судбином; ту се показује важност доласка просвећеног митрополита Вићентија Јовановића Видака, који васкрсава Србију баш својом намером за њеним образовањем.

Постоји још једна важна разлика међу овим драмским жанровима: трагикомедија Козачинског у себи садржи функционалност везе међу сценама; трагедија Јована Рајића више инсистира на узрочности догађаја. Док је трагикомедија певала националну историју као карактер, трагедија почиње да представља јунака као карактер уз наговештаје визуелизације сцене и уз алузије на трагичку кривицу која недостаје трагикомедији (која само прича причу). И све се то слути у имплицитној поетици трагедије како је Јован Рајић доноси у

предговору, а потом реализује у тексту. Колико је био обазрив према свом негдашњем наставнику Козачинском, види се и у Рајићевим парафразама и алузијама проистеклим из наговештене *Посланице Јеврејима* Светог апостола Павла и Соломоновим *Причама*: о поштовању учитеља и у дрскости да преради Козачинскову трагикомедију.

Говорећи у предговору које је сцене из Козачинског свакако изоставио, Јован Рајић заправо исписује имплицитну поетику трагедије, јер сматра да оне не припадају поетици овог античког жанра². Додао је, међутим – следећи панегиричке сцене Вићентију Видаку код Козачинског – Јован Рајић је написао сцене које би читаоца („отечественика“) подстакле на образовање; још истакнутије, у посвети епископу Петровићу нагласио је како патриота има обавезу да опише и велича своју историју, макар она била и трагична у једном моменту. Отуд се може рећи да Рајићева прерада Козачинсковог текста није била само механичка измена (на пример, скраћивање текста, исправљање нетачности, пребацавање неких делова у друге чинове). Рајићева адаптација била је суштински жанровске природе, што се види већ из наслова: код Козачинског – трагедокомедија, код Рајића – трагедија. И то трагедија – „по стариному обрасцу“, тј. да не буде „смешана“ с елементима комичког³.

² Драма Емануила Козачинског – како наводи Рајић у предговору – имала је и „дејствија“ о митару и фарисеју и о богатом Лазару, али их је наш писац изоставио. Уместо њих ставио је стихове који својим значењем могу да подстакну Србе за науком, а то је, свакако, историја свог рода. И у својој *Историји* (стр. 20) каже, следећи Цицерона, да је историја „учитељица благодарија и премудрости“, па би се већ по овим заједничким одликама *Историје* и трагедије могло претпоставити да се Козачинскова трагикомедија претворила у историјску драму (Драгана Грбић), мада бих била склонија да тај жанр Рајићев назovem, како је и аутор рекао у наслову – трагедијом. Било би занимљиво једном систематски истражити однос овог Рајићевог драмског дела са *Смртии Уроша Пећко* Стефана Живковића (1840), који уместо термина трагедије каже – „ужасно-жалосна игра“.

³ Такве ће трагедије, после Јована Рајића, до 1814, граничне истраживачке године у овој књижи, објавити преводилац Антоније Јосифовић (превео је драмски текст *Сирелици*, аутора Јозефа Маријуса Бабоа, Будим 1804); Јован Михаиловић објавио је петочину трагедију (назива је „жалосна игра“) *Марија Менциков или жртва славољубија* (Будим 1809).

Још је нешто веома важно у вези с Рајићевим разумевањем поетике трагедије. Тај појам изједначава са „печалном повешћу”. Постоје различита тумачења у вези с Рајићевим изразом „повест” у овом наслову његовог дела. Рекла бих друкчије: појам повести разумео је као причање догађаја,⁴ што се никако не би смело изједначавати с појмом израза епика; била би то „драматизована хроника” (Ерчић). Уосталом, нешто касније настала трагедија Стефана Стефановића (*Смрт Уроша Пећої*, 1825) насловом мења реч *повест* у *игра*, али да је реч о трагедији остаје ознака – „ужасно жалосна”.

Да Јован Рајић није мислио на причање као карактеристику епике вероватно би помогла и његова веома интересантна напомена у предговору о томе како доводи у везу своју историју с овом трагедијом: за њега је то жанр који тематизује националну историју; поготово је то експлицитно присутно у самом тексту трагедије, где је на маргини бележи године каквог историјског догађаја, што би по Властимиру Ерчићу значило следеће: „У драматизованој хроници [...] те врсте појачавају само у њој такозвану драму за читање”, тј. за оне који не би читали његову волуминозну *Историју*. Драмски текст пише као драму за читање, а читаоцу жели, и то просветитељски, корист и забаву. Како сценско извођење код Срба у то време није било развијено, ова идеја је била потпуно уобичајена, а њу је још 1787. изрекао и Емануил Јанковић у свом предговору комедије *Трјовци*. А да је трагедија Јована Рајића, баш као и Јанковићеви преводи комедија заправо текст за читање а не за сценско приказивање – сведочи и бележење појединих песничких записа из тог дела, а у рукописним песмарицама грађанске поезије.

Обојици, учитељу и ученику, драмски текст представљао је средство да се говори „о вредностима и значењу образовања” (Ј. Христић). Смисао свих догађаја Јован Ра-

⁴ То је термин који се употребљавао и за роман у просветитељству.

јић сажима у „епилогу”, о томе колико је незнање онај Венцловићев ђаво који обитава у дому без књига, тј. код необразованих. Ту Јован Рајић наступа потпуно просветитељски: Србија позива своју децу на образовање, јер: „Доколе ви храмљете во мраце ходјаште / Прилепит сја к наукам отњуд не хотјаште”. Човек без образовања (науке) налик је птици без крила, он је глупак који се растаче као восак. Попут Доситеја који говори како једино образован човек постаје бољи, јер уме да разликује добро од зла, тако и Јован Рајић завршава свој епилог: „В злохудожну бо душу премудрост не внидет / И дар ученија к њеј свише не придет. / Сија двоја спрегнит науки и н[а]рави / Тим образом жизн ваша исполнит се слави”. Типично просветитељски!

ЛИТЕРАТУРА

Грбић, Драгана, *Алеџорије ученој љустинољубишеља*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2010.

Ерчић, Властимир, *Историјска драма у Срба од 1736. до 1860*, Институт за књижевност и уметност, Београд 1974.

Ерчић, Властимир, „Предговор”, у: Ерчић, В. (прир.), *Почеци српске драме*, Нолит, Београд 1987, 5–29.

Марић, Сретен, „Трагедија и појам трагичног”, у: С. Марић, *Опелеги I. О књижевности* (прир. М. Ненин), Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 1998, 732, 738.

Остојић, Тихомир, *Српска књижевност од велике сеобе до Доситејева Обрадовића*, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци 1905.

Томандл, Миховил, *Српско љозориште у Војводини I (1736–1868)*, Матица српска, Нови Сад 1953.

Носке, Gustav, René, *Manirizam u književnosti*, CEKADE, Zagreb 1984.

Hristić, Jovan, „О *Traedokomediji* Kozačinskog”. у: J. Hristić, *U traganju za pozorištem*, Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin”, Zrenjanin 2002, 131–143.

Kanzog, Dorothea (Hg.), *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, Bd. 4, De Gruyter, Berlin 2020.

ПАСТИРСКА ИГРА

Аврам Мразовић (прев.), *Пастирска игра со стихами у једном дејствију* Х. Ф. Гелерта, Будим, 1803.

[мото за цело дело]:

СТИХОТВОРАЦ

Пријатном науком срце украшава,
Суровство же и ненавист и гнев укроштава.

Предисловије

Стихотворство, једина од слободних или, иначе рећи, благообразујућих наук[а] изрјаднејша кол љолезна јест, оћуд видити се може да срца човеческа својом пријатностију к њому приволећи силна је, ко чему иначе ни ошћироћом, ни казнима, ни оружјем честио принудити се не моћу. Читамо у древностиех да је Орфеј љућејше тићре и лавове ћеснима својима укроћило; Амфион ћри зидању Тивејска града лиром својом велика каменија ћодизао. А чћо ћо значи разве да су они стихоћворним красноречјем својим сурова, зверонаравна и нечувствитићелна срца к боћоћознанију, човечољубију и друћим добродетелам обраћили. Ову изрјадну науку ја јошћи од младости моје ћако сам возљубио, да и данас највеће увеселеније у чћенију стихоћворних сочићенији находим. Мећу ћрочими овоћа рода сочићенијама, које ове зиме чћићао јесам, дошла ми је у руке извесна пастирска игра у вћорој чћсти сочићнији Христичјана Фирхћеоћи Гелерта, славноћ немецкоћ писатеља находјашћијаја сја, и како сам ју ћрочићао, ћало ми на ум не би ли ја ћу на срћски језик ћим истћим начином ћревести моћао. Ово дело ћај истћи дан ћредузео сам и у неколико дана совршио. Истћина да ја ћодлинику од речи до речи нисам се сообразовао, но ћо није

ни моуће. Сваки језик има своја својства, њо којима водити се морао сам, ничио мење смис[а]л јеја тично сам задржао. Овај мали, и у мноих очима не мноо знаменујушти, ируд из два намеренија дао сам ичатишти: ирво, да би соотечественици моји чинијем тооо увесељавали се; друо, да би младићи наши, којих велико число у всех иочти високих унарских училиштиах находи се, нарочно они који к науки овој склоности имају мени иодражали и иодобна сочињенија на нашем језику издавати иоирудили се. Тврдо уиоваја да ова намеренија моја осујетишти сја не будуи.

*
* *
*

Жанр који није постао популаран у српској књижевности, пастирска игра¹ – која је по Аугусту Шлегелу налик басни у својој поуци о „паметном владању“², била је она књижевна врста која је из, наизглед, необичног разлога привукла педагога и писца Аврама Мразовића (1756–1826). Његово интересовање, пре свега за антику, видљиво је и знаменитим уџбеником реторике, али и преводом Овидија. Иако пастирска игра коју је 1803. године превео „на српски“, како стоји на насловној страни књиге, није из антике, већ из немачког осамнаестог столећа – из времена, дакле, немачког рококоа – преводиоца је изгледа опчинила из многих разлога. Један би се свакако могао наћи у чињеници да је пастирска игра (Schäferspiel) настала из сродних књижевних врста, а можда и уз њих, дакле, из античке

¹ Још 1783, оне године кад је објавио свој први рад – *Писмо Хараламију* – Доситеј Обрадовић је показао како добро зна за просветитељску популарност пастирске игре, тј. пасторале. Унутар писма саставио је и десетерачку похвалну песму цару Јозефу II; у њој су опеване девојке грађанке преобучене у сеоску одећу, а атмосфери писац подиже симболично на антички ниво, упоређујући цара с грчким и римским боговима. Gero von Vilpert (*Sachwörterbuch der Literatur* 723–724) је описује као буколичку поезију која је у супротности с конвенционалном релношћу, тј. као облик сентименталистичког бега у готово нестварни, али свакако идеализовани свет. У сваком случају, аркадијска атмосфера била је школа о љубави, али, каткад, и помало еротизована, школа љубави.

² Аугуст Шлегел. „Стара и нова комедија”, у: Светислав Јованов (избор, предговор и редакција), *Теорија драмских жанрова*, Позоришни музеј Војводине, Нови Сад, 2015, 261–274, цитат на стр. 268.

буколике, идиле и, наравно, еклоге³ – жанрова које је Аврам Мразовић добро познавао, будући да је реторички био одлично обучен. Како ју је немачка књижевност пренела из италијанске ренесансе, овај нови жанр просветитељства постаје изразито популаран у језику којим су српски писци одлично владали и из те културе и преводили.

Сведочанство о односу Петраркиних дванаест еклога и пастирске игре коју Аврам Мразовић преводи оставља 1758. године знаменити Јохан Кристоф Штокхаусен (Johann Christoph Stockhausen, *Critischer Entwurf einer auserlesenen Bibliothek für die Liebhaber der Philosophie und schönen Wissenschaften*), мада нешто касније тај веома популаран аутор и уз Кристијана Феликса Вајса највише читан писац, Гелерт (1715–1769), као присталица моралне философије оставља запис о својој дилеми у вези с овом једночинком. Дело се у оригиналу зове „Band”⁴; писац њиме није задовољан, сматра да је комад потребно препрадити, како у наративном делу, тако и у тону (у писму Адолфу Шлегелу, 1756, каже: „Es müsste alles, Ton und Fabel, geändert werden”); највероватније је желео да надогради стварни предмет жанра пастирске игре, који је у основи налазио у *Poesies pastorales* (1688) француског писца Фонтенела (Bernard Le Bovier de Fontenelle, 1657–1757).

Ступајући на немачку сцену око половине XVIII столећа, ова драмска врста најпре је постојала као дијалогска идила и убрзо је створен нови термин за тај облик драмског текста – пастирска игра (уп. Johann Friedrich Löwen, *Geschichte des deutschen Theaters*, 1766); особине су јој добиле ознаке просветитељства: култивисана чежња према простодушности сеоског живота, аркадијски простор у који се сентименталистички великограђанин одмиче у идеализовани, не

³ Све су ове књижевне врсте одражавале оно што ће донети русоизам у XVIII столећу; то је култивисана чежња грађанина према простодушности и природности сеоског живота. У центру јој је најчешће љубав међу пастирима и пастирицама, који се у једном моменту растају и поново састају, а средина у којој се ово одвија јесте идилична природа. Управо тако приказани су пастир и пастирица на слици „Пасторала” аутора имена Francois Voucher.

⁴ Његова једночинка у првом издању, 1744, нема предговор. Тек ће јој 1756. додати предговор, који је најчешће пуко препричавање односа међу ликовима, да би на крају, у једној реченици, напоменуо свој француски узор за ову пастирску игру.

и идеални, свет; можда би стога и било тачно тумачење ове врсте у то доба као „благоразумно-сентименталне и платонске”⁵. Антички лик Галатеје у свему томе представља повезницу међу ликовима, а уистину су сва античка имена само замена за стварне ликове; на пример, Галатејина мајка Дафне представљена је као добра газдарица. У њој је прича заснована на људском животном искуству, тј. на реалности; отуд и има „ублажену озбиљност”⁶. Српски преводилац, међутим, не оставља у предговору никакву назнаку о том да је разумео или да је ликове у овој једночинки тумачио као грађанине који су преодевени у ликове своје пастирске игре, међу којима је најизразитији лик Дафне⁷.

Од свега овог, Аврама Мразовића ипак је привукла једна чињеница која није оставила траг у потрагама за популарношћу ни Гелерта ни овог жанра. У свом предговору он даје предност нечему о чему немачки критичари нису писали. Нашег преводиоца привукла је форма ове једночинке. То је стих. Можда би због те чињенице овај његов предговор могао да се разуме и као похвала „стихотворству”. Не тако уобичајено и не толико често, то је устиковани мали драмски текст. Чињеница верса била је пресудна да се преводилац одлучи за превођење ове

⁵ Перо Слијепчевић, „Поглед на прве наше преводе с немачког и sazревање за класику”, у: П. Слијепчевић, *О њемачкој књижевности и култури III*, „Свјетлост”, Сарајево 1980, 238.

⁶ Исто као у нап. 4.

⁷ Иако се у првом плану Мразовићевог предговора не налази поетика жанра пасторале, ипак се кроз драмски текст који преводи јасно види неколико занимљивих и важних чињеница, што је могло да буде од користи каснијем српским читаоцима или писцима. Гелерт на томе инсистира у свом каснијем предговору. Објашњава, на пример, да је у лику Дафне, Галатејине мајке, представио добру земљорадницу, а у лику њене кћери – стварну сеоску девојку; тиме је направио спој грађанског – видан у другим ликовима – и овог живота на селу који је за њега представљао „пастирски живот поезије”. Сматра се, уосталом, да су се преводиоци пастирских игара водили чињеницом за коју публику преводе: „Они су сматрали да ће поезија серафимске врлине, са по једним *ax!* у сваком ретку, одговорити потреби наших женскиња из бољих кућа, и да ће управо Дафнис и Тиртили, Филинде и Хлоје ту наивну публику уздигнути изнад грубе стварности у царство идеала и васпитати их тим сладуњавим резоновањем о чистој љубави, пријатељству, побожности” (П. Слијепчевић, нав. дело, 238–239). У том смислу одговарало би и Трлајићево *Забављеније јединаџо леиџаџо јуџира* (1793), које је, заправо, стихована прерада Геснерове прозне идиле *Палемон*. Па и млади Лукијан Мушицки има оригиналне своје стиховане покушаје дијалога између Купидона, Тирзеја и Хлоје,

пастирске игре у девет сцена. О томе и саставља свој предговор као облик имплицитне поетике лирике, мада је реч о ведрој реалистичној драмској сцени с ликовима преобученим у античка имена. Стваралаштво у стиху тако је за овог преводиоца једина делатност која је ослобођена свих стега. Она је не само најлепша умна активност. Она је и корисна. А ту корист аутор предговора види у томе што стиховани текст нуди пријатност срцу, док своју снагу управо на тој основи и уобличава. За ово му као потврда служе примери Орфеја, који је песмом кротио сваког ко је љутит, и Амфиона који је песмом подизао и најтеже камење.

Добро познавајући античко наслеђе, Аврам Мразовић упозорава – и то одмах на почетку предговора – како је поезија („стихотворство“) једна од слободних наука, али тој класичној чињеници додаје и просветитељски тон: то лепо („изјадно“) стваралаштво јесте и корисно, будући да срцу даје пријатност; у складу с тим је и Мразовићев мото на почетку књиге, из Хорацијеве песме „Стихотворац“, о том како песник украшавајући срце својим стваралаштвом може одагнати све негативности, какве су суровост, злоба и гнев. Пример за ову своју претпоставку налази управо у моћи Орфејевог пева да савлада дивље животиње, али и Амфиона који је камење за изградњу Тебе успео да подиже захваљујући моћи своје лире.

Разумевање о снази коју лирика и њен стих имају за човека преводилац налази у примерима које наводи, а то су Орфеј и Амфион. Зато сматра како је снага књижевне речи готово неописива, силнија од најтврђе природе и толико снажна у својој лепоти да може потрети свако зло. То је вероватно пресудило да се усуди да преведе Гелертову једночинку, чак и кад није све верно оригиналу донео, али се доследно држећи смисла текста. Занимљиво је да је преводилац осећао немачки јампски дванаестерац будући да га је добро преводио, неки пут као симетрични дванаестерац, али и као четрнаестерац (4+4)+6. У

написане 1801, а које ће Вук Караџић уврстити у своју песмарицу 1814. године. Већ раније сам говорила о том да се одређене поетичке особине преносе из једне у другу епоху, само им се мења функција (уп. мој рад о М. Глишићу, објављен у зборнику радова о овом писцу реалисти); ето, и романтизам ће у српској књижевности неговати овакву идилу и пастирску песму, али с циљем да се не треба заносити аркадијском средином већ пуноћом стварног живота, а на народној основи.

сваком случају држао се необичног система парног римовања какав је и у оригиналу. При том, требало би занемарити имена говорника у једночинки, већ читати стихове, будући да се стихови не римују унутар говора једног лица, већ, на пример, последњи стих једног говорника гласовно се подудара с првим стихом наредног лица. Ово је прилично прецизно, али и тешко препознатљиво кад се погледа начин штампања текста; наликује прози, али се читањем установљава ритам и рима. Та чињеница, уз пријатност радње, била је, тако, на уму преводиоцу да се у предговору упусти у поетичку причу о лирици у стиху, дакле, ипак друкчије но у антици, чији је стих увек био неримован. Аврам Мразовић је то знао. Треба само завирити у његов убеник реторике, па утврдити како је теоријски анализирао поједине тематске секвенце о стиху. Додајући и корист за срце од читања таквих версолешких остварења, Аврам Мразовић је дискретно навестио како се стиховани текст у просветитељству не пише више за одличне познаваоце метрике, већ за новог грађанина који би да ужива у тексту, не размишљајући о броју слогова или гласовном подударању стихованих секвенци.

Сврху свог превода, дакле, и стихотворства налази у уживању њеног читања и у подстицају да се и даље превод де дела у стиху. Слично, отуд, Емануилу Јанковићу који је Голдонијеве *Трговце* превео као драму за читање, и Аврам Мразовић је Гелерта донео у српском језику као књижевни текст за који ниједном не спомиње да је за извођење на сцени. Разлоге за такву одлуку, која искри из предговора, ипак не би требало тражити у чињеници да Срби нису имали позориште. Оно стално, са зградом театра, уистину још нису добили, али је већ у осамнаестом столећу било путујућих позоришних трупа или школских драмских извођења; све је, дакле, било припремљено за појаву Јоакима Вујића и његовог позоришта. Остаје, међутим, ипак веома ретка у својој занимљивости следећа чињеница: Аврама Мразовића није привукла сувремена мода „пасторовања” – и то не само у костимирању на сликама, или у музици, свакако и у литератури – већ стих. Отуд се овај предговор може разумети и као облик имплицитне поетике драмског стиха, али и лирике у стиху уопште.

БИОГРАФИЈА¹

Јефтимије Ивановић [прев. и прир.], *Нови Плутарх или крайкоје описаније славнејши[x] људи свију народа од древнејши[x] времена до данас, по Бланишару и Шилеру, свободно преведен и новими биографијама умножен*, I част, Будим 1809.

Предсловије

Одрешен професорској звања зажелим оно мало одоховеније које у нињешњем состојанију находим, на превод онакова дела обрађени, које би у себи не током истинино и к чињенију пријатно и полезно било. У време таковој желанија мојејо изиђе Нови Плутарх т. Бланишара, дело од мужа многими иними дели прославленој по новејшему вкусу сисано, које ми се зело допадне и од овој часа пошрудим се по на наш јазик превести. Излишње би било доказивати колико је полезно чињеније биографија. Кроче појо шито таковим приобређавамо премнога историческа и н[а]равствена веденија, оставља оно у срцу јуношескому желаније подражавати їди којем од ови[x] примера које смо читали. Ово је желаније као грађоцено семе, које, ако падне на земљу благу, рано се развија и приноси плоде који су на дикy и дрву, и оном који ја подрађује.

У мојем преводу изоставио сам за сад биографије неки[x] лица, као н. пр. Ливија, Виргилија и прочи[x], не зашто би[x] ја њих презирао, или недостојними содружества прочих вмењавао, но зашто шито су оне овди зело крайке и достојинствиу они[x] лица несоразмерне. При концу књије, їди наштујају нова времена, распростирано сам неке биографије, н. пр. Евѣнија, Лаудона, Вошера, Јосифа II

¹ Из овог поглавља изоставља се дугачак предговор Захарије Орфелина његовом делу о животу и делатностима Петра Великог. Иако занимљив с многих страна, тај текст нема особине имплицитне поетике која би се очекивала од аутора који пише биографију.

и Бонайартије, по Шилеру, знајући да ће многи, овим крајним Блишаревим описанијем незадовољни, желићи о овим људма што проситраније разумети. Силној Стефана Душана сисао сам по і. Рајићу. Жао ми је zelo што нисам био у состијанију и образе ови[x] описани[x] људи на подобје француској и немецкој Плутарха издаћи; но, кој' зна, пошто би онда ова моја књија била, појоћу лако и о појом уверићи, да би она навек ненайчашана остала.

Овом пориликом блаодарим искрено свим оним чесним лицама који су из усрдија к народњем просветитијенију рачиљельно поитрудили собранијем поренумеранпоов изданије ове књије ускорићи.

Појора часиј содржаватић ће следујујући[x] лица: 1. Солона; 2. Езоја; 3. Анакреонтија; 4. Леонида 5. Тукидида; 6. Кимона; 7. Диотена; 8. Фокиона; 9. Пира; 10. Помпеја, 11. Марија, 12. Каттона; 13. Плинија; 14. Сенеке; 15. Трајана; 16. Тацитија; 17. Јулијана; 18. Теодосија Великој; 19. Атили; 20. Алфреда; 21. Ојона Великој; 22. Свјатпојој Стефана; 23. Гојфрида Булона; 24. Стефана Немање; 25. Свјатпојој Саве; 26. Бертолда Шварца; 27. Тамерлана; 28. Жишке; 29. Гуштенберја; 30. Георпија Каситрије; 31. Јоане Арске; 32. Маомеда II; 33. Кардинала Ксимена; 34. Маритина Лушера; 35. Ла Касе; 36. Зринија; 37. Сикстија V; 38. Филија II; 39. Јелисаветије; 40. Силија; 41. Галилеја; 42. Кейлера; 43. Густава Адолфа; 44. Ауренцеба; 45. Ниноне; 46. Јоана Собјеској; 47. Фенелона; 48. Линеа; 49. Хадика; 50. Марије Терезије; 51. Пија VI; 52. Коака; 53. Јекатерине II; 54. Суварова; 55. Васинитона; 56. Јоана Рајића; 57. Дија; 58. Фокса; 59. Бертија; 60. Масене; 61. Нелзона; 62. Миратија; 63. Боарноа.

Ова часиј, која порећу и четврпоу немецку у себи содржава, даће се за 2 фор. 30 кр., у кожи за 3 фор. Који пошље новце од 10 поренумерантија, добитић ће један ексемлар на дар.

*
* *
*

Јован Миоковић, Житије Езојово с поридапоком неколиких баснеј из повода і. Серпија Волчкова. Преведено с росијскојо на славеносрпски јазик, Будим 1814.

ПРЕДСЛОВИЈЕ

Многе ствари овој свети нас преваре чрез очи наше и ми себе деци подобне покажемо, ибо очима и вољи доустиимо власти над разумом. Не расудивши, по виду соизволиши није довољно. Особу мужеску или женску, цвети, к делу принадежећа, и вооштите све неискушене вешти, најпре искустиши и добро познаши, поштом о њима говоритиши и шитоод право кључитиши можемо. Нису сви леи разумни или разумне, ни сви ружни – неразумни и невеже, како јод и цвеће пољско, од кој много има по виду примамчива, но кад ја омиришимо, пошрв познамо да није за мирисање. Равно и красноцветни вид одела може од такове материје бити, да нам весма слабу послују учини: ево нам цели и довољни пример к поме подаје житије мудрој баснотворца фријјској Езои, којега телесни вид инусејши јест, но разум и добродетель краснејша; ибо и до данас подами њеова разума земнородни наслаждавају се.

Моје намереније било јест само житије Езоино превести, које пошполно открива и показује телесни вид и ошпирошу ума, с благороднима поспујуци. Но, понеже најдем неке баснице које јеште на српском наречју нејмамо. Запо пошрудих се с такозима моју књишку (која друјојачије од самој житија не би била на три табака пона) увеличитиши и сваке ове баснице настављеније, по возможности мојеј, с помоштитију подлиника, исследоватиши, која шрудолоубивој и внимателној јуности полезна бити моју: познавши злосрадне поде лейовидних страсиши, сујеславија, јордосиши, љубодејанија, користолоубивој блаодејанији, поразностиши, нейрисијојној еланија, саможивства и прочаја.

При шом, благоразумни читателји и читателнице, ово моје поро делце, које без пошрешенија бити не може, из две порчине: поро, шито довољно порилике имао несам науку искуститиши; виоро, шито је поро дело, које да је шрудно сваки искусивши зна. Примитије љубезно и ползу почрајатије, а пошрешенија исправљајте, ибо свака књија на служ[б]и оном који ју разумно пошпребљава, као и шрудолоубивој поче цвеће које она искушава и ползу поима од њега.

Преводчик

*
* *
*

Стара књижевна врста, коју је српска средњовековна литература именовала житијем, била је омиљена лектира и у XVIII столећу. Иако, међутим, средњовековно житије (*vita*) никако није истоветно појму новије биографије², ипак је та стара литерарна врста своју популарност у том грађанском веку стицала и описом живота једног од најпопуларнијих писаца из времена антике. Тешко да се може уопште рећи је ли постојала нека од европских литература која није на свом језику имала биографију тог писца. Био је то Езоп. На тадашњем књижевном језику српске књижевности било је много рукописа који су, највероватније, преписивањем чували популарност те биографије; многи од тих рукописа чувају се по европским библиотекама³.

Наш Доситеј, још младић у својим хоповским годинама (1758–1760), пронашао је у манастирској библиотеци – у коју су од калуђера ваљда једино он и монах Василије долазили – пронашао и у потпуности прочитао „Зборник” Спиридона Јовановића; у њему се, уз тридесет шест Езопових басана, налази и „Житије по природе остроумног Есопа”, највероватније према неком од руских извора⁴.

Езопова популарност, највероватније због морала који се истиче у баснама, настављена је кроз српски осамнаести век. За разлику, међутим, од Доситеја, који се у својој наклоности према Езопу односио према грчким изворима – које је изучио у Смирни – касније и према западноевропској литератури, Јован Миоковић (1775–1831)⁵ се окренуо руским изворима. Биографију Езопову превео је, тако, с руског. Извор му је била књига Сергеја Волчкова (1707–1773), највероватније, неко од издања из 1783. или 1791. године, мада је на руском већ 1747. изашао руски превод француске књиге Езопових басана аутора

² Житије излаже суштину и непроменљивост особе, а биографија приказује развој неке личности.

³ Имала сам прилику да прегледам два рукописа Езопове биографије који се чувају у Сечењијевој библиотеци у Будимпешти.

⁴ Уп. Тихомир Остојић, *Доситијеј у Хојову*, стр. 365.

⁵ Уп. S. Vojinović, „Миоковић, Јован”, *Leksikon pisaca Jugoslavije IV: M–NJ*, Matica srpska, Novi Sad, 1997, 495.

Рожера Летранжа. Српски преводилац више је био заинтересован за Езопову биографију, онакву каква је изашла на руском; сматрао је, међутим, да је књига тако мала, с малим бројем страна, па је додао и 50 басана, опет према руском издању⁶.

За поетику жанра биографије ипак је занимљив оригинални предговор преводиоца. Почетна реченица показује утицај Доситејев о томе да баш и није све тако како „наше очи“ виде⁷, већ да све ваља и разумом растумачити. Јовану Миоковићу се ипак чини како разум није довољан да би нешто било лепо. Та мала естетичка елаборација, метафором о мирису и лепоти цвета, увод је у значење које показује како физички изглед није битан у односу на лепоту разума, већ да биографија „открива и показује телесни вид и остроту ума”. Тих је година и Лазар Бојић, аутор прве књижице о српском просветитељству – *Памјатник* – такође размишљао о користи која се налази у читању биографије какве славне особе; наводи да су „просвећени Греци и Римљани”, осим клесања статуа, писали и биографије важних особа: „просвештене своје под титлом *седам мудрецев Греције* потомству предаду”.

Завршна реченица овог предговора право је просветитељско раширено поређење у којем се корист од књиге и читања доводи у везу с марљивом пчелом која из распростањеног цветног поља изабира најбоље за свој мед⁸. Уколико се, уз то, чита и о животу какве важне личности из историје, таква књига може постати узор за сопствени живот. Биографија је, тако, имала своју моралну, дакле, лепу сврху.

Колико је овакво разумевање поетике биографије већ било инаугурисано у српску читалачку свест, показује и пре-

⁶ Ове су басне веома занимљиве по својој структури, јер наликују жанру доситејевске басне; неке од њих, наиме, имају текст басне и поширу причу-наравоученије, неке чак и „примечаније” (уп. басну „Орел и раковина”).

⁷ Уп. чувени Доситејев разговор о дуги с једном бабом.

⁸ Преводилац је читавој овој књизи ставио мото који такође говори о доброј пчели која знањем производи мед, чак и горчину претвара у слаткоћу:

„И из горког цветка

Пчела трудољубна

Исисава мед;

Аште и као јед;

Она је способна

Начинит’ га слатка”.

вод професора Карловачке гимназије Јефтимија Ивановића (1773–1849)⁹ књиге *Нови Плућарх*, због које је и добио надимак „Плућарх”. Антички писац, аутор упоредних животописа¹⁰, Плућарх (око 46–119. г. н. е.) је „највећи утицај“¹¹ имао у осамнаестом веку; „као понорница поново се појављује испод коре времена, као писац кога читају, проучавају и њиме се надахњују не само теоријски него и практички људи“¹².

Да српска читалачка свест није заостајала за сувременом јој европском показује и присуство овог писца у нашем просветитељском добу. Вероватно је, на пример, Доситеј имао у својој библиотеци неко од Плућархових дела, јер из њега цитира на грчком, на пример, у својим наравоученијима уз басне „Курјак, баба и дете”, „Два пса” и „Папагал и мачка”; а у писму Арсенију Георгојевићу, 1786. из Беча, изражава жељу да се, међу осталима, на српски преведе и Плућарх, чак ту и препричава поједине дијалоге из упоредних животописа Плућархових. У писму Јефтимију Ивановићу, 1810, захваљује што је превео управо ово дело које је важно и за просветитељски жанр биографије: „[...] Примео сам Ваш пријатељски дар, скоро преведеног *Новој Плућарха*, и прочитао са задовољством. Овде сте се Ви показали као мила мати која се преклања чаду свом, како ће га лакше и лепше задојити. Нисте се страноречијама величавали: искали сте само да сте јасно и лако вразумитељан

⁹ У време издавања првог тома превода Плућарха био је земунски презвитер. О његовом животу и раду уп. Р. Г., „Ивановић Јефтимије”, у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка II књига: И–М*. Библиографски завод ДД, Загреб 1924, 8; Ј. Šaulić, „Ivanović, Jeftimije”, *Leksikon pisaca Jugoslavije II: Đ–J*, Matica srpska, Novi Sad, 1979, 488.

¹⁰ У Плућарха не постоји појам биографије, јер се та реч у грчком језику јавља од VI столећа нове ере, већ је реч о „паровима паралелних животописа”; уп. Ксенија Марицки Гађански, „Поговор: Плућарх данас”, у: Плућарх, *Славни ликови античке II* (прев. М. Н. Ђурић), Матица српска, Нови Сад³, 1990, 372, 375.

¹¹ Милош Н. Ђурић, „О Плућарху као Беоћанину, грађанину и писцу”, у: Плућарх, *Славни ликови античке I*, Матица српска, Нови Сад, 1990, 54.

¹² Исто. Екерман је радо читао немачки превод *Новој Плућарха*, а овај стари писац био је омиљена лектура и Гетеу (уп. Johan Peter Ekerman, *Razgovori sa Geteom u poslednjim godinama njegova života* (prev. S. Vinaver – V. Stojić), Dereta, Beograd, 2006, 137, 173, 355. Као потврду образованости у српском реализму у лику сеоског учитеља Максe, Милорад Шапчанин ставља у руке читаоцу управо – Плућарха (уп. Мита Костић, *Досијеј Обрадовић у историјској њерсејкџији XVIII и XIX века*, Српска академија наука, Београд, 1952, 282).

Вашим читаоцем и у том сте заслужили оно Хорацијево изреченије – *Omne tulit punctum [...]*¹³.

Плутарха, али и Ивановићев превод *Нової Плуїарха*, спомиње и Јован Дошеновић; у разматрањима о теорији поезије наводи појам „китаре”, према Плутарху, док у предговору својој *Численици* за српски превод и прераду Бланшаровог дела, попут Доситеја, хвали Јефтимија Ивановића: „Пришествијем зле мојим нашао сам *Нової Плуїарха* на српски – то јест описаније славнејши[х] људи – и моје срце преводитељу његовом многолествије жели”.

Веома је занимљив, али, чини се, и важан податак о том како је и Вук Караџић читао Плутарха. Он је, наиме, забавник *Даница* за 1829. годину отворио чланком који има индикативан наслов – „Као српски Плутарх или житија знатни[х] Србаља у Србији нашега времена”, а објашњење о Плутарховом – што значи и сопственом – поступку даје у првом пасусу:

„Житија поједини[х] људи врло су скопчана с историјом народа њи[х]ова, јер се у њима назначују многе ситнице, које се у историју не могу пометати, а опет јој велику светлост дају. Ја сам у првome мом забавнику (за годину 1826) са житијем [Х]ајдук Вељка Петровића почео издавати житија знатни[х] Србаља у Србији нашега времена; ево сад продужујем тај посао”.

Први део ове књиге – замишљен у више томова – имао је изузетно велики број претплатника; 1298 укупно купљених књига, од чега су неке особе куповале и по више примерака. Међу њима су биле и жене, укупно их је наведено петнаест, међу њима и Арађанка Алка Текелија („генералица од Путник”, чији се портрет налази у сталној поставци у Галерији Матице српске), као и Будимљанка Екатерина Витковићева; госпођице и госпође из Винковаца, Земунa, Сремских Карловаца, Ковиља, Старе Кањиже, Новог Сада, Сегедина и Сентандреје такође су се претплатиле на ову књигу. Читаољки Српкиња није, дакле, било толико мало колико се претпостављало да жене у нашој култури нису биле образо-

¹³ „Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci” – Све је гласове однео онај који је помешао корисно с пријатним.

ване (укупно су, тако, купиле шеснаест примерака ове књиге, мада се може претпоставити да их је више читало и у оним домовима за које су као пренумеранти наведени мушкарци).

Преводилац је у предговору навео и план за наредне томо-ве свог превода. Друга књига *Нової Плуїарха* изашла је 1834. у Крагујевцу (од педесет биографија страних великана, Јефтимије Ивановић написао је и у ту књигу уврстио и опис живота Стефана Немање и Светог Саве); трећи том штампао је 1840. у Новом Саду (тридесет пет биографија, са списком великог броја пренумераната); четврти том – 1841. у Новом Саду (тридесет осам биографија, међу њима и Карађорђева; такође с великим бројем претплатника). То су чињенице о популарности ове књиге.

Предговор, међутим, оригиналан српски, показује и неке културолошке особине српске просветитељске културе, али садржи и имплицитну поетику жанра биографије. Већ уводна реченица Ивановићевог предговора – исписаног курзивом, уобичајеним типом слова за предговоре у XVIII столећу – говори о појму слободног времена, које, као што и у предговору *Трїовцима* истиче Емануил Јанковић, не треба провести у доколици, већ га корисно искористити. Јефтимије Ивановић је за корисност свог слободног времена, ослобођен професорских обавеза, искористио за превод дела које ће бити и, како хорацијевски истиче, корисно и забавно. Биографија је, по њему, жанр који се чита зато да би човек подражавао велике умове. Из те плутарховске идеје („да се створи целовита слика неке личности управо у циљу моралног васпитања”)¹⁴ лако је учитати просветитељску филантропију, која искри и у појму „сачовековати”, који је највероватније први увео управо – Плутарх¹⁵. Овакве идеје налазе се и у завршним реченицама Плутархове биографије, коју је Јефтимије Ивановић унео у први том *Нової Плуїарха*: „Плутарх је писао своја дела више свог увеселенија ради, да би могао своје мненије исказати, добродетељне похвалити, порочне посрамити, неже ли да би своје остроумије показао.

¹⁴ М. Н. Ђурић, нав. рад, 45.

¹⁵ М. Н. Ђурић, нав. рад, 38.

Својим повествованијем пријатно забавља читатеља, као да се с њим разговара. Његова сочињенија су преко мере љупка, ово ради множества, ово ради различности веденија. Каткад залази мало, и бива непорјадчан, но и то све премудро и поучително, да се и не може приметити да тому онди право место није бити. [...] Простом но художественом повестију уме људе по њи[х]ови дели и говору тако описатио, да нам се чини као да дела они[х] витезова о којима повествује очима гледамо”. Јефтимије Ивановић, потпуно просветитељски, у своје разумевање поетике биографије уводи појам пријатности који се добија уметничким обликовањем нечијег живота; из пријатности, наиме, једноставије ће се код читаоца примити морална страна таквог живота. Користећи, уобичајено за просветитељску поетику, поређење, налази га у чињеници да плод доноси само оно семе које падне на плодну земљу, тј. да само онај ко је спреман да има користи за свој морал, треба да чита ове биографије.

Занимљиво је да на насловној страни и у другој реченици свог предговора спомиње писца чије дело преводи, али не каже с ког језика. Реч је о Пјеру Бланшару (Pierre Blanchard, 1772–1856), француском аутору који је много превођен на немачки језик. Тако је 1806. године, бар како се наводи на насловној страни, имало за основ следеће француско дело: *Plutarque de la Jeunesse, ou Abrégé des Vies de grands Hommes, par P. Blanchard* (Paris, 1803)¹⁶. Изгледа да се наш преводилац користио неким од немачких превода *Новой Плућарха*¹⁷. Један од тих томова изашао је 1815. у Пешти, рађен према француском издању из 1803. године¹⁸.

¹⁶ Фридрих Крафт је на немачком, у шест томова, издао *Новой Плућарха*; дело је изашло 1815. у Пешти. Да ли постоји и неко раније издање, које би такође могло бити узор српском преводиоцу, засад није познато, али је занимљиво да се у барокизованом наслову не помиње име француског аутора Бланшара (*Neuer Plutarch oder Kurze Lebensbeschreibungen der berühmtesten Männer und Frauen aller Nationen von den ältesten bis auf unsere Zeiten*).

¹⁷ Засад се не може поуздано одговорити на питање о том откуд Јефтимију Ивановићу име Шилера на насловној страници српског превода. Књига на немачком, којом се вероватно служио, у наслову свом наводи да је уређена „по Бланшару”.

¹⁸ Бланшарово име спомиње Јефтимије Ивановић у другом тому, а потом га, као и немачки преводи, у каснијим издањима у потпуности изоставља.

Друго име које се спомиње у наслову јесте чувени немачки писац Фридрих Шилер (Friedrich Schiller, 1759–1805). Да ли то значи како је овај немачки драмски писац такође, према узору Плутарховог дела, писао „новог Плутарха”? Иако нисам успела да ово одгонетнем, ипак је веома занимљиво да у својој драми *Разбојници* (1781) спомиње „свог Плутарха”, незнано да ли се тај исказ односи на власништво: „Mir ekelt vor diesem Tintenklecksenden Sekulum, wenn ich in meinem Plutarch lese von großen Menschen” (Кад читам у свом Плутарху о великим људима, згади ми се на овај шкрабачки век)¹⁹. Те речи изговара један од јунака, Карло Мор, управо удубљен у неко издање Плутарха. Оне рефлектују потрагу младе генерације за онаком просветитељском књижевношћу која поседује сигурну норму и јасан став. У тој реченици крије се исказ о том да разум не мора увек да буде водећа норма, већ у људима треба тражити и осећања. Зато се Шилеров јунак управо позива на Плутарха и његове *Животописе*. Још нешто, међутим, искри из речи чувеног Мора: успешно оријентисање Плутарха на читљивост сопственог дела, које не треба да буде актуелно искључиво у Риму. Тај имплицитни дидактички став вероватно је привукао просветитеље да под метафоричким насловом „Нови Плутарх” пишу биографије важних особа из националне прошлости свог народа. То чини и српски преводилац Јефтимије Ивановић, који у своју књигу уноси и биографије српских умова, на пример, Јована Рајића, управо као паралеле страним писцима, владарима и сл.

¹⁹ Уп. Johan Fridrih Šiler, *Razbojnici* (prev. V. Živojinović), BMG, Beograd 1999, 21.

ПОЕТИКА ПРЕВОДА

Полицај њо изложенију ĩ. Соненфелса српским језиком даровани, Будим, 1813.

Љубезни читатељу!

Читајући ја виšekрат књигу *Политическо сочињеније* господина советника Соненфелса, бившега иногда при вијенском универзитету професора мојега, чему мени не толико само љубопитство, колико исто сопствено званије и шестолетна служба капетанства у слободној краљевској вароши Темишвару, гди мени прављеније полицаја чрез то време сасвим воверило се, повод и прилику подало, почнем најпре за моју дужносну потребу различна примечанија творити и записивати, а после дојдем на такову мис[а]л, да би добро било овако полезну књигу на српском језику имати.

Дакле, уколико ми време и предречена служба моја допусти, седнем исту књигу списати, а при тому једнак промотрим да би то излишно и за мене весма трудно било баш целу Соненфелсову књигу од слова до слова преводити. Зато предузнем све главне маатерије по реду и почнем накратко само језгро најпре извучити, а када све по желанију готово пред собом видим, онда за не оптеретити ум читатеља с пространим описанијем, све предмете, колико је можно било, најкраће совокупим и на своје параграфе расположим, знајући то, да ћеј се у српском народу довољно искусни[х] мужава најћи који ћеду својим временем ову науку већим прилежанијем и трудом до самога совршенства распространити моћи.

Колико се, пак, тиче овде стила, или начина писања, судио сам да је најбоље онако писати кано што се људи обично

разговарају и да не ваља трпати онакове речи које ни сам ни други не разумева; међутим, за саме учене људе што таково писати, премда они и просту беседу добро разумевају, но Фенелона, *Телемаха*, Монтескија, Волтера и такођер Соненфелса читати могу, находио сам одвећ излишно бити, за то да би се и невежа и простак читањем забављао и уколико може себе ползовати прилику получио – то је управ што је искрено желио списатељ ове књиге.

У Темишвару, 15. августа 1810.

Симеон Петровић,
Сенатор темишварски
и обојих прав[а] заклети адвокат

*
* * *

Комуникација са странцима у српској култури осамнаестог стогодишња одвијала се и кроз преводе. Они такође морају да припадају расправи о поетици одређене књижевности, што значи да су од великог значаја и за просветитељску уметност речи. О преводима мање расправља Доситеј Обрадовић, мада преводи и прерађује одређена дела из разних литература. Јован Дошеновић, међутим, у предговору својој *Численици* износи готово категоричан став о том како на српски треба што више преводити, јер се на тај начин стичу нова знања; за то наводи пример превода *Нової Плуїарха* (1809). Преводи, дакле, само показују отвореност српске културе која прихватањем идеја кроз дела страних аутора шири своје литерарне видике. Не гетоизује се већ се, напротив, обогаћује. Прихвата, отуд, просветитељски став о том како је погубна предрасуда аутоматски одбацити оно што је друкчије и оно што је још непознато; да се одбацује, речима Јована Дошеновића, „с оном кобном предрасудном узречицом што се даномице код Срба чује – што ће то мени?” (*Численица*, предговор, стр. VIII–IX).

Сенатор у слободном краљевском граду Темишвару, задужен за капетанску службу, тј. полицију, Симеон Петро-

вић се образовао на бечком универзитету; између осталих, слушао је и предавања чувеног правника Јозефа Зоненфелса (Josef von Sonnenfels, 1732–1817). Ту се задојио просветитељским идејама, пре свега јозефинистичког типа, биће најпре на предавањима овог утицајног професора политичких наука. Јозеф Зоненфелс је у својим књигама говорио о неопходности цензуре која би своју главну улогу одиграла у успостављању равнотеже међу слободом и обавезом. Најпре је 1765. издао *Sätze aus der Polizei*, која има свој кратки предговор (на пет страница) и потом на једној страници један општи, који је сав извод из дела Жан-Жак Русоа. Потом је у периоду 1769–1776. објавио тротомник *Grundsätze der Polizei. Handlung und Finanz – zu dem Leitfaden des politischen Studium*. Иако је заговарао контролисану границу цензуре, ипак је, у комедијанту случају, и сам скоро постао њена жртва и то поводом једне своје брошуре о театарском животу¹.

Читава књига коју темишварски правник преводи писана је у духу просветитељства. Ево неколико примера: 1. У параграфу 2 Зоненфелс каже: „Разум је наставник и показатељ пута чрез блажено јестество роду човеческому на тај конац опредељени, да по увештанијам’ његовим смотрено ступајући лако дознати можемо што је добро, што ли је зло”; 2. у параграфу 3: „Али природни разум човечески, ако се не буде јоште из детињства добрим воспитанијем поткрепљавао и с полезни наукама просвештавао, неће моћи сâм по себи сву цену и важност добра или зла баш као на теразије измерити, нити при случају у невољи пристојна средства изобрести, а камоли таква по сопствену ползу дејствително обратити”. Затим, у књизи се спомињу Фенелон, Монтескје и Волтер, чије су идеје биле изразито утицајне управо у критичком просветитељству.

Размишљајући да и сâм напише сличну књигу за правила понашања темишварског грађанства, увидео је како је то

¹ Уп. Franz Hadamowsky, „Ein Jahrhundert Literatur- und Theaterzensur in Österreich”, u: H. Zeman (Hg.), *Die österreichische Literatur*; Akademische Druck. u. Verlagsanstalt, Graz 1979, 290.

излишно, будући да је Зоненфелсова књига општег карактера и може да важи за сваку нацију. А како би била пријемчива српском читалачком духу, из оригинала није увек дословно преводио, већ је понешто скраћивао или узимао идеје за своје новостворене реченице – друкчије од оригиналног текста – које је стварао једноставнијим језиком, а да при том остане само језгро књиге сачувано. Чак је и сам распоредио Зоненфелсову грађу.

Ето необичне поетике превода. Необичне, наравно, само према данашњим мерилима, будући да је то био уобичајен поступак у XVIII столећу (в. и код Доситеја). Писан разговорним језиком, што је такође домен просветитељске поетике превода – а не користити зауман стране речи неразумљиве новом читаоцу – преводилац се трудио да књига буде што забавнија, али од користи за оног који је прочита и почне да размишља о исправности правила новог грађанског понашања. Очигледно је сматрао своје могућне читаоце „невежама” у читању озбиљних књига, мада никако простацима који ништа не разумеју.

*
* *
*

Прикљученија Телемака, сина Улисева. Фенелоном, архиепископом кембријским сјисана. С францускога преведена Стефаном Живковићем, Беч 1814.

Народу српском посвећена

У Краљеву [Крајови!] нађем случајно једно париско издање *Телемакови[x] њриклљученија*. И купим. Путујући ја онда туда понесем тога *Телемака* са собом, којега читајући проводио сам кадшто време по војсци и по логори у малој Валахији, околo Дунава у Србији и у Крајини. Један од моји[x] совојника упита ме шта толико читам у тој књизи и да и њему што из ње кажем, на које му ја одговорим: „Узми

перо и [х]артије и пиши што ћу ти казивати”. Почнемо и преведемо неколико листи, које се не само њему него и другима, који су то слушали, тако допадне и оследи, да ме сви замоле да им јошт кажем и да ми неће бити просто ако целу књигу на српски не преведем. [Х]ајде, помислим, кад се вама допада, ваља да ће и другима. И тако тим поводом мало-помало целу ову књигу преведем.

После четири године дана, кад се наша судба реши или, боље да речем, кад пропаднемо и мене доведе шастике у Беч, ја дадем печатати тај исти превод, којег, ево, сада доброхотним читатељем соопштавам. Ја ћу бити весма срећан ако сам ово бесмртно дело Фенелово – мудрост и науку коју он чрез старца Ментора или богињу Минерву младом Телемаку предаје – добро српски превео, да ме читатељи могу разумети. Уверен сам да сваки који ову књигу прилежно и охотно ушчита, да може постати добар и добродетељан и да ће у њему жеља и вкус к лепим наукама и к благим дел’ма возбудити. А ово је за наше Србље весма потребно.

Славни архиепископ Фенелон списао је ову књигу за воспитаније наследника францускога престола. И, показавши свету у њој совршенство владатеља, оставио је за собом бесмртно име. Платон, Сократов ученик и мудрољубац атински, прославио се такођер својим сочиненијем о републици, то јест народоопштеству, гди или сав народ или само неколико старешина држе врховну власт у рукама. Платонова је мисао о том преблагородна, али трудно опстаје међу људ’ма, јербо у таквим народоопштествама, за које он правила полаже, колико је год господара бивало, толико је и страсти, које су једна другу трле. Из историје всемирне можемо видети шта су народи много пута трпители морали, особито кад су над собом имали зле и неправедне старешине.

Што Србљи немају и нису до данас имали овакови[х] и овим подобни[х] књига на свом језику и што су не само у наукама него и у многим другим вешт’ма – којима се други народи одавна одликују, славе и диче – од њи[х] далеко натраг, и у заборавау остали, томе се није чудити. Но, ко је много из-

дангубио, мора се много трудити да то опет надокнади и не остаје свагда последњи који најпосле започиње.

Они учени Србљи који настојавају да све што се пише да се пише језиком српским, којим се говори, имају право; зашто, ако је језик народни једино средство којим се можемо научити и просветити и ако је намереније они[x] који пишу или преводе књиге то да се умноже књиге, науке и просвештеније, да и[x] могу и њи[x] ова остала браћа разумети, то следује да пишемо оним језиком којим међу собом говоримо. Много би српској литератури онај родољубац добра учинио који би по начину немецком, Аделунговом, српску граматику, особито словар, од српски[x] речи испословао. Истина да се то не може захтевати једнога или двојице, него се [x]оће читаво содружество учени[x] Србаља, и доста времена, и безбрижни живот за таково важно и преплезно дело. Почните, дакле, ви, који дар ума и довољно времена имате и које бедност и сиромаштво не смета! Способâ и изворâ имате к тому. Сами српски језик богатејши је тај извор. Почните га само с вниманијем испитивати и учити.

Ако су други народи векове потребовали док су свој језик угладили и довели до совршенства, то Србљи не потребују, имајући у помоћи славенски језик. Што нема српски народни језик у себи за танка и учена израженија, а ви узмите од славенскога и посрбите. Људи ће мало-помало и на то навикнути и научити се. А зашто не би погдикојој речи – која нам се туђа чини, и без које не можемо бити, да не кујемо друге нове и која се у језику одавна ународила и посрбила – међу нами места дали? Зар у јелинском, који за најчистији и најсовршенији држе, нема страни[x] речи; тако, у латинском – јелински, у немецком – латински, пак зато ти језици остају совршени и не губе цене.

Што сам у овом преводу рекао „Телемак” а не „Телемах”, што Ментор и Телемак један к другом говоре „ви, вам“ а не „ти, теби“, што сам велико њ оставио, то су му већ и други пресудили. Хотео сам и више писменâ изоставити, које нам чине већу азбуку, а језик може бити без њи[x], што сам у родитељн[ом] падежу чис[ло] множественога употребљавао

(„и“ место „их“) и што сам на много места уводио скоропрошедше време („аше, јаше“), може бити многим неће бити по вољи. Али на све то нисам имао претписаниј[е] правилâ, него ми се чинило да ће тако добро бити.

Благоразумни читатељи, кад промисле да у ово време, кад је *Телемак* превођен, јошт није било основаниј[е] правилâ за књижество српско, ласно ће и недостатке превода ове епическе поезије извинити и поправити. Нити се ја стидим дати поправити, него јошт молим за примечанија, ако гди што добро српски не звечи. Чрез предуведомленије о Телемаку и остраг постављено толкованије азбучно страни[x] речи, лашње ће разумети читатељи ову књигу. В прочем, ја с овим мојим маловажним трудом рад сам био, колико сам могао, српском роду полезан бити и моју љубов и ревност к његовом просвештенију и благу означити. Књигу ову, која је посредством пренумерације напечатана, у име гг. пренумеран[а]та, из благодарности к свима њима, посвећујем ја свему српском народу.

У Вијени, 1. јунија 1814. године

Стефан Живковић

*
* *
*

Помало већ у духу новог доба, што се налази у чињеници одустајања од штампања предговора курзивом, уобичајеним слогом за уводне текстове у књигама европског и српског, наравно, XVIII века, Стефан Живковић (1780–1831) задужио је увелико српску књижевност. Превео је с француског на српски по свој прилици најпопуларнији роман у просветитељској Европи². Француски језик није био непо-

² Овај предговор могао би да буде и у поглављу о поетици романа. Овде се ставља у рубрику поетике превода, будући да Стефан Живковић понешто говори и о својој преводилачкој делатности. Занимљиво сведочанство о том облику популарности налази се у Феенеленовој биографији (у Ивановићевом преводу *Новой Плутарха*; у књизи 2, на стр. 185 ове књиге пише: „На неколико лета потом украде му неки његов служитељ рукопис *Телемаха* и он се изда без његова знања. Чесни људи читали су ово дело с восхиштенијем”; о *Новом Плутарху* уп. овде у књизи у поглављу „Биографија”).

знат образованим српским просветитељима. Књиге на том језику, уосталом, продавао је 1790. године у својој књижари Новосађанин Емануил Јанковић, а међу тим књигама био је и *Телемах* у оригиналу; Јоаким Вујић је 1805. године издао приручник за учење тог веома популарног језика, који је Доситеј још током свог првог бечког периода учио с великом прилежношћу³. Осим спомињања француских писаца у делима наших писаца у XVIII столећу, било је и превода с тог језика, Павла Јулинца и Доситеја Обрадовића, на пример. А његову упорну жељу да се преведе роман о Одисејевом сину реализован је тек након његове смрти.

Један од најпопуларнијих писаца свеукупног европског просветитељства – које је свакако било галофилијски оријентисано – Франсоа Фенелон (1651–1715) дочекао је за живота бројна издања, након првог 1699, на свом језику, али и на многим другим језицима, и то баш романа *Аваншуре Телемаха*. Ова популарност правог бестселера у просветитељском добу може помало и да зачуди будући да Фенелон није био писац који је заговарао просветитељски засновану толеранцију, већ теоцентрични поглед на свет. Изгледа да је постојао стварни писац Фенелон и онај који је популарношћу свог дела претворен у један од просветитељских митова. Оно што је могло читаоца да привуче овом делу свакако је онај жанр романа који се назива *Bildungsroman*, у којем исијава слобода субјективности над спонтаношћу, као и велико поверење у многе људске способности и врлине, поготово што се у њему појављује јунак у моделима критичко-педагошких ситуација.

Можда су то били разлози, осим помодности, који су произвели лаву његовог превода: у XVIII столећу изашло је неколико руских превода, на том језику је прерађивано, али је постало и инспирација за стварање нових руских текстова; у

³ Мора се, међутим, признати да одушевљење Доситејево за *Телемаха* никако не потиче из франкофилије, која ће се убрзо и у српској култури претворити у галоманију. Непрестано занимање за ово француско дело извор има у разумевању просветитељских идеја, које су свакако биле окупирале Доситеја.

Аустријској царевини роман је објављен на изворном језику али с коментарима на немачком; у Угарској – на мађарском; у немачкој књижевности је током XVIII столећа изазвао и имитације овог политичког романа (Cristoph Meid); на руски је планирао да га преведе Леон Ћиука, како о томе 1783. извештава Доситеј Обрадовић; српски превод био је популаран у градовима северне Бугарске.

Фенелон као писац био је популаран међу Србима. Занимљиво је да је још половином XVIII столећа Захарија Орфелин у рукописно сачуваном *Зрцалу науке* похвално писао о „славном” Фенелону, напомињући главну карактеристику његовог стваралаштва: „што лучше научити сја, нежелити то делати ради гордостити и мудрованија плоти”. Доситеј Обрадовић цени Фенелона због његовог *Телемаха* и до краја живота упорно понавља своју идеју из *Писма Хараламију* (1783): да се роман преведе, као што то намерава Леон Ћиука; у другом делу *Живоџа и њриклученија* (1788/1789) било му је веома важно да напомене како је посетио гроб Фенелона „*Телемахова* списатеља”; у *Советиима зравајо разума* (1784) спомиње, наравно похвално, писца Фенелона и то у првој реченици своје посвете Симеону Зорићу; у наравоученију уз басну „Старац и Соломонов дух” препричава једну епизоду из *Телемаха*; у *Мезимицу* (писаном вероватно око 1804. године), у четвртој глави опет препричава једну епизоду из *Телемаха*; у истом делу, у поглављу „О лажи и лажливцу”, хвали ово „измишљено сочињеније”, али сматра да то није празно мечтаније, већ имагинацијом то дело код читаоца оштри дух и кроз многе поучности још и забавља, па и подстиче на побољшање карактера; у *Ејџици* (1803) хвали Фенелона; у писму Димитрију Крестићу и Софронију Лазаревићу, из Београда 1810, спомиње Телемаха јунака: „Често ме муче ова сномечтанија [да је већ одштампао *Мезимица*], како што су Телемаха мучила кад је на сну у Јелисејским пољам Одисеја оца свога тражио”; Стефану Гавриловићу, већ пред смрт, марта 1811, спомиње своју неколико пута изражавану жељу: „Несити смо у нашим желанијам[а] и, догод јоште што желимо, недостаје нам. Дневи се и године поткраћују, тело изнеможе,

а душа би јоште нешто хотела. *Телемаха* препоручујем да ко преведе, али просто, чисто српски: та књига може многима ползна бити”⁴; Јефтимије Ивановић у свом издању *Новой Плушарха* (1809) доноси Фенелонову биографију; мало је нејасно како је Симеон Петровић у предговору *Полицјају* (1813) напоменуо да Срби већ могу да читају Фенелоновог *Телемаха*, осим ако није мислио на објаву Живковићевог превода 1813. године у *Српским новинама*⁴; у критици романâ Милована Видаковића Вук Караџић препоручује писцима да се, међу осталима, чита и Фенелон⁵; Сима Милутиновић Сарајлија у спеву *Србијанка* користи српски превод овог француског дела.

За Доситејева живота било је, међутим, покушаја превођења *Телемаха*. За један такав данас се зна само посредно. Григорије Трлајић у писму Јакову Чокрљану (из Беча, октобра 1791) изражава своју намеру да се упусти у такво превођење: „Что се прочем мене касајет, ја благодареније Господу Богу здрав јес[а]м и за ову јеште годину остајем у Бечу слушати права. О преведенију *Телемаха* сада не послујем, не имушти к том времена, будући да принужден јес[а]м бил правила францускога језика во једино совокупити. [...] Сада хоћу пословати о *Телемаху* нашему, јегоже оконченије буду вами јавити”. Тешко је пак закључити да ли је тај рукопис

⁴ Вест да је књига већ раније била изашла објављена је априла 1820. у *Српским новинама*, да је остало још непродатих примерака – изумимајући бројну пренумерацију – по цени од 5 форинти. Не треба сметнути с ума да је ова књига пре штампања морала да прође фебруара 1814. бечку цензуру, која је полицијски регистровала Живковићеве контакте с разним особама у Бечу, карактеристику његових политичких погледа и др. Све је то детаљно учињено због преводичеве намере да свој превод посвети аустријском владару. Цензура је ипак одобрила дело за објављивање, али без дозволе да се штампа и посвета цару. Муке с књигом ни ту нису престале. Кад је, наиме, била објављена, пештански универзитет са својом будимском штампаријом, успротивио се продаји књиге, јер су, како се сматрало, они имали привилегију штампања српских књига. Захваљујући Копитареву интервенцији „овај штампарски иступ бечки био је за овај пут – опроштен” (Андре Гавриловић).

⁵ Занимљиво је како спор са Живковићем Вук не заборавља ни 1842. године, а у вези с преводом Стефана Живковића и својих сакупљања народних песама (уп. Ј. Деретић (прир.), *Почеци српске књижевне кришике*, Матица српска – Институт за књижевност и уметност, Нови Сад – Београд 1979, 135–136.

био довршен⁶. Несумњиво је ипак да јесте преводио, о чему постоји сведочанство у писму Јована Хаџића Лукијану Мушицком, а из 1823. године: „Погледајте драгог вам Трлајића. Кам му граматика славенска, кам *Телемак* на славенски језик преведен, кам Всеблаг, кам Марк-Аурели?! Листове *Телемака* му ја сам очима мојима у Пешти гледао гди ји[х] ветрови по башчи разносе”!

Познат, дакле, у српској култури, овај Фенелонов роман морао је да сачека свог преводиоца. Био је то Стефан Живковић, редовно образована особа, с незавршеним студијама медицине, који је знао више језика, међу њима и француски. Био је на високим функцијама код Карађорђа, с потешкоћама у својој професионалној служби, али га је, како извештава у предговору, 1809. година затекла на ратишту с војницима. У Крајови је случајно наишао и купио француско издање *Телемаха*; преводио је војницима поједина поглавља, а онда се на наговор радозналих слушалаца одлучио да дело у целости преведе.

У огласу за своју књигу (*Новине српске*, децембар 1813) навео је да је књига, без обзира што је писана за будуће владаре, али и за морално-политичко образовање њихово, корисна и онима у „пастирским колибама”, јер кроз причу садржи пут ка доброту о великодушности. Без обзира на то што се, према Крешимиру Георгијевићу, помагао и аустријским преводом Фенелона – нарочито у састављању речника античких појмова – преводилац је у предговору заправо означио просветитељску поетику превода и значаја превођења: та потрага Одисејевог сина за оцем, а у пратњи и мудрим саветима учитеља Ментора, јесте усвајање у другој култури нових идеја о путу ка доброту; читалац потом може да се учи и добром стилу и укусу писца; ово се постиже преводом на језик који је Србима близак, а то је говорни језик, а писмо је што више упрошћено, како каже Стефан Живковић, према учењу чувеног лингвисте Аделунга – у томе се види да је

⁶ Књижевна историографија претпоставља да је свој превод *Телемаха* Григорије Трлајић оставио у рукопису, који је до данас, на жалост, непознат, а не зна се ни година / године кад је преводио ово дело.

Стефан Живковић свакако био претеча Вуков, чак и ако је све то о важности језика уочио у Вуковој *Малој њројстонародној ѡјеснарици* (1814), чије је штампање надгледао у Бечу.

При крају предговора одређује и жанр дела које преводи. Каже да је то – епска поезија, дакле, размишља да је род епски, а будући да преводи на великом броју страна у прози, јасно је да је књижевна врста – роман.

ЛИТЕРАТУРА

Банков, Л., „Фенелонијат Телемах в Балканските страни”, *Годишник на Университетта Св. Климент Охридски*, XL, 1943/44, 98–111.

Гавриловић, Андра, „О српском штампању *Телемаха*”, *Гласник Професорскога друштва*, књ. 2, св. 6–7, 259–262.

Gavrilović, Nikola, *Srbi i Francuzi*, Elit, Beograd 1997.

Георгијевић, Крешимир, „Стефан Живковић-Телемак”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. XXI, 1955, св. 1–2, 18–46.

Grbić, Dragana, „Kulturno-politički kontekst prevođenja Fenelovog romana *Telemah*”, *Treći program Radio-Beograda*, 2012, br. 155–156, 48–62.

Крстић, Ненад, „Неке напомене о Стефану Живковићу – преводиоцу Фенеловог *Телемаха*”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 1999, XLII, 123–132.

Ристић, Милан, „Стефан Живковић-Телемак, политичар и књижевник обновљене Србије (1780–1831)”, *Историски гласник*, 1955, бр. 1, 1–14.

Stikić, Biljana, „La réception et l'utilisation des *Aventures de Télémaque* en Serbie”, *Documents*, 31, 2003, 65–76.

Meid, Christopher, „Zur Theorie des politischen Romans im 18. Jahrhundert“, *Recherches germaniques*, 44/2014, 5–26.

Meid, Christopher, *Der politische Roman im 18. Jahrhundert. Systementwurf und Aufklärungserzählung*, De Gruyter, 2021.

Schmitt-Maaß, Christoph – Stockhorst, Stefanie – Ahn, Doohwan (Hgs.), *Fénelon in the Enlightenment: Traditions, Adaptations, and Variations*, Rodopi, Amsterdam 2014.

ДОДАЦИ ЗА ЖАНРОВЕ БЕЗ ПРЕДГОВОРА

ПУТОПИС КАО КЊИЖЕВНА ВРСТА

Читав живот представља путовање између две неумитне тачке на које се не може утицати. О томе сведочи и чудесна античка фигурина дупљајских колица са запрегом барских птица¹. Путовање је, дакле, живот, као што је и живот – путовање². Будући истакнута у трећој почетној реченици, већ ова закључна модална реч на почетку размишљања упућивала би на немогућност расправе о путопису као жанру. Откуд закључак на почетку излагања? Из немоћи да се установи један жанр? Постоји ли, уосталом, као књижевна врста? Или се сав овакав разговор, с наводном почетном дилемом, своди ипак на игривост науке као исправног замајца у откривалачким, можда и новим, претпоставкама о једном литерарном поступку који би омогућио конституисање жанра, никако прелазног књижевно-научног облика. Нека се, отуд, и ова скица о путопису као жанру схвати као својеврсно путовање кроз науку о књижевности, српску, пре свега, и у сваком погледу.

Бројна је грађа, али и литература о путописној књижевној речи сваковрсних и литераризованих и научних дискурса. И многи научни скупови и округли столови били су посвећени овој проблематици. Сви они, најчешће исправно, установљују да се већ у Хомеровој *Одисеји* налази идеја путовања као животног става који одређује људско трагала-

¹ Чува се у Народном музеју у Београду.

² На стећку у Влађевини налази се једно од сведочанстава о путовању: „Асе лежи Влатко Влађевић, који не мољаше ниједнога човека так могна, а обиде многе земље, а дома погибе. И за њим не оста ни син, ни брат. А на њ усиче ками његов војевода Миотош, с Лужина, божјом помоћју, и кнеза Павла милостију, који упока Влатка. Помену Бога“, Маk Dizdar, *Stari bosanski epitafi*, Sarajevo, 1961, str. 19.

чко биће. Не само да је велика, већ је, тако, и дуга традиција путовања, чак и пре чувеног Грка. Митови и саге сведоче о томе. У епу о Гилгамешу, *Одисеји* и кругу прича о краљу Артуру, налазе се још у раноисторијском добу докази прагматичких путовања, као и у оним о трговцима на Далеки Исток, чија је професија у многим бивала идентичном с путовањем избеглице с Итаке, а све у потрази за њом. Стара су, наравно, и верска путовања, потпуно уобичајена, а раширена и реализована у облику најстаријег облика путовања за лековитост душе. Тек, међутим, раздвајањем религиозног и профаног животног подручја створила се могућност за образовно путовање у ужем смислу; од свог таквог секуларизованог почетка постаје особен белег, тј. сигнифика развијеније високе културе, наиме, да она друштвена класа која учествује у животу своје културе продужава свој значај управо путовањем; при том је, наравно, једва одлучујуће било да ли су ти путници постали мотивисани за путовање због друштвеног престижа или због *cura vagandi*³.

Путовања свештеника, верујућих особа, истраживача или научника има у старом свету веома много; у таквим њиховим описима путовања, уз фактографски део, присутно је истицање и личног задовољства, макар и авантуристичког. Без обзира да ли се ради о арапској или европској култури, ниједан од тих описа није имун на разумевање путовања као начина упознавања друге културе. Без обзира на првенствени мотивациони циљ – освајачки, трговачки, поклонички – у њиховим описима присутна је и радост самог чина путовања, али и коментар као облик реакције на нешто ново и, свакако, друкчије у односу на сопствене културне обичаје. Поготово се путописна литература шири, и то не толико у вези с бројем путника, колико с открићем штампе. Књиге у којима су путовања описивана распаљивале су читалачку машту и будиле жељу да се и тај реципијент отисне у откривалачко ново путовање.

³ Уп. занимљива тумачења у: Dean Duda, „Ostavljeno veslo na galiji nacije: književni modernizam i kultura putovanja”, *Reč*, 2005, br. 73 (19), str. 97–117.

Хорацијеовско начело о поучном кроз забавно штиво владало је путописном литературом и читалачком навиком још и пре просветитељског доба. Без обзира на то да ли је садржај путописа био до краја истинит, није се постављало питање о томе колико веродостојност факта утиче на вредност његове литераризације. Двојица великих протагониста рационализма XVII столећа налазила су стваралачку важност у сопственом сазнању неке друге културе; он се крио у принципу супротстављања националног, корпоративног и индивидуалног *ја* са истим таквим у другој култури („страним”). Резултат такве конфронтације, изведен овим поступком, био је – јасније упознавање себе, тј. прецизније самоодређење⁴. На тај начин развијала се, а веома важна, критичка свест о себи и о својој култури. Један од ове двојице великана, Рене Декарт, говорио је о значењу које путовање и његов опис има за образовање⁵. Други рационалист на којег се овде мисли, Френсис Бекон, посветио је једно поглавље теми и значају путовања у свом делу *Морал и друштво*⁶; готово програмски говори о едукацији кроз путовање, за шта је, како каже, потребна независност личности. Велики број људи у том столећу, међутим, није поседовао довољно материјалних средстава за овакву врсту образовања, па су тај недостатак компензовали читањем и бројном путописном лектиром⁷, која је бујала и у XVIII столећу постала најбројнија на књижевном тржишту.

⁴ Иво Андрић је слично мислио, кад је говорио о том како се сопствено боље види из туђег дворишта.

⁵ R. Descartes, *Discours de la Methode*, Hamburg, 1957, стр. 7–8, говори о методичкој вредности путовања за „mathesis universalis”: „Највећа корист коју сам имао од путовања састојала се у томе да сам учио да ни у шта не верујем без провере”. Егзотофилија тог доба огледала се и у навођењу Персијанаца и Кинеза, као и једнако далеких Мексиканаца, од којих се може много научити и о вредновању сопствене прошлости (уп. нав. дело, стр. 13–22).

⁶ F. Bacon, „On travel” (ch. XVIII), *Moral and Civil Essay*.

⁷ Уп. писмо Жана Шаплена из 1663, упућено пријатељу: „Nostre Nation a changé de goust pour les lectures et au lieu des romanes [...] les voyages sont venus en credit et tiennent le haut bout dans la cour et dans la ville” (Jean Chapelain, *Lettres* 2, Paris, 19883, стр. 340).

Оно што путовање у XVIII веку разликује од оног у ранијим добима лежи у социолошкој чињеници рађања нове класе, грађанина, који је постао основним принципом путовања, и то управо према Декарту, јер је таква особа усвојила путовање као битни образовни елемент. Расте чак број званичних и приватних удружења путника, расте и број поклоничких путовања; објављују се и туристички водичи у облику књига и то у просветитељској Русији⁸; путописи представљају тада главни контингент на књижарском тржишту, да чак засењују популарност романа; Јохан Форстер оснива часопис који објављује путописе – *Magazin von merkwürdigen neuen Reisebeschreibungen* (изашло је 39 свезака у периоду 1790–1839); основана је и гигантска „Библиотека најважнијих путописа“ (у току свог 35-годишњег постојања издала је 115 томова); рођена је читалачка глад за изградњом маште имагинарним путовањем. Чак се духовито може путовати и унутар малог простора затворске ћелије, као што пише Тексијер у чувеном делу *Путовање њо мојој соби*. Свим тим делима постаће централна литерарна тачка баш она идеја коју је Гете описао у свом *Италијанском путовању*. Просвећени дух, наиме, путовањем је формирао идеју универзалности људског рода, без обзира на различите религије појединих култура, чиме се свакако рађао и основ верској толеранцији.

Феномен путовања, који је у резултату изнедрио нови жанр – путопис, био он из разлога открића, разоноде, поклониства или чега другог, остаје тема и многих других жанрова. Ова чињеница показује тешкоћу, присутну у многим радовима, о томе како дефинисати путопис као посебну, уз то и – књижевну, а не граничну врсту⁹. Може ли се путопис таквим, као литерарни жанр, установити? Да ли

⁸ Уп. В. I. Krasnobaev, „Russische Reiseführer des 18. Jahrhunderts“, *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung*. Hrsg. von B. I. Krasnobaev–G. Robel–H. Zeman, Verlag Ulrich Camen, Berlin, 1980, str. 83–100.

⁹ Уп. овакве проблеме у иначе добром зборнику радова *Књига о путовању* (ур. С. Пековић), Институт за књижевност и уметност, Београд, 2001.

му нешто смета, и шта то, у оваквом осамостаљивању? Одговорâ на ове дилеме има у науци, дакле, познати су књижевнаучном промишљању дефинисања жанра. Своде се, ипак, и најчешће, на чињеницу присуства аутобиографског исказа, или службеног извештавања, или обиља фактографског материјала (етнографског, политичког, географског и сл.). Консенсус око тога, међутим, шта би јасно био тај жанр ни данас не постоји. Отуд се, на пример, дешава да се други део Доситејевог *Животоа и ѝрикљученија* тумачи и као путопис и као аутобиографија и као епистоларна проза, мада у XVIII столећу још није било мешања жанрова, какво ће познати тек доба романтизма.

Проблем можда треба тражити у нечем другом, и то општијег карактера од одређења сваког жанра понаособ. Тешкоћа лежи, изгледа, у дефинисању жанра уопште, самим тим и књижевне врсте попут на изглед камелеонског путописа, што се најбоље види већ у примеру овог дела српског просветитеља. Проблем је, тако, у јасности дефиниције једног жанра, а не у јасном одређењу путописа; у тај вир улази и тешкоћа, наводна, одређења аутобиографије, есеја, мемоара, дакле, свих оних врста које је књижевна теорија сврстала у прелазне литерарне облике. У XVIII столећу они нису били мешовити жанрови, већ је тешкоћа у тумачу, не у књижевном тексту. Зато је вероватно најбоље кренути редом, с најчешћим примерима, за ову прилику – из српске књижевности, како би се установила традиција и генеза једног жанра и прелазак из прескриптивности у слободни стваралачки чин.

Срби су од давнина путовали радо и релативно често. Била су то у средњем веку једино поклоничка путовања („хожденија“). Као облик прочишћења и испуњења душе, поклоничко путовање било је познато још у доба старог Рима, а све чешће је било практиковано у средњем веку. Многи од ових нових хаџија записивали су ток свога путовања према византијском узору водичâ до светих гробова и светих места – проскинитариона. У њима је било озаконено како бележи-

ти своја коначишта и цркве у њима, што значи да у таквом опису није могло да се појави и није било допуштено наћи простора за какав лични утисак, коментар или опис природе, обичаја, места и слично. На такво путовање ишао је и Растко Немањић; потом, из 14. stoleћа постоји проскинитариион, па из наредног века, 1442, из пера Никона Јерусалимца, а нешто их је више током XVII века¹⁰. Биће да су након Велике сеобе, током XVIII stoleћа паралелно живели овај византијски жанр¹¹ с неким друкчијим описом путовања, макар и с истом темом – поклоничког путовања. Реч је, наравно, о два репрезентативна дела, *Морейлаванију* Јована Рајића и *Пуџешесџвију ка граду Јерусалиму* Јеротеја Рачанина.

Имајући узор у проскинитарииону, познавајући га одлично, у Јеротејевом случају свакако, јер је један такав и преписао, онај свог рачанског сабрата Лаврентија¹², српски писац утемељио је нови жанр у српској књижевности – путопис. Ако би се ишло за термилошком чистотом, јасношћу и прецизношћу, онда би могло да се каже како жанр проскинитарииона покрива значење немачког појма „Reisebericht“, док би се путопис одредио речју „Reisebeschreibung“. У чему је њихова разлика? О проскинитарииону је већ утврђено и знано да је саставни део нормативне поетике, па је стога, да би уопште био препознат као жанр, морао да следи узусе канонизоване стриктним правилима. Путопис, међутим, слободније је литерарно штиво. О Јеротејевом путопису у том смислу постоји обилата литература, почев од оне и велике и значајне студије Боривоја Маринковића¹³, па све до Динка Давидова.

¹⁰ Уп. Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Нолит, Београд, 21990, стр. 296–300.

¹¹ Уп. прелеп и богат колорисаним илустрацијама проскинитариион Андреја Петковића који је недавно открио и публиковао Стеван Бугарски и Христофора Жефаровића одломак таквог путовања, опис града Јерусалима, део је проскинитариионске баштине.

¹² Уп. Агнеш Каџиба, „Лаврентијево путовање из Хиландара у Јерусалим у препису Јеротеја Рачанина“, *Bibliotheca Slavica Savariensis II*, Szombathely–Szeged, 1994, стр. 50–67; Томислав Јовановић, „Лаврентијев путопис“, *Књижевна историја*, XXVI/1994, бр. 92, стр. 95–106.

¹³ Уп. Б. Маринковић, „Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину“, *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду*, књ. XII/1,

Стога овај рад више интересује, будући да о томе није писано, зашто би Јеротејев текст био не само први, већ и прави путопис у српској књижевној традицији.

Тема његовог текста јесте типична за проскинитарин: поклоничко путовање. Начин путовања уобичајен је за озакоњеност исказану у таквом водичу: кружни ток. И, као у средњовековном опису хаџилука, и Јеротеј бележи најчешће, мада уме и да заборави, места у којима је са својом седмочланом групом, у којој су били и јахачица Неда Параносић и њен супруг, ноћио и коју је цркву посетио. Све то, дакако, припада византијској традицији. Оног момента, међутим, кад се Јеротеј претвори у живог наратора, узбуђеног над нечим нововиђеним, дотад непознатим за њега, избеглицу из разрушеног рачанског манастира и скита Св. Ђорђа, рађа се у њему путописац и ствара – путопис. Кад из множинског облика наратора пређе у казивање у првом лицу, с ретким директним обраћањем читаоцу, реализује тип аутора какав познаје нова књижевност; ту се путовање схвата као облик „читања”, као што може да буде и обрнуто, а опет путописно, наиме – „читање као путовање”¹⁴. Уз знаменитости приповеда и легенду, ону библијску, везану уз какав споменик. Путујући, међутим, Србијом, и даље, све до Солуна, као старих српских крајева и најјужније тачке до које су Срби стигли у насељавању на Балкан, Јеротеј препричава српске легенде које је успут чуо од мештана: у Врањској клисури видео је два камена који су представљали младу и њеног кума, а будући да су починили недозвољен блуд, окаменили су се; још јужније путем наилази на три хума о којима прича да су то шаторишта Марка Краљевића, Милоша Обилића (Кобилића!), Реље Охмућевића и Новака Дебељака; на Овчем пољу препричава легенду о томе како су Срби добили

1969, стр. 263–300 (поново објављено у: *Рачански зборник*, Бајина Башта, 2008, бр. 13, стр. 77–124); уз студију Б. Маринковић донео је и фототипско издање Јеротејевог путописа по издању Осипа Бођанског из 1861, године првог публиковања у целини овог иновативног жанра у српској књижевности.

¹⁴ Уп. Мишел Битор, „Putovanje i pisanje”, *Polja*, LIV/2009, br. 455, str. 95–108.

своје име по реци која тамо тече (Србица); описује Демир-капију Маркову. Веома често употребљава изразе „дивљење” и „чуђење” за сваку новину коју дотад није познавао у својој или у туђој култури¹⁵.

Ова његова чуђења облик су радозналост путника, који путујући поклоничким циљем, обавља и нови облик путовања, као „чин културе”, којим је Радивој Константиновић описао чувена Доситејева животна и образовна путовања¹⁶. Тај обичај да православци грожђе једу тек од Преображења, док је у муслиманској традицији овај обичај непознат, један је од показатеља како је Јеротејево путовање културолошко. Кад духовито описује четири врсте смокве, уз све познавање библијске традиције, Јеротеј путописац скреће пажњу и на лековитост ове воћке, о чему ће касније писати Орфелин у свом *Маџазину* (1768). И кад, коначно, да се овај рад заустави на тек оволико примера, види разлику две културе, исламске и хришћанске, Јеротеј уопште није циник, није критичар, већ радознали истраживач другог и друкчијег: „И ту, у Великом Египту, борависмо двадесет и два дана, у хану Синајаца калуђера. И ту свашта доста јефтино. По осам сумунића за једну пару, а једна пара осам мангура. И ту узимах за једну пару 74 лимуна. А вина и ракије – да дукат дајеш за једну оку, не би нашао”.

Кад путује морем, искаче његов опис из типизираних описа, какво је знано свим поклоничким путницима хришћанске провенијенције, католичке или православне. Уплићући у свој путопис и поджанр проскинитарiona, мартиму (мореплаваније)¹⁷, тј. опис путовања морем, Јеротеј

¹⁵ „И видех ту корита камена око бунара, велико мноштво, сасвим велико, за дивљење. И чудисмо се”; „И ту у граду Светог Пантелејмона видех грожђе много носе у котарицама на магарцима. Турци купују, а хришћани не до Преображења. Зато питасмо се и чудисмо се добром делу њиховом”; „И око тога града нинх земље видех. Њиве многе посејане памуком. И чудих се, јер раније нисам видео”; итд.; уп. превод Т. Јовановића са издања О. Бољанског, Т. Јовановић, „Путопис Јеротеја Рачанина”, *Браничево*, XL/1992–1994, стр. 62–98.

¹⁶ Р. Константиновић, „Путовање као чин културе”, *Од барока до класицизма* (прир. М. Павић), Нолит, Београд, 1966, стр. 453–456.

¹⁷ То је српска реч за опис путовања водом, користи је и Доситеј Обрадовић.

га боји личним осећањем, описом страха и пред таласима и пред нападом гусара и претвара свој текст у прави литерарни жанр – у путопис. Такве карактеристике не поседује ни *Морейлаваније* Јована Рајића, ни проскинитарион Андреја Петковића, али ни „Путовање к Јерозолиму год. 1752.” фрањевца Јакова Плетикосе¹⁸. Јеротеј је, тако, писац нове српске књижевности, оне која је просветитељске поетике, свестан себе као ствараоца у области уметности речи. Такав закључак читамо и у завршници студије Боривоја Маринковића: „Ако је, међутим, тачна мисао да нема разлога за веровање да писци који су били исти као и он, буду друкчији и бољи него што је он, поуздано је, такође, и осведочено искуство да његово књижевно посредовање не може да буде ништа друго до оно што уистину јесте: опредељење рано сазрелог интелектуалца да сведочи о своме добу и својој стварности”¹⁹.

Из ових речи произлази неколико несумњивих чињеница, не само о том да је Јеротеј засновао нови књижевни жанр у српској књижевности, описијући своје путовање из година 1704–1705, а записијући га 1727. године. Најпре, ако би се сводиле уопштавајуће идеје из књижевноисторијске и књижевнотеоријске области, онда се види колико је Јеротеј, као и остали Европљани његовог доба, разумео путовање. Оно је у сваком случају формирало инструмент оног интраевропског трансфера, који је у том добу интендирао општу (европску) културу и који је извршио, па и испунио, али и био постављен као комуникациона мрежа трајне размене информација различитих културних зона. Упознајући другу културу, сваки путник уносио је елементе страног у своју средину, што би могло да представља облик мултипликације и популаризације Другог, имаголошки казано, а да то ипак не буде лик данашње политички установљене глобализације.

¹⁸ Уп. Томо Матић, „Hrvatski putopis iz sredine osamnaestoga vijeka”, *Zbornik u čast Stjepana Ivšića*, Zagreb, 1963, str. 255–261; уп. и Драгана Грбић, „Бура у српској књижевности 18. века”, *Упоредна истраживања 4*, Београд, 2007, стр. 157–176.

¹⁹ Уп. Б. Маринковић, нав. рад, стр. 300.

Путовање Јеротејево учествовало је, тако, као конститутивни елемент слике о Другом, која се у Јеротејевом случају, Србину који је био под Турчином, може разумети као толерантни однос просветитељског духа према непознатом, а не као омраза, увек унапред и без јасне основе, дакле стереотипна, која сужава визуре и духовне границе сопствене културе, која једино одбијањем новог постаје и остаје – мала. Нема код Јеротеја ничег од стереотипне слике о друкчијем од српских обичаја, већ конкретизовање тих разлика. И у томе је он зачетник новог доба, па и у односу на ону чувену „Таблу народа”, која сва врви од стереотипних представа²⁰.

Од давнина, отуд, постоје покушаји да се човек одреди својом најважнијом особином и то посредством једноставне дефиниције – помоћу формуле *homo sapiens*, *homo loquens* и *homo ludus*; уз њу се додаје сад и идеја о *homo agens*, тј. о активној, делујућој личности. Ако је реч о XVIII веку, онда треба додати још једну одређујућу карактеристику: *homo peregrinans*, тј. човек који путује. Ова последња постаје чак доминантном особином просветитељског грађанина, управо зато што, за разлику од човека средњег века, личност у XVIII веку мисли просторно. Друкчије казано, у средњем веку живот на земљи био је тек пролазно доба, јер се све посматрало временом након смрти. Човек доба просветитељства, а просвећен, желео је ренесансно да ужива и да овоземаљски живот проживи добро и што дуже. Знајући, свакако, како су две неумитне тачке у његовом животу, тачка рођења и тачка смрти, желео је ту путању између њих да продужи што је више могло; отуд је живео, сликовито казано, цик-цак, продужавајући и одмичући на тај начин размак између две неумитности. Није ли то путовање? Тај појам одише богатством у српском језику. Вук Караџић му у свом *Рјечнику* посвећује релативно доста простора: пут, путак (деминутив), путаљ (коњ!), путања, путањица (деминутив), путник,

²⁰ Уп. М. Д. Стефановић, *Крајки увод у историју српске културе*, Службени гласник, Београд, 2008, поглавља 2 и 3 и илустрације, поготову двеју табли народа, на крају књиге.

путников, путнички, путовање, путовати, путоногаст. Не би било тих речи у нашем језику, а да их пре тога није однеговала животна пракса. Путовање је, значи, било живо у српској култури, чак и кад је имало болне последице, наметнутом а не слободном вољом, као што су биле сеобе, из Србије у Угарску, из Угарске у Русију. Не треба, претеривати, при том, па у чувеној реченици Милоша Црњанског о томе како „има сеоба, смрти нема“, тражити, осим насушног егзистенцијалног, и оно стваралачко и откривалачко културолошко путовање налик Јеротејевом или каснијих путописаца, почев од знатижељног и духовитог Љубе Ненадовића.

Српском путописцу, којем је права литерарна путописна баштина текст радозналост Рачанина, јасно је шта је путопис. Требало би да то буде и књижевном теоретичару. Кад, наима, у тексту дође до интимног односа између путовања и приповедања, онда се из те везе рађа нови жанр, ствара се путопис, тј. естетизовано образовно путовање²¹. Победа, дакле, разумне свести над старим сујеверјем у XVIII столећу могла би да буде репрезентована и путовањем као актом културе и начином изградње толерантне слике о друкчијем у односу на ону погрешну – стереотипну. Све нам је то понудио Јеротеј Рачанин. Зато је помало чудно што се сви зборници с темом путовања и путописа крећу само у оквирима српске књижевности од XIX столећа; ако се претходни век поетички и спомиње, онда се, свакако научно спорно, именује Доситејево дело. Јеротеја у таквим тумачењима заснивања модерног жанра једноставно – нема²²! Има, међутим, Фортисовог дела, али, опет, нема – Јеротеја. А има сличности

²¹ Уп. Albert Meier, „Von der enzyklopädischen Studienreise zur ästhetischen Bildungsreise. Italienreisen im 18. Jahrhundert“, *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Hrsg. P. J. Brenner, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1989, str. 284–305.

²² Уп. и Саша Радовић, *Речник српске њујоркисне њрозе*, Соларис, Нови Сад, 1995. Аутор има тачних запажања. Изоставља, међутим, у потпуности средњовековне описе путовања. Нема ни Јеротеја; најстарији му је путопис (?) Доситејево дело *Живој и њрикљученија* (1783). Да ли, међутим, мотив путовања унутар неког дела постаје одлучујући фактор за разумевање таквог текста као – путописа?

између два српска писца просветитељског доба. Типолошко виђење Јеротејевог путописа и Доситејевог описа путовања налази своју везивну нит у обраћању (имагинарном) читаоцу, потом и у стилским карактеристикама, нарочито у духовитости описа детаља с путовања и карактеристика друге културе²³. Али то још увек није довољан научни разлог да се Доситејево дело схвата као путопис, а Јеротејево – као средњовековни проскинитарион. Разлог би могао да буде једноставан, ако већ и сад није јасан. Авантуристички роман, наиме, нека се узме у обзир и овакав пример, у којем јунак путује да би се на крају поново сусрео с вољеном особом не може никако да буде довољан разлог за проглашавање његово – путописом. Једино је мотивисани циљ онај фактор који може књижевној теорији да одговори на питање о томе да ли је реч о роману, путопису или аутобиографији.

А све су то жанрови које је конституисала српска књижевност XVIII столећа. Можда је време да почнемо да разумевамо по чему је књижевност тог века значајна за матерњу књижевност, а свакако јесте по конституисању нових књижевних врста. Искачући у том добу из своје нормативне поетичке кошуље управо личним запажањима и бележењем јединствених индивидуализованих утисака, не само света око себе, већ и оног у себи, Јеротеј је средњовековни текст претворио у нови, модерни жанр – путопис. Тако и поклоничко путовање може да настави свој живот, овај пут у литерарној форми, што је био случај и у другим европским литературама. Нека се наведу само француски пример Шатобријана („Путовање од Париза до Јерусалима”) или енглески пример лорда Бајрона. Српска књижевност је, кад се с овим упореди, потпуно била у актуелној поетици просветитељског доба. Најмање истраживаној, мада описиваној и у дефиницијама преопширно одређиваној, књижевној врсти путописа стога овде покушавају да се понуде одговори на предложене теме

²³ Уп. излагања на скупу „Рачанска традиција и Доситеј”, *Рачански зборник 13*, Фондација Рачанска баштина, Бајина Башта, 2008.

и упитаности, можда чак и са широм консеквенцом о томе шта јесте једна књижевна врста. Кад је реч о путопису, камен спотицања у коначности научног промишљања свакако лежи у чињеници коришћене грађе, као првенственог извора тумачења. Тек кад би се почело заправо одговарати, и то потврдно, на питање да ли циљ путовања и начин његове обраде, тј. његова егзистенција унутар система жанрова, јесте одлучујући фактор за дефинисање жанра, тек тада би могла да почне прича о поетици путописа као самосталне књижевне врсте. Несумњивим може да буде и Јеротејев случај. Настанку књижевне врсте путописа у основи лежи откриће обузетости, оне која је пратилац путовања и, уз то, са субјективно центрираном естетиком аутономије. Веће присуство субјективности, снажнија и ојачана естетизација текста, без обзира да ли је формализован као дневник, као епистола, као песма чак, доводи у литераризован однос стварно и приповедачко („путујуће“) *ја*. Реч је, отуда, о фикционализацији текста с циљаном темом, и то без обзира што му је основа представа спољашње реалности која се, у књижевном тексту, претвара у представу унутрашње реалности. Ни Џека Керуака роман отуд не може да буде путопис, јер му циљ није путовање, већ опис свог живота, макар и луталачког, интегрисаног насловом *На њуџу* (1957). Ни *Огисеја* није путопис. Али то могу да буду многе секвенце песника ваганата, код нас још увек непреведене, али познате у чувеној збирци *Carmina burana*. „Путешествије ка граду Јерусалиму“ јесте, дакле, прави путопис, први у српској књижевности.

„ХОДОДАРЈЕ“ КАО ИСХОДИШТЕ ДОБРОТЕ

Књижевна историографија данас се, а на жалост, све више чита као некаква слика прошлости, она у којој је музејски смештено извесно неповратно литерарно доба. Овакво разумевање писаца и њиховог стваралаштва, уобличено у корицама књиге која почиње синтагмом „историја

књижевности“ гледа се као затворена кошарица дозрелог воћа којој се нема шта додати, а камоли преместити у неку другу и, наравно, друкчију поетику. Гледа се, али се не види, тј. из перспективе садашњости не тумачи се у старом делу иманентан синхрони поступак. Математички казано, књижевном историчару данас све више недостаје координатни систем синхроног и дијахроног посматрања књижевног дела – не обавезно и текста! – истовременим истраживачким погледом. Као што, дакле, ни музеј не сме да буде схваћен као прошлост, ни библиотека српске књижевности није прошлост, већ стварна слика њена која видно промиче крај читаоца док прати нечији књижевни текст. Данашње тумачење, отуд и неминовно, ако му је на уму књижевноисторијски континуитет, јесте прошлост и то управо онолико колико жели да буде будућност, да оживи књижевну традицију да(в)нашњим погледом. Даном свога одласка у вечни покој патријарх Павле је управо учинио ову неопходност. Симболично је спојио прошлост и садашњост и то, пре свега, можда чак и понајпре, избором места свог вечног боравка.

Због тога, два манастира у историји српске културе, а свакако у нераскидивој вези, отуд и неминовно, мада на први, најчешће исхитрен површни поглед – а погрешан уколико је збрзан – заслужују пажњу на почетку размишљања о путописној српској књижевности. Један је манастир Рача, покрај Дрине, поред којег је Бајина Башта. Метафорички, мада не само тако, представља исходиште нове српске књижевности, центар најбоље писмености који су Срби имали у злокобном седамнаестом столећу. Други је манастир Раковица, надомак којег се простире Београд, а који су ходочасници осамнаестог столећа често уписивали у своје поклоничко „хододарје” – казано насловном именицом песничке збирке Миодрага Павловића – као прву, као полазну тачку пута до светих гробова и светих места. Као негдашњег припадника монашког братства манастира поред Дрине (1949–1955), патријарха Павла одлука о избору свог места почивања заснивала се управо на повезивању та два мана-

стира као везе прошлости и данашњице. Познавајући значај који је манастир Рача имао, а знајући и за подвижнике монахе који су се сеобом 1690. скрасили на простору од Беочина до Сентандреје, испунио је онај зов књижевног историчара да му књижевна историографија, представљајући прошлост, говори о будућности. Умео је тај добри човек да прочита сачувано сећање данашњице.

Том облику сећања свакако припада и један из круга најписменијих Рачана, аутор првог путописа у српској књижевности, онај радозналац који је у себи сјединио и духовност и људску световност. Припада првој од четири генерације писаца из доба српског просветитељства, оној која се никако полако, али свакако сигурно, одвајала од српскословенске традиције писмености и улазила у световни грађански свет новог доба. Јеротеј Рачанин (друга половина XVII столећа – из животног видика нестаје после 1727) био је незнатног порекла; судећи по језику и изразима које је користио, могао би да води порекло с обода тимочког краја; исказ – нека се наведе бар овај пример – „малечка црква” управо је карактеристичан и данас за те крајеве, а бројни турцизми које употребљава у свом рукопису сведочанство су његовог порекла из народа, а не из какве великашке породице. Своју судбину укотвио је у манастиру Рачи, у оно злокобно време када је и даље владало уверење, Милорадом Панићем Сурепом казано, „када су живи завидели мртвима”. О његовом животу до Велике сеобе мало се зна, рекло би се, чак, готово ништа, ако се мисли о уобичајеним биографским подацима. Типична монашка скрушеност средњег века или мањкавост писаних сведочанстава – дилема која, чак ако може да се ојача још којом упитаношћу, остаје жалосни одговор на питање о томе зашто о Јеротеју Рачанину и данас знамо готово једнако мало као и пре скоро пола столећа, када је Боривоје Маринковић објавио своју знамениту студију о Рачанима, Јеротеју Рачанину и рачанској традицији. Али и ту историчар књижевности данас ипак може, ако се препусти новим идејама, много шта да допише, као историчар културе

да опише средину у којој је живео и стварао овај радознали српски писац.

Преписивачка делатност у XVII столећу најживља је била по манастирима маштовите и вишебрдовите Овчарско-кабларске клисуре, да би се средином тог доба актуелизовала у манастирима Озрен и Папраћа у источној Босни, а од друге половине истог века добила свој најписменији део у активностима манастира Раче; ту ће се „развијати толико значајно писарско и књижевно средиште, да се с правом може говорити о ’рачанској школи’; ова ће одиграти важну улогу у развоју и преображавању српске књижевности у осамнаестом веку далеко на северу, у Сентандреји”²⁴. Био је то прави расадник српске писмености. Манастир је, кад се прочитају многи историјски описи и пописи, имао за оно време и овећу и по значају свакако велику библиотеку. Неке од тих књига, а није их мали број, марљиво су преписивали сами монаси у свом скрипторију, названом по Светом Ђорђу, до којег се стиже врлетном стазом уврх брда; неке рукописе, за које су сматрали да су веома важни, а нису им били приступачни, поручивали су да буду за њихово манастирско братство преписани. Ту је био један синаксар²⁵, на полици су се налазили минеји²⁶, златослови, псалтир. О тим подацима говоре записи на рукописним књигама. Рукописне књиге су у Светој Гори, свакако по поручбини, преписиване за манастир Рачу и одатле стизале до рачанске полице²⁷; познато је да је по њиховом налогу, 1654. године на Атосу преписан псалтир²⁸. Било је и добротвора који су прилагали, не само материјално, манастиру крај Дрине; на пример, „Рац” Петар Коморанац – за душу своју и својих родитеља Степана и

²⁴ Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд, 1980, 258.

²⁵ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и најписи* I, бр. 1142, стр. 308.

²⁶ *Исто*, бр. 1947, стр. 455.

²⁷ *Исто*, бр. 1512, стр. 377.

²⁸ Мара Харисијадис, „Један недовољно запажен препис Јеротеја Рачанина”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 1969, књ. XXXV, св. 3–4, стр. 237.

Кате²⁹. А књигâ је засигурно било и више; поготову кад се у обзир узме и чињеница да су и припадници братства тог манастира такође преписивали књиге (гдеде остављајући забелешке на народном језику, али и тајним писмом). Половином тог тешког столећа, уочи тегобног сеобалачког збегâ, путописац Евлија Челебија записао је да је скрипториј манастира Раче имао 300 калуђера преписвача. Библиотека која им је била на располагању отуд није била мала. А то би значило да су имали и читалачке потребе за њом, јер су били писмени и у „радосној аскези”, стојећи или полуседећи за пултом – како је приказиван и њихов омиљени јевађелист Лука који на иконографским приказима, једини с пером у руци пише; каткад се тако приказује и Свети Марко, а готово по изузетку Матеја – брижно одмеравајући свој рукопис увећавали оно што им је била најважнија храна: своју библиотеку. Тешко је претпоставити да Јеротеј, и писмен и радознао, није читао те књиге. Био је, ето, међу множином писмених људи. Био је, дакле, у крају с најписменијим Србима тог доба, у манастиру који су, судећи према *Поменнику манастира Раче*³⁰, посећивали многи верници; то је, иначе, онај рукопис који пре Павела Јозефа Шафарика, познаје Вук Караџић и уочава му важност још у предговору *Српском рјечнику* (1818) и то као извору за српска имена.

И по сеоби, том путокрушенију, Рачани несмањеним жаром негују исту своју важну делатност, најпре у Сент-андреји, при цркви Светог Луке, где је преписивачку и илуминаторску школу водио најстарији и најугледнији међу њима – Кипријан, свакако уз помоћ неких од своје рачанске сабраће, којима је имена данас закрилио заборав. Било је потребно у новој насеобини снабдети нове и старе цркве не-

²⁹ Без обзира што је ово запис из XVIII столећа (уп. Љ. Стојановић, нав. дело, бр. 2061, стр. 476), није немислииво претпоставити да је таквих приложника било и пре сеобе, јер је манастир Рача био надалеко чувен по својим писменим монасима.

³⁰ Захваљујући великом труду Томислава Јовановића данас имамо фототипско издање овог значајног рукописа, који се чувао у манастиру Беочину; уп. Т. Јовановић (прир.), *Поменик манастира Раче*, Фондација Рачанска баштина, Бајина Башта, 2005.

опходним књигама, оне духовне грађевине „које су ницале на свим успутним станицама куда се кретао ка северу, све до Коморана, велики народни збег“; на тај је начин та „жилава рачанска скрипторија“³¹ била замена за штампарију коју су Срби непрестано, а узалуд, тражили од царствујућег града да добију за своје потребе. И манастирске српске библиотеке по Угарској увећавали су, уз преписивање, и књигама донетим из свог старог манастира³². Уз то су и грађевинским пословима помагали у обнови запустелог и запуштеног манастира Беочина и Ремете.

Највероватније је и Јеротеј извесно време провео у Сентандреји. Одлуком патријарха Арсенија III, „Отвореним писмом“, писаним 1697. у Табану, будимском подграђу³³, пресељава се у Дунафелдвар, стару угарску варош на Дунаву, у коју су Срби – ту, иначе, увек као мањинско становништво – стизали још од XVII столећа, па је већ постојала малена српска – не грчка, како је најчешће бивало по угарским местима³⁴ – богомоља³⁵. Завирујући по географији српског насељавања по Угарској, уочава се и близина српске цркве у Шиклошу, чију је унутрашњост 1739–1740. осликао Христофор Жефаровић, такође један од путника-хација. Док су

³¹ Дејан Медаковић, „Изучавање српских старина у Мађарској“, у: Дејан Медаковић – Динко Давидов, *Сентандреја*, Југословенска ревија, Београд, 1982, 54.

³² Уз књиге, донели су сеобом, како се наводи из пописа манастира Беочина и „сребрне ствари и одејанија црквена“ (Димитрије Руварац, „О манастиру Рачи и Беочину“, *Сјоменик Српске краљевске академије*, XXXIII. Други разред 30, 1898, 56).

³³ „...наиме, да духовник Христофор и остали Рачани могу у Беочину...цркву вдрузити и тамо живети без сваке турбације и задржанија“ (Д. Руварац, нав. рад, 52).; „*Отворен лист* којим јавља да је рачанским калуђерима – из српске земље, који од толико година пребивајући у ћесарској земљи, немају прилична места где би се скупили и братски житељствовали по своме обичају – дозволио и благословио да се могу настанити у манастиру Беочину“ (Дим. Руварац, *Манастир Беочин*, Сремски Карловци, 1924, 71).

³⁴ Овде се свакако треба присетити свих напора Гаврила Стефановића Венцловића, који је писао разне представке месним властима многих насеља да се уз постојећу грчку цркву дозволи и изградња српске; тад Срби не би морали да плаћају Грцима што богослуже у њиховој богомољи.

³⁵ Уп. Динко Давидов, *Сјоменици Будимске епархије*, Просвета – Републички завод за заштиту споменика културе – Балканолошки институт САНУ – Матица српска, Београд – Нови Сад.

неки од Рачана – на пример, Исаија – одлазили даље од овог угарског града, према Јегри, најистуренијем месту североисточне Мађарске за насељавање Срба, где је такође још пре сеобе постојала српска црква, а због те одаљености тугова-ли³⁶, други су ишли пут Фрушке Горе, до Врдника, Беочина и Реметице.

Покорavajuћи се, свакако, увек патријарховој одлуци о месту свог боравка, Јеротеј је, за разлику од осталих Рачанаца, променио многа манастирска станишта; за два је сигурно: Дунафелдвар и Беочин, а могућно је да их је било и више. То је, ето, једини од данас познатих Рачана који је почесто мењао своје манастирско место. И свуда оставио свој траг, најпре у записима на маргинама књига. Где је, међутим, изучио уметност илуминације, не може се са сигурношћу прецизно рећи. Или је то било још у Рачи крај Дрине или, што је вероватније због нешто неуспелијег резултата, много касније, за време краткотрајног учења у школи свог старијег сабрата Кипријана, при цркви Светог Луке у Сентандреји. Али се зна да је свој препис *Часловца* обогатио минијатурама Богородице Одигитрије, Благовести, Светог Симеона, арханђела Михаила, јеванђелиста Матеје и Марка; те „скице минијатира и орнаменти”, како тврде историчари уметности, урађени су „доста небрижљиво и пресним бојама”³⁷. И увек вредно преписивао; понегде, а опет чешће од друге своје монашке сабраће, на рукописима остављао је и веома драгоцене записе личног карактера. Један од записа налази се и унутар његовог преписа описа ходочасничког пута рачанског сабрата Лаврентија³⁸; тај

³⁶ Исаија, којем је додељено да се настани у Јегри, оставља грчки запис о томе како су Срби „лишени отачаства”; уп. Д. Давидов, *Сјоменици Будимске епархије*, нав. дело, 317.

³⁷ Лазар Мирковић, „Анђели и демони на капителима у цркви Св. Димитрија Маркова манастира код Скопља”, *Старинар*, VI, 1931, 7.

³⁸ Каџиба, Агнеш (Á. Kacziba), „Лаврентијево путовање из Хиландара у Јерусалим у препису Јеротеја Рачанин”, *Biblioteca Slavica Savariensis*, II, Szombathely – Szeged, 1994, 50–67; Томислав Јовановић, „Лаврентијев путопис”, *Књижевна историја*, XXVI, 1994, 92, 95–108. Агнеш Каџиба, професор на славистичкој катедри Универзитета у Сегедину, данас свакако међу најбољим и најпозванијим позна-

запис, из два дела, сведочанство је о томе колико је пажљиво прагио смисао текста који преписује. Има, међутим, још једна занимљивост у вези с тим преписом. И та занимљивост, ма колико јој се досећањем дописивала значења и маштовите верзије, остаје и даље у домену још увек недоказивих претпоставки о томе да ли је посао око преписивања описа туђег хаџилука био подстицај да се и преписивач отисне пут светих гробова. Ма како било, Лаврентијев опис и Јеротејев текст у много чем су различити.

Везује их, међутим, занимање за Јерусалим и путовање до тог светог града. Таква путовања бивала су важно место у књижевности Срба, Бугара и Руса: „Свака је благочастива душа сматрала као задаћу живота отићи и поклонити се бар један пут гробу Христову”, изриче Стојан Новаковић. И пре Јеротеја, наравно, ходочашће је представљало израз поклоничке пажње³⁹, још од примера које је таквим својим путовањима дао Сава Немањић (1229. и 1234–1235. године). Сви ти ходочасници побројани су у многим књижевноисторијским приказима, нарочито у најважнијој студији о њима из пера Боривоја Маринковића. Јеротеју су, међутим, непосредно претходили Гаврил Тадић из Сарајева

ваоцима рачанских рукописа, докторирала је управо на њима и поуздан је саветник у сређивању тог рукописног блага у Сечењијевој библиотеци у Будимпешти.

³⁹ Српски ходочасници, и пре Јеротеја, који је кренуо из манастира Раковице, кретали су на поклоничка путовања из манастира Грабовца (данас важног српског манастирског комплекса у Мађарској), из манастира Мораче, из Хопова, из манастира Требиња, Крушедола, Раванице итд. Уп. Томислав Јовановић, „Бугарска у старој српској поклоничкој прози”, *Balkanica*, XXXV, 2005, 160–161. Ако су били из тих крајева, одакле су кретали, можда би се могло претпоставити да им је прави поклонички пут кретао из манастира Раковице, па путем којим је, више друмом но шумовитим брдом, ишао и Јеротеј са својом дружином. Одатле је, из Београда, кренуо и Андреј Петковић, који је ту стигао незнано откуд, које десетлеће након Јеротеја, тачније 1734. године и оставио своју свештицу *Поклоњеније гробу Госјодњу* с лепим илустрацијама појединих места; откриће овог рукописа захваљујемо Стевану Бугарском, уп. Стеван Бугарски (прир.), *Андреј Пејковић. Поклоњење гробу Госјодњем*, Савез Срба у Румунији, Темишвар, 2008. У контексту Јеротејеве и Петковићеве приче сличности су у неким путним деоницама, али су запажања друкчија. Петковић је, наиме, више окренут духовном но монах Јеротеј!

(1662)⁴⁰, Лаврентије Хиландарац (друга половина XVII столећа) и патријарх Арсеније III (1682–1683). Своја „путна шаствија“⁴¹ – исказ који умногом кореспондира с кованицом у наслову Јеротејевог текста, што може бити доказива претпоставка о томе како је то постала уобичајена реч језика тадашње српске књижевности – патријарх је, како је и иначе том фразом („путна шаствија“) насловио свој рукопис, уобличио у форму дневничких белешки. Путовао је, као и касније Јеротеј, с групом и свештених и световних особа, али путном трасом друкчијом од Јеротејевог групе. Занимљив је, међутим, податак у овом путничком дневнику о томе да се сусрео с још неким од Рачана који су ходочастили; у близини Сокобање, у селу Шашковци, сусрео се с Христорфом Рачанином, који се одатле прикључио патријарховој групи⁴². А пре великог збега, Исак, из Раче, према запису на зиду северног портала манастира Студенице, ишао је на поклоничко путовање пре 1688. године, јер се том годином, ту на зиду, налази његов потпис и додатак: „хација“. Рачани су, отуд, много путовали, најчешће за манастирске потребе – и пре сеобе, дакако – али и из сопствених побуда. Отуд је лако претпоставити, мада не и доказати, како су многи Рачани били не само заинтересовани за поклоничко путовање, већ су и ходочастили.

Јеротејев пример, чини се, друкчије је врсте од осталих путника који су правили белешке с путовања, ина-

⁴⁰ Свог поклоничког сабрата и претходника Јеротеј је, уз Лаврентија, имао и у Гаврилу Тадићу. Обојица су били преписивачи, обојица – радознали путници, обојица ходочастили у групи с пријатељима; обојица су, дакле, били путници који о свом путовању остављају ни у чем равнодушне забелешке у описивању. Јеротеј, међутим, боље пише народним језиком од Хази Гаврила, који, с друге стране, пише пре проскинитариион но путопис ранга Јеротејевог; коначно, обојица знају за библијске легенде и beleже их.

⁴¹ „Зде же начну писати путна шаствија когда појдох в Свети град Јерусалим“ – тако зачиње патријарх своје дневничке белешке с путовања.

⁴² Динко Давидов чак претпоставља да је Христорфор, по патријарховом диктату, писао овај путнички дневник, тј. да га је после чак и преписао; уп. Д. Давидов, *Срби и Јерусалим*, нав. дело, стр. 172.

че најпопуларнијег жанра у европском XVIII столећу⁴³. Сви су они, наиме, писали на начин проскинитариона⁴⁴, средњовековног прескриптивног жанра, који је нормирао начин како се у свешчицу уписује податак с путовања. Ти путеводитељи говорили су, на начин каквог водича по светим местима, о месту преноћишта, о обавезности посете цркви у успутном локалитету – ништа више од тога. У том византијском жанру није било поетичког простора – није било дозвољено у нормативној поетици – за исказ личног карактера, а камоли каквог описа. „Богом освећен”, какво је значење имена Јеротеј – иначе, калуђерско име познато од XVI столећа – искорачио је из такве норме⁴⁵ и створио нови жанр за нову српску књижевност. Ослобађајући нормативности поетику свог рукописа, својим текстом реализовао је – путопис.

Иако су, чак и у то време, постојала упутства колико остати на путу⁴⁶, вероватно и како путовати, а за која је Јеротеј, по свој прилици, јер је био образован и начитан, и знао, наш први путописац дао је одушка својој радозналости којом је био обдарен као какав просветитељски европски путник. Нису га спутавале обавезе проскинитариона, није се оковао средњовековном нормом, путовао је као путник радозналац за сваки детаљ који му је запео за око, ум и традицију. Његова религиозност не престаје истицањем људске особине отвореног посматрачког ока за многи детаљ свакодневног

⁴³ Уп. М. Д. Стефановић, „Путовање” и „Путопис”, *Лексикон српској просвети*, Службени гласник, Београд, 2009, 181–184.

⁴⁴ Уп. одредницу „Путопис” у: Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних јојмова*, Нолит, Београд, ²1990, 296–300.

⁴⁵ Та норма, која више није средњовековна, већ је налик књижевности новог доба, ипак није барокна, како је то добро запазио Ђорђе Трифуновић, а чије мишљење и критику таквог става усваја и Димитрије Богдановић (у: *Историја сшаре српске књижевности*, нав. дело, 114–115).

⁴⁶ Један од сачуваних ћирилских зборника из XVII столећа наводи време које треба провести на путу до светих места, и то на начин средњовековног проскинитариона; уп. Стојан Новаковић, „Прилози к историји српске књижевности. III: Један стари свјетовни зборник ћириловски”, *Гласник Српској ученој друштва*, књ. VIII, св. XXV старог реда, 1869, 19–63, посебно на стр. 32–33.

или легендарног живота⁴⁷. То путовање и написани утисци о њему били су нашем путописцу – да се овде послужим синтагмом из поднаслова једне од књижевноисторијских књига Андре Гавриловића – „за личну наставу”. Кратке белешке о клисурама на путу ка Врању, спомени дивљих животиња које сусреће само су доказ више у прилог тој отвореној и радозналој души. Путује кроз своју негдашњу Србију, а сад Турску, крајевима своје отаџбине где још није био док је пре сеобе живео у Рачи. И ужива. Неду Параносић, супругу Јове Параносића из Ирига, који су му сапутници – а укупно их је осморо, мада он бележи да их је седморо, и то, уз Јеротеја још две свештене особе, и пет световних лица – кратким језичким потезом описује као амазонку на коњу, јахачицу под којом је коњ у страху пред једном животињом поскочио. Уме да вешто извуче из становника неког места легенде о крају, локалитету и људима. Уплиће, дакле, у свој ток приче и фолклорна казивања. Дobar зналац народног језика, за шта је сведочанство и језик којим је писао свој путопис⁴⁸, показао се и као одличан познавалац српске народне епске песме; чак је, тако бар изгледа на основу легенди које изабирала да подастре пред могућног читаоца, био много везан за народну традицију, као сваки човек из народа, а не из манастира. Ниједног момента у свом опису путовања не пита се о томе ко су народни јунаци које спомиње и о којима говоре

⁴⁷ „Јеротејева велика, чак изузетна религиозност осећа се из сваке странице књиге. Но, она је искрена и људска, рекло би се народска, без мистицизма. Његов доживљај Јерусалима јесте поклонички, што му је уосталом и био циљ, али није опсенарски, метафизички. Иако монах, Јеротеј никада не покушава да се одрекне људских особина” (Динко Давидов (прир.), *Описаније Јерусалима. Изрезао у бакру Христјофор Жефаровић 1748*, Галерија Матице српске, Нови Сад, 1973, 20). Те људске особине свакако су његово чуђење, његова жива радозналост, али и страх и дивљење. За такве емоције народни језик његовог текста отуд је веома разумљива лингвистичка чињеница. Јеротеј не пише црквени већ световни текст!

⁴⁸ Занимљиво је да је већ почео да користи изразе српског малограђанина у Угарској. Тако, за Богородицу, каже „госпожда”, што је још једна потврда за то колико је био уронио у нови век српске културе, што значи и језика и обичаја, какво је, на пример, међу осталима, и путовање. Није користио некакав зацементиран народни језик, већ је, ето, примао и нове речи које су се домаћиле полако међу придошлицама Србима на територију Угарске.

легенде које наводи, зато што су му знани из народне песме, па му додатна тумачења и нису потребна: шаторишта Марка Краљевића, Милоша Кобиловића, Реље Охмућевића и Новака Дебелића⁴⁹. Наводи чак две легенде о најпопуларнијем јунаку наше епике; занимљива је она у Демир-капији, кроз коју пролазе и каравани камила. Наводи и легенду о епском јунаку Филипу Драгиловићу који је изградио град Филибу, кроз који, на повратку с ходачашћа, након Цариграда, пролазе; он је, иначе, традиционални противник Марка Краљевића, како га опевају песме које је у својој другој књизи епских песама објавио Вук Караџић⁵⁰. Да је, уосталом, добро познавао епику своје књижевности, сведочанство је и његово именовање града Солуна, кога он, баш као и усмена народна песма, зове – Сељаник⁵¹. Све ово може бити посредан показатељ како се усмена народна књижевност ширила памћењем, али и за то да је Јеротеј више световни радозналац но скрушени монах који само ходачти, верник који зна за своју народну традицију. И не бежи од њеног језика. Напротив. Не заборављајући, дакле, да је монах, он постаје истовремено и грађански путник.

Колико је то, пак, схватио велики Јован Скерлић, питање је које има једноставан одговор, поготово ако се књижевноисторијски научно, а унутар разумевања теорије историје књижевности, приђе без априорних предрасуда и с пуним разумевањем. Доследно заступајући једну методолошку позицију, овај научник и универзитетски професор и стручњак баш за српску књижевност у XVIII веку – дакле, не столећу, што би га поетички сузило на уским 100 година – схватао је однос средњег века и доба просветитељства као

⁴⁹ Вероватно је то локалитет познат под именом „Маркове куле”, уп. Mirjana Detelić, *Epski gradovi. Leksikon*, Balkanološki institut SANU, Beograd, 2007, 345; детаљније о овом јунаку, као и осталим именима, читалац може да се обавести у нап. приређивача.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Вук Караџић објавио је песму унутар циклуса песама „новијих времена о војевању Црногораца и Херцеговаца”, у којој се Солун, као бели град, назива Сељаник (уп. М. Детелић, стр. 14)

антагонизам типа старо – ново, тј. старо као уско црквено, за Јована Скерлића застарело и конзервативно, а ново као отворено око ка световним просторима. Због тога Јовану Скерлићу нису погодовали писци Рачани, и сви су они одреда добили његов негативан суд⁵². Изгледа да је, на жалост, Јеротеј у таквом критичком суду најгоре оцењен. Две су му главне замерке наведене: да је наиван, будући да препричава легенде као да је убеђен у њихову веродостојност, али и да је необразован. Тешке квалификације које су избегли остали Рачани у Скерлићевом опису, овде, уз све уважавање и по значају и по обиму величанственог научног дела за кратког живота Јована Скерлића, у науци су већ доживеле свој обррат⁵³.

Први негативан суд лако је потрети управо тиме што се пажљиво чита Јеротејев текст, у којем путописац, кад од другог чује неку причу умеће реч „кажу”, не – ја мислим да је тако како су казивали. Његова је естетика, дакле, нова, грађанска. Чак и кад своју истину о ходочашћу и доситејевским прикљученијима темељи на ауторитету чињеница, он им придодаје туђа казивања, али и сопствену субјективност и властитост виђења. Уз то, има још једна чињеница која итекако заслужује похвалу за изузетност Јеротејевог запажања, а не преки суд историчара књижевности. То је локалитет Овче поље и на његовој заравни – бакарно гумно. И о томе је у Скерлићево време писано; научна копља око тих података изашлих под Јеротејевим пером ломили су познати историчари и фолклористи⁵⁴. Данас се томе може додати још много нових потврда.

⁵² Уп. М. Д. Стефановић, „Одговор на питање: шта је Јовану Скерлићу просвећеност?”, *Јован Скерлић данас* (ур. Миро Вуксановић), Српска академија наука и уметности, Београд, 2015, 65–73.

⁵³ Уп. по скромности у наслову, али по значају изузетно важну студију: Б. Маринковић, „Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 1969, XII/1, 263–300; студија је поново објављена у часопису *Рачански зборник*, 13, 2008, 77–124.

⁵⁴ Исто, стр. 266–267.

Овче поље – маштовит локалитет, у Јеротејевом виђењу: „И дојдосмо на 13. конак у Горобинце, на Овчеје поље. И туду видех красну земљу, лепа поља, и жита, и виногради и овоштија многоразлично. И лепе реке теку из планина и источници студени и чести. И градови се виђу, и села. И ту на ужини са једног места – шта се види! Набројисмо цркви 14 велики’. Бели се камен. Срби правили, а сад све пусто. И ту нам казиваше: кад су на[ј]пре Срби из прекомора прешли од Српске и потом се Срби и назвали по реци тоје, иза Троја града, те су нап[ј]ре на Овче поље пали; и ту, кажу, сковали од бакра гумно, а веле, не умели врћи на земљи; и кажу, и до данас стоји засуто земљеју, и веле да хоће велико крвопролитије ту бити од Турака напослед. И ту се велми чудисмо красоти земљи и обилију плодов”.

Овче поље, пак, у очима Ребеке Вест, поседује једнаку задивљеност природом: пољима пшенице и хладним ветром с брегова⁵⁵; иста занесеност као у Јеротеја, исти радознали поглед на обичај везан за бакарно гумно. Јеротеј, тако, уопште не бива наиван кад – истина, укратко – тка покоју реченицу о народном обичају којем не присуствује, јер је везан за Ђурђевдан, а он је ту у позно лето. Али читаоцу оставља сведочанство о томе како својим централним положајем на Балкану овчепољска област оставља свој траг у историји српске културе⁵⁶. То је важна јужна тачка у насељавању Словена на Балкан, Срба међу њима свакако; то је место на којем је 1299. краљ Милутин стигао да би се баш ту обавио српско-византијски споразум о браку, па је ускоро била сазидана и црква посвећена Светом Николи, што је условило ширење култа овог светитеља по читавом крају. Јеротеј, коначно, као веома обавештена особа, бележи и податак о историјској аутентичности приче о аустро-турском рату 1688. код Велеса,

⁵⁵ Уп. интегрално издање путописа: R. Vest, *Crno jagnje i sivi soko. Putovanje kroz Jugoslaviju*, Мопо&Маћана, Beograd, 2004, 617–625. Јагње се управо односи на народни обичај везан за Овче поље у Македонији.

⁵⁶ Уп. Томо Томоски, „Овче поле во средниот век”, Филозофски факултет на универзитот, Скопје, 1978, 243–265.

дакле, из времена док је још живео у манастиру крај Дрине. У науци је, међутим, до сада остало незапажено мишљење једног историчара о томе како је причање Јеротејево легендарно и маштовито, чак и кад „нема чврсту историјску“ веродостојност⁵⁷. И данас железничка раскрсница, укрштање разних путничких линија, Овче поље одувек изазива машту посетиоца управо због легенде о бакарном гумну; тако код Јеротеја у XVIII столећу, тако код Ребеке Вест у XX веку.

Бакарно гумно јесте назив који се везује за различите географске позиције, не само на Овчем пољу. Из тога свакако произлази да је то име за неку одређену радњу, обредну и практичну⁵⁸. Ово које је Јеротеј видео увек је бивало је и ратним попрштем⁵⁹. На висоравни постављено, уздигнуто, служило је за ручну вршидбу жита. Плева која је при том летела на све стране представљала је добродошлу измаглицу за рађање прича о вилама и вештицама. Јеротеј то слуша. И бележи. Ребека Вест слуша о жртвовању црног јагњета на Ђурђевдан, на истом месту. И то гледа. Потом описује. И коментарише. То место – бакарно гумно – имало је, како дозирано истакнуто каже, „велики ауторитет“⁶⁰. И пореди тај стари обичај с народним приповедањем и богословском литературом. Ма колико се човеку чинило да није прилично поредити ставове Јеротејеве с онима које изриче Ребека Вест, не може се отети утиску како у том сучељавању ово двоје путописаца заправо Јеротеј све више добија на својој

⁵⁷ Исто, 243–244. У том раду Томе Томоског наводе се и остали историјски извори, као и апокрифна дела у вези с локалитетом Овчег поља.

⁵⁸ О предањима везаним за бакарно гумно уп. Јован Х[аци]-Васиљевић, „Границе српства према истоку и југу (по народном предању о бакарном гумну)“, *Побрајимство*, год. прва, свеска 2 (фебруар), 1892, 17–24. Има, међутим, у *Српском рјечнику* Вуковом занимљиво запажање, које може служити и компаративном изучавању бакарног гумна, о вештичјем Клеку код Огулина: „Као што се у Сријему приповиједа да се вјештице скупљају више Моловина, тако се у Хрватској говори на Клеку“.

⁵⁹ Јов. Хаџи-Васиљевић, *Јужна Сјара Србија. Историјска, етнографска и политичка истраживања. књига прва: Кумановска област*, Задужбина И. М. Коларца, Београд, 1909, 479–481; и битке с Бугарима у освит Првог светског рата ту су се одвијале, уп. Миодраг Никачевић, *Бакарно гумно*, Просвета, Београд, 1956.

⁶⁰ R. Vest, *nav. delo*, 619.

аутентичности. Управо због толеранције и добротности његових ставова.

На Нишави боравећи хвали гостопримство Мије Кириције; у Лесковачкој клисури описује своју срећу што су нешто успели да улове за храну, а уз помоћ духовите народне изреке: „падосмо на ужину ... у страни, кано коза на маљу“; у Египту, нимало суревњив према припадницима друге вере, тамошњем становништву, духовитим реченицама исказује различитост културâ: „И ту седисмо у Великом Египту 22 дни, у хану Синајаца калуђера. И ту свашта доста јевтино. По 8 сомунџа за једну пару, а једна пара 8 мангура. И ту узимах за једну пару 74 лимуна. А вина и ракије – да дукат дајеш, за једну оку не би нашао“. Бележећи другост у односу на обичаје своје културе, Јеротеј показује колико је српска култура отворена, јер кроз њега разуме и друкчије обичаје, понашање, облачење итд. Свет Јеротеја Рачанина, из чије је народне традиције изникао, није био онај у којем преовлађује мржња, јер у таквом окружењу никада није било простора за књижевну реч.

Јеротеј је писац који бележи своје емоције. Задивљен је природним лепотама: „не може се човек нагледати“. Задивљен је ускршњом прославом у знаменитом граду, али и мноштвом људи: „тескота од народа“ на Божјој служби у Јерусалиму изазвала је пуцање даске под Христовом иконом. Описује страх од гомиле гмизаваца која је кренула из камења у Лесковачкој клисури („И ту помилише змије, и жабе, и гуштери и корњаче. Умало у воду не поскакасмо од страха“) или страх од гусара док су у Касандри чекали да крену лађом („И страх имасмо од курсана“). Исказује многа своја чуђења, али су то све одреда толерантне зачуђености човека-путника отворених очију за друкчије обичаје и другојачији живот, које упознаје на путовању, као да је реч о каквом – а то је уистину и био – европеизованом просветитељском путописцу. Најдраматичнији опис страха, у којем је и паганског односа према мору, у молбама упућеним Светом Николи кад

је брод задесила бура, готово корабљокрушеније⁶¹, Јеротеј даје физичке карактеристике могућних бродоломника, лица искривљена од страха. То мореплаваније⁶², а два су их била у Јеротеја – реч која је била честа у српском језику XVIII столећа, пре свега, код Доситеја и Јована Рајића, наших великих путника – свакако припада врху антологијског избора описа путовања морем. Почетак морског путовања, међутим, сличи стандардним описима мора, могућности напада гусара и каснијег пристајања у неку од афричких лука. Тај опис почетка таквог путовања код Јеротеја умногом наликује у то време већ штампаним књигама у којима је тема хаџилук. Прилика је да и то буде потврда више у прилог претпоставци како је Јеротеј много читао. Да ли је у својој читалачкој руци имао и немачку књигу Франца Фердинанда фон Троила из Горње Шлезеје, која је изашла 1676. године у Дрездену? То *Orientalische Reise*, из Ђенове бродом ка Јерусалиму, Египту, Синају и негдашњем царском Константинопољу, данас иначе ретка књига, чува се у Staatliche Bibliothek у Регенсбургу. За ову причу о Јеротејевом опису путовања морем интересантна је свакако због неколико идентичности: у појединим фразама, готово целим реченицама, али и истим осећањем страха као код нашег ходочасника. Немац барокног доба, световњак, и Јеротеј, монах, утопили су се у људску причу о страху пред незнатим, пред таласима који су наткриљавали палубу, пред буром која је могла однети живот. Није више вредела ни реченица из јеванђеља по Марку: „Што сте тако плашљиви? Зар још увек немате вере?“ (4: 33–41), а која је, у знак помоћи бродоломнику уз помоћ вере, исписана на Рембрантовој слици буре где Христ утишава олујно невреме на отвореном Галилејском мору. Јеротеј се у том тако људском страху преобликује у човека којег – а то уситину јесте аутопоетичка изјава – интересује само најприроднија

⁶¹ Овај израз из просветитељског доба употребио је Борислав Михајловић Михиз како би описао могућност свог падања на дипломском испиту, али тиме потврдио живост и савременост српског језика Јеротејевог доба, онаквог вокабулара који је волео необичне сложенице; уп. Б. Михајловић Михиз, *Аутобиографија – о групи*, књига прва, Соларис, Нови Сад, 2003, 248.

⁶² У средњем веку постојао је жанр маритиме – описа путовања морем.

емоција. Отуд површном читаоцу он може да зазвучи као приземан писац, али је, истовремено, и можда баш зато, и небеско духован. Театрална употреба одсева муње и тамнине неба постаје функција за драматичност Јеротејевог стила, јер животно презентује ликове на броду; а они се речју цртају, као што Рембрант чини кичицом, без строге форме, па се они претварају у симболизацију општељудског саосећања.

Друга велика замерка коју је Јован Скерлић упутио Јеротеју на основу, вероватно, и пребрзог читања – јер су потребе универзитетске наставе од овог научника захтевале хитрину припреме, а на основу којих припрема, сачуваних до данас у Универзитетској библиотеци у Београду, јесте настала и његова знаменита књига *Српска књижевност у XVIII веку* – јесте пишчева необразованост. За потврду овој, на жалост, опорој тврдњи Јован Скерлић навео је Јеротејево мишљење о реци Нил која истиче из раја. Како свакој брзини у изрицању непорецивих тврдњи шкоду доноси тај закуцан тврди негативан суд, тако и овде може да се оспори то мишљење, уз све дужно поштовање једном од највећих српских историчара књижевности. Управо је, наиме, ова Јеротејева реченица несумњив доказ његове начитаности, обавештености и образованости. Уживајући и описом дочаравајући све лепоте приобаља једне од најдужих река на свету, ако не и најдуже, о бујној вегетацији, разноврсним воћкама, и благости тамошњих становника, Јеротеј задивљено говори о томе како овај крај наликује томе да је река Нил проистекла из раја. Где је, међутим, то могао да прочита, ако не у књизи над књигама, као сваки образовани читалац. У *Библији*, наиме, говори се о четири реке које извиру из раја; уз Фисон, Тигар и Еуфрат, то је и Гехон, тј. река Нил која „тече око земље етиопске“ (Књига Мојсијева, 2: 14). Богатство вегетације и разноврсних животиња у нилској долини постало је у раној хришћанској уметности чак и темом као обликом симболизације блаженства прекогробног живота.

Очигледно однегован читалац, Јеротеј је поклањао пажњу и свом изразу. Та особина није промакла будућем слависти, који је, путујући по словенским земљама и изучавајући сло-

венске рукописе, стигао накратко, на крају свог студија уз пуну подршку руске владе, у Сремске Карловце. Ту је, у библиотеци тамошњег пароха, а српског писца, Павла Стаматовића угледао језички занимљив рукопис. Будући шеф московске славистичке катедре, Осип Бођански⁶³ замолио је рођеног брата Ђуре Даничића, Милоша Поповића – у то време, 1840. године, ученика богословије – да му рукопис препише и пошаље у Москву. Обећано је било и учињено. Тек 1861. године руски славист објавио је овај препис у чувеном часопису *Чтения*, чијим се примерком мора и данас дичити Библиотека Матице српске. Први пут, тако, Јеротеј Рачанин званично улази у српску књи-

⁶³ Осип Максимович Бођански (1808–1877), још као кандидат докторских наука, објавио је 1837. године, на руском, књигу *О народној њезији славјанских њлемена*; део из тог рада у преводу на српски изашао је 1839. у *Лейџису Мајице срјске*. О њему, као једном од оних европских слависта које је држава стипендијским вишегодишњим путовањем по словенским земљама припремала за прави научни рад и за праву професуру, писао је Андра Гавриловић (*Словенска њутовања*, Београд, 1922). Чак и ако има недостатака у важним појединостима и њиховим још важнијим научнопоследичним тумачењима, ова књига књижевног историчара А. Гавриловића важна је да се види како треба да тече научни рад и који су то слависти који су задужили српску науку о књижевности: „Одлучивши да изучавање младе словенске науке у Русији подигне на достојну висину, руско је Министарство просвете у тридесетим годинама минулог столећа [XIX] сматрало првом дужношћу да на катедру славенистике у неколиким универзитетима постави људе који ће уистину бити носиоци те науке [...] Министарство одлучи да неколике младе људе, Русе, које предложи поједини универзитети, пошаље ван Русије ради изучавања словенске науке и словенског света уопште. То је била најлепша и најкориснија одлука, а исто је тако био веома уман начин на који су изабраници [Бођански, Прајс, Срезњевски, Григорович] имали да изврше свој позив. Ствар је посматрана с високог гледишта и широког видика, није се хитало у времену, није се жалило у средствима” (А. Гавриловић, нав. дело, 60–61). Тако је, као државни стипендиста, Осип Бођански путовао више од две године, почев од 1837, упознао Шафарика у Прагу, пропутовао и проучавао рукописе у Пешти, јужној Угарској, Славонији, Хрватској, Бечу, спријатељио се са Симом Милутиновићем Сарајлијом. Током 1840. године боравио је у Срему и ту је у дому пароха Павла Стаматовића запазио необичан рукопис на народном језику; био је то Јеротејев текст. Кад је добио катедру славистике у Москви, покушао је да окупи најбоље студенте; неки од њих постали су касније познати југослависти, као што су, на пример, Аполон Александрович Мајков и Иван Алексејевич Новиков. Из Русије је наставио будно да прати догађања у Србији, о чему оставља сведочанства у свом дневнику који је водио од 1852. до 21 (23). октобра 1854. године, па се ту читају занимљива запажања не само о руским славистима, већ и о Вуку, Меду Пуцићу и бану Јелачићу; последњи запис у њима односи се управо на Србију и на кнеза Милоша (уп. Ал. Кочубинскиј, „О. М. Бодјанскій вѣ его дневникѣ” *Истѳорический вѣстѳник*, VIII, 1887, т. 30, 505–593. О Бођанском в. и: Милорад Живанчевић, „О. М. Бођански на словенском југу”, *Зборник Мајице срјске за славистику*, 25, 1983, 33–46.

жевност, и то целином свог дела⁶⁴. Што до данас, уз преважна књижевноисторијска истраживања Боривоја Маринковића, као неопходне градитељске предрадње за тумачења дела и текста, српска књижевна историографија још увек није поетички прочитала овај *џрви* српски путопис – а првина му није једина вредност! – доказ је оне грке констатације с почетка овог прилога.

Јеротеј је, по свој прилици, „писао да се не заборави”⁶⁵. Путовао је кружницом, ка Јерусалиму, кроз своју Србију, долином Мораве и Вардара, пут Солуна, бродом до Египта и Синаја, а враћао се, морем, крај Кипра, преко Бугарске. Тим кружним током свог путовања симболизовао је смишао даровања свог наклона светим местима, симболизовао је смисао живота, обележио га просторно, од извора који се стиче у увиру. И као писац уопште није био „невежа”, није био невешт ни у преписивању туђих рукописа нити у писању свог оригиналног дела. Не само да је знао да преписује, већ је, што је једнако важно, ако не и важније, знао шта треба да преписује и о чему мора да пише. Онолико колико задивљује његов преписивачки избор, једнаке је похвале и његов оригинални рукопис, његов путопис, као и многобројни записи. Језичка диглосија коју је, међутим, примењивао у том свом двоструком стваралачком послу – туђа дела писао је црквеним језиком, а своје световно дело на народном језику, без обзира што је писао црквеном ћирилицом – доказ је више за просветитељску његову оријентацију о томе како народни треба да буде језик световне српске књижевности. Што данашњи читалац одбија да разуме тај народни језик просветитељског доба никако није грешка Јеротејева, већ модерног Србина одвиклог од своје народне језичке традиције.

Чак му је замерано како му ни језик баш није народни, а сав је од врцавости народног ума и изрека и погрешки у падежу, какве су биле уобичајене у српском, још увек ненорми-

⁶⁴ Вероватно подстакнут Бођансковим открићем у библиотеци свог парохијског дома – а како је рукопис дугле стигао, до данас још увек остаје загонетка – Павле Стамаговић је 1841. године у свом часопису *Српска њчела* објавио два одломка Јеротејевог путописа.

⁶⁵ Д. Давидов, *Срби и Јерусалим*, нав. дело, 161.

раном језику у XVIII столећу. Тешко да се, такође, може прихватити неколико пута, и то из пера различитих књижевних историчара, тврдња о томе како је Јеротејев путопис скромног уметничког домета; тврдња која се уобичајено преносила из једне у другу књигу историје српске књижевности, а без прочитаног Јеротејевог текста. Биле су то тврдње које су, па и данас, на жалост, почесто, изрицане као какав преки суд, али – по ком мерилу? Према путопису следећег српског књижевног столећа? Или према мерилу данашњих текстова истог жанра? То су судови којима недостаје уједињујући поглед синхроног и дихајроног. Из таквог научног калеидоскопа, међутим, посматрано, видело би се колико је Јеротејев рукопис жив, узбудљив текст за своје доба, отворен, сугестиван, а који се рађа из унутрашње гipкости која је неопходност стваралаштву. Константност напетости радозналца који живо предочава своја путничка сећања одржава се синтактичким паралелизмом реченица које једна за другом почињу везником „и“, надовезујући у једном даху утиске који су се сустизали под пером испод којег су пљуштале речи. Ритам причања Јеротејевог у спрези је с хармонијом доживљаја. Такав поетички дуктус, карактеристичан за задиханост онда је морао да садржи и преплитање наративних времена футура и презента. Обраћање, каткад, у другом лицу, али и типом „и ја ти онда пођем“, тачније, употребом етичког датива, увлачење је замишљеног, имагинарног, па и имплицитног саговорника-читаоца у причу, па тако и читалац почиње да гледа Јеротејевим очима⁶⁶; за прву генерацију писаца нове српске књижевности, којој Јеротеј, рекох, припада, то није мали допринос статусу читаоца унутар текста. Емоционалност своје приче појачава архаизмима: „Тогда се живота очајасмо. Криченије и гласи велики исхождаху, призивајуште пречистују Богородицу“; „и возописмо ка Богу вси“. Укратко, први српски путописац доживео је књижевност као лич-

⁶⁶ Ирена Грицкат, „Језик српских путописа из XVII и с почетка XVIII века“, *Зборник историје књижевности, књ. 10: Сјара српска књижевности*, Београд, 1976, 314.

ну причу, као и сваки уметник речи. Попут свога живота у манастиру, у осами, сам са собом, ствара људску причу утисака из најдубље нутрине душе и ума. Његова авантура писања проистекла из путовања ка исходишту доброте преточена је у путовање као исходиште доброхотности. То је аутентичност унутар колективности идентитета националног; јер, човек, како произлази из његовог путописа, има само један живот и не сме дозволити да му он постане осредњи. На тај начин, а свакако произашло из отачаствољубља које је подразумевало и дубоко поклоњење светим гробовима, Јеротеј прича универзалну причу, па му, изопштеном из Раче, књижевност изгледа као географија места на којима столује доброта. С Јеротејем је, тако, зачето нешто револуционарно ново у српској књижевности: разбијено је ограничење типа средњовековног путника, који од тада ходочасти, макар био и у мантији, као грађанин новог доба.

Ако би се обликом кружног путовања Јеротејевог завршавала и ова прича о нашем писцу и његовом делу, онда би се, свакако не на начин погледа у ретровизор, већ онако како се исправно гледа, истовремено у то побочно аутомобилско огледало и напред, а увек с рукама на управљачу, могло видети како би гласио одговор на тако једноставно питање које је књижевна историографија исхитрено избегавала, наиме, а метонимијски изречено: како читати Јеротеја, оног писца који је у „Путу Паноније” Милосава Тешића, за разлику од других Рачана, са собом носио – „перца и мједни лонац”, баш као му и каснији Орфелин. Одговор на ово питање зависи од тога колико ће књижевноисторијски поглед бити фиксиран само на побочно огледало нашег возила, јер је оно једино и увек пројекција прошлости, а поглед унапред, ма колико могао да значи илузију, могао би, сада уз обавезност Јеротејевог дела, да понуди идеју о новој и друкчије виђеној будућности жанра и поетике српског путописа.

CARMINA BURANA SRПСКЕ ЛИРИКЕ: ГРАЂАНСКА ПОЕЗИЈА

Након толико десетина и десетина година новијег систематског проучавања суштине традиције нове српске књижевности, дакле оне од XVIII столећа, још увек остаје утисак некаквог, а свакако научно болног, осећања пораза у чињеници да је у истраживању лирике српска грађанска поезија остала изван научног опажања традицијског ланца лирског певања. Феномен који је најпре систематски уочио Тихомир Остојић¹, а потом га проучавао и у антологију предбранковског певања, као неизбежну баштину романтизму једног тона, унео Младен Лесковац², преко Крешимира Георгијевића који је несумњивим доказао прилив грађанског стиха и тона у Бранковој и Змајевој поезији³, до двотомног зборника с волуминозном студијом Боривоја Маринковића⁴ о важности помног проучавања српске грађанске поезије у књижевној историографији, па до новијих истраживача – данашњи књижевни историчари и даље устрајавају на проучавању појединачних лирских опуса из доба романтизма или послератног периода, а да се уопште не придаје ама баш никаква важност, па ни узгредно помињање лирске баштине коју је изнедрила – српска грађанска лирика. Поразно за културу! Поразно за књижевну науку! И нимало

¹ „Из старе песмарице. (Огледи једне заборављене лирике)”, *Српскохрватски алманах за јодину 1911*, Загреб – Београд, 1910, 143–153; *Српска грађанска лирика XVIII века* (прир. Т. Остојић и В. Ћоровић), Београд – Сремски Карловци, 1926, и као допуна, уп. М. Д. Стефановић, „Непознати рукописи Владимира Ћоровића”, *Летопис Матице српске*, год. 175, књ. 463, св. 4 (април), 1999, 554–562.

² *Антологија старе српске поезије*, Нови Сад, 1953, ²1964, ³1972.

³ Посебно у раду „Белешке о поезији Бранка Радичевића”, *Књижевне студије и оједи*, Нови Сад, 1952, 61–75.

⁴ *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа*, I–II, Београд, 1966.

патетично то није у узвику изненађености што се овакав необичан феномен, који је обједињавао европско певање (украјинско, немачко, италијанско, словачко, мађарско) са својим несумњивим нераздвојним – дубровачком ренесансом⁵ и кајкавским песмарицама – делом није уклопио у периодизацију српског стиховног певања. Тај толико очигледан уплив петраркистичког у грађанској поезији, дакле оних песничких слика које се приписују тек песмама Јована Дошеновића и Јована Пачића, а тек узгредно и то насумце изабраним стиховима из рукописних песмарица, па ни тад не баш најсрећније, нити најизразитије, јер се више ишло на спољашње именовање, а не на дубровачки израз и песничку слику те поезије, показује колико би ова уводна напомена била обојена гркошћу, кад је не би бар у покушају поништавало овакво, али по својој вредности никако мало рукописно благо у фонду Библиотеке Матице српске и у Рукописном одељењу Матице српске.

Треба ипак кренути редом и то у отрежњујућем редоследу непорецивости, заснованих на претпоставкама таквог нивоа, да би могле бити тумачене и као чињенице. Још је Младен Лесковац, описујући настанак модерне српске књижевности, истакао футуристичким тумачењем: да ће, наиме, обнова и преображај литературе у нашим северним крајевима потећи не од монаха, већ од аутора који су своје трагове остављали и у рукописним песмарицама⁶. Прихватањем овакве идеје о улози грађанске поезије у стварању модерне српске уметности речи још увек није било тачно одређено шта је то грађанска поезија или, тачније – грађанска лирика.

Термину су се придавала различита значења. Историчари народне књижевности, мада не искључиво само они,

⁵ B. St. Angelov, „Sur certains moments de la renaissance littéraire nationale des Slaves du sud (XVIIIe S)”, *Etudes balkanique* IV, 1966, 102–104. За ову прилику само се наводи ова несумњива поетичка и песничка чињеница, о чему ће читалац моћи систематичније да се обавести у раду који следи иза овог („Амор теше лук”).

⁶ М. Лесковац, „Српско грађанско песништво осамнаестог века”, *Летопис Матице српске*, год. 120, књ. 356, св. 1–2, 1–99; и у предговору истог аутора за *Антологију старије српске поезије*, Нови Сад, 1953, ²1964, ³1972.

одређивали су овај песнички феномен као прелазну форму између усмене и писане поезије⁷. Непогрешивим, а ипак нетачним, и не баш научно доследно доказаним, претпоставкама о томе како присуство народног стиха показује колико је овај тип певања заправо слика народног духа, закључивало се управо тако: ова поезија јесте народна, тек помало уметничка, будући да јој се ни ауторство углавном не зна. То је већ чињеница научног анахронизма, кад се зна да су и песме из усмене народне поезије (лирске и епске) индивидуалне творевине. А што је грађанска поезија углавном адеспотна, то никако не би смело да значи како је она истог нивоа као и народна. Могло би да се постави и помало побочно питање: ако је грађански песник већ био свестан себе као индивидуалног ствараоца, а без продужене руке у писању као оне средњовековне Божије, зашто није увек записао и своје име? Зашто му се то, можда, омакло? Или зашто му је то

⁷ Видо Латковић, „О неким прелазним формама од усмене ка писаној литератури”, *Књижевности и језик у школи*, год. 1, св. 1, 1954, 4–11; Андра Гавриловић је назива „полукњижевном” поезијом, не с обзиром на облик вредносне категорије у том термину, већ на ситуирање овог стваралаштва на међу усмено/писано (шири облик интерпретације свих ових и оваквих тумачења („Први лиричари и естетичари у новијој књижевности српској”, *Глас СКА*, LX, други разред 38, 1901, 214–297); остала слична тумачења уп. у: М. Д. Стефановић, *Српска грађанска поезија. Оглед из историје стиха*, Нови Сад – Ваљево, 1992, стр. 10–15. Збуњује, међутим, чињеница да се и међу млађим историчарима књижевности, чак и кад су већ биле објављене студије с друкчијим дефинисањем грађанске поезије, јављају мишљења још екстремнијег, можда помало и неопрезног мишљења, а без увида у новију литературу, да је грађанска поезија „фолклор”; тако се најпре каже како је „присуство италијанске литературе у фолклору најоучљивије у појединим записима грађанске лирике, наравно уколико се сложимо с тим да се ова поезија може сматрати неком врстом урбане варијанте усменог стваралаштва”, да би се у закључку нешто опрезније, али никако прецизно, рекло како „грађанску лирику, без обзира на данашњу анонимност њених твораца, само условно можемо сматрати фолклором” (Тања Поповић, „Италијанско песничко наслеђе и српска књижевност у настајању – крај XVIII и почетак XIX столећа”, *Зборник Мајице српске за књижевности и језик*, 47/1999, св. 2–3, цитати са стр. 227 и 231); у истој студији, а у наведеном мишљењу, збуњује и чињеница како анонимност певача, тј. адеспотност записа, може бити један од важних одређујућих фактора за фолкорно/уметничко певање, кад се већ одавно превазишла идеја анонимности и у усменој народној књижевности, а питање адеспотности појединих записа у рукописним песмарицама постало је такође и решено и протумачено у нашој науци.

било неважно? А није га скривао попут средњовековне монашке скрушености. Напротив. Наоко нерешиво, питање је своју одгонетку сакриво у нечем што би се недовољно прецизно могло описати синкретизмом мелодије и текста, као у усменој лирици. Реч је, међутим, о много чему чвршћем од тог споја. Кад је реч о грађанској песми – не само као „Gedicht” – текст је толико био урастао у мелодију, да је то срастање претворено у симбиозу, у – „Lied”; почесто је мелодија бивала важнијом од текста, од речи, од стиха, па се у песмарицама, изнад наслова или ознаке почетка додавало и објашњење о томе како се ти стихови певају на већ познату мелодију какве друге песме. Мелодија је, дакле, чувала текст, претварала га у атемпоралну и адеспотну уметност⁸.

Коначно, већ је списак познатих аутора грађанске поезије и у двотомном избору Боривоја Маринковића импозантан (до, дакле, 1966, године изласка ове књиге, знало се за тридесет имена), а још их је и више, кад би се публиковало целокупно грађанско лирско певање: Никанор Мелетијевић, Никола Нешковић, Јован Авакумовић, Аврам Милетић, Јован Алексијевић, Сава Попов, Лазар Нешковић, Никола Нешковић, Василије Јовановић, Јулијана Новаковић, поготово кад би се унела нова сазнања о именима грађанских поета из рукописних збирки у Рукописном одељењу Матице српске⁹. И песници које књижевна историографија описује као уметничке, јављају се као грађански лиричари: Захарија Орфелин, Григорије Трлајић, Доситеј Обрадовић, Јован Рајић, Алексије Везилић, Милован Видаковић, Лукијан Мушицки, Јован Стерија Поповић, Вићентије Ракић, Ми-

⁸ Није, међутим, реч о безвременом апострофирању, на пример, каквог догађаја или „владара вечности”, како је каткад именован Бог, будући да се у неким стиховима наводе и године, на пример, сатирична песма Јована Авакумовића „Хиљаду седамсто седамдесет лето пето / Христово рождество зачињајет лето...” или духовна песма „Хиљада седамсто осамдесето / Рождество зачињајет лето...” (обе песме из *Песмарице Аврама Милетића*).

⁹ Уп. М. Клеут – М. Д. Стефановић, „Допуна библиографији српских рукописних песмарица”, *Зборник Матице српске за славистику*, књ. 26, 1984, 139–164.

хаило Витковић, Јован Берић, Спиридон Јовић, кнез Михаило Обреновић и други. Ако би звучало као оправдање за данашње тумаче грађанске поезије који је виде као прелазну лирску форму – „полународну” –, нека буде и овако казано: ни за своје савременике творци грађанске песме нису представљали праве песнике-уметнике. Без обзира, међутим, што се ова поезија највећим својим делом адеспотно чувала – адеспотно и неговала – у рукописним песмарицама, она ипак није колективног постанка. Она је увек дело једног човека-уметника. Чак и бројни записи, слични по теми, која је често представљала поетску конвенцију и, каткад, по истом првом стиху, разликују се међусобно у целини, или у једном свом делу, по садржају, а не ретко и врстом стиха; није, отуд, реч о варијанти неке песме, јер се истом не могу сматрати песме које само варирају име реке (на пример, „Тисо, тиха водо” из једне од *Академијиних песмарица* и „Драво, тиха водо” из *Песмарице Аврама Милетића*), а под директним су песничким упливом старије украјинске грађанске песме у којој се именује нека од руских река.

Неки међу њима у песмарицама су, поред туђих, записивали и своје песме (Аврам Милетић, Василије Јовановић), а многи су целе песмарице исписивали властитим стиховима (на пример, Стеван Зурковић, Георгије Антовић, Аврам Максимовић, Стефан Панајотовић). Податак, дакле, о томе да је адеспотно сачувана никако не би смео да значи како је грађанска лирика живела у свему попут народне поезије. То је већ прва у низу карактеристика на основу којих се могу разликовати усмена и грађанска песма. Ни чињеница употребе народног стиха у грађанској песми, да се овако еуфемистички каже, никако не би могла представљати разлог да се ова песма сматра ни народном ни полународном; како би се, онда, протумачили песници српског романтизма који су, у повратку националном етосу за основу своје версификације узимали управо – народни стих?

Шта је грађанска поезија? Наука је то већ утврдила, мада се такви налази још увек пренебрегавају. У своје доба

чувана, ширена и популарисана рукописно, ова лирика није била онај видљиви део баштине, мада је сувремена рецепција њена била и те колико присутна. Директније казано, с грађанском лириком зачиње се модерно схватање српске лирике. Друкчија од средњовековне, ова и оваква песма потекла је од маловарошана, момака и господични разних слојева (делимично и од калуђера); била им је разумљива и по језику и по теми, а популарна по својој мелодичности и реалистичности. Прихватањем овакве идеје о улози грађанске лирике у стварању модерне уметности речи још увек се, међутим, није тачно размотрило шта је то грађанска песма. Овим се термином, најкраће казано, описује сва стихована „грађа” и то управо у рукопису који је и био замишљен као антологија сувремене лирике; изван тог рукописног контекста песма мења свој статус и своју дефинисаност, па постаје народна – као у Вуковим збиркама – или, пак, уметничка – као што је у појединачним штампаним књигама Доситејевим, Јована Рајића у трагедокомедији итд. Та чињеница, „факт”¹⁰ рукописне литературе постаје одређујући чин дефинисања грађанске песме¹¹. Овакав литерарни обичај био је још у XVII столећу уобичајен у украјинској књижевној традицији; на словеначком језику се усталио као почетак лаичке књижевности, који се посебно посведочује збирком *Писанице* (1779–1791)¹², сувремен, тако, с рукописном *Песмарицом Аврама Милетића*, најрепрезентативнијом збирком грађанске поезије; био је то, уосталом, обичај познат још од средњег века који се касније уобличио у чувену збирку *Carmina burana*, 228 морално-сатиричких, љубавних и винских пе-

¹⁰ Уп. Ав. В. Позднеев, *Рукописные йесенники XVII–XVIII вв. Из истории йесенной силлабической йоезии*, Москва, 1966, 7. Уп. и М. Д. Стефановић, нав. дело, 10–15.

¹¹ Уп. М. Д. Стефановић, *Српска грађанска йоезија...*, нав. дело, 10–15.

¹² Уп. фототипско издање *Pisanize* (Љубљана, 1977) и рад Стојана Вујичића, „Evolution de la poésie des peuples sud-slaves”, *Le Tournant du siècle des Lumières 1760–1820. Les genres en vers des Lumières au romantisme* (ur. Gy. M. Vajda), Amsterdam/Philadelphia, 1982, 551–560.

сама, настајалих ванинституционално испод пера калуђера и студената. Потпуно, дакле, у токовима европског начина лирског певања, српска грађанска лирика, окренута секуларном и свакодневном, постала је чињеница дуж читаве Војне крајине, и то још од XVII столећа¹³; с тог подручја данас се из овог периода зна за седам песмарица с терена од Марибора до Мохача, а с почетка XVIII столећа за још две, од којих је једна из руке каплара Станка Јанковића из Ашање; према сведочењу П. Ј. Марковића, песмаричко записивање песама на терену јужне Угарске постојало је и пре 1690. године¹⁴; а да је таквог обичаја било уистину и раније могло би се с поузданошћу претпостављати управо на основу *Ерлантенској рукописи*, у којем има десетак грађанских песама.

Духовна култура наших стваралаца у тој граничној области Аустријског царства према Турској, иако „побочно”, дакле, ван главних токова српске уметности речи стварана, била је и жива, и веома популарна, јер је била ближа и непосреднија младом грађанину који се унутар српске заједнице стварао након Велике сеобе. По бројности рукописних песмарица, тај период у српској књижевности и то на начин грађанског поете, могао би да се опише врстом александријског доба или бар нечему што је на тај велики занос сличило¹⁵. Књижевност тог века просветитељства све је

¹³ Уп. „Рукописне песмарице у XVII столећу у Војној крајини и њихов живот у XVIII столећу”, у: М. Д. Стефановић, *Библиотека српске књижевности*, Београд, 2007, 249–256.

¹⁴ П. Ј. Марковић, „Дуна-Сечуј”, *Јавор*, VI, 1879, 32 (19. август), 998. Ову песмарицу Боривоје Маринковић назива „мохачко-бајском” (уп. Б. Маринковић, *Српска грађанска поезија XVIII и с њочейка XIX столећа*, књ. II, 239).

¹⁵ До данас се – за период зрелог грађанског певања, период од 1763. до 1818, дакле, без њене декаденције у XIX столећу – зна за четрдесетак сачуваних песмарица; међу најбогатијим у том погледу јесте Библиотека Матице српске, потом Народна библиотека Србије, фондови у Темишвару, Будимпешти, Братислави, а има их и у приватном власништву (из године настанка новопридошле *Песмарице Василија Живковића* у Библиотеку Матице српске, 1770, јесте и „Непозната рукописна песмарица из 1770. године”, о којој је у истоименом раду известио Станиша Војиновић (уп. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 63–64, 1997–1998 [2001], 31–40).

више бивала космополитска, јер је реализована као амалгам разних утицаја; а није престајала да бива српском¹⁶.

Њихово обликовање – зборничко – указивало је на укус састављача и записивача песама, па би се рукописне песмарице могле сматрати и својеврсним антологијама, којима је избор песама зависио не само од популарности једне песме, већ, а можда и пре, од „подсетника за лирска преживљавања младог певача”¹⁷. Такав увид у антологијски избор могућан је само уколико би се песмарице публиковале као целина; из њих су, међутим, изабирание песме, груписане по тематској подели, па се изгубила она везивна матрица која је показивала концепцију рукописне песничке збирке. И тада би се, ако би се песмарице публиковале свака за себе, јасно видело колико се, на пример, најстарија досад у целини сачувана песмарица – *Песмарица Теогора Добрашевића* (1763) – сва у духовним песмама и у записима из Качићеве збирке, разликује од елегијски компоноване збирке, *Песмарице Јована Алексијевића* (1813) или од тематски и жанровски друкчије, с војничким песмама, *Песмарице Стјевана Зурковића* (1796), а свакако од најлепше и највеће песмарице осамнаестог столећа, изашле из стваралачког пера Аврама Милетића (1788–1791): компоноване од прозних записа, песама, десетерачких усмених епских, а украшаване обојеним иницијалним словом и као венчић склопљених стихова, јер

¹⁶ Чувена макаронска песма, коју је познавала европска поезија, и то у наизменичном следу стиха на латинском и стиха на словачком језику, на пример, у српској грађанској песми се претворила у след немачког и српског стиха, наизменично римованих, и то тако да је немачки стих писан ћирилицом; доказ више да се у српској култури немачки није осећао као страни тело, већ је избором писма – ћириличног – за страни језик стваран облик и космополитизма и транснационалног идентитета. Слично је чињено и с мађарским стиховима или фразама, које су исписиване ћирилицом и постајале саставно ткиво ритма стиха на српском (уп., на пример, „Сад ми кажи, драга, /вер хат дих гемахт/ да ја не могу спават/ ди ганце либе нахт”, из „Записне књижице”, 1813, песма бр. 59).

¹⁷ Радила Ненин (Пешић) изрекла је ову претпоставку поводом *Песмарице Максима Брановца* и то у раду „Једна песмарица грађанске лирике из 1817. године”, *Зборник радова САНУ*, књ. XVII. Институт за проучавање књижевности, књ. 2, 1952, 127–142, цитат са стр. 127.

се песме нижу једна за другом, а без наслова¹⁸. Зашто је ова напомена важна, уколико не, а превасходно, због чињенице да је записивач и аутор потпуно био свестан да пише лирику своје душе, само свог а никако туђег унутрашњег бића, дакле, да није пуки преписивач, већ је и туђу песму осећао као огледалски одраз себе:

О, љубезнејши читатељу,
Аште ва сеј књижици
Приложивши чатенија весела
Душа ти и тело појде у света села.

(Никанор Мелетијевић, *Стихослов*, 1717)

Уз ту свест, однеговао је и европско уверење о важности себе као писца, а припадника свог језика, на којем се итекако може певати и грдити, љубити и бити љубоморан:

У премилом зраку ока твога
Видим шчастије ја живота мога.

(*Србски славуј*, 1827)

Ах, мој језик, језик, како ћу те клети?
Какву ли си вредан каштигу поднети?

(*Песмарица Аврама Милетића*, 1778–1781)

Што грађанско песништво, још уже – лирику, књижевна историографија није прихватала, а кад и јесте, онда нерадо, налазило би се у несумњивој чињеници поетике тог стваралаштва. Она реализује концепцију реалног света и човека у њему. Баш такав реални свет, али не онај рустикални, већ маловарошки, значио је за песника певање под прозором, оним познатим „кокет-“, или „кибиц-фенстером“, какво је у чувеној песми Орфелиновој „Песан новоседалнаја за гра-

¹⁸ Тако је, на пример, Јован Јовановић Змај, компоновао своје обе збирке, као лирске аутобиографије, *Ђулиће* и *Ђулиће увеоке*.

дешпонку господичну Ф¹⁹; и песникиња уме да искаже свој бол због љубави коју, највероватније из разлога грађанског васпитања, не сме јавно да искаже²⁰; означавао је и бол и тугу због одласка у војевања под аустријском царском заставом (на пример, четврта песма и пета песма која говори о ратовању на француским ратиштима у *Песмарици Стивана Зурковића*); тематизовао је своје родољубље и више патриотизама, изразито видљиво у *Песмарици ковиљских калуђера* (у песми коју назива „српском” песник пева о радости коју осећа „српска јуност” надахнута новим слободарским начином живота); у песмарицама се пева и о старој српској слави, поготову видљивој у записивању песама Андрије Качића Миошића; песмарица познаје песме и о једу у свакодневной немаштини:

НЕВОЉА

Немам дувана,
Новаца немам,
Немам сира,
Немам сланине.

Пиво је скупо,
Вино јошт’ скупље,
За ракију много ишту,
Воде не могу.

Тур ми се пара,
Чизма ми пукла,
Свила ми се по рукаву
Цепа на фраку.

¹⁹ Откриће ове грађанске песме дугујемо Љубици Штавланин Ђорђевић и Лази Чурчићу, уп. Б. Чалић, *Захарија Орфелин*, Нови Сад, 2011, 365.

²⁰ Песникиња Јулијана Новаковић тако тугује у својој песми „Тешко мени овог света”, уп. Б. Маринковић, нав. дело, књ. II, песма бр. 19. О таквом затомљеном женском лирском гласу, потпуно уобичајеном на Балкану, надахнуто истраживачки пише Celia Hawkesworth (*Voices in the Shadows. Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, New York, 2000).

Шешир се бели,
Марама жути,
А дугмета на прслуку
Нема ниједног²¹.

По томе свакако представља континуитет с оним лачичким певањем српске усмене народне песме, што свакако баш и не мора значити да јој недостаје фикционализација доживљаја. То је први извор овој грађанској поезици, матерњи. Други јесте европски, јер уноси новине у морфологију стиха, раствара формулу неримоване народне песме, опкорачује стих, уводи српском стиху страну каталексу, поиграва се значењима речи („У Тамишу су рибе је, је, / једљиве. / Темишварке је, је, / једљиве су и оне, / Ал’ су, барем, / и пуне милости, милости!“), из *Песмарице Аврама Милетишића*).

Грађанска песма чак мења и тематски оквир домаће традиције. Осим најчешће, а песнику најомиљеније, љубавне песме, уводи и родољубиву, гдегде и отачаствољубљу окренуту, војничку, сатиричну, еротску, не запоставља ни духовну, поготову у старијим данима песмаричког певања, познаје чувену зачетничку формулу усмене епике „Боже мили, чуда великога“ – као контраховани староепски почетак зазивања богова и муза за песниково надахнуће – али се овај почетак у грађанској песми сада ставља на почетак *лирске* песме, што касније преузима српски романтизам. Ту везу са својом баштином српска грађанска песма не прекида ни у избору стиха. Док је најпопуларнији стих тзв. високе поезије у просветитељству био пољски тринаестерац, грађански песник определио се за два најпопуларнија стиха усмене књижевности, за симетрични осмерац и асиметрични десетерац²². Близак, дакле, својој литератури, није се устручавао

²¹ Из *Новој забавној календара* Винка Лозића (1830).

²² О стиху и строфи грађанске песме, као и о ширем избору литературе о овом специфичном облику српске лирике уп. у књизи М. Д. Стефановић, *Српска грађанска поезија...*, нав. дело.

да јој поетски видик прошири и западноевропским поступцима, при том уопште не губећи матерње књижевно тло под ногама. Шамикин отац, јунак првог дела двотомног романа *Вечийи младожења*, управо је представник тог грађанског слоја, који путује Европом на трговишта, по вашарима, доколичи у тамошњим кафанама, разговара се и пева локалне песме, које усваја у свој књижевни видик.

Најједноставније казано, српска грађанска песма била је онај облик српске лирике који је српском романтизму отворио врата западноевропске поетике и спој свакодневице и емотивног света. Уносећи, при том, и вокабулар дубровачке петраркистичке песме, са свим карактеристикама петраркизма – описом како се Аморовом стрела пробада очима до срца – грађански песник је своју поетику ширио до јужнословенске традиције („А најпаче очи красне, /Које дају Amor јасне...”, *Песмарица Максима Брановца*, 1817). Кад се, уз то, дода и вокабулар класичне старине, античких, грчких и римских богова, и то на претек у грађанским песмама, чијим се уделом и особинама потврђују какви лични доживљаји, грађанска песма отворила је стазе српском класицизму (код Лукијана Мушицког и Јована Стерије Поповића, пре свега), али без удела просветитељског какво је постојало у првој збирци српске лирике, у песмама Алексија Везилића²³.

Расуте, тако, по широком терену Војне крајине, песмарице су неговале исти маловарошки укус, певале о истим љубавним проблемима, описивале на исти начин реалне жене, исмевале помодарство; критикујући девојку која га – чини се, ипак, само наизглед добровољно – оставља заправо су се певале антицинацрке песме – јер су им богати Цинцари новцем за мираз отимали љубав²⁴; грађански песник исмевао је лажни морал и лицемерје калуђера, у којим је песмама језик уистину постајао најприземнији, саркастичан, а заправо критички према неморалу.

²³ Уп. Алескије Везилић, *Крајкоје најисаније о сјакојној жизни* (1788); приређено издање (прир. М. Д. Стефановић) из 2011. године.

²⁴ Довољно је само присетити се друге Кир-Јањине жене у истоименој комедији карактера Јована Стерије Поповића.

Ипак, и поред такве тематске и мотивске шароликости, грађанска песма је свој најупечатљивији утисак за будућа певања овековечила у својој заљубљености, искреном осећању према девојци. Најлепшом таквом песмом могла би се сматрати антологијска „О, Савка, Савка”, која је сва у дискретном дочаравању узбурканости тела над женском лепотом:

О, Савка, Савка,
Твог стаса танка,
Кто ће љубити,
Кто ли обвити
Рукама.

Срце ми труне,
Слез очи пуне,
Како с(у)нце глед',
Так' и мој поглед
За тобом.

И у полуношчи
Утроба јечи,
Ил' зора стаје,
Мој вољ траје
Уви мње [...]

Жена и њена лепота, ренесансних размера чак, раскалашна, али смртна, отуд још више љубљена, и то у живом сећању, она која је тако добро знана из Бранкове поезије, изнедрена је управо из оваквих љубавних излива грађанског поете. Тешко би онда било истраживачу да превиди значај грађанске песме за ток српске лирике, у оном елиотовски разумеваном ланцу традиције коју сваки лиричар присваја по свом избору. Кад Бранко запева ломом цезуре у чувеним стиховима песме „Кад млидијах умрети”, али и кад пева о љуљушкању с девојчицом у травици, директно се ослања на своју грађанску песму, чије је стихове чувао у својој поцепници – свешчици која је била

његова рукописна песмарица; кад Јован Јовановић Змај помери поенту песме с последњег на претпоследњи стих и то значење песме обележи тим претпоследњим краћим стихом од осталих истомерљивих, или кад прави пародије на винске песме („Ода чутури”, „Ода празној кеси”), вокабулар и стих директно, чак и директније од Бранка Радичевића, преузима из грађанске песме, да, баш оне певане као „Lied”, а не као „Gedicht”.

Али то је – романтизам, то је време, кажу, друкчије од просветитељског доба, оног важног столећа за српску културу уопште, посебно за нову књижевност; оног доба озраченог оптимизмом и „зором новог времена”, које никако није било суви век, како је описиван у књижевној историографији, јер је, кажу, а нетачно, био сав у прози, а без лирике; оног преважног доба у српској књижевности које је својој матерњој литератури донело први роман, прву комедију, прву сатиру, први еп и пародију епа, први епиграм, први сонет и то ретког шекспировског облика, први есеј, прву аутобиографију, прве мемоаре, прву епистоларну прозу, прву књижевну беседу, први часопис, први путопис, прву праву световну песму – грађанску.

Али је за такве могућност важна и промена статуса човека, а у односу на средњи век. И ту је потребна културолошко-историјска претпоставка. Јер, Великом сеобом је Србин прешао много значајнији пут – све што је у Европи већ књижевно живело, српски стваралац је ту стазу маратона истрчао на начин спринта – није тек доходио у другу културу (мађарску и немачку); он је из једне цивилизације одмах ушао у другу, из византијске у европску, грађанску. И управо је тај и такав грађански век, са Србином у њему, створио појам слободног времена, појам доколице, онај неопходни период дана који човеку оставља самотнички утишан временски простор за стваралаштво свог пера, за снарење, маштање и размишљање о себи, али и за читање, за, дакле, сваковрсно стваралачко уживање. О томе јесте писао у прологу свог превода Голдонијеве комедије *Трјовци* (1787) Новосађанин Емануил Јанковић, а о том жару стиховања, без којег не би ни било лирике, певао је и грађански песник,

готово ујевећевском врућницом – из песме „Notturmo” – оним заносом који му се чинио налик пороку:

„Сваки човек има радост, / јер имаде своју слабост”.

(из *Песмарице Василија Јовановића*, 1805)

И поред свега, и поред тога што је била популарна, грађанска лирика није постала песничка појава која је у своје време била призната. Разлог за то можда се крије и у чињеници да је била рукописно ширена. Према данашњим критеријумима – што је, дакако, прилично опасна научна работа – а, свакако и према критеријумима свог доба, дакле, синхроним визуром, грађанска песма једва да је имала некакву вредност; па она је певала о свакодневном животу. Као и нека друга дела у књижевности, међутим, грађанска песма има срећну околност да открива важне и незаобилазне књижевно-историјске процесе и даје увид у њихове механизме. Како, дакле, размишљати о проблему начина на који разумемо грађанско певање? Тек кад се буде схватило како је овакво песништво незаобилазна карика у историји српске лирике и српског уметничког стиха, кад се, ето, утврди веза међу лириком различитих књижевних епоха и књижевних праваца, чак и указивањем на опозицију међу стихичким и строфичким – што јесте у основи разликовања усменог и уметничког – , онда тек не би требало сметнути с ума важност репертоара српске грађанске песме. Тиме ће књижевна историографија добити и свој, надамо се, коначан одговор на питање о важности грађанске песме за српски романтизам, али и за лирику друге половине XX столећа.

Тако и питања о односу, вези и контакту ове врсте лирике, коју је и Милош Црњански уткао у своје *Сеобе*²⁵, и свеколике српске поезије, остају међусобно чврсто повезана.

²⁵ М. Д. Стефановић, „Српска грађанска поезија у Друјој књизи сеоба Милоша Црњанског”, у зборнику: *Из књижевности: њоејшка – кријшка – историја: зборник радова у часиј академика Предраја Палавесире* (ур. М. Матицки), Београд, 1997, 307–313.

Такво уверење свакако би могло да буде природан извод из околности које су наведене. Интерес за грађанску поезију у целини, и кад се изводи из питања о томе каква веза постоји између мотивских и версификационих поступака (какви су, на пример, каталекса и опкорачење) и општих црта типа версификације каква је грађанска поезија, дакле, интерес за овај грађански стих омогућава боље разумевање традиције српске лирике. Ако се утврдило како се грађанска лирика нужно, с једне стране, остварила односом према усменом народном стваралаштву, онда би даље могле да се изводе ваљане претпоставке о томе да постоје типови традиције према којима се романтизам односио, а онда да се утврде и начини на који то песници романтизма чине. Без грађанске лирике рукописних песмарица овакво разумевање српске лирике не само да би било недовољно, већ свакако и нетачно. Нека буде и овако казано: рукописне песмарице грађанске лирике нису ни музејски експонат ни музејско штиво у одељењу старе књиге српске библиотеке. Оне уистину јесу, и то жива и важна традиција матерње књижевности.

АМОР ТЕШЕ ЛУК:
СТИЛ И СТАВ У СРПСКОЈ ЛИРИЦИ ДОБА
ПРОСВЕТИТЕЉСТВА

Данас нам је већ потпуно блиско апсолутно одбацивање идеје о XVIII веку или о просветитељству као сувом добу, окренутом само прози, као да је то доба у нашем виђењу живело „у тесном сакоу” (Grejvz 2004: 17). И тај књижевно-научни преокрет на срећу је трајао краће но што нам је требало да установимо како средњи век није апсолутно мрачно доба у схватању света. И средњи век и просветитељство остали су, ето, исти у чињеницама, али је наше читање постало – друкчије. Наука, коначно, треба да се одмакне од својих свиклости које су изгубиле властиту покретачку хрסקавицу, па се употребљавају само непокретности, окошталости које не

преиспитују грађу, већ се аутоматски примењују на текстове. Кад се, међутим, уздрма такво окоштало колено, добија се бол изненађења који провоцира покрет, тј. пут ка преиспитивању мишљења оног става и стила који се досад везивао само за дубровачку поезију. Па и данашње моје размишљање – што у ранијим својим радовима нисам била запазила – креће се у таквој друкчије протумаченој параболу, у појму који овде није књижевнотеоријски већ управо математички, дакле, из Декартове математике по којој је та парабола она крива у равни која се може представити пресеком равни с нечим другим, дакле, као место тачака у равни које су једнако удаљене од фокуса и одређене праве. При том, свесно и намерно у својој причи изостављам стиховано песништво Доситеја Обрадовића – које захтева чак своју монографску обраду²⁶. Основицу моје грађе овај пут чини српска грађанска поезија, с можда тек успутним указивањима на неке од лирских песника доба које још увек називамо предромантичарским, мада би се тачније могло говорити о сентименталистичкој поетици (Стефановић 1995).

Полазећи од познате чињенице моје давнашње дефиниције српске грађанске поезије (Стефановић 1992), додајем и још неке напомене у вези с овом темом. Своје душевно расположење, наиме, грађански песник поставио је као клатно између наде и очаја (то су оне тачке из параболу које имају последице на одређени стил и једнако, онда, на друкчије постављен став). Кроз стихове је обликовао своја осећања, своје погледе на друштво, па је и такве емоције одмеравао према интимно-субјективној и културолошкој / социјалној реминисценцији. Није ли, уосталом, интима, дакле, и љубав, основа свега, живота, понашања, па и смрти, управо онако како је 1944. године о томе размишљао велшки песник Алун Луис, а цитирао га је Роберт Грејвз истражујући пут ка коренима поезије: „У једној јединој поетској теми живота и

²⁶ Своје вишедеценијске идеје и литературу о овој теми својевремено сам понудила Јелени Марићевић за њен мастер рад о поезији Доситеја Обрадовића.

смрти [...] питање је шта остаје од љубави” (Grejvz 2004: 17). Чак и недавно започета рестаурација чувене слике из музеја у Дрездену „Девојка с љубавним писмом пред отвореним прозором” Јана Вермера показује такав тип размишљања: кад је, наиме, 9. маја 2019. јавности показана ова слика с које је почео да се из горњег левог угла скида слој накнадно нанесене беле позадинске боје, указао се дотад палимпсестски скривен Купидон. Бог љубави, било у ком обличју, ето, врхуни у лирици током вишестолетне стазе. Може ми се, дакле, одмах противречити и рећи: па то је чинио још одавно и песник *Моје ѿтајне* (Meum secretum, 1342–3), који је познатији као аутор *Канџонијера*. И у песмама на италијанском своје чувене збирке и у прози на латинском створио је то клатно: смртна/пролазна/земаљска лепота – вечна лепота, али у том узмаку изразитих супротности себе је створио као обичног створа, а девојку је обожио.

Тај поетски мит присутан је, међутим, и у српској лирици XVIII столећа, рекла бих и шире, XVIII века, ако се размишља у кључу поетике а не епохе²⁷. Разлике ипак постоје; коначно, удаљени су међусобно неколико столећа, па и функција истог поступка мора бити друкчија. У грађанској песми, наиме, и песник и девојка су обични, свакодневни, стварни. Постоји ипак и нешто заједничко међу тим стиховима с ренесансним песником; наиме, ову поезију можемо тумачити и атрибутима оног стила који се описује као петраркистички. Не говорим, дакле, о петраркизму, већ о петраркистичком стилу, што поетички и генолошки уопште нису исти појмови. Говорим, дакле, о оном што је најбоље проучено, и у новијим монографијама Томислава Богдана (Bogdan 2003; Bogdan 2012), и то за простор дубровачке

²⁷ Нека за ову претпоставку послужи бар један пример. Песме Павла Соларића (1779–1821) имају реминисценције на (анти)петраркистички стил, каква је, на пример, песма „Љубов”, у којој је исказана жудња и бол због неостварене љубави; неке од његових песама имају изразито однегован чак и проширени петраркистички стил. Од њих свакако треба разликовати рококо-песме Јована Пачића (1771–1849), а, при том, не треба сметнути с ума да су оба била на изворишту италијанског певања, што их у приличној мери разликује од српског грађанског поете.

лирике. Уопште, при том, што свакако није мањкавост овог хрватског историчара књижевности, већ српских научника сопствене песничке традиције, нико није био запазио како та песничка појава обухвата и књижевне просторе далеко ван дубровачких зидина, чак и Ловрана (Сiганчић 1997), па би сад књижевна географија једног начина певања морала да измени своју мапу.

За ову моју претпоставку требало би да буде довољан и овај један пример, из *Песмарице* Аврама Милетића (Маринковић 1966: књ. 1, 421–422):

Прођох Банат и сву Бачку,
Покрај Тисе сву Мађарску,
Нигди копље не удари,
Нит ми стрела срце рани.

Нити око ког возљуби,
Нити срце ком поклони.
Одоше ми сад сви мисли,
Јер су мене одсвуд стисли –

Стреле љубве и Купидо,
Која срце рања грдно,
Ах, птичице, грличице,
Зашт' ми сакри ти очице?

Већ ти мене сад устрели
Срце моје и увреди.
Нема горих стреличица,
Веруј, твојих од очица.

Нити магнет, душо, может
Привућ себи гвоздије бољше,
Кано тело алавастер
И усташца силни фластер. [...]

Песнички вешто компонована, песма има два нивоа значења, буквални и пренесени. На почетку се говори о војнику и алузији на стварно рањавање у бици. Од друге строфе, међутим, реално именоване стреле добија метафорично значење. То постају Купидоново стреле љубави. Ова песма умногом подсећа на чувену слику Пармиђанина – „Амор теше лук” – из бечког Kunsthistorisches Museum-a, али њену копију урадио је, као млад сликар, Новак Радонић²⁸: у првом плану доминира фигура Амора, приказаног с леђа; нагнут је над лук који теше, вероватно за нове стреле љубави. Под његовим ногама су књиге, као да се тиме сугерише да срце влада над разумом, што имплицира и својим погледом упорним ка гледаоцу. У дну ногу су и његови помоћници, дечак и девојчица, дечак који наговара девицу да дотакне Амора, али и девојчица која је љутитог израза, као да одбија „стрелице љубавне”; можда чак у том мушко-женском дуету и њиховим изразима лица може да се види и однос петраркизам – анти-петраркизам.

Ако се вратимо претходним стиховима, може се уочити како и овај пример, један од многобројних, показује да се, а према класичном лексикону Гера фон Вилперта (Wilpert 2001: 605), у овој песми реализује оно што је негда сматрано петраркизмом, а заправо је петраркистички стил²⁹: љубавна песма са формулаичношћу петраркизма (лепота, кожа, тело), у којој је канонизован облик телесне лепоте, са смелим метафорама и, неки пут, хиперболама и то због жене-девице коју не може да има. Оно што би нашу песму могло да разликује од поезике Петраркиног разумевања заљубљености и неиспуњене чежње јесте обожење. У том смислу Петрарки би по стилу дакако (галантности и рокајности), много ближи био Јован Пачић.

Оно што међутим, грађанског песника удаљава од изворног петраркистичког става јесте увођење песника као са-

²⁸ Та слика чува се данас у Галерији Матице српске.

²⁹ Слично разликовање, али друкчије основе, тумачила сам и поводом појма аутобиографије, аутобиографизма и аутобиографског стила, уп. Стефановић 2010.

играча у сопственој песми (1. Код Аврама Милетића, бр.3, каже се како Пешта има толико лепих девојака, али нема „поету” који би прославио ту лепоту; 2. Код М. Брановца, бр. 106: песнику срце увек уздрхти кад помисли на лепу девојку: „Драги драгој песму пева, / потихо јој запева, / певајући са сузама, / стихове саставља”). Такво присуство песника било је већ запажено у једној нашој студији (Поповић 1999), која, истина, има исправно полазиште, али се тумачење ту изнесено и моје разликују, можда најпре због чињенице да грађански песник – за разлику од Јована Дошеновића и Јована Пачића – није инспирацију налазио у италијанској песми. Такву исту песму, која је у себи већ садржавала књижевну конвенцију, прихватао је из западних извора, тј. из малоруског и немачког књижевног круга; те малоруске изворно су настајале у пољској књижевности с којом је та украјинска књижевност имала директне контакте, и то преко учитеља и нормативних учбеника теорије лирског певања. Иако се рукописне песмарице не могу назвати канцонијерима у изворном значењу овог појма, ипак су оне антологијски избор састављача, записивача или њиховог аутора. Зато и јесте занимљиво што су песме петраркистичког стила изразито заступљене управо у трима песмарицама; песме таквог става пронашла сам највише у две песмарице са земунског терена (Василије Јовановић, Максим Брановац) и неколико песама у *Песмарици* Аврама Милетића из близине Новог Сада. Али, још нешто остаје потпуно јасно: чак и ако нема интертекстуалних додира с Петраркином лириком, у грађанској песми виде се и то не само натрухе петраркистичког стила; мода јесте европска, али је стих домаћи и језик је народни: „Ах, умилна, љубве силна, / красна Катице, / стрела лице, обрвице...”, Брановац, Маринковић 1966; књ. 1, бр. 261).

И у грађанској песми жена јесте објект жудње. И та жудња може бити дискретна (О, Савка, Савка, / твог стаса танка / кто ће љубити, / тко ли обвити / рукама...”, Маринковић 1966: књ.1, бр. 129) или болна („Љубезнице моја мила, / што си тако пребледила..., Маринковић 1966: књ.1, бр.131), чак и

еротизована („Црне очице, медне устнице, / хитро се гибљу, хитро се гибљу, / те срдашце лову и на љубав зову / и премену с тим срце и вољу”, Маринковић 1966: књ. 1, бр. 46). Потпуно је, при том, јасно зашто је Петраркина дева обоже-на, јер у католичком кругу изразито је присутан култ девице Марије. Кад човек прошета, на пример, Венецијом, све је у знаку Мадоне, укључујући и ону коју је опевао Лаза Костић; у Падови, где је главни култ Антуна Падованског има пет цркава посвећених Богородици; у Фиренци, главна катедрала посвећена је Санта Марији дел Фиоре, а има још 25 цркава које су посвећене Марији Девици; па и главно звоно на катедрали Св. Стефана у Бечу посвећено је Светој Марији. У православној култури изразито је већи култ Исуса Христа. Да ли би то могао да буде разлог што грађански песник не поступа као Петрарка, тј. не обожује своју драгу? Кад год, наиме, описује како су га стреле из њених очију погодиле у срце, увек је то реална дама, Савка, чак и пуним именом и презименом: Маца Малешева, па Аница, Марица, Јела, Јеца, Соса, Пела, Фема, Ката, Карамфила, Катица, Јулијана, Јела, а не извесна Лаура, чије је име толико симболичко, да има више значења, чак и оно да је реч о песниковом ловоровом венцу славе.

Жудња за лепотом, и то конкретне девојке, та очаравајућа емоција, поставља се у песмама и амбивалентно, најпре као заљубљеност с надом у остварење љубави. Такво певање описује се петраркистичким особинама. Постоји, међутим, неки пут и истовремено унутар једне песме, заљубљеност момка као излив прекора што му се љубав не узвраћа; такав исказ описује се као антипетраркистички. Кад се, дакле, промени лирска ситуација, кад се, дакле, промени стил, тј. кад се уочи одмак од стилистичке „властитости” коју је уве-ла петраркистичка лирика, у поетици лирске песме настаје реакција на конвенционалност описа љубавне зачараности, настаје критички став против узора ортодоксије поетолошког петраркизма, чак и реакција на стереотипност петрар-

кистичке фразеологије, па се ствара парадигма онога што се описује као антипетраркизам као реакција на петраркистички стилски тип³⁰.

На стилском плану, петраркистички поетички репертоар, ранга готово топоса, јесу љубавна чежња и похвала лепоти, а њему супротан, као антитопос, дакле, оксиморонски постављен јесте презир жене или бес против љубави као емоције, па се семантички отров реализује рањивошћу душе, а да не мора увек да се преобрати у пародију. Антипетраркистичка песма обавља замену елемената хијерархије, док структура остаје иста (Bogdan 2002). Иако би ово могло да звучи метафизички, управо и то баш таква метафизичка кичма – да је петраркизам могућан само ако је немогућан, деридовски казано – дакле, таква кичма јесте добродошла за увођење појма „премештање” (Ромчевић 2018), тј. померања ка другом тону, друкчијем стилу, оном који се назива сатиричким. Петраркизам је, тако, постао СТАВ, а сатира је и даље остала СТИЛ. То се види још на примеру Дантеове Беатриче у љубави према смртној жени која достиже мит, али и Петраркине Лауре – чулне жене плавојке која је обожена. Српски грађански песник, међутим, као и европски песници, чини субверзију, пародирајући један став о узвишеној љубави пао је у стил еротског и критичког унижавајућег. И један и други став саздани су, међутим на дуалности:

Петраркизам

милост – немилост даме

очај – нада

несрећа – срећа

Антипетраркизам, обрнуто,

ошуд и њорућа

немилост – милост

нада – очај

срећа – несрећа

³⁰ Интересантно је да касније настали – не и изворни – петраркизам и одговарајући му став (антипетраркизам) најчешће не припадају тзв. високој књижевности, већ нижим лирским поджанровима, тзв. неозбиљним врстама (poesia burlesca); изгледа да је и хедонизам у љубави учинио промену става према петраркистичком стилу. Отуд је и вокабулар друкчији, а зна да иде и до опсцености. Занимљиво би, међутим, било истражити колико такав стил припада подручју пародије. Уколико би одговор на ову дилему био позитиван, то још увек не би значило – чини ми се да не би смело да значи! – да се у таквим „антипетраркистичким” песмама пародира жена. Пре бих рекла да се пародира тип певања.

Отуд у антипетраркизму (поготово у наведеним песмарицама А. Милетића, М. Брановца, В. Јовановића) стил који не припада високој официјелној књижевности, већ нижим жанровима и мање однегованом вокабулару, најчешће из конкретне сфере. У том типу певања, антипетраркистичкој играрији, и даље је тема – љубав, и даље остаје однос мушкарац – жена, али се тај однос исмева. Има песама у којима је чак и хедонизам реализован антипетраркистички. Интересантно је да је један истраживач такав критички став песника према петраркистичкој конвенцији назвао – постпетраркизам (Роланд Грин), мислећи на термин антипетраркизма код Артура Графа.

Грађанска песма петраркистичког стила и антипетраркистичког става негује још једну конвенцију. Таква појава лирског субјекта може се назвати женским петраркизмом³¹. При том се, наравно, не мисли на лик жене у песми. Евентуално, али готово илустративно колико је, међутим, било мало заступљено, може да се односи на жену ауторку, каква је, на пример, Јулијана Новаковић, која тугује због тога што крај ње није њен љубимац момак, а љуби га у потаји. Овде се, међутим, мисли на онај тип љубавног петраркистичког дискурса који из женске перспективе пева о слатко-горком доживљају најчешће неузвраћене љубави. А појављује се у два нивоа (Bogdan 2002). У Песмарици Аврама Милетића (1778–1791), у песми бр. 30, жена пева о Купидоновој стрели која ју је погодила:

Ах, љубови бог Купидо,
И мудрости бог Аполо,
Ипустите ваше стреле,
Калајције да постреле,

Да с' прославит моје лице,
И одлакшат моје срце.

³¹ О овом типу певања уп., на пример, Schneider 2007; Bogdan 2012: 118–145.

Плуту, пошљи Луцифере
Да однесу све Цинцаре (...) ³².

Овде није реч о лажирању, „фингирању” мушког гласа (Bogdan 2002: 113), већ уистину о правом женском лирском субјекту. Уосталом, док у песми правог мушког лирског субјекта жена јесте објект жудње, у песми женског гласа жена је добила, тачније, усвојила себи право да говори о својој емоцији; престаје, дакле, да буде објект и постаје субјект свог живота, било кроз жудњу, било кроз тугованку. Женски петраркистички глас такође је жив и у девојачкој тугованки, будући да јој је срце увређено, јер је драги не љуби; једина жеља јој је да из себе уклони „стрелу љубве”:

Стрелу љубве истргнути,
Која мене прострелила
И нас двоје заљубила (...) ³³

Женски глас у грађанској песми може да одсликава и неиспуњену љубав због социјалног раслојавања, али и патријархалних ставова о томе да жена у јавности не сме да покаже своју наклоност к неком младићу: 1. У једној песми из XVIII столећа³⁴ женски глас пева о својој тузи („лице ми вене”, „срце ми гине”) што момку не сме да призна љубав, јер се боји да би га тада изгубила, па јој је лакше да живи у нади; 2. У кумулацији реторских питања девојка говори о немиру који доноси заљубљеност, али пева и о отпору момкове родбине према њој³⁵ или тугује за младићем којег је погодила њена Аморова стрела, а мајка је удаје за другог³⁶. Уз овакве примере, јављају се и песме „у два гласа”, дијалогског об-

³² Уколико није друкчије наведено, сви примери песама преузети су из: Маринковић 1966; овде: Маринковић 1966: књ. 1, бр. 179.

³³ Песмарица Максима Брановца, уп. Маринковић 1966: књ. 1, бр. 220.

³⁴ Маринковић 1966.: књ. 1, бр. 97.

³⁵ Маринковић 1966: књ. 1, бр. 100.

³⁶ Маринковић 1966: књ. 1, бр. 103.

лика љубавног разговора момка и девојке; углавном је мушки заљубљени глас предсказивао девојци жалну будућност заљубљивања или, чак, удаје за другог (војника или неког богаташа):

Днес Марс, Јуно и Минерва
Устрелише тебе стрел'ма,
Тебе, душо моја, Ана,
И Јупитер и Дијана.

Сасвим стрела Купидона,
Срце твоје, ах, отрова,
Јер ти себи резолвира
Непознатог гавалира³⁷.

Тако, закључно, у овој скици за монографску обраду одређеног типа певања³⁸ произлази да онај већ споменути Амор који теше лук песнички је итекако био присутан већ у српској лирици у XVIII ст. показујући не само стиховима из песмарице Василија Јовановића како „сваки човек има радост, / јер имаде своју слабост”, већ и необориву животну и песничку чињеницу. Наиме, човек не живи целог живота од истих ствари. Извесно време живи од игре. Неко време живи од љубави, потом је могућно да живи и од критичке емоције поражене љубави, дакле, антипетраркистички. Како време одмиче, уче нас философи, живи дакако од стомака. Зашто онда, пита се грађански песник, не би извесно време живео од племенитости и доброте стиховања у европском стилу?

³⁷ Маринковић 1966: књ. 1, бр. 115.

³⁸ Изостављен је коментар на присуство античких мотива у песмама петраркистичког типа код грађанског песника, јер би то захтевало додатну књижевноисторијску елаборацију, с утемељењем о значењу које присуство антике има у читавом XVIII веку, па и у српској књижевности; уп. бар Стефановић 2009: 21–25. Изоставља се и интерпретација с једним типом средњовековних песама (уп. Стефановић 2015).

ЛИТЕРАТУРА

Bogdan 2002: T. Bogdan, „Ženski glas hrvatskih petrarkista”, Zagreb: *Republika*, LIX/3–4, 113–119.

Bogdan 2003: T. Bogdan, *Lica ljubavi. Status lirskog subjekta u kanconijeru Džore Držića*, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakultta Sveučilišta.

Bogdan 2012: T. Bogdan, *Ljubavi razlike. Tekstualni subject u hrvatskoj ljubavnoj lirici 15. i 16. stoljeća*, Zagreb: Disput.

Wilpert 2001: G. v. Wilpert, *Sachwörterbuch der Literatur*, Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.

Grejvz 2004: R. Grejvz, *Bela boginja. Istorijaska gramatika pesničkog mita* (prev N. Mrdenović), Beograd: Dosije.

Маринковић 1966: Б. Маринковић, *Српска ѓрађанска ѓоезија XVIII и с ѓочетјка XIX сѓјолећа*, књ. 1–2, Београд: Прo-света.

Поповић 1999: Т. Поповић, „Италијанско песничко наслеђе и српска књижевност у настајању: (крај XVIII и почетак XIX столећа)”, *Зборник Мајице српске за књижевности и језик*, 47/2–3, 221–243.

Ромчевић 2018: Б. Ромчевић, *Преокрећ и ѓремешѓање*, Нови Сад: Mediterran publishing.

Schneider 2009: U. Schneider, *Der weibliche Petrarkismus im Cinquecento: Transformationen des lyrischen Diskurses bei Vittoria Colonna und Gaspara Stampa*, Stuttgart Freinz Steiner Verlag.

Стефановић 1992: М. Д. Стефановић, *Српска ѓрађанска ѓоезија. Ојлед из историје сѓиха*, Ваљево – Нови Сад: „Милић Ракић” – Филозофски факултет.

Стефановић 1995: М. Д. Стефановић, „Поезија Павла Соларића”, *Зборник Мајице српске за књижевности и језик*, 43/2–3, 243–256.

Стефановић 2009: М. Д. Стефановић, *Лексикон српској ѓросветиѓиљсѓива*, Београд: Службени гласник.

Стефановић 2010: М. Д. Стефановић, *Ауѓиобиоѓрафија*, Београд: Службени гласник.

Стефановић 2015: „Carmina burana српске лирике: грађанска поезија”, у: *Песмарице. Прича о боју косовском* (ур. Д. Грбић), Нови Сад: Библиотека Матице српске, 109–121.

Čigančić 1997: *A. Čigančić, Lovranske ljubavne pjesme iz 1738. godine. Za tisak pripravió, uredio... M. Stojević*, Crikvenica: Libellus.

Еп

Првим епом у српској књижевности сматра се Рајићев *Бој змаја са орлови*. Та констатација свакако је тачна уколико се узме у обзир да је писан на српском језику. Постоји, међутим, још један еп, пре овог. Ученик митрополита Мојсеја Петровића, који је студирао у Халеу, Јован Чарнојевић саставио је – до данас нам непознат – еп на латинском језику; у њему опева ратове с Турцима у Угарској и то за време цара Рудолфа II (1576–1698). Тема му је свакако морала бити блиска будући да је војниковао од 1749. године као потпуковник српске поморишке ландмилиције. Иако Алексијус Хорањи у свом лексикону (*Memoria Hungarorum...*, књ. 1, стр. 447–448) наводи како је еп објављен 1740. године, тај податак није проверен до данас. Тема је иначе била веома популарна; постоји много епских дела у стиху која опевају ратове у Панонији. Једно такво имао је и Сава Текелија у својој библиотеци. Можда и та чињеница говори у прилог идеји како је српска књижевност, и то не само на страним језицима, следила популарне теме европског просветитељства.

Више би се овде требало занимати Рајићевим делом. Оно нема прави предговор, али се из огледа који овде следи¹ може сагледати висока вредност уметничког остварења епа из пера учене особе.

Много је разлога због којих би се српска књижевност XVIII столећа чинила веома важном у целокупном корпусу националне литературе. Један од њих лежи у неоспорној чињеници како се управо у то време код нас конституишу уметнички жанрови. Такав је, на пример, еп², који долази

¹ Уп. Ј. Рајић, *Бој змаја са орлови* (прир. М. Д. Стефановић), Службени гласник, Београд 2008.

² После Јована Рајића епове су до 1814. године објавили Милован Видаковић, Вићентије Ракић и Гаврило Ковачевић; теме су им разнолике: религиозне и националне, с темом Првог српског устанка.

испод пера ствараоца о којем се углавном пише као о богословском аутору и писцу прве праве националне историје; понешто, ипак, спомиње се и његова трагикомедија. Изгледа да је најмање проучен као лирски и епски песник. Јован Рајић (1726–1801), међутим, био је веома иновативан у лирици. У епској поезији у стиху, пак, досегао је врхунац као књижевни стваралац. *Бој змаја са орлови* (1791)³ чудесне је грађе, поетике, стила и стиха, а остварен је језиком необичним за једног архимандрита. То је онај исти српски, народни, којим је писао, данас неправедно скрајнута, писма сабрату Максиму, вртава духовитошћу, али и песму о Марку Краљевићу; рекло би се, чак, да је и стил исти, тон – шаљив, интиман. Противречно оцењиван, често као нихилист, али и као црквењак, при том – рационалист, потом двојако, као аустрофил⁴ и русофил, сâм је ту противречност показивао употребом језика у својим делима, славеносрпског и народног.

Овај Рајићев еп чини се да је имао своју популарност у наредном столећу, неки пут и индиректно. Кад се погледа да су чак два приређивања овог дела била у том, XIX, веку, онда то, према речима Властимира Ерчића, може да представља „резултат култа Рајића” у доба романтизма, тј. књижевно-историјске потребе за таквим жанром. Таквој, тачној, констатацији могао би да се дода још један аргумент. Ослободилачке тежње Срба у последњем веку под турским ропством, почев од Првог српског устанка, опеване у књижевним делима, краћим или дужим, а различитих жанрова, у основи су имале овај еп за своју подлогу. У сећању песника тај руско-аустријско-турски рат, опеван код Рајића, још је живео, али је визуру окренуо ка актуелним догађајима и јунацима, пре свега, ка Карађорђу. Један од таквих при-

³ То су хералдички симболи Турске с једне стране, и, с друге, Аустрије и Русије.

⁴ Јован Рајић може да се разуме као симболични представник Срба XVIII столећа, који су се ослободили страха комплекса од туђина Аустријанца. У писму-апелу, такође, из 1787. године, песник позива Србе да добровољно ступе у рат против Турака; даље, у том писму, каже да су се Аустријанци сакупили „да навалe и побiju Мухамедове турске јаребице”. У епу ће то употребити, али сад изразом – „препелице”.

мера јесте и песма Милоша Светића *Први њрелазак Црно-џа Ђорђа из Србије у Срем, џа у Крушедол манастир, њред немачко-џурски райи, околу џодине 1787* (1838), у којој стих „Бог хоће, небо и свеци, турска да престане сила” асоцира на основну идеју Рајићевог дела. Тако се традиција поново утврдила као део историјске свести, што би могло да буде важна чињеница за исправније тумачење типа овог епа. Или, кад Стојан Новаковић истакне како овај спев има религиозно-идиличну садржину, такво мишљење свакако је у дослуху с тим како је уплитање античких богова у радњу, њихови савети главном јунаку Мухамеду, својеврстан начин тумачења да је све у божанском плану. Није ли у том и Његош нашао део своје инспирације за еп *Луца микрокозма*?

Рат који Јован Рајић описује, и о чијим догађајима износи занимљиве коментаре, трајао је дуже и имао је више битакa од оне три које су овде испричане⁵. Русија је, наиме била објавила рат Турској још 15. септембра 1787, а у тај сукоб уплела се и Аустрија, годину дана касније. Поводи и узроци рату могу бити веома занимљиви, чак и за српску историју. Снага јединствене турске царевине, наиме, почела је да опада, вероватно и због помањкања ауторитета власти, али и због непрестаних ратова, најпре с Русима. Планираном анексијом Крима и окупирањем Грузије, царица Катарина Друга имала је на уму остварење свог великог циља – стварање велике православне државе, с руским владарем на челу, а која би обухватала све балканске земље; западни Балкан, пак, био би, у једном облику компензације, додељен Аустрији. У том се састојала идеја растурања Османског царства у Европи.

⁵ С друге стране, пак, у Рајићевој историјској визури овај рат догодио се у недрима саме епохе, тј. на ушћу Саве и Дунава. И кад не прича о сваком догађају понаособ, што је друкчије у односу на хрватског писца Јосу Крмпотића, у позадини Рајићеве приче слуте се и хајдуци као народни заштитници, и паљење села и манастира, и бежанија, пепелиште и руине (кад, на пример, описује бомбардовање Београда), насилништво јаничара, глад и страдалништво. Песник не оставља читаоца у неизвесности ни у вези с ранијим годинама ратовања, о чему је он, свакако, знао од очевидаца и учесника који су походили ковиљски манастир, у којем је 1772. године песник био пострижен за монаха. Кад у епу говори о турској сили, у подтексту се слуту идеја о српским устаницима, о рађању бунтовничког духа (у стиховима који су похвала просвећеном монарху Јосифу Другом).

Интересантно је и то да су турска провинцијална властела у Албанији, желећи самосталност, тражила контакте с Русима управо у време овог рата (1787–1792), баш као што су се у претходном рату албански добровољци борили на страни Руса и тако се, заузврат, постепено насељавали на Криму.

С тим у сагласности стоји и аустријски план да побуни балканске народе против Турака, како би имали олакшане борбе и на свом и на руском фронту. Због тог је Аустрија и била послала у Црну Гору капетана Филипа Вукасовића, јер је и ту требало подићи устанак; о овом догађају хрватски песник Јосо Крмпотић саставио је епску песму наслова *Пјесма Црнојорцем исјјевана и војводи Филију Вукасовићу њријјевана* (Беч, 1789). Тешкоће су биле велике, али су Аустријанци устрајавали на отварању многих фронтова на Балкану. Кад су ступили у рат, фебруара 1788, прво су освојили делове у Хрватској и Босни, док су, истовремено, Руси били од Турака преузели тврђаву Хоћин и Оцаков (16. децембра 1788). Потом је дошла славна битка за заузеће Београда⁶, која је постала тема на стотине песама у аустријској књижевности⁷. О њој је песму певао и Доситеј Обрадовић, писац који се овог рата присећа, 1788/1789, и у наравоученију уз басну „Свиња и храст” (бр. 135)⁸. Даље битке водиле су се за тврђаву Бендер, а на српској страни јужно од Саве, према Шапцу и осталим

⁶ Уп. детаљан опис битке у аустријском војном часопису с потпуним мировним споразумом између Аустријанаца и београдског паше: W. E. Janko, „Die Eroberung Belgrads im Jahre 1789 durch den kaiserlichen Feldmarschal Gideon Ernst Baron Laudon”, *Österreichische militärische Zeitschrift*, Wien, IX/1868, Н. 3, 1–45. Борбе за ослобођење Београда описује и једна књижица, на италијанском, која је велика реткост, а недавно се појавила и у фототипском издању (Београд, 2005): A. Tahiani, *Istoria e deserizione della città di Belgrado* (1789). Било би лепо обележавати сећањем тај велики датум српске историје, баш као што се у цркви Снежне Госпе на Текијама код Сремских Карловаца обележава 5. август, као симболичан дан победе над Турцима, у бици, 1716, код Петроварадина. То је црква с три олтара, која на својој куполи носи заједнички изражен крст и полумесец, као обележје склапања примирја.

⁷ Уп. W. Janko, *Laudon im Gedicht und Liede seiner Zeitgenossen*, Wien 1881.

⁸ „Познато је да римски император и росијска императрица за интерес царства својих с Турци војују, но ништа мање, свака благоразумна и човекољубна душа благосивљаће имена њихова, које је вечни промисал за оруђа своја изабрао, за умалити непоредак, варварство, кугу, мрак сујеверја и невежества, и сва злополучија која се из ових рађају с временом истребити из човеческога рода” (Д. Обрадовић, *Сабрана дела 1*, Београд 1961, 613).

већим утврђењима. Чини се, међутим, да је рат, и поред турских пораза, за време владавине два султана (најпре, до 1789 – Абдулхамида Првог, потом, Селима Трећег), за Османлије био завршен без видљивијих губитака, судећи бар према мировном уговору у Свиштову (4. августа 1791).

Јован Рајић, међутим, опева борбе такозваног другог турског рата, битке за Оџаков (1788), Београд (11. септембар – 8. октобар 1789) и тврђаву Бендер (1789). Друга бојишта нису описана, али се слуте у неким стиховима и алузијама, а то су била бојишта на Бежанији (код Београда), Земуну, Банату (где је погинуо Коча, по којем се та битка назива Кочиним крајином). То су биле оне битке у којима су се истакли и фрајкори, бележи их и Јован Рајић, међу њима најпознатији мајор Михаљевић. О неким од ових ратних попришта сведочанства се налазе у хрватским епским песмама. Нашем песнику, међутим, било је стало да опише догађаје, пре свега, у вези с Београдом, следећи основну интенцију свог епа. Већ у тако изреченој идеји крију се замке за истраживача, двоструке су и своде се на питање о том какав је то еп, што за последицу, или, можда, узрок, може да има и одговор на питање о том које су замишљење пишчеве идеје овде испољене. Традиционални, класични еп јесте врста која припада високим жанровима, па стога описује јунаке високоморалних начела; чак се не деградира ни негативни јунак. Прича у њему јесте из далеке ирошлости, па наратија може да тече објективно и лагано, што му обезбеђује дугачак стих. Инвокација јесте, такође, један од узуса жанра. Еп је писан високим стилем, који подразумева и специфичну употребу вокабулара примереном таквој врсти стила. У епу се, тако, уједињују реторичка начела о теми, стилу и жанру.

Јован Рајић, међутим, учинио је све друкчије, удаљио се од традиционалног поступка. Чињеница да је био школован на класичној, пре свега, латинској реторици, за истраживача подразумева, тако, да је одлично познавао закономерности изградње жанра за који се одлучио. Колико је, међутим, поштовао правила ове античке врсте? Еп, уосталом, може да се одређује на неколико нивоа: 1. према класичној естетици;

2. према количини националне идеологије ту заступљене;
3. према интерпретираном разумевању друштва. Уколико је задовољавао ове особине, еп се у историји књижевности манифестно етаблирао у вредносни хоризонт. Тако је било и с Рајићевим делом, мада истраживања нису улазила у појединости такве тростепене процене. Тек потпуно описан и интерпретиран, Рајићев еп показао би промењен песников став према жанру, који би могао да има важну консекуенцу. Реч је, наиме, о том да се укаже на то како је управо роман у српској књижевности настао, не из средњовековног житија, већ баш из епа. У том и таквом виђењу – традиција једног жанра за настанак нове врсте – испитује се, заправо, колико је Рајићев еп, својим ломом епске стиховане врсте, садејствовао у прелазу од нормативне ка описној теорији жанра. Разарајући традиционално значење епа, песник је делегитимисао збир језичких и уметничких поступака и на тај начин отворио простор жанру романа.

Човек свог доба, наш песник био је, дакле, образован на латинској стилистици као узору, која је била доминантна у XVIII столећу. Захтев, међутим, да се свевремена важност антике опонаша најпре се био реализовао у поимању историјског сазнања и довео је до концепта прогресивне универзалне поезије, коју је Фридрих Шлегел објаснио у својој студији о грчкој поезији (1795–1797). Антички текстови били су обавезни у реторичкој школској настави и формирали су основу универзитетског образовања. Тек после 1750. године грчка антика почиње да потискује латинску стилистику и постаје узор-образац писцима. Немачки песник Клопшток ствара, 1748, хришћански еп *Месија* и, уз друга дела, образује теорију о „покретљивости” речи. Почињу да се преводе Хомерови епови; Лесинг у *Лаокоону* говори о хуманости грчке, насупротив римско-херојској трагедији као високој књижевној врсти, бранећи поезију, при том, Аристотеловом обавезујућом делотворном естетиком. Грекоманија почиње да се развија сликом идеалне грчке природе, па се путује у стару земљу, да би се управо тамо студирала грчка хуманост (Хердер, Карл Филип Мориц, Гете). Такозвани сукоб старих и нових у овој

ситуацији сводио се у основи на важност принципа мимеси-са у књижевној теорији. Тим путем стизало се и до основних постулата стилске формације класицизма⁹ који је настављао и модификовао поетику просветитељства. Док су, наиме, у рационализму, па и у српској књижевности, писци у своја дела уметали цитате античких песника, класицисти су их нормирали¹⁰.

Образујући се, дакле, у тако уређеном систему разумевања књижевног дела, и наш писац свакако да је знао за правила античких жанрова. Бирајући, потпуно уобичајено за поетику, књижевну врсту епа за опис историјског догађаја, овај пут актуелног, што је знатан одмак од епског правила, требало је да следи класична правила ове високе литературе, тј. епике у стиху. Њену закономерност одлично је познавао. Лако је могао да је опонаша на својој теми. Наш песник, за разлику од других, пре свега, хрватских аутора, друкчије је чинио. Да ли је познавао та хрватска остварења? Шта је, и на који начин, уколико је одговор потврдан на претходно постављено питање, преузео или мењао? С којом поетиком је био у дослуху? Да ли је желео да шаљивом „лажом” крене другим принципима стварања дела? Свој еп, уосталом, завршава веома јасно, описујући аутопоетички однос фикције и стварности у свом делу:

„Мухамеде, што видим,
пишем и погађам,
што не видим и не знам,
желим и нагађам”.

Питања могу даље да се роје, у болном низу дилема и поетичких трзавица, али је рационалније одмах почети давати одговоре, или бар њихове покушаје. Хрватски писци,

⁹ Влођимјез Кот их налази у Рајићевом делу (уп. В. Кот, „Поезија Јована Рајића и поетика пољског барока”, *Зборник радова професора и сарадника Насијавничкој факултету*, Никшић 1982, књ. V–VI, 259–269).

¹⁰ Ово би, ипак, могло да значи како, и поред неких класицистичких поступака, дело Јована Рајића није такве поетике. Не би се рекло, као што постоји већ у књижевној историографији утврђено, да је дело барокне провенијенције, мада у њему може да се нађе таквих поступака, али се чини како су они пре типолошког него генолошког нивоа.

тако, углавном они везани за Славонију, географски простор у којем се овај рат и одвијао, разумљиво су песнички на њега реаговали: Гргур Капуцин, Блаж Бошњак, Јосо Крмпотић¹¹, Иван Матковић, Иван Дадић, Јосип Стојановић, Антун Иваношић, Антун Кухачевић, али и дубровачки песници – Ђуро Ферих, Бернард Замања, Никола Марчи, као и неки, до данас, адеспотни ствараоци. Највећи број тих песничких остварења јесте обрада само неке од појединачних битака; отуд су најчешће у жанру панегирика, у похвалном тону, будући да је хришћанска војска на овим бојиштима надвладала турске ратнике. Једино је Јован Рајић описао три битке! Заједничка компонента хрватским ауторима и нашем писцу јесте чињеница да су сва дела написана као епика у стиху¹². Зашто је употребљен тај облик епског стваралаштва? А којим другим би, иначе, могао да се опише тако знаменит догађај за националну историју? Роман још није постојао. Одговор би требало тражити у чињеници да је тема изабрала жанр који својом поетиком омогућава подигнут тон, високи стил, уз истовремену, не мање важну, напомену како се тема управо стихом универзализује.

Јован Рајић се на свим овим плановима суверено поигравао. Мајстор жанра, умео је да га вештином ковача преобликује у његову пародију¹³. Већ од самог почетка видљиво је да нарушава норму епа, тј. зазивање музâ ту не постоји. Свако певање, а има их пет¹⁴, почиње уводним катре-

¹¹ Снимке више његових дела, која се чувају у Националној и свеучилишној књижници у Загребу, као и у књижници фрањевачког самостана у Сумартину, добила сам захваљујући Гојку Тешићу. И на овај начин изражавам дуг захвалности за тај несебични труд.

¹² Изузимам, наравно, Крмпотићеве латинске прозне уметке, који представљају облик објашњења.

¹³ Интересантно је шта писац каже о свом епу. У писму Самуелу Лазаревићу, у манастир Фенек, 13. августа 1798, написао је и ово: „И ми старци праву историју последњег рата у шали описати можемо и у мемо“.

¹⁴ Свако од ових певања одговара једној од етапа драмске радње, где је треће певање, као климакс – ослобођење Београда – врхунац радње, а расплет се разуме у последњем чину/певању, у којем Мухамед пролази као антички трагички јунак. Тако је Јован Рајић суверено спојио поетику трагедије с поетиком епа, нарушивши, наравно, норму изабраног жанра и утро пут романтичарском ставу о међусобном мешању књижевних врста.

ном, у којем почетна два стиха представљају препричавање догађаја у одговарајућем поглављу, док су трећи и четврти стих – коментар приповедачев, на пример:

„Змај се љути готови
с орли војевати;
нека га, нек' се љути,
хоће их познати”.

(I певање)

Потом, избор догађаја није примерен класичном обрасцу, тј. прича из давне историјске или митске прошлости; Јован Рајић пева о актуелном догађају, који се одвија пред његовим пером док исписује стихове, отуд нема жељену, а очекивану и подразумевану, епску дистанцу. Избор стила такође је обрнут од оног из античког епа; меша високи и ниски стил, што значи и употребу различитих израза из тих стилова, а то није било дозвољено у епском жанру.

Још је једна чињеница веома важна, кад је реч о Рајићевој модификацији свих норми епа. То је одлука о избору стиха. Уобичајен дуги стих, примерен за мирно и објективно приповедање, наш песник скратио је у скакутавост тзв. седмерца и тзв. шестерца, сакривши, заправо, прави стих свог дела – пољски тринаестерац¹⁵. Да је употребио тај дуги стих, а не његов криптооблик, онда би и тему морао да мења, да је стави у дубоку прошлост, каква је, на пример, у његовој трагикомедији. Пресецајући тринаестерац (4+3+6) на његовој главној цезури, иза седмог слога, и римујући само шестосложне чланке, стиху је наменио улогу значења свог дела. Показао је да стихом пише о актуелној теми. Друга функција употребе кратког стиха, међутим, могућно је видљива у два своја крака: 1. таквом употребом показује се ослањање на народну традицију, али, свакако, не десетерачку, ону из Андрије Качића-Миошића; 2. у хрватској књижевности, пак, песме и епови исте теме писани су или симетричним осмерцем (што је чешће) или асиметричним де-

¹⁵ Еп се састоји од 1920 стихова, тј. од 960 пољских тринаестераца.

сетерцем (што је само по изузетку); ово би на једном од нивоа метаметричког плана могло да буде означено као ослањање на дубровачку традицију певања Ивана Гундулића, што и јесте већ примећено у науци, али и на одмак од „фолклорно-качићевског” типа, како је исправно интерпретирао Давор Дукић, и то у својим многобројним радовима о епици XVIII столећа¹⁶. Скривањем пољског тринаестерца, дакле, Јован Рајић рушио је једну од античких концепција (дуги стих), док је, истовремено, таквим нарушавањем конституисао сферу народности у високом жанру¹⁷. Отуд се и књижевност, преко стиха, приближила ширем слоју читалаца, демократизовала се на плану рецепције. Зашто, онда, није употребљен десетерачки стих, који је, свакако, природан таквом српском уху? Зато, могао би да гласи одговор, што сегменти од по седам и од по шест слогова нису везани ни за какво значење у читалачкој свести, нису уклопљени ни у какав систем, па им је, стога, метаметричка означеност истакнутија.

И кад је реч о главном јунаку и његовом карактерисању, Јован Рајић остварио је комички опис, како би на тај начин „снизио” величину главног јунака; он је „свуд нагрђен”, „по јамах (се) завлачи”, „сву почупа браду”, „ваљајући с’ у ба-лах”, „сав лежи у смраду”, „гнусан је и гадан”, „очерупан је”, „плаче, бали, дере се”¹⁸ итд. Многи од ових јесу стереотипни описи противничког јунака¹⁹, то јесте вредновање на лексичком нивоу, док би аксиолошки епитети били неки од примера, као што су „змија љута”, „бесан”, „охол” итд. На тај начин Јован Рајић нарушио је равнотежу узвишености високог јунака; код песника је Мухамед, унижавањем његовог епског статуса, постао пародирани епски образац. Пародија главног

¹⁶ Уп. D. Dukić, *Poetika hrvatske epike 18. stoljeća*, Književni krug, Split 2002; D. Dukić, *Sultanova djeca. Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*, Thema, Zadar 2004.

¹⁷ Она је видљива и у бројним формулаичким изразима усмене народне епике; ево неколико примера: „Дунав, река славна”, „славо, дико јавна”, „зла срећа”, „моје слуге верне”, „ситну књигу пише”.

¹⁸ Код Јосе Крмпотића, у делу *Пјесма воеводам аустријанским и росијанским приијевана* (1789) Мухамед „цвили”, док је његова карактерна особина – „срџба”.

¹⁹ Уп. у радовима Давора Дукића (в. нап. 16).

јунака, која за последицу има, уз остале описане карактеристике нарушавања, и пародију жанра, остварује се и појавом нимфе Ехо у петом певању, у потпуности посвећеном Мухамедовој жалопојци, уз традиционалне инструменте с тужним призвуком (зиље и кукавка). Нимфина појава овде, у односу на друге писце, хрватске, јесте потпуно иновативно поетичко начело Јована Рајића. Ево, само неколико стихова за пример:

„Што се мени то чини
велика неправда?
Опет јехо шушуће:
Није, него правда!
Ја сам досад бич био
и страх свима давао.
Јехо њему говори:
Ал’ сад теби јао”!

Нимфа Ехо из Овидијевих *Метаморфоза* (III, 356–401) овде се појављује, изгледа, налик својој појави код античког несника. Као што ни тамо није контрастна фигура Нарцису, тако је и код српског писца она комплементарна с јунаком Мухамедом, његова огледалска истина као сопствено постојање кроз говор Другог, онај говор који одсликава праву истину²⁰. Подсмех главном јунаку утолико је већи што долази из његових речи, којима смисао даје Ехо. Једино се, уосталом, у епу не појављују имена турских војсковођа, за разлику од аустријског (Лаудона) и руског (Потемкина), нити се спомињу имена турских владара, двојице султана који су били на престолу током овог рата.

Главни лик јесте фикција – муслимански бог – који се буди из свог дубоког сна и долази да, наводно, помо-

²⁰ Уп. J. Ringleben, *Woran stirbt Narziß? Wiederhall und Spiegelbild als tödlicher Schein. Zum Liebestod von Echo und Narziß*, Göttingen 2004 (и приказ М. Д. Стефановић ове студије у часопису *Зборник Матице српске за класичне студије*, Нови Сад 2005, 7, 180–183).

гне турским ратницима. Зашто управо он постаје главни јунак? Откуд да божанство учествује у разрешавању битака? Да би дао одговор на ову своју идеју, Јован Рајић је, као и Јосо Крмпотић у хрватској епици, увео свет античких богова, како би једнаки међусобно могли да расправљају, али и да одлучују. И у овом случају, при том, дешава се огледалска перспектива, најпре стога што је свет античких богова представник врхунског етичког ауторитета који управља људском судбином, тј. историјом на начин античких божанстава у класичном епу. Простор њиховог света јесте небо, а на земљи имају своје пандане, као што код Јосе Крмпотића Јунона стоји према Катарини Другој и Мухамед према Плутону. Јован Рајић окренуо је и ову перспективу. У његовом делу антички богови не већају на небу и одатле дају савете владарима и Турчину. Они су такође спуштени – делају на простору тла и одатле, не с рајских висина, дају савете Мухамеду, које он, наравно, у својој охолости неће послушати.

Тај сукоб два тематска света, посредством античких богова, хришћанства и мухамеданства, спој историјског и митолошког, тек унеколико јесте допуњен присуством народа²¹, и то муслиманског који је у збегу из ослобођеног Београда. Тај паћенички народ, због којег је паша био принуђен да потпише предају, како би се они мирно иселили, а не изгинули, Мухамеду, изгледа, ништа не значи. Отуд је он симбол инацијства које у себи не носи ништа етичко ни праведно. Како ни савете античких богова не слуша, Мухамед не може да прође славно. Његов пораз наговештава се од почетка епа. Изгледа-

²¹ Класично образован у гимназијама, и духовно васпитан у Кијеву, Јован Рајић је у овом случају следио класичну поетику. Она је подразумевала да писац не треба да пише о маленкостима и успутницама, тј. о побочним карактерима. Сви они јесу, заправо, део веће круне, руске или аустријске, и скривени под њом, под „двоглавим орлом”, Јупитеровом птицом, остају неименовани. Еп говори само о великим. На исти начин поштујући правила користио је и дијалоге у функцији радње, помоћу којих је остварио везу између писца и читаоца, поготово својим честим уметањем коментара, али и гномским изразима-ускочицама (на пример, „Прођи се ти од сада / тражити што веће / веруј ми, изгубићеш / и оно из вреће”, „Јер тиквица почесто / на воду носећа / пући ће и пропасти / а камоли срећа”, „што се силом на теже / задуго не траје”).

ло би да су, стога, римски и грчки богови у нарацији само у илустративној функцији; саговорници, кроз које се, и помоћу којих се, развија сама радња, неминовна у свом исходу. Ова претпоставка потврђује се и чињеницом да се Јован Рајић не држи доследно једног пантеона, грчког или римског. Он их меша, доводи у заједницу, што још више фикционализује причу, па се епска радња доводи и на ниво духовног, док се у фуснотама одржава политичко-ратнички однос.

Чак и рондо композиција Рајићевог епа, и то у облику два концентрична круга, нарушава идеал линеарног догађања²² и епске ширине, које јесу особине класичног жанра. Прво певање јесте уводно са саветима античких богова упућенима Мухамеду да се окане безуспешног освајања, док је пето певање – жалопојка Мухамедова која га враћа у самотнички сан из којег је био изашао. Друго, треће и четврто певање, уоквирени почетним и завршним, само причају о реалним догађајима. То је макроплан Рајићевог система епа. И на микроплану, унутар саме нарације, структура је иста, карактерише је уоквиреност. Текст, тј. стихови, представљају фикцију, док се, унутар тог круга, реалност чита у фуснотама (број наоружања, распоред војске обеју страна, тумачење значења античких богова, објашњење појединих турцизама)²³. Ову своју композицију песник је изложио и у завршном, графички издвојеном, катрену, објаснивши да историјом пише фикцију²⁴.

Кад се, опет, у обзир узме и изрека на Рајићевом портрету (*Ora vides, mentem scripta videre dabunt*)²⁵, онда би, верова-

²² *Ordo naturalis* тј. причање по редоследу типа: почетак, средина, крај.

²³ На исти начин, док је легенду причао у својој четворотомној историји, дотле је у епу јасно раздвојио фикционални део од нефикционалног; уп. сличност с овим поступком у његовој песми о Марку Краљевићу (М. Д. Стефановић, „Непозната (заборављена) песма Јована Рајића о Марку Краљевићу и његовој жени”, у књизи: *Библиотека српске књижевности*, Чигоја штампа, Београд 2007, 109–137). Уосталом, ове фусноте у Рајићевом епу имају своју просветитељску функцију, наиме, објашњења у њима читаоцу олакшавају разумевање фикционалног дела текста.

²⁴ В. поглавље „Шта је књижевност”.

²⁵ „Лик виднш, а дела ће открити његов ум”.

тно, још јасније могло да буде колико је историјска чињеница писцу само послужила за градњу епа као књижевног текста, оног дела које се фикционализацијом радње и ликова сврстава у књижевност, а не у реални свет фактографије. Ако је – што би могло да представља загонегно питање – свет фикције толико удобан, зашто се онда стварни свет не би могао читати као фикција? Или, пак, ако су светови фикције тако варљиво удобни, малешни у својој уљуљканости и ушушканости, зашто се не би покушало са састављањем приповедних текстова који су једнако сложени, противречни и изазовни као стварни? Одговор би било природније дати најпре на друго питање. Јован Рајић је то, уистину, и учинио. Створио је вишесмислено дело баш какав је и живот. Из епа се, наиме, поуздано и несумњиво зна да је Мухамед (дакле, књижевни лик) изгубио рат, али читалац није подједнако сигуран који је то историјски војсковођа био. Тако је српски песник остварио двосмислену игру између живота и сна, прошлости и садашњости, па и због тог таква епска прича више наликује неизвесности свакодневице, баш као и у романескном жанру. Одговор на прво постављено питање дао је Јован Рајић у петом певању, у грким примедбама нимфе Ехо на Мухамедов говор. Укратко, стиче се утисак како је, на начин песника Јована Рајића, фикција удобнија околина од живота; стога је, ваљда, песник настојао да живот тумачи њеним обликом. Пружајући, тако, читаоцу могућност утехе и смештања (своје) реалности у такву фикцију, еп је, на начин параболе, ипак, поручио како то исто може (или мора?) да успе и у стварности.

САТИРА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Рађајући идеје новог доба, ослобођеног догми, први радови који се тумаче као основа просветитељства, говорили су, пре свега, о борби против предрасудâ сваке врсте. Било би чак могућно замислити да се смисао просветитељства опише као генеза јасног супротстављања појму предрасуде. Први од њих могао би, метафорично, да се представи као подручје јасности и светла, док би другом остао домен таме. Поступак изласка из таме догме у светло просветитељства одвијао се попут речи у кључној сцени Моцартове *Чаробне фруле*¹. Просветитељску критику предрасудама упутили су у XVII столећу велики философи, међу њима, свакако – Френсис Бекон и Рене Декарт, чије су идеје постале извор одредницама у многобројним речницима раног немачког просветитељства. Насупрот овим озбиљним поучним књигама, којима је требало васпитавати мишљење и за то створити нови топос², развијао се и њихов дублет на литерарном плану – АБЦ-књиге, тј. буквари са сатиричким прицицама сложеним абecedним редом.

Истраживање показује како би могло да се утврди неколико изворâ овом облику сатире. То би, најпре, могла да буде поучна песма, којој су основне теме – разум, сујеверје, празноверје и слично, а као главни представник овог жанра могао би да буде Албрехт Халер, песник из тридесетих година XVIII столећа. Други извор налази се у чланцима

¹ „Die Strahlen der Sonne / vertreiben die Nacht, / zernichten der Heuchler / erschlichene Nacht”.

² Кристијан Томазијус расправљао је о могућности новог човека да се учи размишљању, уп. Thomasius, 1691, 275.

моралних недељника који су током просветитељског доба ницали као печурке. У односу на немачки културни круг, у аустријској царевини они се јављају тек око пола stoleћа касније. Бечки часопис *Der Mann ohne Vorurtheil* (Човек без предрасуде) уредника и писца Јозефа Зоненфелса (излазио од 1765. до 1767. године) сматра се прекретницом у успостављању критичког става према друштвеним феноменима³. Отад су се све више појављивали часописи таквих усмерења, у којима је критички, односно на уметнички начин – сатирично, посматран многи од појединачних проблема о којима се расправљало и у рационалистичкој философији просвећености⁴. Чак је и берлински теолог Андреас Рим објавио 1788. године, али анонимно, протестну публикацију (*Flugblatt*) с темом просветитељства, у којој критикује сујеверје свештеника.

Све радикалнији став писаца у Монархији окреће се против свештенства, цркве, помодарства и малограђанског духа⁵. Овом се придружују и брошуре против папства. У јозефинској деценији (178–1790) издавано је 194 листова или часописа. Илустративни наслови, међу њима, за тему сатире свакако јесу *Bigarure historico-morale-satirique* (Беч, 1781–1782), *Freund der Wahrheit* (Беч, 1782), *Religion und Priester* (Праг – Беч, 1782–1784), *Wöchentliche Wahrheiten für und über die Prediger in Wien* (Праг – Беч, 1782–1784), *Die Kapuzinersuppe* (ур. Ј. Рихтер, Беч, 1787), *Ernst und Laune*

³ До 1800. године излазило је у аустријском царству 388 часописа, који су, најчешће, били кратког века, највише до три године. Од првог часописа, из 1725. године, до овог прекретничког, Зоненфелсовог, из 1765. године, постојало је 16 часописа, од којих је најпопуларнији био француски часопис за децу Марије Ле Пренс де Бомон, уп. Lang, 1979, 203–227.

⁴ Питајући се о том да ли просветитељство јесте опасно, и за кога, писац Јозеф Рихтер каже: „Али, да ли је просветитељство толико опасно [као страст ватре у пожару]? Да, – за глупе, љутите, будале, лажове, фанатике и тартифе – они се боје продора светлости” (*ABC Buch* 1796, 5).

⁵ Већ наслов једног, у низу многобројних, романа показује критику малограђанштине; Joseph Richter, *Die Frau Liesl und die Schöne Nanette. Ein Roman zum Lachen für die Noblesse, und zum Nachdenken für den Bürger* (Беч 1786). У једној песми исмева се помодарство у употреби француских речи: „So sind wir Deutsche – Frankreichs Affen” (Wellmanns, 1969, 106).

(Беч, 1788–1790). Уздижући веру у здрав разум, осамнаесто столеће могло је сатиром да развија критички став према друштву. Поготово је Законом о цензури у првој години самосталне владавине Јосифа II (11. јун 1781) омогућено излажење низа, често и анонимних или под псеудонимом, брошура с критички интонираним мишљењем (Костић, 1965, 320).

Сатиричке књиге букварског типа (АБЦ-књиге, абецедаријуми) имају своју традицију у жанру *Teufelbücher*. Ови морално-дидактички списи, од краја доба реформације, разумевани као сатирички обојена забавна књижевност, ушли су чак и у протестантске проповеди. Њихов централни лик био је карактеристичан ђаволчић који је репрезентовао обрнут (преокренут) свет реалности и важио је за непријатеља Божјим законима уређеног света⁶. Исти поступак остаје и у сатиричким букварским књигама у XVIII столећу. Њихове теме уклапале су се у актуелне идеје брошурске литературе. Многобројни полемички прилози и памфлети, који су указивали на могућности и границе јозефинистичког просветитељства, нису, међутим, тад били схватани као књижевност. Не треба, при том, сметнути с ума и то како је, без обзира на стваралачки критеријум (критика/памфлет или литература), постојала вишезначност таквог текста, који је своју литераризацију остваривао иронијом и сатиром као стилским средствима, тако да се приказани свет у њему могао двојако тумачити – као реалност или као уметничка фикција.

Порука такве сатире није се састојала у том да се продре до индивидуалне емоције. Путем свих, у основи, блиских жанрова (*Bänkelsang*, *Flugblatt*, сатиричко писмо, сатирички роман) директна, јасно видљива, ауторска намера огледала се у могућности да се без предрасудâ овлада стварношћу, да се јасно и недвосмислено изложи упитаност о том колико се свет у потпуности може разумети као царство Божје или

⁶ Уп. *Reallexikon*, 1977, 401-403; Offermann, 1990.

се такво поимање може прихватити с једним „ипак”, дакле, са скепсом (Zeman, 1980). Полемички ангажман у таквом размишљању сводио се често и на дневне проблеме, јер на важности није добијала тема утопије, већ – разочаравајућа реалност. Управо због изабране теме губио се и патетички стил у овим књижевним радовима. Редукција високог у ниски стил – што јесте основа сатиричког казивања – представљала је израз стремљења за потпуну грађанску еманципацију, а против аристократије⁷.

Стварност је нудила изобиље темâ за сатиричку књижевност букварског типа: глупост, сујеверје, фанатизам, деспотизам, нетолерантност, уз, свакако, многобројне алузије и на догматичност језуита⁸. Кад се, на пример, у часопису Јозефа Рихтера, *Eipeldauerbriefe* (II/1793, 430) говори о том како Бечлија, уместо размишљања, радије разговара о времену, јелу и пићу, онда то представља исмевање малограђанштине која није ни способна ни спремна да се упусти у озбиљнији разговор о проблемима друштва. Њих је, међутим, у веку просветитељства било напретек. Књиге букварског типа најбоље су сведочанство за овакву претпоставку.

Изгледа да је први у овом низу сатиричких букварâ био *Versuch eines deutschen Wörterbuches* Готлиба Вилхелма Рабенера, из 1746. године⁹. Овај писац био је, иначе, изразито

⁷ У том смислу може да се разуме и појава Ајблове књиге против папства (1782); штампана је код Курцбека, оног штампара који је издавао и српске писце. Исти издавач штампао је и Ајблову књигу у којој се критикује монаштво, ходочашће и заговарање сујеверја (*Sieben Kapitel von Klosterleben*, 1781/1782). Као и већина са сличном темом, и ово дело писано је у облику „сатиричног вица” и с „уједајућом иронијом” (Zeman 1980, 170).

⁸ Многи од ових писаца били су, заправо, ексјезуити.

⁹ Gottlieb Wilhelm Rabener (1714-1771) издавао је и моралистички часопис *Belustigungen des Verstandes und des Witzes*; писао је и теоријске радове о сатири (1742: *Sendschreiben von der Zulässigkeit der Satire*; 1751: *Vom Missbrauche der Satire*). Попут свог претходника Кристијана Лудвига Лискова (1701–1760) сматрао је како сатира мора да садржи врлину за сваки описани предмет; отуд је, супротно Јувеналу и Боалоу, који су критиковали индивидуе, неговао сатиру на општествене проблеме.

популаран и ван свог језичког подручја. Његов буквар преводио се у многим руским часописима; на пример, у априлском броју *Трудољубиве ичеле* налази се ова Рабенова књижица, али, ту, сложена по руском алфabetу. На ту форму, потом, регаовао је и песник Фонвизин, пародијски штампаним речником, на тај начин што је унутар Рабеновог текста уметао и своје сатиричке приче и озбиљне кратке форме (Стенник, 1985). Седамдесетих година осамнаестог столећа штампана су у Бечу два издања Рабенових сатира (Костић, 1904, 403)¹⁰.

Уз Рабенера, не би требало заборавити ни остале просветитељски усмерене немачке сатиричаре, који су свог одјека нашли у аустријској књижевности; нека се овде спомену бар двојица: Георг Кристоф Лихтенберг оставио је у свом дневнику сатиричке афоризме о сујети и то увек с много „посматрачке скепсе” (Кош, 1985, 198–217); важан је у овом случају и Абрахам Готхелф Кестнер¹¹. Није стога чудно што су у антологији за аустријске језуитске гимназије Михаела Дениса (*Institutiones ad Eloquentiam*, 1778–1779) за сатиру коришћени примери из Рабенера, најистакнутијег међу овим ауторима. Стил овог врхунског сатиричара почео је да се негује и у аустријској сувременој књижевности, у сатиричко-пародистичкој беседи Михаела Дениса и у сатиричким писмима, којима је аутор био чувени – Франц Јозеф Графен Заурау. Од свих ових сатиричких жанрова до немачког и српског *Буквара за велику децу* мање је од корака.

Почасно место у том жанру, рекло би се, без претеривања, припада писцу који се помиње у свим релевантнијим биографским лексиконима, оном аутору чију је, на пример, комедију (да ли само једну?) преводио и посрбио Јоаким Вујић. Изузев једне рукописне докторске дисертације (Pisk,

¹⁰ Овај писац оставио је јасан траг и у српској и у хрватској књижевности. Изузетно важни радови Драгутина Костића упућује на то колико је Рељковићев *Сашир* у вези с Рабеновим букваром, као и колико Јован Поповић Стерија дугује овом немачком сатиричару (Костић, 1903; Костић, 1904).

¹¹ Уп. бар онај антологијски избор у: *Bibliothek*, 1863.

1926), о њему, на жалост, не постоји ни монографија ни – бар! – посебно поглавље у некој од важнијих историја аустријске књижевности. Чак нису забележени ни сви псеудоними под којима је објављивао¹². Реч је о једном од најзначајнијих писаца јозефинске епохе, о Јозефу Рихтеру (Richter), који је живео у периоду 1749–1813. године¹³. Несумњив је његов утицај на сувремену, пре свега, бечку, хумористичко-сатиричку штампу.

Посебно је интересантна његова књига *ABC-Buch für große Kinder*. Постоји, наиме, неколико, и то увек различитих, најчешће проширених, издања ове сатире, која је, чини се, била узор и основа за сатиру у српској књижевности. Ханс Писк наводи седам издања, увек истог наслова (Pisk, 1926, 84-85)¹⁴. У свима њима карикирају се актуелни друштвени проблеми са становишта просветитељства. Неке теме садржи и Рабенеров буквар („Ewig“; „Ehrwürdig“; „Gelehrt“; „Verstand“), само што оне у Рихтеровој обради добијају јачу сатиричку жаоку. Овај бечки писац очигледно је инспирисао и Јозефа Антона Вајсенбаха, који је 1783. године у

¹² До данас су забележена само два: Obermaur, Eipeldauer.

¹³ Разноврсност овог писца може да се опише енциклопедијском особином. Објавио је 98 дела, тј. 149 наслова, од тога, 11 периодичних публикација, 36 позоришних дела, 15 романа (уп. овде моју нап. бр. 5) и збирки приповедака, 23 „хуманистичка“ дела, 29 политичких књига и брошура, 1 занимљив путопис у писмима фиктивном пријатељу (о односу овог његовог рада и другог тома Доситејевог *Живоћа и прикљученија* вредело би понешто и размислити); уп. Pisk, 1926.

¹⁴ 1. ABC-Buch, b.m., 1782, 84 стране, с насловном вињетом; 2. ABC-Buch, b.m., b.g., 92 стране; 3. ABC-Buch Theil I, Wien 1782, 103 стране, с насловном вињетом; 4. ABC-Buch Theil I, Wien 1782, 96 страна, с насловном вињетом; 5. ABC-Buch, Wien 1782, 64 стране; 6. Anhang zu ABC-Buch, Wien 1782, 80+54 стране; 7. Neues ABC-Buch, Hrsg. Von J. R-r, b.m. 1798, 88 страна. За књигу под бр. 6 у науци још и данас важи да је њен аутор Јохан Штромер; судећи по причама у њој, које су истоветне претходним издањима, претпостављам да је Штромер, заправо, Рихтеров псеудоним. У књизи се спомиње и извесни аутор Ребман. Претпостављам да је то наведено истраживаче да непажљиво прочитају иницијал аутора у књизи под бр. 7, па се и данас тврди како је аутор Георг Фридрих Ребман претпостављени аутор и те књиге и двотомног издања из 1796 (уп. Kawa, 1980, 694; Voegt, 1958, 584). Поређењем наслова и садржаја прича у овим и ранијим, Рихтеровим, делима, јасно би могло да се претпостави како је аутор свих ових буквара, заправо, бечки писац, поготово што иницијал у књизи под бр. 7 може тако да се разуме: J[oseph] R[ichte]r.

универзитетској библиотеци у Лајпцигу штампао свој буквар – *Das ABC-Buch für die liebe Jugend. Dem Verfasser des berufenen ABC-Buch für große Kinder... zur besserer Aufklärung und näherer Beleuchtung [...] von einem Freunde der Wahrheit* – а на књизи се потписао као „ексјезуита, школски учитељ”.

Десет година након изласка првог, у низу, Рихтеровог буквара српски писац Михаило Максимовић објавио је своју истоимену књигу, *Мали буквар за велику децу*¹⁵. На њеној насловној страни потписао се као концепист при Илирској дворској канцеларији (Максимовић, 1792). Како је ова институција укинута 3. јула 1792. године, Вељко Купрешанин претпоставио је како је књига штампана „негде у првој половини [те] године” (Купрешанин, 1949, 72). У вези с овом претпоставком могућно је нешто прецизније рећи. У броју 44 (од 1. јула 1792. године), бечке *Новине српске* доносе обавештење о томе да је из штампе већ изашла ова књига која у себи садржи „различне сатире на злоупотребљеније” и како ју је могућно купити код извесног Пулија. Ово би једино могло да значи како је књига штампана најкасније у току јуна месеца. Била је, међутим, „убрзо [...] разграбљена и до данас остала једна од најређих књига овога времена” (Маринковић, 1966, 443)¹⁶. Српском читаоцу очигледно је пријала и тема и њен избор, али и начин обраде.

Колико је то дело, међутим, оригинално, о том у нашој науци још увек није до краја понуђен одговор. Две претпоставке постоје о таквом преводилачком укусу Михаила Максимовића. Прва у овом кратком низу јесте она у којој се наводи само презиме немачког аутора, без наслова његовог дела. Реч је, колико је остало забележено, о извесном Инфману (Купрешанин, 1949, 73). О другом аутору, који се помиње као могућни узор нашем писцу, наведено је нешто одређенијих података. Најпре, да се зове Теодор Думхоф и да

¹⁵ О њему, уп. библиографију у: Маринковић, 1975.

¹⁶ Мада узгред, кад год га спомиње, Јован Скерлић пише похвално о овом делу (Скерлић, 1923, 135–136).

је то псеудоним¹⁷, затим, да његова брошура, која је изашла у свега две свеске, и није довела приче до краја немачке абецеде, носи наслов *Buchstaben-Büchel für große Kinder* и да је штампана 1782. године у Бечу (Костић, 1953)¹⁸. Из те књиге, каже се, Михаило Максимовић узео је само причу под речју „анатомија” (Костић, 1953)¹⁹.

Зато је, бар како говоре моја истраживања, наш писац често преводио и прерађивао, или, пак, као узор узимао, један од многобројних букварâ Јозефа Рихтера. Прво издање бечке књиге има и непотписан поговор, у којем се аутор позива на немачког сатиричара Раб(е)нера („Rabner”) и на његов буквар (*Versuch eines deutschen Wörterbuches*). Упозорава на моралну страну такве књиге. Потом говори о смеховитости свог дела које никако не одлази у неукусне сфере и посматра је као „десерт на трпези”. Бранећи се од многобројних критичара, на крају поговора, датованог у Бечу, 16. децембра 1781. године, аутор каже: „Не бојим се прекоревања од оних људи који немају осећај за виц и за шалу; и оних који не знају за разлику између сатире и пасквиле. Онима који траже пасквилу тамо где се налази само сатира – њима се ова књига не обраћа”²⁰; затим додаје: „Ако ова књига буде имала прођу, следи и њен наставак”²¹.

¹⁷ Ово презиме-псеудоним могло би да се преведе као „дворска будала”, дакле, онај који под кринком будалаштине, заправо, једини сме да говори истину, али се она неће разумети тако, већ као – глупост, будући да долази од таквог лица.

¹⁸ Током свог истраживања у Бечу, 2004–2005. године, нисам, на жалост, успела да пронађем ниједан наслов чији би аутор био Инфман или Думхоф, без обзира да ли је реч о псеудонимима.

¹⁹ Списак наслова прича код Теодора Думхофа (Костић, 1953) показује да су неке, бар по тим насловима, истоветне онима код Јозефа Рихтера („Abend”; „Affe”; „Bettelbriefe”), што би могло да упућује на то како је Рихтеров псеудоним, вероватно, био и тај – Теодор Думхоф.

²⁰ Оваква формулација, типска за XVIII столеће, представља модификацију многих поговора у руској књижевности, у којима се аутори наводно извињавају и опомињу будуће критичаре да су грешке могуће. Уп. песму истог обрасца Захарије Орфелина (*К таждатељу*).

²¹ Очигледан успех ове књиге потврђују и многобројна њена каснија издања. Као симпатичан детаљ, чак, може да послужи и пример њеног делимичног прештампавања у XX столећу. Штампарија „Bruder Hartman” и издавач „Gebt.

Књига Јозефа Рихтера, једна у низу из 1782. године, формата мале осмине, има 104 стране. На насловној страни налази се вињета која показује сатира-ђавола испред школске табле, као учитеља, који своје ђаке (монахињу, монаха, племића и племкињу) учи словима абецеде исписаним на табли. Ова мешавина жанрова, емблема и хијероглифа, могла би да представља одјек илустрације у *Похвали лудости* Еразма Ротердамског, уз причу о Силену као оцу сатире²². Потом у књизи долазе 253 приче, сложене абецедно, по почетном слову из сваког наслова²³. У букварској књизи Михаила Максимовића има 117 обрађених речи. Поређењем ове две књиге, могућно је установити како је наш писац дословце превео или прерадио/скратио 56 речи из бечког буквара (1782) Јозефа Рихтера, често дајући исту причу као у немачком оригиналу, али под потпуно друкчијим појмом²⁴. Узимао

Mann” штампала је 1952. године ову књигу „као новогодишњи поклон [својим] пријатељима” (ABC-Buch, 1952).

²² У петанестој глави ове књиге важне за просветитељство приказује се Сатир између пана (симбола озбиљне лирике) и еротизованог сељака (представе тривијализације). Такво извођење игре с Полифемом и нимфама указује на мешавину стилова у сатири; уп. Еразмо, 1979, 51. Сатир, који је ђаво поља и шуме, личи на бога Пана попут шумског духа, како о томе пише у *Прикљученијима Телемаха* у преводу Стефана Живковића (1814).

²³ Све оне понављају се и у каснијим издањима, чак и у двотомном буквару, с много више речи, из 1796. године.

²⁴ То су следеће речи, које наводим најпре из Рихтера, а упоредо додајем Максимовићеву: Apfel – Јабука (Максимовић је скратио); Ader – Жила (превод само почетка); Allomosen – Милостиња; Aufmunterung – Увеселеније; Amme – Дојкиња; Apostel – Апостол; Bart – Брада; Blut – Крв; Beruf – Званије; Chor – Бденије; Dame – Дама; Dichter – Списатељ; Durst – Жеђ (прерађено); Esel – Магарац; Farbe – Здравље (прерађено); Freywillige – Волни; Gesundheit – Здравље; Genug – Доста; Himmel – Небо; Hunger – Глад; Hand – Рука; Hausknecht – Хаускнехт и Чоја; Heiden – Варваство; Hochzeit – Женидба; Herbst – [Ј]есен; Inokulirung – Подагра (прерађено); Irdisch – земаљски; Jagd – Лов; Jurist – Јурист и Адвокат (прерађено); Junker – Удица; Kette – Ланац; Kalender – календар; Kirschen – Трешња; Küche – Кујна; Literatur – Литература (код Рихтера је реч о немачким, а код Максимовића о српским писцима); Luther – Лутер; Luft – Воздух (скраћено); Magnet – Магнет; Macht – Власт; Maus – Миш; Mirakel – Чудотворци; Nachtwächter – Бденије (али веома прерађено); Nadel – Игла; Nacht – Ноћ; Nein – Ни[ј]е; Netze – Удица (али веома проширено у односу на немачки текст); Ohnmacht – Несвестица; Opfer – Жертва; Paragei – Папараж; Pforte – Порта; Sonntag – Недеља; Vorrathskammer – Ајар; Vestand – Разум; Weltpriester – Свештеници (узет само почетак); Xantippe – Ксантипа.

је из немачке књиге – очигледно је – само оне приче које је српски читалац могао да разуме као проблеме свог друштва. Да је таквих заједничких проблема било и у бечкој и у српској средини, као и да су све то, у основи, проблеми на које је указивао просветитељски век, показује велики број преузетих и прерађених прича у српском *Малом буквару за велику децу*. Ево само неких од примера:

Јозеф Рихтер
Literatur
Kommt her von Littera
(Buchstaben);
daher war man im
15ten Jahrhundert
ein Litteratus, wenn man
lesen und schreiben
konnte. Von der deutschen
Literatur leben
ist so viel als bey den
Kapuzinern die Bettel-
Suppe holen; und über die
deutsche Literatur
schreiben, ohne die deutsche
Autoren zu ken-
nen, darf nur ein ****von****---

Hunger
Lichtwert sagt: „Der Vorsicht
Weisheit zeigt
sich, von kleinsten Dingen
bis zum größten;
Sie nährt die Dichter
kümmerlich. Warum?
Da singen sie am besten.“
Die Grossen müssen
den Lichtwert gelesen
haben; denn sie wollen

Михаило Максимовић
Литература
Происходи од
литере (слова),
зато код нас човек већ
литератан јест
кад само читати и
писати зна.
Од српске литературе
живити,
колико от капуцина
чорбу носити.

Глад
Лихтворт говори:
„Премудрост
промисла Божјег
показује се од
најмање до највеће
ствари. Она
поете оскудно (х)рани.
- - Зашто?
Јер онда најбоље
певају.

der Vorsicht nicht in die
Arme greifen und
überlassen also die
Dichter ihrem Schicksale
und ihrem Hunger.

Наши Сербљи ваљада
су Лихтверта читали, јербо
они нећеју у
Дело промисла Божјег
да се мешају,
но поете одају њи(х)овој
судбини и њи(х)овом гладу.

Како говоре сачувани архивски подаци, на интервенцију цензуре, неке од сатиричких прича наш писац морао је да мења, поготово оне приче које се изузетно критички односе према (православним) калуђерима (Костић, 1963). Запажање о том како је на интервенцију Атанасија Димитријевића Секереша променио поједине од садржаја захтева малу корекцију. Већ је објављено како је реч „Амајлија” изменио у односу на прву, рукописну, верзију (Костић, 1963, 47), али те речи нема у објављеној књизи. То је прича под појмом „Богатство”:

„Чловек на различни начин обогатити се може. Гди који својим трудом, гди који наследствијем, гди који случајно, а гди који самим остроумјем. Ја сам доста људи познавао који су се из сами(х) мртви(х) костију обогатили. - - По реч’ма господина Гелерта, богатство нигда лудому, но савгда мудрому сину оставити треба; јербо луд с лудостију свагда ће боље неголи мудар (с) купно с богатством у свету пробијати се.“

Она би могла да се пореди с Рихтеровом причом „Zweykampf”, као пример колико је наш писац прерађивао:

„In einem Lande, wo der Zweykampf sehr häufig ist, muß es entweder viel große oder viel närrische Leute geben; denn man kann sich keine Möglichkeit eines Zweykampfes denken, wenn man nicht voraussetzt, dass der eine den andern entweder wirklich vorsetzlich

beleidigte (und dann ist er grob) oder der andere sich durch eine eingebilddete Beleidigung aufbringen ließ (und dann ist er gewiß ein Narr).“

Исте идеје о сујеверју расуте су по многим „словима” Рихтеровог буквара. То су они ставови који су веома јасно исказани, још 1783. године, и у Доситејевог дијалогу са Зилотијем, али и у Орфелиновом *Вечном календару* где се о калуђерима говори као о „шумским ленштинама”. Чудно је отуд што је цензор српских књига, за којег се говорило да је „убеђени рационалиста” (Костић, 1963) хтео да ублажи баш овакве Максимовићеве ставове, који су, међутим, већ постојали у српској публикованој књизи.

Потом се говори о измени речи „Бденије”, која је у рукопису имала следећи садржај: „По Св. писму Бог је дан одредио за рад, ноћ за починак. Но калуђери, пошто добро знају да су драгом Богу дан украли, хоће то да поправе и живе ноћу” (Костић, 1963, 47). Објављен текст не спомиње калуђере, већ уопштава: „Свето писмо говори да Бог дан за посао, а ноћ за покој создао јест. Обаче нека класа људи видећи што обдан мало, или може бити ништа упословала јест, измислила изгубљено време ноћу допуњавати” (Максимовић, 1792, 5; Максимовић, 2003, 245). Формулацију је, наводно, наш писац морао да измени због „безобзирне критике калуђера” (Костић, 1963, 47)²⁵. Да се оваква критика није односила само на православног, већ и на католичког монаха, показује пример из књиге Јозефа Рихтера, коју је цензура под Јосифом II својевремено била одобрила за штампу. Под речју „Chor” каже се: „Die Schrift sagt, daß Gott den Tag zur Arbeit, und die Nacht zur Ruhe geschaffen habe. Die Mönche, die es sich bewußt sind, daß sie unserm lieben Gott den Tag abstellen, wollen es bey der Nacht wieder gut machen, und halten Chor. Und damit die Welt wisse, daß sie die andächtige Leute sind, so wecken sie die

²⁵ О памфлетској реакцији Вићентија Ракића на књигу Михаила Максимовића, уп. Стефановић, 2006.

Nachbarschaft mit ihrem Geläute dazu aus dem Schlaf" (ABC-Buch 1782, 18).

Буквар Михаила Максимовића, „за наше оновремене прилике [...] нов" и „драгоцен" (Маринковић, 1966), сигурно поседује, уз уобичајено преузимање и прерађивање оригинала, и свежину оригиналности (Костић, 1951, 292). Сав окренут темама свог доба, у предговору свом преводу Ајблове књиге *Was ist der Pabst?*, између осталог, каже оно што би могло да важи и за његов *Мали буквар за велику децу*: „многим на ползу и просвештеније разума служаште и роду славно-српскому предложио да би укореењена злоупотребљенија не само увидети, но и од таквих удаљавати се могли". Под речју „Папа", у буквару, спомиње своје раније дело: „Читај мој превод од 1784. лета у овој материји" (Максимовић, 1792, 28; Максимовић, 2003, 251). Цензор реакционарног наследника просвећеног Јосифа II овакву изјаву, без обзира што је истовремено Ајблова књига поново била забрањена, дозволио је ово за штампу, ваљда стога што ништа није директно изречено, већ је само алудирано. Основу оваквих слободарских идеја свакако би требало тражити у чувеном раду Имануела Канта *Шта је просветиљење* (*Was ist Aufklärung*), поготову у његовом мишљењу о јавној и приватној (зло)употреби ума²⁶.

Стварајући нов жанр у српској књижевности, користећи се, при том, најпопуларнијом формом у свом веку, у својим приређеним, преведеним и оригиналним „словима", Михаило Максимовић одлично је уочио основу и технику сатире. Разумео је сатиричко као став критичности према реалном свету²⁷. Своју малу форму структурно је изградио на епизодама, повезујући у њима висок и ниски стил. Циљ је био јасан, шоком деловати на буђење свести и критичког става.

²⁶ Уп. занимљив коментар ове теме, Фуко, 1995.

²⁷ Под речју „Allmosen" (Милостиња) Јозеф Рихтер говорио је и о сатири која описује реални свет: „Ist in jedem Verstand eine Satyre auf die Menschheit" (ABC-Buch, 1782, 4). Кафкијанско питање о томе кад се неко отрује отровом за мишеве да ли остаје човек или постаје миш, наш писац, међутим, разрешио је у корист просвећеног човека за сва времена.

Да је посејао добру клицу за сатиру у српској књижевности показују многобројни каснији примери, како они код Јована Стерије Поповића²⁸, тако и рецидиви Максимовићевих „слова” у причама, упитомљеним блажим хумором, из XIX столећа²⁹. Као разобличавање политичког и духовног живота, сатира је, према многим лексиконима (Wilpert, 2001, 719), јаче од осталих стилских поступака, национално и временски повезана. Нешто друкчије сагледана, свакако, као опште временска и општенационална категорија, сатира би могла да се искористи и у друге, књижевнотеоријске и периодизацијске сврхе. Заслугу нашег првог сатиричара за успостављање нове линије у току српске књижевности било би добро замислити чак и за основу друкчије периодизације књижевности уопште.

ЛИТЕРАТУРА

А. Грађа

ABC-Buch, 1782 – (Richter, Joseph), *ABC-Buch für große Kinder*, Wien 1782.

Максимовић, 1792 – Максимовић, Михаило, *Малій букварь за велику децу. Изгајѣ и сочиненъ Михаилемъ Максимовичъ [...]*, Беч 1792.

ABC-Buch, 1796 – (Richter, Joseph), *ABC-Buch für große Kinder. Erste Lieferung. A-H, Germanien 1796, Zweite Lieferung. J-P, Germanien 1796.*

ABC-Buch, 1952 – Richter, Joseph, *ABC für große Kinder*, Verlag Gebr. Mann, Berlin 1952.

Максимовић, 2003 – Максимовић, Михаил, *Мали буквар за велику децу* (прир. Н. Јовановић), Стање ствари. Часопис за различите видове уметничког изражавања, Нови Сад, 2003, 6, 245–258.

²⁸ На капуцинску хаљину испод које нема, у духовном смислу, човека подсећа и Стеријина изјава „Ја желим вашем изрезаном фраку добро јутро”, чија је основа у Рабеновој причици „Kleider machen Leute” (Костић, 1904, 403).

²⁹ Уп. хумористичке приче „Сигурно место” (о пијанству калуђера), „Адвокат”, „Врло рано” (алузија на Максимовићеву причу „Доста”) у књизи *Илустрована велика најновија шалѣва књига за све оне и здраве и бо’не који желе да се развеселе*, Велики Бечкерек, б.г.

Б. Литература

- Bibliothek, 1863 – *Bibliothek der deutschen Klassiker*. Bd. 3, Verlag des Bibliographischen Instituts, Hildburghausen 1863.
- Voegt, 1958 – Voegt, Hedwig (Hrsg.), *G. F. Rebmann, Hans Kiekindiewelts Reisen in alle vier Weltteile und andere Schriften*, Verlag Rütten und Loening, Berlin 1958.
- Wellmanns, 1969 – Wellmanns, Günter Theodor, *Studien zur deutschen Satire im Zeitalter der Aufklärung. Theorie – Stoffe – Form und Stil*, Phil. Diss. Bonn, München 1969.
- Wilpert, 2001 – Wilpert, Gero von, *Sachwörterbuch der Literatur*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart 2001.
- Еразмо, 1979 – Ротердамски, Еразмо, *Похвала лугосџи*, Београдски графичко-издавачки завод, Београд ²1979.
- Zeman, 1980 – Zeman, Herbert, *Die österreichische Literatur im Umbruch – 1780 bis 1790*, у: Österreich zur Zeit Kaiser Joseph II (Katalog), Amt der Niederösterreichischen Landesregierung, Wien ²1980, 245–257.
- Kawa, 1980 – Kawa, Rainer, *Georg Friedrich Rebmann (1768-1824). Studien zu Leben und Werk eines deutschen Jakobiners*, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn 1980.
- Костић, 1903 – К[остић], Д[рагутин], *Рабенер и Рельковић*, Наставник. Лист професорског друштва, Београд, 1903, књ. XIV, св. I (јануар), 50–51.
- Костић, 1904 – Костић, Д[рагутин], *Г. В. Рабенер и Ј. Сџ. Појовић*, Дело. Лист за науку, књижевност и друштвени живот, Београд, IX/1904, књ. XXX, 402–409.
- Костић, 1951 – Костић, Мита, *[Извештај]*, Гласник Српске академије наука и уметности, Београд, 1951, III/1, 292.
- Костић, 1953 – Костић, Мита, *Михаило Максимовић, сајтиричар нашеј друштва XVIII века*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад, 1953 (1954), књ. 1, 62–71.
- Костић, 1963 – Костић, Мита, *Досијејев џријашељ и савејник Секереш*, Глас Српске академије наука и уметности, Београд, 1963, књ. CCLVI (12), 25–57.
- Кош, 1985 – Кош, Ерих, *Сајтира и сајтиричари. Чланци и есеји*, Просвета, Београд, 1985.
- Купрешанин, 1949 – К[упрешанин], В[ељко], „Мали буквар за велику децу” (1792). *Прво српско хумористичко дело*, Словенско братство, Београд, III/1949, бр. 1–2 (јануар-фебруар), 72–74.

- Lang, 1979 – Lang, Helmut W., *Die Zeitschriften in Österreich zwischen 1740 und 1815*, у: Die österreichische Literatur. Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750–1830). Hrsg. von Herbert Zeman, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz 1979, 203–227.
- Маринковић, 1966 – Маринковић, Боривоје, *Друштвено-политичка анјажованост првој нашеј саширичара XVIII столећа*, Летопис Матице српске, Нови Сад, 142/1966, књ. 397, св. 5 (мај), 437–444.
- Маринковић, 1975 – Маринковић, Боривоје, *Литература о српским јисцима XVIII столећа. Досадашњи резултати истраживања о Михаилу Максимовићу, првом саширичком јисцу код Срба у XVIII столећу*, Зборник Матице српске за историју, Нови Сад, 1975, 12, 214–216.
- Offermann, 1990 – Offermann, Josef (Hrsg.), *ABC- und Buchstabierrbücher des 18. Jahrhunderts*, Böhlau Verlag, Köln 1990.
- Pisk, 1926 – Pisk, Hans Viktor, *Joseph Richter (1749–1813). Versuch einer Biographie und Bibliographie. Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde an der philosophischen Fakultät der Universität Wien (Maschinenschrift)*, Wien, 24. IX 1926.
- Reallexikon, 1977 – Roloff, Hans-Gert, *Teufelbücher*. – Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte. Dritter Band. P-Sk, Walter de Gruyter, Berlin-New York, 1977, 401–403.
- Скерлић, 1923 – Скерлић, Јован, *Српска књижевност у XVIII веку. Ново исправљено издање у редакцији Владимира Ђоровића*, Издавачка књижарница „Напредак”, Београд 1923.
- Стенник, 1985 – Стенник, Јуриј Владимирович, *Руская сашира XVIII века*, Издагелство Наука, Ленинград 1985.
- Thomasius, 1691 – Thomasius, Christian, *Einleitung zur Vernunftlehre. Mit einem Vorwort von Werner Schneiders. Faksimile der Ausgabe 1691*, Olms, Hildesheim 1968.
- Fuko, 1995 – Fuko, Mišel, *Šta je prosvetiteljstvo?* (prev. I. Milenković), III program Radio-Beograda, Beograd, 1995, br. 102, 232–244; в. и превод истог рада (В. Капор) у књизи *О ипросвећености* (Завод за културу Војводине, Нови Сад 2004).

*
* *
*

ЦЕЛИ ЈЕ СВЕТ – ЛАРФА
ИЛИ
СТАТУС ЧИТАОЦА У САТИРИ

Нека одмах на почетку буде јасно казан свакако лични став, и то друкчији од рецентне науке, којој припада и књижевна, став о томе како је књижевни историчар транспарентно необјективан. Такав став одбацује идеју о неутралности науке о књижевности – и осталих духовних дисциплина – будући да је сећање као облик прошлости по својој суштини ван објективности и креће се у релацијама индивидуалних тумачења. И у томе није присутна никаква маска, она ларфа просветитељског малограђанина, већ свест о томе колико је важно, макар и мање објективно, и колико је неопходно окретање прошлости. Без поређења, наиме, садашњости с минулим чињеницама или представама о њима, тумач књижевног дела не може да промишља ни будућност жанра којим је дело написано. Без сећања губи се и садашњост, јер није у могућности да се упоређује с нечим, а тиме свакако нестаје и оно што предстоји. Остаје вакуум, сваколики и поразан за науку. Остаје тумачење без могућности установљавања оног ланца традиције који је двадесетих година XX stoleћа увео Елиот. Кад је реч о српском XVIII веку, у науци још увек није уочена важност његова, значај који за српску културу тог доба, али и потоњих има ово пресудно доба на размеђи старе и нове цивилизације у матерњој култури. Великом сеобом Срби су спринтерским трком истрчали тај маратонски пут уласка у ново доба, европеизовали, тј. ослободили свој израз ка грађанској књижевности – не заборављајући, при том, изворно народно стваралаштво – и у своју литературу увели све жанрове којима се и данас пише. У таквом столећу стварајући, без догме прихватили су сократистички стил, који није значио само како се пише већ и шта се пише и зашто се то и на тај начин пише.

Негујући без проблема више патриотизама – уз подразумевано српско отачаствољубље – у Бечу су видели могућност остварења својих меркантилистичких идеја, у Будиму и Сентандреји развили су своје занате из Србије, као трговци путовали све до севера Пољске, учили дотад им стране и неразумљиве језике, па се тако све у једном и све одједном дефинисали као толерантан мултикултурални народ који је схватио како свако зло долази од незнања. И, при том, брзо научили да демократија културе значи и стварање на народном језику. Све су то велике заслуге српске културе и Срба тог столећа, па и шире – века. И на ободу своје нове царевине, под чијом су круном живели, у Земуну, на Дунаву, у средини пуној разних националности и различитих конфесија, развијали те идеје. Кажем то у множини – „развијали” – јер Земун није место само Димитрија Давидовића, нити варош сликара Живка Петровића, сина познатог земунског ковача, народног добротвора Тоше Апостоловића, проте Давида Георгијевића, Јоакима Вујића, Вићентија Ракића, Доситеја Обрадовића и Вука Караџића; то је град који би требало памтити и по јунаку ове приче, по Михаилу Максимовићу, о којем се и данас са стидом изговара колико се о њему мало зна, а зна се највише из монографије земунског Немца, штампара Игнаца Шопрона.

Тај српски писац и данас изазива радозналост оног историчара књижевности који га је по бечким архивама и немачким библиотекама помно истраживао и о њему оставио неколико студија; вероватно би то био доказ о томе колико Михаило Максимовић плени неком тајновитошћу, трагиком и оних неколико познатих, а при крају живота и болних чињеница, а свакако и различитим тематским интересовањима у својој литератури. Најпре животом – по подацима из хронолошке таблице рекло би се: успешним – на ободу аустријске царевине, у Земуну, уз мочварну дунавску обалу, па накратко у Петроварадину и Темишвару, две године у царствујушчем граду, па, коначно, упокојењем везан за Будим, тј. Табан, Михаило Максимовић остао нам је непо-

знат ликом и својим рукописом. Сачуван је тек његов потпис, али је занавек остао без гроба, необележен смрћу, како већ и јесте почеста чињеница у књижевној историји. Колико је у читавој тој небрижљивости кривица и до ове науке? Грко, а са страхом али и утишано каже се да, на жалост, јесте тако. Тек узгредни помен, у некој монографији општијег карактера – и то је све. Наша небрижљивост наткрилила је мраком ћутања велики XVIII век, не разумевајући како је управо поетика књижевности тог доба она стамена основа модерној књижевности. У чему? У свему! У формирању свих модерних жанрова којима се и данас ствара, у промени статуса читаоца унутар књижевног текста, у отворености према другом и друкчијем, у смеху, у световности живота уз чување своје вере, у критичком ставу, у отварању границе своје дотад, помало и из незнања, гетоизоване културе према свему томе, а без страха да ће то шаренило новог потрти оно што је српско. Оно што, уосталом, не знамо и не истражујемо, не можемо ни да знамо, па ни да тумачимо.

Зато би читалац међу корицама читаве оне антологијске едиције¹ морао да запази и запамти све новине које му се доброћудно и отворене руке нуде – нове текстове, нова тумачења, макар била казана и дискретнијим тоном. Громогласност, уосталом заглуши читалачко ухо, па би претпостављени и замишљени читалац морао да поседује даровитост слуха и радозналост ума како би пратио сваку нијансу исказа, сваколикост изречене претпоставке и књижевноисторијског тумачења њеног. Без свега тога тешко би могао да разуме и дело Михаила Максимовића.

Поглед на „век светлости“ отуд није само виђење тога светила, већ и просветљавање ума. Кад се понекад и размишља о том добру, не мисли се, што иначе није добро, на канон. А тај канон, који још ни до данас, уз сав напор Јована Скерлића, није препознат као *sine qua non* поетички заокружене епохе неопходно важне и незаобилазне за традицију

¹ „Десет векова српске књижевности“, Издавачки центар Матице српске.

српске књижевности. Међу клишеима о тој епоси још увек се тврдоглаво, јер веома тврдокорно, одржавају тврдње о томе како је просветитељство дидактичко, без правог естетског израза, упућивачко с погледом на популаризацију литературе, а увек без видокруга у којем би се нашао образован читалац, којем се у својим делима српски писци тог доба и директно обраћају; стереотипи, дакле, који онемогућавају да се унутар јединствене поетике епохе препознају различитости неколико њој припадајућих књижевних праваца и стилских формација, а камоли индивидуалних поетика. Као да су сви у XVIII веку писали и исто и сувопарно. Све ово ваља споменути управо због тога што такви означитељи обележавају кривудаост улице, али оне следе, како би се могла метафорички означити рецепција просветитељске књижевности, онаква каквом је види готово целокупна књижевна историографија наше литературе.

Тако и прелиминаран поглед на рецепцијску судбину Максимовићевог дела може много да покаже управо његовим прећуткивањем но јасним присуством. Кад се, на пример, прелистају часописи и алманаси из XIX столећа, видиљива је медијска читалачка помодност идентична данашњој. У тим листовима пре два века објављивани су страни – и сви одреда одлични – сатиричари, пре свега, немачки и руски. А нико се ни онда ни данас у компаративним радовима општијег карактера није запитао о домаћој традицији сатиричке жаоке. Такве поредбене студије непрестано – није ли и то помодно трчање за страним као бољим – праве наоко поетичку паралелу с којим страним писцем. Чак и ако нема – а у многим детаљу ипак има! – генетичке књижевне везе међу опусом Михаила Максимовића и сатиром целокупног XIX столећа (класицистичком, романтичарском или реалистичком, које су све од друкчије узрочности, али с истим циљем), има је свакако на нивоу поетике комике која, према помном проучавању Данка Грлића, постоји у много нивоа, свакако – од хумора до сатире. И тај генетички код српске сатире, па и њен ход од просветитељства наомамо треба ви-

дети управо у моралним проблемима матерњег друштва и припадајуће културе. Таквог приступа не би требало да се постиди ниједан од историчара књижевности.

Конечно, или најпре, Јован Стерија Поповић, на пример, данас се уопште у потпуности не може тумачити без идеје зле жене, без помодарке, малограђанке, полуписменог фићфирића, лажног родољуба или мантије под којом нема људског обличја, дакле, све одреда су то карактери какви су већ били приказани код нашег првог сатиричког аутора, а из доба просветитељства. Управо је културолошка традиција ових феномена веома погодна за откривање свих могућности које се крију у његовом стваралаштву. Судећи по пажњи коју је у свом тренутку доживео – али ону која наизглед није била повољна по њега – рекло би се да је прстом уперии у проблеме свог доба. Поготово би ту као илустративан пример могла да буде пасквила Вићентија Ракића и захтев да се стрела одапне на Михаила Максимовића у недељним проповедима, наводно због богохуљења и критике свештенства; истина је била друкчија, јер је писац сатиричар критиковао монахе дембелије, каквих је итекако било много, ако се суди само према извештајима које је у својој одличној монографији *Досијеј у Хојову* донео Тихомир Остојић, алудирајући на ону критику калуђера – не и мирјана – о којој је у првом делу *Живота и њриклученија*, у закључку, кроз фиктивни дијалог са Зилотијем – дакле, симболизацијом у имену свог саговорника – износио и умни Доситеј.

А Михаило Максимовић, који је тек кратко боравио по Европи, и то понајвише у Бечу, своје критичко интересовање за друштво којем је и сâм припадао однеговао је још у вароши у којој је провео највећи део свог живота – у Земуну. Интересантно место, и историјски и културно! Кад год је, наиме, Београд долазио у турске руке, расла је важност овог дунавског града, као прве аустријске одбране од Турака. Периферијски је добијао позицију само у мирнијим временима, онима у којима је близ му Београд био у аустријским или српским рукама. У таквој средини, која је добијала или

губила на својој важности, живео је наш писац; то је било место организовано од 1751. године као војнички стратешки важно, али се убрзо претворило у град с магистратом и градском управом². Већ 1764. Земун је имао око 3000 становника разних националности³, без војника укључених у овај број⁴. То је време у којем је већ могао да борави Михаило Максимовић у Земуну. Ту је живот грађана – свакако док је наш писац био управник Привредно-полицијског одељења Земуна – доживео знатан преокрет, поготово у време аустро-турског рата (1788–1791).

У Земуну је тад боравила множина војске и странаца; због тога су улице калдрисане и означене својим именима; то је период у којем је Тодор Апостоловић платио да се и за потребе земунских пограничних насеља ископа бунар, свакако из хигијенских разлога, па се онда око тог „Тошиног бунара” уредила шумица у коју су Земунци лети долазили „на разоноду”⁵. Као мали Беч са својим Гринцигом, и Земун Михаиловићевог дела живота у њему, почео је да живи градским животом; имао је своје четири пекаре, три месарнице, три лицитара, три ковача, четири мотикаша, три колара, четири бачвара, чак по седам сапунџија и обућара, три ужара, две сајџијске радње, три стаклоресца, једног златара странца, једног чешљара, четири бербера, два кожара, једног гумбара⁶. Уметнички живот одвијао се у немачком позоришту с опером, о чијем репертоару извештавају и бечке новине, које су излазиле на немачком језику. Ту је наш писац свакако

² Указом Марије Терезије Земун је ослобођен војне обавезе, како би се могао „посветити економији, трговини и занату” (Ратко Мамузић, „Занатлије Срема друге половине XVIII века”, *Рад војвођанских музеја*, 6, 1957, стр. 81).

³ Игнац Шопрон каже „конгломерат различитих нација”, уп. Ignaz Sopron, *Monographie von Semlin und Umgebung zumeist nach handschriftlichen Quellen*, Im Selbstverlage, Semlin, 1890, стр. 299.

⁴ Петар Ст. Марковић, *Земун од најстаријих времена ња до данас*, Штампарија Јове Карамата, Земун, 1896, стр. 87.

⁵ Лазар Телап, „Земунски војни комунитет (1717–1881)”, *Споменик САНУ СХVII. Одељење друштвених наука*, н. с. 19, 1967, стр. 91.

⁶ Ignaz Sopron, *nav. delo*, стр. 327; Р. Мамузић, *нав. рад*, стр. 81.

добро савладао немачки језик; ту је, као градски чиновник, бринуо о градској хигијени, градској каси и реду по вароши. Читава ова мала слика Земуна показује како је Михаило Максимовић сазревао у јозефинистичком окружењу, у оном идеолошком покрету који је себе политички надрастао и претварао се у културолошки образац, као нови поглед на свет и просвећених и критичкопросветитељских усмерења⁷.

И српска књижевност створила је јозефинистичку литературу критичко-просветитељске идеологије, као оригинална и као преведена дела. Најпре, још у доба царице Марије Терезије, на српски је 1773. године Константин Филипидес де Гај превео с немачког књигу о Јосифу II. Већ 1784. године Михаило Максимовић превео је Ајблову књижицу полемичког наслова *Что јест њаја*. Две године касније, Јован Мушкатиновић, у јозефинистичком духу, размишља о сувишним празницима који онемогућавају народ да редовно ради (*Крајкоје размишљење о њразници*), а наредне, 1787. године, с посветном епистолом на немачком свом цару Јосифу, Емануил Јанковић преводи с италијанског Голдонијеву комедију *Трјовци*. У складу с уверењем јозефинистичке управе, 1788. на српски се преводи *Ојшњи закон о хуманијем схваћању њресјуја и казне*.

⁷ О јозефинизму, иако је писано у појединачним и вредним радовима, у српској науци још увек не постоји монографија. Више се овом идеологијом епохе бавио Мита Костић; након овог историчара, заћутало се о преважном добу за српску културу, као специфичан културолошки образац који је узео маха код просвећених Срба. Конрад Клевинг томе посвећује свој важан рад, који је, међутим, остао само на тек по којем имену српске науке и без познавања новије литературе (Conrad Clewing, „Der Josephinismus als Begriff und Epochenvorstellung in der kroatischen und serbischen Historiographie“, u: Franz Leander Fillafer – Thomas Wallnig (Hg.), *Josephinismus zwischen den Regimen*, Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2016, str. 259–285). Без обзира, међутим, што и Јован Скерлић, још 1909. године, говори о јозефинизму, можда би ипак требало наћи му основу у терезијанству које је за четрдесет година свог идеолошког обрасца могло да изнедри идеје цара Јосифа II. Да је овај немачки историчар на тај начин посматрао тему, онда би му се у видокругу нашли радови и Боривоја Маринковића и његових ученика, у којима се на српској основи мањинског народа у Аустрији огледају последице јозефинизма, које су праћене појединачним радовима и историјскокњижевним и културноисторијским интерпретацијама појединих писаца као изразитих јозефиниста.

Српске новине, 1791. године, у наставцима (у бројевима 68–70) објављују у преводу „Разговор Потемкинов“; тема је антиклерикална, тј. скучен, заправо, конзервативан дух који је узрок разних побуна против напретка. То је, заправо, Волтеров текст у облику дијалога с великанима историјске сцене, просвећеним апсолутистима Маријом Терезијом, Петром Великим, Фридрихом Пруским, али и с Хорацијем и Лутером. Већ наредне године, 1792, Михаило Максимовић објављује *Мали буквар за велику децу*. У два издања (1794; 1799) преводи се на српски *Кесара Јосифа молитвена књига*, потпуно у јозефинистичком духу⁸. Уз ове ауторе и дела, јозефинистичкој струји у целости, или бар делом свог опуса, могу се убројити и Григорије Трлајић, поготово са својим преводом најчувенијег романа доба просветитељства – иако је оно објављено на француском још 1699. године – Фенелоновог романа *Телемах*, оног дела за чијим преводом на српски јадикује Доситеј Обрадовић – изразити јозефиниста, Михаило Максимовић је рекао „волномислец“, тј. слободумник, слободни мислилац – још од свог првог објављеног рада, 1783. године (*Писмо Хараламију*). Из црквених кругова јозефинистичкој струји свакако би по својим напорима за образовањем калуђера припадао Мојсеј Путник, бачки владика, веома омиљен у народу⁹.

Сва, дакле, она уводна јадиковка, мада не и тиновски свакидашња, па и цео мало шири увод о Земуну само би наоко били непотребни, кад се у следу приче не би показали итекако важним, наиме, у каквој се то грађанској средини развио Михаило Максимовић у јозефинисту, и то још пре свог одласка у Беч. Тај царски град, који је изнедрио и сатиричку оперу Кристофа Вилибалда Глука, посвећену општељудским етичким начелима, још је од времена царице Марије Терезије неговао конфликтни однос с папском сто-

⁸ Уп. Мита Костић, „Кесара Јосифа молитвена књига из године 1794.“, *Зборник Мајице српске за књижевност и језик*, XIII/2, 1965, 319–328.

⁹ Уп. Ђоко М. Слијепчевић, *Сиван Сирајшировић*, Влад. Н. Рајковић и комп., Београд, 1936, стр. 114–117.

лицом, о чему сведочи огромна преписка међу овим политичким силама; не треба стога да чуди да је тај слободарски став према ортодоксности папе настављен и у време њеног наследника. Кад је коначно ипак било уговорено да папа званично посети Беч, међу јозефинистима, у које се убрајају и важни теолози, распирила се дискусија, која је у резултату 1782. осванула с књижицом убојитог наслова *Шта је папа?* (*Was ist der Pabst?*). Иако је била само једна у низу критички постављених наслова многобројних брошура овог бечког теолога (*Шта је бискуп, Шта је свештеник, Шта је монах, Шта је каноник, Шта одржава брак* итд.), књижица Јозефа Валентина Ајбла о папској столици, међу свим осталима које учено и разумљиво расправљају против догме црквеног живота, постала је најпопуларнија. Доводећи у сумњу идеју примата папинства, чак и ако је настала из дневнополитичке потребе, тј. предстојеће папине посете Бечу, она је у јозефинистички расположеном Бечу, у којем је владао утицај просвећеног Зоненфелса¹⁰, дочекана с одушевљењем¹¹.

Још увек у Земуну, Михаило Максимовић, две године након изласка Ајблове књижице, објављује свој превод на српски¹², на који се у његовом граду, под аустријском управом, итекако благонаклоно гледало. Тај превод објављен је с његовим оригиналним предговором. Кратак, на три стране

¹⁰ Уп. М. Д. Стефановић, „Наравоучиљена комедија“, поговор у: Е. Јанковић, *Трговци* (прир. М. Д. С.), Службени гласник, Београд, 2008, стр. 145–146.

¹¹ Manfred Brandl, *Der Kanonist Joseph Valentin Eybel (1741–1805). Sein Beitrag zur Aufklärung in Österreich. Eine Studie in Ideologie*, Verlag Wilhelm Ennsthaler, Steyr, 1976, стр. 169–198. Ипак, с друге стране, против Ајбла и његове књижице у року од месец дана објављено је преко 70 брошираних издања.

¹² Максимовићев превод, под насловом *Шта јест папа*, очигледно је био опасна лектира и у каснијем добу, мада још увек за живота преводиоца. Тако је 3. фебруара 1808. Намесничко веће известило новосадски магистрат о одлуци цара Фрање I, којом се забрањује да у употреби и дистрибуцији буду четири књиге на српском. Прва на том списку била је *Шта јест папа* (1784), а ту су још били наведени: еп Гаврила Ковачевића *Пјесн о возмућеници в Србији* (1806), календар за Србе за 1808. годину и дело Николе Стаматовића *Славеносрпском роду и ошћестиву од народолуци*. Било је забрањено и њихово прештампавање, а сви примерци ових књига, ако их је још било у књижарама, конфисковани су; уп. Васа Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сага*, Матица српска, Нови Сад, 1951, стр. 208–209.

најмање осмине, овај уводни текст показује да је наш писац читао Доситеја Обрадовића. Замислите, поштовани читаоци, годину дана након објављивања двеју књига Доситејевих – *Писма Хараламију* и првог дела *Животиа и њриклученија* – у Максимовићевом предговору постоје директне чињенице које потврђују овог земунског чиновника и писца као познаваоца Доситејевог дела! Уз велику похвалу свога цара Јосифа, који својим реформама даје моћ народу да расуђује, Михаило Максимовић користи и директну фразу из Доситеја, и то баш из *Писма Хараламију*, у којем се најављују *Совети здравог разума* (1784)¹³: „на ползу и просвештеније разума”; а из *Животиа и њриклученија* искористио је за наслов свог предговора Доситејеву синтагму „к читатељу љубезному”. До тада нико од српских писаца није употребљавао ове синтагме, ниједну од њих. Уз то, опет доситејевски, на крају увода каже како ће се свим својим могућностима трудити да буде од користи. У контексту јозефинистичке литературе на српском језику, а досад незапажено у науци, оваква употреба Доситејевих идеја о благонаклоности читаоца, јер му се читањем разум просвећује, утврда је колико је стамен камен темељац и дело Михаила Максимовића.

У истом, доситејевском тону овај писац наставља свој књижевни рад. Толики познавалац Доситејевих тема, од којих је и борба против сујеверја калуђерског била међу главним европским просветитељским идејама, пронашао је још један свој узор у бечком агилном писцу, новинару, памфлетисти, издавачу – Јозефу Рихтеру¹⁴. Чист српски језик¹⁵ и актуелна тема – све то изазвало је Павела Јозефа Шафарика да у својој *Историји српске књижевности* каже како би читалац, да не зна име аутора *Малој буквар за велику децу*, помислио да је

¹³ Уп. М. Д. Стефановић, „Један непознат предговор Доситеја Обрадовића”, у: *Зборник синхронијско и дијахронијско изучавање врста у српској књижевности*, ур. Зоја Карановић), Филозофски факултет у Новом Саду, Нови Сад, 2007, стр. 103–117.

¹⁴ Уп. М. Д. Стефановић, „Прва сатира у српској књижевности”, у: М. Максимовић, *Мали буквар за велику децу* (прир. М. Д. С.), Службени гласник, Београд, 2009, нарочито стр. 103–112.

¹⁵ Михаило Максимовић први је у српски језик унео и следеће речи, које се отад употребљавају: абије, беамтер, васингтон, дајч, камерјунгфер, колер, хинатљив.

ту књигу написао баш Доситеј Обрадовић¹⁶. *Српске новине* известиле су о изласку ове књиге из штампе, као и о томе да се књижица може наћи код издавача новина Маркидес и Пуљо. Мора бити да је читаво издање разграбљено, јер је то, по мишљењу Боровоја Маринковића, уз Јанковићеве *Трговце*, најређа српска књига XVIII столећа.

На измаку треће и на почетку четврте генерације писаца српског просветитељства¹⁷, Михаило Максимовић се, иако је мало написао, показао као зрео писац најплодотворнијег периода у свом веку – критичког просветитељства. Било је то време у Европи када су цветале крчме с раскаланим песмама, њиховим извођачима и гостима – и оне се формирају као својеврсни феномен грађанског песништва у нас – кафане као својеврсне „Studierzimmer”, од којих је и данас активна једна од таквих у Лајпцигу, вински подруми осликани сценама у којима раскалани калуђери уживају у чарима женске лепоте, па су ђаволским покушајима поклекнули на Јаковљевим лествама; било је то време на измаку столећа када је 1781. и 1782. године у Аустрији донесен закон о слободи штампе, па је кренула права поплава брошурâ (1172, како су избројали статистичари тог доба) с темом критике цркве. Био је то, кратко казано, доказ јозефинистички реформисане царевине, јер се дозвољавала расправа о црквено-правним питањима и о моралу црквених кругова, дакле, није се дирало у веру већ у оне који су је практично, а погрешно, спроводили. У такво време Михаило Максимовић, сад већ послом у Бечу, одважио се да под симболичким насловом, преузетим од Јозефа Рихтера, објави дело које у речничком распореду прича – азбучно, а помало и по грчком алфabetу – укаже на мане друштва, па и српског. Те су приче, сатиричке, жешће жаоке од оних пастиша с половине наредног, XIX столећа, познатих у француској и немачкој књижевности као „физиологије”¹⁸, оне које творе смеховну игарију али увек с

¹⁶ П. Ј. Шафарик, *Историја српске књижевности*, Вукова задужбина – Матица српска – Завод за уџбенике, Београд – Нови Сад, 2004, стр. 287.

¹⁷ Уп. М. Д. С., *Лексикон српској просветитељства* и у њему одредницу „књижевност”.

¹⁸ Уп. Silvijus, *Fiziologija pesnika*, Službeni glasnik, Београд, 2012. и посебно поговор („Литерарна гастрономија”) уз тај превод.

прстом на челу сваког читаоца, како би се морал упристојио и вратио у свој изворни ток; једино такво, морално друштво, с јасном свешћу о неопходности знања и разума образованог знањем може да изађе из кантовске „малолетности духа”.

Симболичким, а сасвим сигурно и просветитељским насловом – *Мали буквар за велику децу* – јасно се ставља до знања неколико ствари: 1. реч је тек о књижици, дакле, брзо се и лако може савладати, ако се, наравно, хоће; 2. реч је о првој књизи за сваког човека, о буквару, из којег се уче основна правила; 3. реч је, коначно, о основној књизи за „велику децу“, тј. за одрасле који нису изашли из свога малолетства, једном речју – оно што им је усађено у култури, а то је морал, изгубили су зарад незнања, непоштовања, неискрености, трчања за сваковрсним помодностима тренутка, а без увида у то колико је оно и тренутно и пролазно, дакле, залудно, док су уредност и образованост увек биле вечите.

На удару су се најпре нашли они који су у средњовековној Србији били најписменији – калуђери, они који су давали тон својим хришћанским моралом и основним учењима Христовим. А онда су на стуб сатире постављени сви којима је статус у друштву важнији од знања, а то су оба људска пола, и подједнако жигосана. Кратко казано, а традицијом матерњом, док се на леђима коња креирала наша прошлост, на оваквој сатири, указивањем на мане а зарад добробити, обликовала се будућност друштва, па и српског. И свуда тамо где Михаило Максимовић употребљава синтагме типа „мислим“ или „кажем“, указује на свој став о проблемима друштва. Што је неке од ових причаца превео или прерадио из аустријске књиге истог наслова, само показује изразитији просветитељски тон, јер је борба против неморала знања и понашања била лајтмотив целокупне европске књижевности; а њој, свакако, припада и српска.

И није у овим причацама реч о мирјанском свештенству; на ту духовну класу гледа се благонаклоно, јер се одувек залагала за добротина¹⁹. Кад се калуђер не понаша калуђерски,

¹⁹ Овде се свакако треба присетити бар Доситејевог домаћина из далматинског периода, попа Аврама Симића, који је чак морао у затвор, јер је – супротно

кад му је битна мантија а не људскост под њом, кад једно говори а супротно чини у свом животу – онда постаје предмет највишег облика комичког²⁰. Изгледа да то, на жалост, није просветитељски разумео Вићентије Ракић, који се касније у животу замонашио, па је ударио на Михаила Максимовића, пасквилом која изругује критичко просветитељство, и то само у оном моменту кад се такав став испољава према калуђерима, али га уопште није интересовао морал осталог дела српског друштва, изруган у *Малом буквару*.

Колико је тек просветитељске идеје у инсистирању на моћи коју знање има у човековом животу, оно знање које човека чини слободним, слободномислећим и ослобођеним за критичко расуђивање с циљем побољшања и себе и друштва у целини. У причици „Богатство” инсистира се на томе да је управо знање – највредније богатство; у причи, још крађој од ове, „Учени”, критички се закључује: „А сад, ученик од велике господе на докату једу”. „Учени” су и српски писци, који још увек нису како ваља заслужили поштовање својих сународника: „Наши Србљи поносу се што у персони господина архимандрита Рајића и господина Доситеја Обрадовића добре списатеље имаду. Но, не би ли се стидити морали што обадва ова полезна човека у својој старости оскудно живу” („Списатељ”); „Калуђера увесељава милостиви поглед архимандритов или игум’нов; ученика – позлаћена монета; штатистика и хероја – орден; художника и рукоделца – готова плаћа за давани посао. А српског аутора – псовка сујеверцев” („Увеселеније”); „Ловац лови дивљач; велики господин – титуле и достојанства; древности испитатељ – римске црепове, фењере и медаље; млади господичић – девојке; девојке – мужа;

уверењима католичке цркве – у својим проповедима заговарао идеју да се недељом помаже удовицама, које су остале без мушке помоћи у обради земље. А, свакако се та идеја оплемењава у Максимовићевој причици „Слеп”, која је тематизована појмом добротинства.

²⁰ Усталом, и у молитвеној књизи цара Јосифа, која је преведена била на српски, исказује се чак прилично оштар рационалистичко-просветитељски став о монаштву; ту се говори о томе како су монаси скренули с изворног Христовог учења, како живе у нераду и љубе саме себе.

научени – ах, он лови лебац, и помоћ...” („Лов”); „Происходи од *litere* (слова). Зато код нас човек већ литерат јест кад само читати и писати зна. Од српске литературе живити јест толико – колико од капуцина чорбу носити” („Литература”).

Грким исмевањем каћиперства и било ког облика помодарства, па и духовног, Михаило Максимовић само је књижевно реаговао на актуелности у друштву. Збиља му је, дакле, била поетичка позадина за фикционализацију стварносних карактера, кроз букварско сатиричко указивање, али без дидактичности, молим. Каћиперство је, на пример, толико било узело маха међу српским малограђанима, па и селима, дакле, прилично далеко од царствујушчугег града као узора таквог понашања, да је чак и црква морала да реагује. Горњокарловачки епископ Павле Ненадовић покушао је расписима да сузбије претерану и непотребну раскош у женској ношњи, сувишном шаренилу и претераности у везу, да је стигло и до наредбе како „вез на женским хаљинама не сме бити шири од два прста”²¹.

Сатиричка причица – с пажњом на околности младог српског грађанства и њихове свести да што пре достигну европског грађанина, чак и по цену грешке која је моралног карактера – дакле она која сатиру схвата као поступак а не као жанр – што се, уосталом, не види из термилолошких речника – реаговала је на животну свакодневницу у свим њеним појавностима; свакодневна тематика јој је основа, грађу чине типови људи, а поступак је градацијски, трочлани, у облику климакса. Сатиричка је то причица, ето, по стилу и тону, не по жанру²², а позната је још из византијског доба, мада је њен поступак зачет у античкој комедији (на пример, у *Лизисџирајши*). Отуд сатирички инотонирана прича у *Малом буквару* илуструје добро познату схему која је заједничка за оба пола драмског књижевног рода, за трагедију и за комедију: високопарност и патетичност тра-

²¹ Миленко С. Филиповић, „Утицај власти на народну ношњу”, *Раг војвођанских музеја*, 10, 1961, стр. 65; уп. и Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд, 1909, стр. 62.

²² Сатире има у приповеци (на пример, код Радоја Домановића), у комедији (Јован Стерија Поповић), у лирко-епском песништву (Бранко Радичевић). Отуд сатира није жанр, већ поступак изградње једне идеје.

гике као одбрамбени аргумент у комедији постаје квалитет исмевања, јер живот јесте свакодневница а не машта²³. Комичким се, уосталом, најозбиљније говори; један антички писац је пледирао како се треба уозбиљити, тј. писати комедију. Сврха сатиричког и јесте директна комуникација с читаоцем којем се упућује порука: одрасти и прихвати истину, само тако ћеш постати пунолетан. Дезинсекција чаршијског менталитета и делузија, тако, чине суштину сатиричког стила, као што су таква детектовања била саставни део и историје и људског живота. Отуд, Михаило Максимовић није видео појединачне особе, већ је видео друштво у целини и унутар њега типове, а не индивидуалности. Разумети се, уосталом, не може и против илузије се не може борити уколико се реалност посматра као хетерогено ткиво и пуно дисконтинуитета. Ту сатири није место. Михаило Максимовић се баш на таквој тачки указује као зрео писац. Уочио је овај проблем континуитет / дисконтинуитет као вечиту тему битке против илузије и мечтатељства најгоре врсте, а за зрелу реалност људског живота.

Да ли ће доживети судбину да га једног дана као, авај, Доситеја српски читалац добије у руке као ствараоца за децу, није знано. А не би смело тако да буде; мада се мора и следећа околност узети у обзир: Доситеј Обрадовић, као ни Михаило Максимовић, нису писци за децу, али без њих не можемо као читаоци да одрастемо. Тужно је што данас Џонатана Свифта, на пример, читалац, али не из сопственог незнања, прихвата као писца за децу. Да ли смо данас постали тако добро друштво да не увиђамо колико је истоврсних моралних проблема као и у веку Свифтовом и Михаиловићевом? Један од најбољих сатиричара британског XVIII столећа, врстан полемичар – током само једне године објавио је више од 4000 полемика – Џонатан Свифт се обрушавао на неморал. То је смртно озбиљна књижевност једнако као и дело Михаила Максимовића.

Није стога чудно што се, у општем заговарању за морал у животу и морал у знању и науци, о томе много може читати

²³ Уп. Жерар Женет, *Фигуре V* (прев. Владимир Капор), „Светови”, Нови Сад, 2002, стр. 137–238.

и код Имануела Канта. Поједностављено речено, кад овај по утицају и по научним провокацијама водећи мислилац свог доба размишља о свим видовима комичког, он утврђује оно што Вићентије Ракић није схватао: комички/сатирички суд је, наиме, увек естетске природе, што значи да је по свом принципу субјективан. Према просветитељском принципу, то није суд било каквог или било чијег укуса, јер ништа није само по себи лепо или ружно, морално или неморално, смешно или тужно, већ му човек, тј. његов карактер кроји такво одело. Кад се уз све то дода и аксиолошка вредност таквог израза, просветитељ Михаило Максимовић сатиром пише расправу о моралу. А афективна клима једног друштва – онај саставни део тзв. спољашњег приступа књижевности, који је осамдесетих година прошлог столећа Рене Велек умногом ревидирао – погодује да се сатирички ефекат постигне градацијском троделношћу приче, а да сатира ипак себе не спусти на ниво вица²⁴.

Чешки хумор створио је јунака Швејка, енглески – Свифта, француски – Стерна, немачки – Фридриха Николаја и његову пародију Гетеових *Јага младој Верџера* (у: *Рагосџи младој Верџера*) српски – Михаила Максимовића. То је истински европски контекст Михаиловићевог сатиричког схватања друштвених проблема, а на литераран начин; кад се уз то дода и Доситеју омиљени Еразмо Ротердамски, онда се добија потпуна слика књижевне заокружености поетике српске сатире. Чак и ако су то у Европи били различити жанрови у којима се неговао сатирички поступак и стил, или различите књижевне ствари, идеја им је свакако била уједињујуће иста, као што показује прича „Ларфа”: „Цели је свет – маскарада; дакле, сваки своју ларфу имати мора. Истина, не носи се она свагда на образу, но, много пути, метне се у шешир или под јапунце. И онда се извуче, кад потребује. Тако ју, на пример, на образ метне калуђер кад милостињу просити иде; незадовољни муж – кад са хинатљивом женом у друштво опходи; груби беамтер – кад пред старешином стоји. Дворјанин – не; он њу никада не скида”.

²⁴ Исто, као овде у нап. 14.

Амбивалнетност коју сатира, при том, изазива, још више провоцира душебрижнике, а састоји се у двостепености – морализму и изругивању – привлачна је статусу обичног света, а одбојна исмејаним карактерима. Тај тип односа према свету, који доминира у сатири Михаила Максимовића, свакако да претеже на негативни пол универзума, али му је просветитељски проседе *Малої буквара* умекшао искључивост критичарског става управо указивањем и на доброте које постоје у српском друштву²⁵. Сатира, дакле, није никакав априорни отпор према друкчијем, није без основе и утемељења у друштвеним поступцима. А што је ова у *Малом буквару* изазвана сувременом ситуацијом у друштву, само је, и с данашњег погледа, слика која указује на вечитост проблема.

Нису те кратке приче толико убојите, да би изазивале отпор, нису ни догматичне. Оне су најпре племените у својој доброћудности критике, баш у стилу једног двостиха из српске грађанске поезије: „Сваки човек има радост, јер имаде своју слабост”. Људски јесте грешити, али је људски и учити се те сопствене мане исправљати. И ту није реч о дидактици, већ о основном људском понашању, при том казано кроз књижевну реч. Савршенство Михаиловићевог дела налази се баш у детаљима појединачних мана, променљивости женске ћуди, на пример, пре удаје и након венчања (прича „Доста”). Детаљи заправо упризорују духовном оку осмех или прекор, тј. свеколику реакцију.

Можда би зато требало кориговати идеју о томе како је добро оно дело које је *цело* добро, а не запазити важност детаља које ствара читалачку власт. Тај детаљ код Михаила Максимовића је танан, микроскопски, управо стога што огољује и обезоружава неку људску ману: ношење високих штикли с алузијом на посрнули морал (прича „Посрнути“), фасаду монаха под ризом („Чоја“), потребу помодности тренутка („Бденије“). Али циљ је макроскопски. Костим

²⁵ Кад Итало Калвино у једној од својих полемика из 1967. године, о појмовима гротескно, сатира и књижевност, исказује свој помало неприхватљив став према сатири, он се заправо залаже за још виши степен – за гротескно (уп. И. Калвино, „Дефиниције територија: комично”, *Камен њреко свега* (прев. Марија Радованов Mattioli), „Светови”, Нови Сад, 1996, стр. 116–118).

људски, који само подсећа на позоришни – на светски театар – усађен је отуд у било којој необразованој особи као атавизам страха да ће остати неприлагођен уколико не опонаша своју средину. То је та мана која је постала просветитељска макроскопска тема – образовањем човек губи страх и постаје слободан, слободан због оног што зна. А једино образовани човек, писао је и Доситеј, па и наш први сатиричар, разликује добро од зла; уосталом, ни закони природе не кажу нам да будемо зли и лењи, већ добри и вредни. Знање је, и по Михаилу Максимовићу, врхунска доброта. И она цакли из свих његових причица. Сатира је ту постала облик ослобађања „предњих ногу” у делатне руке којима управља ум једнако колико и срце; и по томе се види колико је Михаило Максимовић читао Доситеја Обрадовића.

Сатиром као поступком дат је путоказ књижевној науци. За разлику од биохемије, на пример, наука о књижевности има ту предност да памћење формира радије и пре кроз негативне утиске, пре, дакле, кроз позледе него кроз морализаторско резонување наредбодавног типа. То је прави људски облик памћења, тај паралактички угао²⁶ промене привидног места посматрања – учити се на примерима – јер се само тако похрањују опасности као предупреда. Отуд је, по свој прилици, и ова сатира имала једини циљ, а племенит и толико људски: еманципацију од карактеролошких опасности. И зато је треба разумети као борбу за доминацију доброте. Може и овако бити казано, а с претходно постављеним питањем: како и о чему говори књижевност? Јер, стварност је, кад у себе укључи људе, не само оно што та стварна ситуација јесте, већ и све оно што јој недостаје, али и све оно што још није постала. Можда би било ваљано да се читалац упуту у библиотеку – онакву из изразито доброћудно а критички интониране приче „Миш” – као би из ње истерао сувишне мале животиње.

²⁶ Изузетно је важна студија пољског истраживача која овом визуром посматра просветитељско доба, и то у књизи која има преузет наслов од Имануела Канта; уп. Maciej Parkitny, „Oświeceniowe typologie czyli kłopoty z paralaksą”, у: *Co to jest oświecenie?*, Uniwersitet Warszawskiego, Warszawa 2001, str. 67–84.

РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ

абије – одмах	венгерски – мађарски
аз – ја	весма – веома
аки – као, као да, попут	веће – већ
аште – ако	вешт – ствар; тема
	вештествен – стваран
багрјан – пурпуран	взаимно – узајамно
баштар – баштован	вилајет – област којој је на челу
безмолван – без речи	валија; завичај
бешчислен – безбројан	вјаштше – више, веће
бити просто – опростити	вкус – укус
благодареније – захвалност	влекушт – вукући
благоденствије – добро чињење	вливати – уливати
благообразеније – смерност	вмењавати – замењивати; про-
благополучије – срећа, напре-	менити; приписивати; сма-
дак; благостање	трати
благоразуман – мудар	уместо – уместо
благорасудност – разборитост	вне – изван
благоутробан – милостив, ми-	внетно – спољашње
лосрдан	внешњи – спољашњи
благочастије – побожност	внимавати – пазити
бољи – већи	вниманије – пажња
бумага – папир; хартија	вниматељан – пажљив
	вносити – уносити
ваканција – распуст	воверити – донети
ведети – знати	возвати – зазвати
ведомост – вест; списак	возвишавати – уздизати
вежество – знање; уљудност	возделати – сачинити, урадити
велехвалебан – многохваљен	возжежати – упалити; ужећи
ветхи – стари	возжелети – узжелети, пожелети
вешт – материја; ствар	возљубљен – мио
взирати – гледати, обраћати	возмездити – наградити
пажњу на нешто	возместитије – награда
взор – поглед; узор	возмушчати – узбунити

возопити – призвати
возответствовати – узодговарати
возраженије – препорођење
возродити – родити; препородити
во кратце – укратко
воображеније – уобразиља
воспоминаније – успомена, се-
ћање
востановљен – установљен
восточан – источни
вразумитељно – разумљиво, ја-
сно
вредитељно – вредно
вртоград – башта
всачески – сваки
всегда – увек
всемирни – светски
втори – други

гаждатељ – критичар, хулитељ
граматист – ученик граматикал-
ног разреда
гречески – новогрчки

дација – порез, дажбина, данак
дејствитељни – прави, стваран
доколе – докле
долженствовати – бити дужан,
обавезан
домашњи – домаћи
домостројитељство – економија
дополнити – допунити
достопамјатан – вредан памћења
древност – старина
дунђерин – столар
душта – душа
дштер – кћерка
дшти – кћерка

есапити – рачунати

ждо – што
же – пак, свакако
жизан – живот

замешатељство – збрка, дармар,
гужва, неред
зане – јер, зато што
занекати – одрицати, одрећи
запрештен – забрањен
зачало – почетак
зашто – зато што
збитије – догађај, прикљученије
збишество – догађај
зде – овде
зделати – направити, створити
зеленостије – зеленило; трава
зело – веома
зиждитељ
злополучије – несрећа; малер
зоил - критичар
зрети – видети
зри – види!
зритељ – гледалац, посматрач
зрцало – огледало

ибо – јер
иждивеније – трошак
иже – који
изјатије – изузетак, искључење,
избављење
изображеније – описивање, сли-
кање
изобретати – описати
изрјадан – изванредан, диван,
изврстан
инди – дакле; друго, другде
ини – други
иногда – једном; некад
искуство – умеће
истљеније – труљење

источник – извор
ити – ићи

јако – као, тако да
јеже – да, ако, те; који, да би,
што би
јежедневно – свакодневно
јелински – старогрчки
јестество – природа, нарав
јуноша – младић

каков нибуд – било какав
камара – соба
канаф – канап
карати – грдити
касати се – тицати се, односити
се на (нешто, некога)
качество – квалитет; особина
књишка – књижица
кол – колико
компартамент – одељак
конац – крај, завршетак
конфети – ситни колачи
котори – који
кривопутица – погрешан пут
кросе – осим
купечество – трговина
купно – уједно, заједно, скупа;
укључујући

лажа – лаж
лашње – лакше
лестно – хибено
либо – какав год, који год
лихомец – лакомац
лучезарно – осветљено
лучши – бољи

манускрипт – рукопис
мануфактура – индустрија

мађија – маћеха
мед – бакар
мењше – мање
мечтатељство – фантазија
мечтаније – пуко маштање
минет – врста плесне игре
мненије – мишљење
многочислен – многобројан
можно – могућно
мудрољубије – философија
мудрши – мудрији

набљудавати – посматрати, па-
зити
надејати се – надати се
назнаменованије – назначаване,
намена
наименованије – наслов; имено-
вање
најпаче – најпре; нарочито
нарав – обичај
нарочно – нарочито
настојашти – садашњи
находити се – налазити се
начало – почетак
начално – почетно
небреженије – немарност, небри-
жљивост
неведущти – незналица
невежа – незналица
невежество – незнање
невразумителан – нејасан, нера-
зумљив
негли – може бити, могућно
недостаточество – недостатак
неже – него
незабвен – незабораван
незапрештен – забрањен
неможно – немогућно
ненавист – мржња

неоценим – драгоцен
непостижим – недокучив; нео-
бјашњив
непремено – непрестано; неми-
новно
непштеваније – мишљење; из-
говор
непштевити – мислити, сматра-
ти
нетлен – непролазан
неусипан – неуморан
нечуствен – неосетљив
нешчастије – несрећа
нибуд – в. каков нибуд
низвршен – збачен; понижен
ниње – сада
ношт – ноћ

о – ка
обаче – али, ипак, међутим
обвинити – окривити
обида – увреда, неправда
обикновен – навикнут
обикновење – навика
објаденије – убеђивање
облекчати – олакшати
ободреније – бодрење
ображеније – осликавање
обременевати – оптерећивати
однако – једнако
оживотворити – оживети
ожидавати – очекивати
окајано – очајно
Омир – Хомер
омраза – мржња
опечалити – постати тужан
ополченије – супротстављање
ополчити – устати против неко-
га, супротставити се
опоменути се – сетити се

опороченије – клеветање
опстојатељство – прилика; окол-
ност
општество – заједница, друшт-
во
особљиво – нарочито
остраг – позади
остргавати – чувати
остреганије – чување; обазри-
вост
отвраштати – клонити
отвртут – одвратан
отјати – отићи
отмаштеније – одмазда
отмешченије – в. отмаштеније
отњуд – сасвим, потпуно
охота – жеља; воља
охотник – који је вољан
охуждавати – кварити
очес – очи

пагубан – погубан
паче – пак
паштити – трудити се
переплет – регистар
печал – туга, брига, жалост
печатаније – штампање
печатати – штампати
писмено – слово; в. и писмо
писмо – слово
питически – песнички
повторавати – понављати
подобан – сличан, налик
поведеније – понашање
повторитељно – поново
погрешност – грешка
подвизати сја – борити се
подлиник – изворник
подлино – оригинално, изворно
подобити се – бити сличан

подобно – одговарајуће; слично
позволити – допустити
позорствовати – пазити
покладе – машкаре; карневал
покладити – маскирати се; уче-
ствовати на карневалу
поклисар – посланик
полагајемо – поуздан
полза – корист
полезнаје – корист
ползовитије – корисније
полно – пуно
получити – добити
поназад – уназад, пре
поне – бар
понеже – јер, будући да
поњатије – појам; разумевање
попеченије – брига
пореченије – тужба
порјадок – поредак
поруменије – стид
поташтити се – потрудити се
почему – зашто
почитатељ – поштовлац
почит(ов)ати – поштовати
почрпити – извадити, извући
почта – поштовање
почти – скоро
правда – истина
превосходан – одличан
предварителан – претходни
предвозвештеније – најава
предвоstrучити – удвоstrучити
предисловије – предговор
предрећи – унапред казати
предуведомленије – предзање;
предговор
предсловије – предговор
предсловут – већ именован
прежде – пре

преимуштво – преимућство
преиспештрен – прошаран
прелстити – очарати, занети
пренумерација – претплата
препјатствије/препетствије –
препрека
преповетка – приповетка
претпријатије – предузеће
привјазати – привезати
привлећи – привући
привлештити – в. привлечи
призреније – обзир
приклад – пример
прикљученије – доживљај; до-
гађај
прилежаније – вредноћа, марљи-
вост
прилежати – односити се с
пажњом
примечаније – напомена, при-
медба
принадлежити – припадати
припјатствије – припајање
притјаженије – привлачна сила
причина – узрок
продолженије – продужетак
промирство – ружно дело
промисал – промисао, прови-
ђење
проститељан – опроштајни
про(т)чи – други; остали
прочаја – други; друго
публичан – јавни
пустиник – пустињак
пштевати – мислити; изговара-
ти се
раболепан – улизички; ропски;
ниски
равно – једнако

разве – осим, само
рацки – српски
раченије – непрестано старање
ревнитељ – марљива особа
ревновати – живо се заузимати
реченије – израз
решти – рећи
ритор – ученик разреда ретори-
ке
риф – аршин, лакат, стара мера
за дужину (70цм)

свешта – свећа
свештник – свећњак
сврстник – вршњак
сеј – овај
селеније – насеље
сила – много
сиреч – то јест
скврно – гадно, мрско, ружно
скоро – брзо
скот – животиња
скудо – незнатно, мало
скудост – незнатност
следствије – истрага
словар – речник
смаграти – обзирати, обраћати
пажњу
смјатеније – сумња
собљуденије – поштовање, при-
државање
собљудети – поштовати
совест – савест
совокупити – скупити
совокупљеније – група; удру-
жење
совсем – сасвим
создаатељ – стваралац, творац
сојуз – савез
сојузно – заједно

сокровиште – благо, богатство;
склониште
сокрушеније – рушење, уништа-
вање
солнечан – сунчан
соответствованије – узајамно
одговарање [на писма]
соотечественик – земљак
состојаније – звање, положај;
имовина, могућност
состраждушт – милостив,
сажаљив према другом
сохрањеније – чување
сочињеније – састав
сподобити се – удостојити се
способ – способност
спрва – најпре
сраженије – борба, туча
стјажати – стезати
строптив – упоран, непослу-
шан; лукав
строптивонаравно – тврдогла-
во; самовољно
сугуб – изузетан, нарочит

талант – новац
талантак – новчић
тат – лопов
теченије – ток
тип – штампарско слово
типографија – штампарија
типографски – штампарски
титло – наслов; име
тјагост – тежина
тјашко – тешко
тма – тмина, мрак
токмо – само
толпа – громада
Тот – Словак
тотски – словачки

требовати – бити потребно
трудно – напорно, тешко
тштаније – журба, брижљивост,
ревност
тшталенан – марљив

убављати – скратити, умањити
убо – дакле
угадати – угодити
удовлесотворити – удовољити
удевљотворити – задовољити
удовољити – задовољити
удовољство – задовољство
уроштавати – кротити
унивати – падати духом
униније – невесеље, лишеност
веселости духа
уничтоженије – уништење
unus nullus – један као ниједан
уповати (се) – надати се
упражњеније – вежба
усавршенствовати – усавршити
устав – правило
усугубити – појачати
усугубљен – појачан; повећан
учасник – учесник

фашанка – поклада

хасна – корист
хатар – воља; жеља
хотја – премда
художество – уметност
художество живописно – сли-
карство
художество резно – графика

чадо – чедо
чајатељно – некорисно
чајти – чекати, очекивати, на-
дати се
част – део; почаст
чати – читати
чауш – гласник
чест – част
число – број
чрез – кроз, преко
чтеније – читање
чувствовати – осећати
чужи – туђ

шастије – прилика
шуица – левица (рука)
шчастије – срећа
шчастљив – срећан
шчишљавати – бројати

САДРЖАЈ

ЉУБАЗНИМА ЧИТАТЕЉНИЦИ И ЧИТАТЕЉУ!	5
РАЗМИШЉАЊА О ЈЕЗИКУ	
У СРПСКОМ ПРОСВЕТИТЕЉСТВУ	39
ЈЕЗИК КАО ОБРАЗАЦ НАЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ	54
ВУК И/ИЛИ ДОСИТЕЈ	61
КЊИЖЕВНИ И/ИЛИ ПЕСНИЧКИ ЈЕЗИК У СРПСКОМ ПРОСВЕТИТЕЉСТВУ	71
ШТА ЈЕ КЊИЖЕВНОСТ?	77
ЈОВАН РАЈИЋ (1791)	77
ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ (1803)	79
ПОЕТИКА ПРОСВЕТИТЕЉСТВА	85
ЗАХАРИЈА ОРФЕЛИН (1768)	92
ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ (1783)	107
МИХАИЛО МАКСИМОВИЋ (1784)	125
АЛЕКСИЈЕ ВЕЗИЛИЋ (1788)	132
ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ (1793)	133
САВА ТЕКЕЛИЈА (1798)	140
ВИД ДОШЕН – ГЕОРГИЈЕ МИХАЉЕВИЋ (1803)	147
ПАВЛЕ СОЛАРИЋ (1804)	150
НИКОЛАЈ ШИМИЋ (1808)	152
ЛАЗАР БОЈИЋ (1815)	154
ЕСТЕТИКА	167
СТЕФАН РАЈИЋ (1805)	167
РОМАН	173
ПАВЛЕ ЈУЛИНАЦ – МАРМОНТЕЛ (1776)	173
НИКОЛАЈ ЛАЗАРЕВИЋ – ДАНИЈЕЛ ДЕФО (1799)	179
ЈОВАН ПОПОВИЋ – ХАЈНРИХ КАМПЕ (1808/1809)	180
АТАНАСИЈЕ СТОЈКОВИЋ (1800)	186
АТАНАСИЈЕ СТОЈКОВИЋ (1801)	189
НИКОЛАЈ ШИМИЋ (1807)	195
АУТОБИОГРАФИЈА	199

ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ (1783 – 1888/1789)	208
ГЕРАСИМ ЗЕЛИЋ (1817 –1823).	210
КОМЕДИЈА	245
КАРЛО ГОЛДОНИ – ЕМАНУИЛ ЈАНКОВИЋ (1787) . . .	245
ФРАНЦ КСАВЕР ШТАРК – ЕМАНУИЛ ЈАНКОВИЋ (1789).	251
ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ (1793).	255
ПОЈАМ КОМИЧКОГ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ ХVIII СТОЛЕЋА	261
„НАРАВОУЧИТЕЉНА” КОМЕДИЈА	275
ПОСЛОВИЦА	295
ЈОВАН МУШКАТИРОВИЋ (1787)	295
БАСНА	301
ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ (1788).	301
ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ (1793).	303
ЛУКИЈАН МУШИЦКИ (1800).	323
МЕМОАРИ	331
СИМЕОН ПИШЧЕВИЋ (1785–1797)	331
ЛИРИКА	351
МИХАИЛО ВЛАДИС(Л)АВЉЕВ(ИЋ) (1791)	351
НИКОЛА СТАМАТОВИЋ (1798).	351
АТАНАСИЈЕ СТОЈКОВИЋ (1800).	354
ЈОВАН ДОШЕНОВИЋ (1809)	357
МИХАИЛО ВЛАДИС(Л)АВЉЕВ(ИЋ) (1818)	372
САТИРИЧКО-БУКОЛИЧКО ПЕСНИШТВО	373
МАТИЈА АНТУН РЕЉКОВИЋ – СТЕФАН РАЈИЋ (1793).	373
ТРАГЕДИЈА	391
ЈОВАН РАЈИЋ (1798)	391
ПАСТИРСКА ИГРА	401
Х. Ф. ГЕЛЕРТ – АВРАМ МРАЗОВИЋ (1803).	401
БИОГРАФИЈА	407
БЛАНШАР – ЈЕФТИМИЈЕ ИВАНОВИЋ (1809)	407
ЈОВАН МИОКОВИЋ (1814).	408
ПОЕТИКА ПРЕВОДА	417
ЈОЗЕФ ФОН ЗОНЕНФЕЛС – СИМЕОН ПЕТРОВИЋ (1813)	417

ФРАНСОА ФЕНЕЛОН – СТЕФАН ЖИВКОВИЋ (1814) .	420
ДОДАЦИ ЗА ЖАНРОВЕ БЕЗ ПРЕДГОВОРА	429
ПУТОПИС КАО КЊИЖЕВНА ВРСТА	429
ЈЕРОТЕЈ РАЧАНИН (1727):	429
„ХОДОДАРЈЕ” КАО ИСХОДИШТЕ ДОБРОТЕ	441
ЛИРИКА	463
СРПСКА ГРАЂАНСКА ПОЕЗИЈА	463
АМОР ТЕШЕ ЛУК	478
ЕП	491
ЈОВАН РАЈИЋ (1791)	491
САТИРИЧКА ПРИЧА	505
САТИРА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ	521
ЦЕО ЈЕ СВЕТ – ЛАРФА	521
РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ ИЗРАЗА	539

МИРЈАНА Д. СТЕФАНОВИЋ
УВОД У СРПСКО
ПРОСВЕТИТЕЉСТВО
ПРЕДГОВОР КАО ПОЕТИКА

Издавачи

Архив Војводине
21000 Нови Сад
Жарка Васиљевића 2А
www.arhivvojvodine.org.rs

Издавачка књижарница Зорана Стојановића
21000 Нови Сад
Трг Марије Трандафил 5
www.ikzs.com

За издаваче

Др Небојша Кузмановић, директор
Сретен Стојановић

Штампа

САЈНОС, Нови Сад

Тираж

300

ISBN 978-86-6178-156-8 (АВ)
ISBN 978-86-7543-446-7 (ИКЗС)